

Микола Жарких

**«Список руських городів»:
ясне й неясне**

Київ – 2024 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою

www.M-Zharkikh.name/uk/History/Monographs/SpysokRusGorodiv.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия (140 с.):

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/SpysokRusGorodiv.html

Shortened english version (135 p.):

www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/SpysokRusGorodiv.html

Книга написана у Києві, 29 березня (**764-й день великої війни проти агресії Росії**) – 4 жовтня 2024 р. (**960-й день війни**)

Дана версія документа згенерована 31 жовтня 2024 р.

Mea mors – tua vita

«Моя смерть – твоє життя». Такий лаконічний напис, зрозумілий навіть без перекладу, можна прочитати на [пам'ятнику](#) давньої битви біля міста Комарно у Львівській області. Нині, під час великої війни за незалежність України проти Гнило-Солом'яної Орди, ці слова набувають особливої гостроти. Так, моє життя (як і мільйонів українців) і можливість працювати триває виключно завдяки героїчній жертвості наших воїнів, котрі неустанно нищать московську сарану і несуть при цьому криваві жертви.

Низький уклін нашим воїнам світла!

Стаття «А се имена всем градом рускым далним и ближним» (Список руських городів, далі скорочено СРГ), яка супроводжує деякі великоруські літописи 15 – 16 ст., давно привертає увагу дослідників, однак (на мою думку) все ще містить багато загадок. У цій роботі я спробую поставити деякі запитання з приводу СРГ і по можливості дати відповіді на них.

Пишуть, що Гнило-Солом'яна орда за шість місяців (від 1 жовтня 2023 до 29 березня 2024 р.) зуміла захопити 505 кв. км території України. Це обійшлося їй в 162 220 одиниць бидла (440790 – 278570), 2220 танків (6922 – 4702) та 31 літак (347 – 316). І якщо бидло особливої цінності не становить, то танки і особливо літаки, бодай зроблені з гнилої соломи, становлять матеріальну цінність! (29 березня 2024 р. о 8:07).

Методику опрацювання переліків географічних назв я розробив на прикладі ярликів кримських ханів [Жарких М. І. [Географія кримських ярликів 15 – 16 ст.](#) – К.: 2024 р.; також Жарких М. І. [«Список городів Свитригайла»: порядок і безпорядок](#). – К.: 2024 р.] і скористаюсь нею нині.

Археографія.....	7
Текст переліку.....	9
Співвідношення списків.....	25
Відомі й невідомі назви.....	27
1. «Болгарська» група (№ 1 – 16).....	28
2. «Молдавська» група (№ 17 – 37).....	33
3. «Подільська» група (№ 41 – 51).....	40
4. «Іпатіївська» група (№ 53 – 83).....	45
5. «Сіверська» група (№ 86 – 90).....	61
6. «Дніпровсько-лівобережна» група (№ 91 – 114).....	64
7. «Дніпровсько-Прип'ятська» група (№ 115 – 137).....	81
8. «Волинсько-Галицька» група (№ 138 – 176).....	89
9. «Хаотична» група (№ 177 – 180).....	103
10. «Литовська» група (№ 181 – 226).....	108
11. «Торопецько-Єрусалимська» група (№ 227 – 284).....	126
12. «Смоленська» група (№ 286 – 298).....	158
13. «Рязанська» група (№ 299 – 318).....	163
14. «Бобруйська» група (№ 319 – 336).....	175
15. «Муромська» група (№ 338 – 370).....	184
16. «Владимирська» група (№ 371 – 388).....	203
17. «Одоєвська» група (№ 389 – 392).....	214
18. «Верейська» група (№ 393 – 399).....	215
19. «Новгородська» група (№ 400 – 432).....	219
20. «Псковська» група (№ 433 – 442).....	231
Картосхема.....	235
Загальні спостереження.....	237
Класи вірогідності.....	237
Типи об'єктів.....	238
Водні об'єкти.....	240
Групи і сторонні об'єкти.....	248
Хронологія об'єктів.....	255
Аналіз хронології.....	272
Політична географія СРГ.....	277
Джерела для складання СРГ.....	284
Мета складання СРГ.....	286
Висновки.....	289
Історіографія.....	292
Перелік скорочень.....	301
Короткий висновок.....	303

Археографія

Списки СРГ містяться в наступних літописах:

Н1ЛМІ – Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов. – М.-Л., 1950 р., с. 475 – 477]. Літопис доведено до подій 1447 р. Його найдавніший Комісійний список переписаний на папері із водяними знаками 1440-х років, тобто у часі, дуже близькому до завершення самого літопису. Перед основним текстом літопису вміщено ряд довідкових статей, остання з них – СРГ. Розгляд водяних знаків та почерків показав, що ці додаткові статті переписані одночасно із основним текстом літопису.

НКЛ – Новгородський Карамзінський літопис [ПСРЛ, 2002 г., т. 42, с. 178 – 179]. Цей літопис складається із двох підбірок, перша з яких доведена до 1411 р., друга – до 1428 р. Єдиний список твору, який дійшов до нас, переписано наприкінці 15 ст. – на початку 16 ст. (датовано за водяними знаками на папері). СРГ поставлено на початку цього списку, перед 1-ю підбіркою, але з послідовності водяних знаків можна думати, що ці два аркуші переписано після літописних підбірок [с. 18 – спостереження О. Г. Боброва]. В середині 17 ст. цей список було включено в кодекс, початкова і кінцева частини якого переписані в сер. 17 ст. Слід зауважити, що наприкінці СРГ, в частині псковських і новгородських міст, зроблено деякі доповнення почерком 17 ст.

Н4Л – Новгородський 4-й літопис [ПСРЛ, 1929 р., т. 4, ч. 1, вып. 3, с. 623 – 624]. В різних списках він доведений до різних дат, від 1437 до 1516 років. СРГ міститься (у числі інших додаткових статей) тільки на початку Новоросійського списку, доведеного до 1437 р. За водяними знаками на папері та почерком цей список датується 4-ю чвертю 15 ст.

Л72ЯМІ – Літопис від 72-х язык молодшого ізводу (Уваровський літопис). Літопис надрукований в 28-у томі ПСРЛ (1962). Але цінні додатки до власне літописного тексту з цього рукопису були надруковані раніше, в 1910 р., як додатки до тексту Єрмолінського літопису [ПСРЛ, 1910 г., т. 23, с. 163 – 164]. Слід знати, що таке розміщення публікації збаламутило навіть самого Михайла Тихомирова, котрий називав список «Єрмолінським» [ТМН2, с. 90]. Цей Уваровський список, який містить СРГ, переписано у 2-й чверті 16 ст.

ВЛ – Воскресенський літопис [ПСРЛ, 1856 г., т. 7, с. 240 – 241]. Він доведений до 1541 р. і відомий у багатьох списках. Він починається великою серією довідкових статей, серед яких міститься й СРГ. Для видання 1856 р. використано 5 рукописів, із яких найдавніший (Акад. 12) датовано за почерком кінцем 16 ст.

Цим спискам СРГ поталанило – вони були опубліковані в рамках великого проекту з видання руських літописів.

Ще один список СРГ міститься у збірнику Новгородського Софійського собору 1602 р. Фрагменти з нього надрукував був І. Срезневський [Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. – СПб.: 1867 г., вып. 4, [с. 98 – 99](#)]. Найважливіше його доповнення – перелік тверських городів, доданий наприкінці. М. Тихомиров висловив припущення, що цей варіант СРГ був складений близько 1536 р. [ТМН2, с. 90 – 91]. Ця дата міститься в іншій статті збірника і не має стосунку до копії СРГ. Цей збірник потребує окремого вивчення і

повної публікації СРГ з нього. Я в своїй роботі не враховую його текст, але наголошую на побутуванні списків СРГ поза літописами.

Є ще інші списки СРГ, досі не опубліковані. Так, Є. П. Наумов написав:

Мы выражаем искреннюю благодарность Я. Н. Щапову, который сообщил нам, что Список находится также в двух сборниках как приложение к Кормчей (ГПБ, Сол. 968; Каз. 859, 1493 г.) и Палее толковой (ЦГАДА, Собр. Мазурина, № 242) [Наумов Е. П. [К истории](#) летописного «Списка русских городов дальних и ближних». – «Летописи и хроники. 1973 г.», М., 1974 г., с. 159].

Далі В. Янін написав:

С.А.Левина любезно указала мне восемь рукописей, содержащих этот обзор: четыре списка Воскресенской летописи [Мазуринский (РГАДА. Собр.Мазурина. № 1530), Библиотечные I и II (ГНБ. F.IV. 239 и F.IV.585), Музейный (РГБ. Музейное собр. № 1509)], Патриарший список Никоновской летописи (БАН.32.148) и три кратких летописца (ГИМ. Увар. 138; Син.939 и 940). Выражаю ей сердечную благодарность [Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII – XV веков. М.: 1998 р., [с. 61 – 70](#)].

Цим списком не поталанило – вони й досі не опубліковані.

Далі В. Кучкін написав:

В настоящее время таких списков известно 24. 20 списков происходят из сборников, содержащих летописные тексты, 2 – из Кормчих, 1 – из Толковой Палеи и 1 – из сборника 1602 г. новгородского Софийского собора [Кучкин В. А. Датировка списка «А се имена всѣм градомъ руским далним и ближним». – Древняя Русь: Вопросы медиевистики, 2015 г., [№ 3 \(61\)](#), с. 70].

Певну проблему становить пунктуація СРГ. В старих рукописах пунктуації у звичному для нас вигляді не було, видавці текстів розставляють розділові знаки за змістом згідно правил сучасної мови. І ці розділові знаки подекуди не очевидні, відбивають розуміння змісту тим чи іншим видавцем. Наприклад: «Остречскыи на Десне, Чернигов» [НКЛ, с. 178] – «Остречскыи, на Десне Чернигов» [НІЛМІ, с. 477]. Тому я в своїй порівняльній таблиці розбиваю такі фрази на три, а не на два елементи, не вирішуючи наперед, яка пунктуація правильна.

Текст переліку

В наступній таблиці вживаються такі ж позначення для класів вірогідності назв, як і в роботі про ярлики:

- (А) і **зелене тло** – безспірні, надійно ідентифіковані об'єкти;
- (Б) і **жовте тло** – прості, прийнятні припущення;
- (В) і **червоне тло** – складні, мало ймовірні припущення;
- (Г) і **блакитне тло** – не вдалося витлумачити, неясні назви;
- (Д) і **піщане тло** – гіпотетична перестановка в тексті (нове місце для назв, згаданих вище).
- (Е) і **фіолетове тло** – чисто літературні об'єкти, відомі тільки із письмових джерел, а котрі реально не існували.
- (Ж) і **синє тло** – виділено дублікати інших записів (всі, крім найавторитетнішого).

Підстави для віднесення об'єктів до класів будуть подані нижче, в розділі «Відомі й невідомі назви».

№	Н1ЛМІ	НКЛ	Н4Л	Л72ЯМІ	ВЛ
1	А се имена всем градом руским далним и ближним	А се имена всем градом руским ближн им и далним	А се имена всем градом руским далним и ближним	А се имена всемь градом руским и далним и ближним	А се имена градом всем руским далним и ближним
2	На Дунаи	На Дунаи	На Дунаи	На Дунаи	На Дунае
3	Видычев град о семи стенах каменных	Видыцов о семи стенах каменных	Видыцов о 7 стен каменных	Видыцов о 7 стен каменных	Видицов о семи стенъ каменных
4	Мдин	Мдин	Мдин	Мдин	Мдин
5	И об ону сторону Дунаа	А об ону страну Дуная	А об ону страноу Дуная	А об ону страну Дуная	об ону страну Дуная
6	Тернов, ту лежит святаа Пятница	Тернов, ту лежит святая Пятница	Терном, ту лежит святая Пятница	Тернов, ту лежит святая Пятница	Трънов, ту лежить святая Пятница
7	А по Дунаю	А по Дунаю	А по Дунаю	А по Дунаю	А по Дунаю
8	Дрествин	Дрестин	Дьрествин	Дрествин	Дрествин
9	Дичин	Дичин	Дичин	Дичин	Дичин
10	Килиа	Килиа	Килиа	Килиа	Килиа
11	А на усть Дунаа	А на усть Дуная	А на оусть Дуная	А на усть Дуная	на устье Дуная
12	Новое село	Новое село	Новое село	Новое село	Новое село
13	Аколякра	Аколякра	Аколятра	Аколятря	Аколятря
14	на море	на мори	на море	на море	на море
15	Карна	Карна	Карна	Карна	Карна
16	Каварна	Каварна	Каварна	Каварна	Каварна

17	а на сеи стороне Дунаа	а на сеи стороне Дуная	а на сеи стороне Дуная	а на сеи стороне Дуная	а на сей стране Дуная
18	на усть Днестра	на усть Днепра	на оусть Днестра	на усть Днестра	на усть Днестра
19	над морем	над морем	над морем	над морем	над морем
20	Бельгород	Белъград	Бельгород	Белгород	Белгород
21	Черн	Черн	Черн	Черн	Черн
22	Ясъскый торг	Ясъскый торг	Асииский торг	Асъскый торг	Аскый торг
23	на Пруте реце	на Пруте реце	на Пруте реце	на Пруте реце	на Пруте реце
24	Романов торг	Романов торг	Романов торг	Романов торг	Романов торг
25	на Молдове	на Молдове	на Молдове	на Молдове	на Молдове
26	Немеч	Немец	Немец	Немечь	Немеч
27	в горах	в горах	в горах	в горах	в горах
28	Корочюнов камен	Корочюнов камен	Корочюнов камен	Корачюнов камен	Корочюнов каме нь
29	Сочява	Сочава	Сочява	Сочава	Сочава
30	Серет	Серетхана	Серет	Серет	Сереть
31	Баня		Бапя	Баня	Баня
32	Чечюн	Чечюнъ	Чечюнъ	Нечюн	Нечюн
33	Коломыя	Коломыа	Коломыа	Коломыя	Коломыя
34	Городок	Городок	Городок	Городок	Городок
35	на Черемоши	на Черемоши	на Черемоши	на Черемоше	на Черемоше
36	На Днестре	На Днестре	На Днестри	На Днестре	на Днестре
37	Хотень	Хотин	Хотин	Хотен	Хотен
38	а се болгарскый	а тои болгарскый	а то болгарьския	а то болгарскои	а то болгарский
39	и волоскый гради	и волынскый город	и волоскиа города	и волоськой город	и волоский городок
40			А се польскый	А се польский	А се польский грады
41	Каменець	Каменец	Каменець	Каменечь	Камень
42	Иловечь	Иловец	Иловець	Иловечь	Иловечь
43	Браслаль	Враслаль	Браслаль	Бряславль	Бряславль
44	Соколечь	Соколец	Соколец	Соколечь	Соколец
45	Звенигород	Звенигород	Звенигород	Звенигород	Звенигород
46	Черкасы	Черкасы	Черкасы	Черкасы	Черкасы
47	Черлен	Черлен	Черлен	Чернен	Чернен
48	Новый	Новый	Новый городок	Новый городок	Новый городок

	городок	городок			
49	Венича	Веница	Венича	Венича	Венича
50	Скала	Скала	Скала	Скала	Скала
51	Бакота	Бакота	Бакота	Бакота	Бакота
52	А се киевские гроди	А се киевские		А се киевський	А се грады киевские
53	Дверен	Древян	Дверен	Дверен	Дверен
54	на Рши	на Рши	на Арши	на Рши	на Рши
55	Корсунь	Корсунь	Корсунь	Коръсун	Корсунь
56	Треполь	Треполь	Треполь	Треполь	Треполь
57	на Днепре	на Днепре	на Дніпре	на Днепре	на Днепре
58	Канев	Канев	Канев	Канев	Канев
59	Глинеск	Глинеск	Глинеск	Глинеск	Глинеск
60	Переяславль	Переяславль	Переяслав	Переяславль	Переяславль
61	Русский	Руский	Руский	Русский	Русский
62	Юрьев	Юрьев	Юрьев	Юрьев	Юрьев
63	Пересечен	Пересечень	Пересечен	Пересечен	Пересечен
64	Василев	Василев	Василев	Василев	на Стугне
65	на Стугне	на Стугне	на Стугне	на Стугне	Василев
66	Бельгород	Бельгород	Бельгород	Белгород	Белгородок
67	на Рпене	на Рпене	на Рпене	на Рпене	на Днепре
68	Черньгород	Черньгород	Черньгород	Черньгород	Чернь город [1]
69			А се киевский		
70	Киев деревян на Днепре	Киев древян на Днепре	Киевський древян на Днепре	Киев деревян на Днепре	Киев древян на Днепре
71	а церкы святаа Богородица Десятиннаа камена была о полутретьядцати версех	а церковь святаа Богородица Десятиннаа, камена, а была о полутретьядцати версех	а церкви святаа Богородица Десятиннаа камена была о полутретьядцати версех	а церкви святаа Богородица Десятинная камена была о полутретьядцати версех	а церкви святаа Богородица Десятинная каменная була о полутретьядцати версех
72	а святаа София о 12 версех	а святаа София о дванадцати версех	а святаа Софа о дванадцати версех	а святаа Софея о дванадцати версех	а святаа Софиа о дванадцати версех
73	Вышегород	Вышегород	Вышегород	Вышгород	Вышегород
74	Мило-славици	Милославици	Мирославици	Мирославици	Мирославиць
75	Тмуторокань	Тмуторокань	Тмуторокань	Тмуторокань	Тмуторакань

76	Остречскыи	Остречский	Остречскийи	Остречьскый	Остреческий
77	на Десне	на Десне	на Десне	на Десне	на Десне
78	Чернигов	Чернигов	Чернигов	Чернигов	Чернигов
79	Омелники	Омелникии	Омелкъ	Омелники	Омелники
80	Сновеск	Сновеск	Сновеск	Сновеск	Сновеск
81	Брянск	Брянск	Бранск	Брянчѣск	Брянческ
82	Ростовець	Растовець	Рястовец	Рястовечь	Рястовечь
83	Унеятин	Унеятин	Унеятин	Унеятин	Унеятин
84	Новгород Северскыи	Новгород Северскыи	Новѣгород Северскыи	Новѣгород Северскыи	Новѣгородок Северьскыи
85	Трубческ	Трубческ	Трубческ	Трубческ	Трубьческ
86	Путивль	Путивль	Путимль	Путивль	Путивль
87	на Семи	на Семи	на Семи	на Семи	на Семе
88	Рылеск	Рылеск	Риск	Рылеск	Рылеск
89	Куреск	Туреск	Куреск	Куреск	Куреск
90	на Тускоре	на Тускоре	на Тускоре	на Тускоре	на Тускоре
91	Коршов	Кршов	Коршов	Коршов	Коршев
92	на Сосне	на Сосне		на Сосне	на Сосне
93	а на Суле	а на Суле		а на Суле	а на Суле
94	Снепород	Снепород		Снепород	Снегород
95	Сѣкнятин	Сѣкнятин	[...] тин	Сѣкнятин	Сокнятин
96	Грошин	Грошин	Грошин	Грошин	Грошин
97	Чемесов	Чемесов	Чемесов	Чемесов	Чемосов
98	Утешков	Утешков	Оутешков	Утешков	Утешков
99	Синеч	Синець	Синец	Синець	Синець
100	Кляпечь	Кляпець	Кляпець	Кляпець	Кляпец
101	Ромен	Ромень	Ромен	Ромен	Ромен
102	Ковыла	Ковыл		Ковыла	Ковыла [2]
103	Ворона	Ворона		Ворона	Вороно
104	Сал	Сал		Сал	Сал
105	Песѣи Кости	Песѣи Кости		Песѣи Кости	Песѣи Кости
106	Хотень	Хотень	Котен	Хотень	Хотен
107	а на Псле	а на Псле	а на Пьсли	а на Пьсле	на Пьсле
108	Ничян	Ничан	[...] чян	Ничан	Начан
109	Городище	Городище	Городище	Городище	Городище
110	Лошици	Лошицы	Лошице	Лошици	Лошици
111	Бирин	Боринь	Бирин		
112	Жолважь	Можвал	Жолважь	Жолважь	Жолваж
113	на Ворскле	на Ворскле	на Ворскле	на Ворскле	на Ворскле
114	Хотмышль	Хотмышль	Хотмишль	Хотмышль	Хотмысль
115	Чечереск	Чечерск	Чечереск	Чечереск	Чечереск

116	Тетерин	Тетерин	Тетерин	Тетерин	Тетерин
117	Попова Гора	Попова Гора	Попова Гора	Попова Гора	Попова Гора
118	Пропошеск	Пропошеск	Пропошеск	Пропошеск	Пропошеск
119	Дроков	Дроков	Дроков	Дроков	Дроков
120	Гомии	Гомни	Гомиин	Гомии	Гомий
121	Речиця	Речица	Речица	Речица	Речица
122	Могилев	Могилев	Могилев	Могилев	Могилев
123	Быхов	Выхов	Быхов	Быхов	Быхов
124	Лучин	Лучин	Лучин	Лучин	Лучин
125	Рогачев	Рогачев	Горачев	Рогачов	Рогачев
126	Стрешин	Стрешин	Стрешин	Стрешин	Стречив
127	Любечь	Любець	Любец	Любець	Любець
128	Навоз	Навоз	Навоз	Навоз	Навоз
129	на Припяти	на Припяти	на Припети	на Припети	на Припети
130	Чернобыль	Чернобыль	Чернобыль	Чернобыл	Чрънабыль
131	Копыль	Копыль	Копыль	Копыль	Копыль
132	Мозырь	Мозыль	Мозырь	Мозырь	Мозырь
133	Переров	Переров	Переров	Переров	Переров
134	Смедин	Смедынь	Смедин	Смедин	Смедин
135	Туров	Туров	Туров	Туров	Туров
136	на Метлици	на Метлици	на Метлице	на Метлици	на Метлице
137	Иванов	Иванов	Иванов	Иванов	Иванов
138	Вручии	Вручии	Вруцеи	Вручии	Вручьи
139	Житомель	Житомель	Житомель	Житомель	Житомель
140	Коречь	Корець	Корец	Коречь	Кочеречь
141	А се волынський	Волынський	Волыньський	Волынський	А се грады волынськіе
142	Степань	Степань	Стефан	Степань	Степань
143	на Горыни	Наголын	на Горыне	на Горыни	на Горыни
144	Остро	Остро	Остро	Острове	Остро
145	Хоробор	Хоробор	Хоробор	Хоробор	Хоробец
146	Луческ Великый	Луческ Великий	Луческ Великий	Луческ Великый	Луческ Великий
147	на Стыри	на Стыри	на Стыре	на Стыри	на Стыри
148	Иван	Иван	Иван	Иван	Иван
149	на Икве	на Икве	на Иньсве	на Иньсве	на Иневе
150	Кременець	Кременець	Кременець	Кременець	Кременець
151	Белз	Белзь	Белзь	Белз	Белзь
152	Дубичи	Дубич	Дубици	Дубичи	Дубичи
153	Теребовль	Теребовль	Теребовль	Теребовль	Теребовль
154	Любно	Любно	Любно	Любно	Любно
155	Зудечев	Зудечев	Зудецов	Зудечев	Зудечев

156	Холм	Холм	Холм	Холм	Холм
157			Другабоць	Другабець	Другабець
158	на реце Солоной	на реце Солоно	на реце Солоной	на реце Солоной	на реце Соленой
159	Изборско	Избореск	Избороско	Изборьско	Изборско
160	Львов Великий	Лвов Великий	Лвов Великий	Львов Великий	Львов Великий
161	Волынь	Волынь	Волынь	Волынь	Волынь
162	на Бугу	на Бугу	на Бугоу	на Бугу	на Бугу
163	Володимерь	Володимерь	Володимир	Володимирь	Володимерь
164	Дорогобучь	Дорогобучь	Дорогобоучь	Доробучь	Доробучь
165	Перемышль	Перемышль	Перемышль	Перемысль	Перемышль
166	Перемиль	Перемиль		Перемыль	Перемиль
167	Галичъ	Галич	Галичъ	Галиць	Галиць
168	Самъбор	Самбор	Самбор	Самбор	Самъбор
169	ту лежить святыи Ануфрей	ту лежит святыи Ануфрей	тоу лежить святыи Онуфърей	ту лежить святыи Ануфрий	ту лежить святыи Ануфрей
170	Четвертня	Четвертка	Четвертня (!)	Черътвертин	Четвертня
171	Чертoryеск	Чертoryеск	Четверыеск	Чертoryескы	Чрътoryеск
172	Пинеск	Пинеск	Пинеск	Пинеск	Пинеск
173	на Пине	на Васне	на Пине	на Пине	на Пине
174	Воробееск	Воробееск	Воробееск	Воробееск	Воробееск
175	на Струмене	на Струмень	на Струмени	на Струмене	на Струмене
176	Берестии		Берестии	Берестии	Берестий
177	Брынеск	Брынеск	Брынеск	Брынеск	Брынеск
178	Колывань	Колывань	Коливан	Колывань	Колывань
179	Серенеск	Неревеск	Серенеск	Ренеск	Ренеск
180	Свинеск	Свинеск		Свинеск	Свинеск
181	А се литовский	Литовский	Литовский	А се литовский	А се грады литовские
182	Случеск	Случеск	Слоуческ	Случеск	Случеск
183	Городець	Городец		Городець	Городець
184	на Немне	на Немне		на Немне	на Немне
185	Мереч	Мерець		Мерець	Мерець
186	Клеческ	Клеческ		Клеческ	Клеческ
187	Кернов	Кернов	Кернов	Кернов	Чернов
188	Ковно	Ковен	Ковно	Ковно	Ковно
189	Вилкомирь	Вилькомирие	Вилькомирь	Вилкомирие	Вилькомирь
190	Моишогола	Моишила	Моишоголо	Моишоголо	Моншогола
191	Вилно 4 стены	Вильно четыре стены	Силно 4 стены камены а две	Вилно 4 стены древяны а две	Вилно 4 стены древяны камены

	древены а две камены а реце две	древяны а две камены а рек две	древяне а реце две	камены а реце две	две а реце две
192	Велиа	Велѣа	Велиа	Велиа	Велиа
193	Вилно	и Вилно	Вильно	Вильно	Вилно
194	Троки Старыи каменны	Троки Старыи камена	Троки Старыи камены	Троки Старыи камены	Троки старые камены
195	а Новыи Троки на езере две стены камены а вышнии древян а в острове камен	а Новыи Троки на озере две стены камны (!) а вышнии древян а в острове камен	а Новыи Троки на озере две стены камены а вышнии древян, а в [о]строве камен	а Новыа Троки на озере две стены каменны а вышнии древян а во острове камен	а Новые Троки на озере две стены камены а вышний древян а во острове камен
196	Медники камен	Медницы камен	Медники камен	Медники камен	Медники камен
197	Крев камен	Крев камен	Крев камен	Крев камен	Крев камен
198	Лошеск	Лошеск	Лошеск	Лошеск	Лошеск
199	Голшаны	Голшани	Голшаны	Голшаны	Гольшаны
200	Березуеск	Березуеск	Березуеск	Березуеск	Березуеск
201	Дрютеск	Дрютеск	Друтеск	Друтеск	Друтеск
202	Немиза	Немиза	Немиза	Немиза	Немиза
203	Рша камен	Рша камен	Рша камен	Рша камен	Рша камен
204	Горволь	Горволь	Горволь	Горволь	Горлов
205	Свислочь	Свислоч	Свислочь	Свислоць	Свислоць
206	Лукомль	Лукомль	Лукомль	Лукомль	Лукомль
207	Логоско	Логоско	Логоско	Логоско	Логоско
208	Полтеск	Олтеск	Полтеск	Полтеск	Полтеск
209	на Двине	на Двине	на Двине	на Двине	на Двине
210	и на Полоте древян	и на Полоте древян	и на Полоте древян	и на Полоте древян	и на Полоте древян
211	а святаа София каменна о седми версех	а святаа София камена о седми версех	а святая Софѣя камена о семи версех	а святая Софея камена о семи версех	святая София камена о седми врѣсех
212	Видбеск 3 стены камены	Видбеск 3 стены камены	Видбеск 3 стены камены	Видьбеск 3 стены камены	Видбеск три стены камены
213	а река Видба	а река Видба	а река Видба	а река Видба	а река Видба
214	и Двина	и Двина	и Двина	и Двина	и Двина
215	Новый	Новый	Новый городок	Новыи городок	Новой городок

	городок литовский	городок литовский	литовский	Литовский	Литовский
216	Оболчи	Оболчь	Оболце	Оболче	Обльче
217	Лебедев	Лебедев	Лебедев	Лебедев	Лебедев
218	Борисов	Борисов	Бирисов	Борисов	Борисов
219	Лида	Лида	Лида	Лида	Лида
220	Пуня	Пуня	Пуня	Пуня	Пуня
221	Любутеск	Любутеск	Любутец	Любутеск	Люботеск
222	Перелай	Перелай	Перелай	Перелай	Перелай
223	Родно	Родно	Родно	Родно	Родно
224	Менеск	Менеск	Менеск	Менеск	Менеск
225	Мченеск	Мченеск	Мченеск	Мченеск	Мченеск
226	Ижеславль	Ижеславль	Ижеславль	Ижеславль	Ижеславль
227	Торопець древян	Торопець древян	Торопець древян	Торопець древян	Торопець древян
228	Городно	Городно	Городно	Городно	Городно
229	Мащин	Мащин	Мащин	Мащин	Мащин
230	Белаа	Белаа	Белая	Белая	Белаа
231	Морева	Морева	Морева	Морева	Морева
232	Воротынеск	Воротынеск	Воротынеск	Воротынеск	Воротынеск
233	Шернеск	Шернеск	Шернеск	Шернеск	Шернеск
234	Девягореск	Девягореск	Девягореск	Девягореск	Деревягореск
235	Кпертуев	Кпертуев	Къпертоув	Къпертуев	Копертуев
236	Въсти- обачерь	Въстиобачер	Востиобачер	Въсти Обачер [3]	Восьтиобачерь
237	Божеск	Божеск	Божеск	Божеск	Божеск
238	Мезеск	Мезеск	Мезеск	Мезеск	Мезеск
239	Мещеск	Мещереск	Мещеск	Мещеск	Мещеск
240	Масалеск	Масалеск	Масалеск	Масалеск	Масалеск
241	Онузе	Онузе	Онузе	Онузе	Онузе
242	Оболенеск	Оболенеск	Оболенеск	Оболеск	
243	Сутеск	Сутеск	Соутеск	Сутеск	Сутеск
244	Ясенець	Ясенець	Ясенець	Ясенець	Ясенець
245	Острее	Острее	Острее	Острее	Стрее
246	Микулин	Микулин	Микоулин	Микулин	Микулин
247	Стародуб	Стародуб	Стародуб	Стародуб	Стародуб
248	на Лане	на Лани	на Мне	на Мне	на Мне
249	Мьглин	Мглин	Меглин	Меглин	Меглин
250	Кричев	Кричев	Крицев	Кричев	Кричев
251	Козелеск	Козелеск	Козелеск	Козелеск	Козелеск
252	Рыбческ	Рыбческ	Рыбъческ	Рыбческ	Рыбческ
253	Словенеск	Словенеск	Словенеск	Словенеск	Словенеск

254	Серпееск	Серпееск	Серпееск	Серпееск	Серпееск
255	Голотическ	Голотическ	Голотическ	Голотическ	
256	Шюмеск	Шумеск	Шюшюмеск	Шюшюмеск	
257	Олешеск	Олешеск	Олешеск	Олешеск	Олешеск
258	Муравин	Муравин	Моуравин	Муравин	Муравин
259	Деревеск	Деревеск	Деревеск	Деревеск	Древеск
260	Избореск	Избореск	Избореск		
261	Вевереск	Вевереск	Вевереск		
262	Мереск	Мереск	Сереск	Мореск	Мореск
263	Пустаа Ржова	Пустаа Ржова	Поустая Ржова	Пустая Ржева	Пустая Ржева
264	на Волге	на Волзе	на Волге	на Волге	на Волге
265	Мелечя	Мелеча	Мелечя	Мелечя	Мелеча
266	Селук	Селук	Селоук	Селук	Селунь
267	Въсвято	Всвято	Восвято	Въсвято	Восвято
268	Зижеч	Зижець	Зижиць	Жижець	Жижець
269	Ерусалим	Иерусалим	Ерусалим	Ерусалим	Иерусалим
270	Ржищев	Ржищев	Ржищев	Ржищев	Ржищев
271	Белобережье	Белобережье	Белобережие	Белобережие	Белобережье
272	Самара	Самара	Самара	Самара	Самара
273	Броницарев	Броницарев	Броницарев	Броницарев	Броницарев
274	Осечен	Осечень	Отсечен	Осечен	Отсечен
275	Рясна	Ряска	Рясна	Рясна	Рясна
276	Тур	Тур	Тура	Тур	Тур
277	Копорья	Копорья	Копорья	Копорьи	на Порозе
278	на Порозе	на Порозе	на Порозе	на Порозе	Копорья
279	Карачев	Карачев	Карачев	Карачев	Торачев
280	Торуса	Торуса	Туруса	Таруса	Торуса
281	Туд	Туд	Туд	Туд	Туд
282	Сижка	Сижка	Сишка	Сижка	Сишка
283	Горышон	Горышен	Горошон	Горышон	Горышон
284	Луки	Луки	Лоуки	Луки	Луки
285	а се смоленский	а се смоленские			
286	Смолнеск	Смоленеск			
287	на Днепре	на Днепре			
288	Елно				
289	на Име				
290	Вязма	Вязма			
291	Дорогобуж	Дорогобуж			
292	Мьстиславеч	Мстиславецъ			
293	Мстислав	Мстислав			

294	на Вехре	на Вехре			
295	Оболенеск	Оболенеск			
296	Козелеск	Козелеск			
297	Вятическ	Вятическ			
298	Ржавеск	Ржавеск			
299	а се рязанский	а се рязанские	а се рязанский	а се рязанский	а се грады резаньские
300	Рязань Старая	Рязань Старая	Рязань Старая	Рязань Старая	Резань Стараа
301	на Оце	на Оце	на Оце	на Оце	на Оце
302	а Новый городок Олгов	а Новый городок Олгов	а Новый городок Олгов	а Новый городок Олгов	а Новый городок Олгов
303	на усть Проне	на усть Проне	на оусть Проне	на усть Проне	на усть Проне
304	Пронеск	Пронеск	Пронеск	Пронеск	Пронеск
305	Торческ	Торческ	Торческ	Торческ	Торческ
306	Воино	Воино	Воино	Воино	Воино
307	Шилов	Шилов	Шилов	Шилов	Шилов
308	Старый Лвов	Старый Лвов	Старый Лвов	Старый Лвов	Старый Львов
309	Глебов	Глебов	Глебов	Глебов	Глебов
310	Зарческ	Засеческ	Зарческ	Зарческ	Зарческ
311	Переяславль	Переяславль	Переяславль	Переяславль	Переславль
312	на Трубежи	на Трубежи	на Трубежи	на Трубежи	на Трубеже
313	Михайлов	Михайлов	Михайлов	Михайлов	Михайлов
314	Перевитеск	Перевитеск	Перевитеск	Перевитеск	Перевитеск
315	Шипино	Шипино	Шипино	Шипино	Шипино
316	Ростиславль	Ростиславль	Ростиславль	Ростиславль	Ростиславль
317	Венев	Венев	Венев	Венев	Венев
318	Тешилов	Тешилов	Тешилов	Тешилов	Тешилов
319	Крилатеск	Крылатеск	Кърилатеск	Крилатеск	Крилатеск
320	Неринеск	Неринеск	Неринеск	Неринеск	Неринеск
321	Кулатеск	Кулатеск	Кулатеск	Кулатеск	Кумтеск
322	Рослаль	Рослал	Рослаль	Рославль	Рославль
323	Польский	Полский	Польский	Полский	Полский
324	Свинеск	Свинеск	Свинеск	Свинеск	Свинеск
325	Новгородок	Новгородок	Новгородок	Новгородок	Новъгородок
326	на Осетре	на Осетре	на Осетре	на Осетре	на Осетре
327	Бобруеск	Бобруеск	Бобруеск	Бобруеск	Бобруеск
328	Дубечин	Дубочень	Дубечен	Дубечен	Дубечен
329	на Плаве	на Плави	на Плаве	на Плаве	на Павле
330	Микитин	Микитин	Микитин	Микитин	Никитин

331	Вердерев	Ведререв	Вердерев	Вердерев	Вердерев
332	Ломихвост	Ломихвост	Ломихвост	Ломихвост	Ломихвост
333	въверх по Дону	вверх по Дону	въверх Дону	вверху Дону	въверху Дону
334	Дубок	Дубок	Дубок	Дубок	Дубок
335	Корнике	Корники	Корники	Корнике	Корнике
336	Урюпеск	Урпеск	Оурюнеск	Урюниск	Урюписк
285 а				а се смоленский	а се грады смоленские
286 а			Смоленеск	Смоленеск	Смоленеск
287 а			На Днепре	на Днепре	на Днепре
288 а			Елио	Елио	Елна
289 а			на Ими	на Име	
290 а			Вязма	Вязмя	Вязьма
291 а			Дорогобуж	Дорогобужь	Дорогобуж
292 а			Мьстиславец	Мстиславецъ	Мстиславецъ
293 а			Мьстиславичъ	Мстислав	Мьстислав
294 а			на Верхе	на Вехре	на Вехре
295 а			Оболенеск	Оболенеск	Оболенеск
296 а			Козелеск	Козелеск	Козелеск
297 а			Вятическ	Вятическ	Вятическ
298 а			Ржавеск	Ржавеск	Ржавеск
337	а се залеский	а се залеские		а се залескый	а се гради залесские
338	Мещерское	Мещерское	Мещерское	Мещерское	Мещерское
339	Камена Могыла	Камена Могыла	Камена Могыла	Камена Могила	Камена Могила
340	на Дьсне	на Десне	на Дсне	на Дсне	на Дсне
341	Муром	Муром	Моуром	Муром	Муром
342	на Оце	на Оце	на Оце	на Оце	на Оце
343	Стародуб	Стародуб	Стародуб	Стародуб	Стародуб Волоц

	Вочьскыи	Воцкии	Воцкии	Вочскыи	кий
344	другыи Стародуб	другыи Стародуб	другии Стародуб	другыи Стародуб	другый Стародуб
345	на Клязьме	на Клязьме	на Клязме	на Клязме	на Клязме
346	Ярополчъ	Ярополчъ	Ярополце	Ярополчъ	Ерополчъ
347	Гороховец	Гороховец	Гороховец	Гороховець	Гороховець
348	Бережечъ	Бережець	Бережець	Бережець	Бережець
349	Новгород Нижний	Новгород Нижний	Новъгород Нижний	Новъгород Нижний	Новъгород Нижний камен
350	Куръмыш	Курмышль	Коуръмыш	Курмыш	Куръмыш
351	на Суре	на Суре	на Суре	на Су	на Суре
352	Вятка	Вятка	Вятка	Вятка	Вятка
353	Городецъ	Городецъ	Городецъ	Городецъ	Городецъ
354	Юрьевеч	Юрьевецъ	Юрьевец	Юрьевецъ	Юрьевецъ
355	Унжа	Унжа	Оунжа	Унжа	Уньжа
356	Плесо	Плесо	Плесо	Плесо	Плесо
357	Кострома	Кострома	Кострома	Кострома	Кострома
358	Устьюг	Устьюг	Оустьюг	Устюг	Устюга
359	Вологда	Вологда	Вологда	Вологда	Вологда
360	на Беле озере	на Беле озере	на Беле озере	на Белеозере	на Белеозере
361	два городка	два городка	два городка	два городка	два городка
362	на Молозе	на Молозе	на Молозе	на Молозе	а на Молозе
363	Городецъ	Городецъ	Городец	Городецъ	Городецъ
364	Ярославль	Ярославль	Ярославль	Ярославль	Ярославль
365	Ростов	Ростов	Ростов	Ростов	Ростов
366	Юрьев Польскыи	Юрьев Полскыи	Юрьев Польскый	Юрьев Полский	Юрьев Полской
367	Мстиславль	Мстислав	Мъстиславль	Мстиславль	Мстиславль
368	Суждаль	Суждаль	Суждаль	Суздаль	Суздаль
369	Шумьскыи	Шюмескыи	Шусьскыи	Шюмьскыи	Шумьскый
370	Несвежь-скыи	Несвижскыи	Несвежскыи	Несвежьскыи	Несвижъскый
371	Боголюбое	Бголюе	Боголюбое	Боголюбое	Боголюбое
372	Володимерь	Володимерь	Володимир	Володимерь	Володимерь
373	Клещин	Клещин	Клещин	Клещин	Клещин
374	Переяславль	Переяславль	Переяславль	Переяславль	Переяславль
375	Дмитров	Дмитров	Дмитров	Дмитров	Дмитров
376	Москва камен	Москва камен	Москва камен	Москва камен	Москва камена
377	Можаеск	Можаеск	Можаеск	Можаеск	Можайск
378	Звенигород	Звенигород	Звенигород	Звенигород	Звенигород

379	Волок Ламьскыи	Волок Ламскыи	Волок Ламьскыи	Волок Ламьскыи	Волок Ламьскый
380	Руза	Руза	Руза	Руза	Руза
381	Коломно	Коломно	Коломно	Коломна	Коломна
382	на Оце	на Оце	на Оце	на Оце	на Оце
383	Романов	Романов	Романов	Романов	Романо
384	Серпохов	Серпухов	Серпохов	Серпохов	Серпухов
385	Новый городок	Новый городок	Новый городок	Новый городок	Новый городок
386	Лужа	Луже	Лужа	Лужа	Лужа
387	Боровеск	Боровеск	Боровеск	Боровеск	Боровеск
388	Болонеск	Боленеск	Болонеск	Болонеск [4]	Боленеск
389	Одоев	Одоев	Одоев	Одоев	Одоев
390	Любутеск	Любутеск	Любутеск	Любутеск	Люботеск
391	Новосиль	Новосиль	Новосиль	Новосиль	Новосиль
392	Куреск	Куреск	Куреск	Куреск	Куреск
393	Верея	Верея	Верея	Верея	Верея
394	на Поротве	на Поротве	на Поротве	на Поротве	на Поротве
395	Новгородок	Новгородок	Новгородок	Новгородок	Новгородок
396	Галич	Галич	Галич	Галич	Галич
397	Кличень	Кличень	Кличен	Кличен	Кличень
398	Ржова	Ржова	Ржова	Ржева	Ржева
399	Бежицкий Верх	Бежицкий Верх	Бежицкий Верх	Бежицкий Верх	Бежецкой Врх
400	Новгород Великий детинец камен а болши деревян	Новгород Великий детинец камен а болши деревян	Новгород Великий детинец камен а болши деревян	Новгород Великий детинец камен а болши деревян	Новгород Великий детинец камен а болши деревян
401	а святаа София о шести версех	а святаа София о шести версех	а святаа София о шести версех	а святаа София о шести версех	а святаа София о шести версех
402	а озеро Илмерь	а озеро Илмерь	а озеро Илмерь	а озеро Илмень	а озеро Илмень
403	река Волхов	река Волхов	река Волхово	река Волхов	река Вльхов
404	Ладога камен	Ладога камен	Ладога камен	Ладога камен	Ладога камен
405	Орешек [5]	Орешек камен	Орешек камен	Орешек камен	Орешек камен
406	Корельский	Корелский	Корелский	Корелский	Корельский
407	Тиверский	Тиверский	Тиверский	Тиверский	Тиверский

408	за Волоком	за Волоком	за Волоком	за Волоком	за Волоком
409	на Колмогорах	на Колмогорах	на Колмогорах	на Колмогорах	на Колмогорах
410	в Емце	в Емци	въ Емце	в Емьце	во Емце
411	на Ваге	на Ваги	на Ваге	на Ваге	на Ваге
412	Орлечъ	Орлець	Орлец	Орлець	Орлець
413	Торжок	Торжок	Торжок	Торжек	Торжек
414	Демяна	Демян	Демена	Демяна	Демяна
415	Молвотице	Молвотици	Мольвотице	Молвитици	Молвотици
416	Березовечъ	Березовець	Березовец	Березовець	Березовець
417	Стержъ	Стержъ	Стержень	Стержъ	Стержъ
418	Морева	Морева	Морева	Морева	Морева
419	Велиль	Велила	Велил	Велиль	Велил
420	Луки	Луки	Луки	Луки	Луки
421	Руса	Руса	Руса	Руса	Руса
422	Кур	Кур	Кур	Кур	Куръ
423	на Ловоти	на Ловоти	на Ловоти	на Ловоти	на Ловоти
424	Копорья камен	Копорья камен	Копорья камен	Копорья камен	Копориа камен
425	Яма камен	Яма камен	Яма камен	Яма камен	Ма камен
426	на Луге	на Луге	на Луге	на Луге	на Луге
427	а на Шолоне	на Шолоне	а на Шелоне	а на Шалоне	на Шолоне
428	Порхов камен	Порхов камен	Порхов камен	Порхов камен	Порхов камен
429	Опока	Опока	Опока камен	Опока	Опока
430	Высокое	Высокое	Высокое	Высокое	Высокое
431	Вышегород	Вышегород	Вышегород	Вышегород	Вышегород
432	Кошкин	Кошкин	Кошкин	Кошкин	Кошкин
433	Псков камен о четырех стен	Псков камен о четырех стенах	Псков камен о четырех стен	Псков каме (!) о четырех стенах	Псков камен о четырех стенах
434	Изборьско камен	Изборско камен	Изборско камен	Изборско камен	Изборской камен
435	Остров камен	Остров камен	Остров камен	Остров камен	Остров камен
436	Воронач	Воронач	Вороначь	Вороначь	Вороначь
437	Велье	Велье	Велие	Велиа	Велие
438	Котелно	Котелно	Котелно	Котелно	Котелно
439	Коложе	Колож	Коложе	Коложе	Коложе
440	Врево	Врево	Врево	Врево	Врево
441	Дубков	Дубков	Дубков	Дубков	Дубков
442	Черница	Черница	Черница	Черница	Черница

1. У виданні 1856 р. надруковано *Чернь (Чернь?), город Киев*; можливо *Чернь город* було написано як два слова.
2. У виданні 1856 р. *Ковыла* повторена двічі.
3. У виданні 1910 р. між цими словами поставлена кома, мабуть в рукописі вони написані окремо.
4. Тут спочатку писар написав був *Оболенеск*, але сам і виправив помилку.
5. Думаю, тут випадково пропущено *камен*, наявне в інших списках.

Співвідношення списків

Пишуть: вночі лапті атакували Харків «Шахедами», п'ятеро вбитих, ще п'ятеро поранених. Рядова новина **сімсот сімдесят першого дня** війни повного профілю проти диких племен пушкіністів, лермонтоїдів, некрасівців, толстовців й анти-дюрингів, котрі розпаношились у Гнило-Солом'яній Орді (4 квітня 2024 р. о 8:26).

Розглядаючи наведену вище таблицю, легко побачити, що ми маємо справу із однією редакцією тексту у двох варіантах. Визначальною ознакою «смоленського» варіанту є розміщення блоку смоленських городів перед блоком рязанських городів; визначальною рисою «рязанського» варіанту – розміщення рязанського блоку перед смоленським.

Список Н1ЛМІ можна вважати дуже близьким до протографа. Маємо в ньому тільки пропуск Дрогобича (157) та визначення *камен* при Орешку (405).

Список НКЛ є значно погіршеною копією Н1ЛМІ: маємо в ньому пропуск Берестя (176) та Єльні (288, 289), помилкову заміну Дністра на Дніпро (18), поєднання Серет + Баня (30 – 31) перетворилось у *Серетхана*, та інші зіпсовані назви.

Протограф «рязанського» варіанту мав додатковий заголовок «А се польский» (40) і містив Дрогобич (157) та помилкові написання: *Мирославици* замість правильного *Милославици* (74); *на Инсве* замість *на Икве* (149), *на Мне* замість *на Лани* (248). Ці риси успадковані усіма списками цього варіанту. Але кожен цей список походить від протографа незалежно, що видно із особливих написань.

В списку Н4Л заголовок «А се киевский» переставлено з позиції 52 у позицію 69, пропущено записи 92 – 94, 102 – 105, 166, 180, 183 – 186, заголовки 285а, 337. Також є помилкові написання: *Баня* (31), *Риск* (88), *Горачев* (125) та інші. Всіх цих особливостей нема в інших списках.

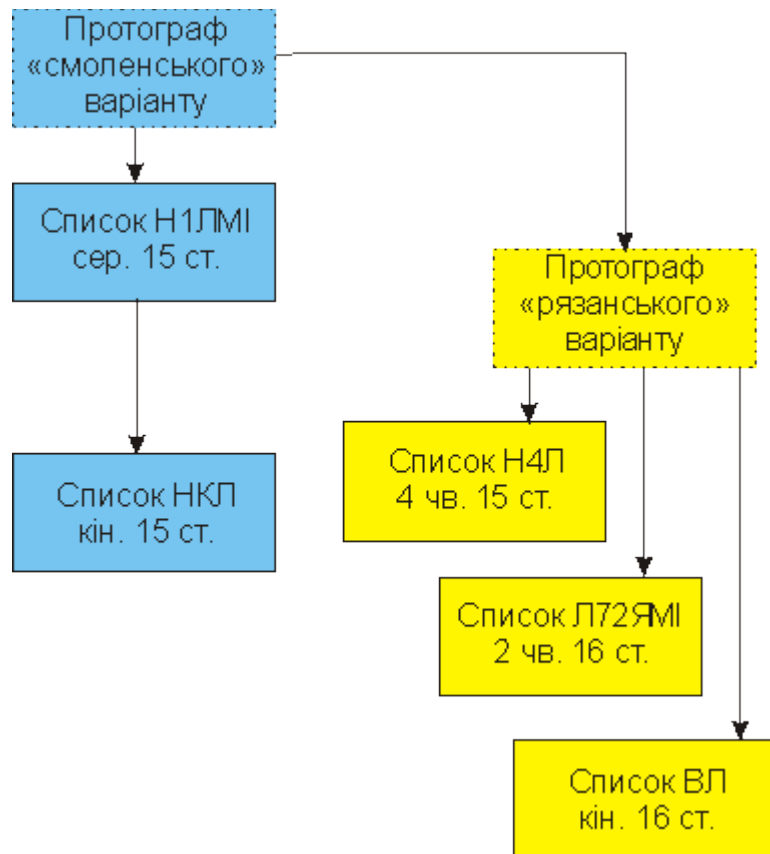
Список Л72ЯМІ показує деякі спільні риси зі списком ВЛ: пропущено Бирин (111), Ізборськ (260), Вевереск (261). В обох маємо помилкові написання *Нечюн* замість *Чечюн* (32), *Чернен* замість *Черлен* (47), *Брянческ* замість *Брянск* (81), *Доробучь* замість *Дорогобучь* (164), *Ренеск* замість *Серенеск* (179) та інші. Покращено написання *Брянславль* замість *Брянслаль* (43); також маємо написання *Илмень* замість *Илмерь* (402). Це може говорити на користь існування спільного протографа цих двох списків.

Разом з тим список ВЛ не можна вважати простою копією Л72ЯМІ, перш за все через пропуск Оболенська (242), Голотическа (255), Шюмеска (256).

Далі, список Л72ЯМІ показує такі індивідуальні читання: *Десятистенная* (71), *Брянчеськ* (81), *Острове* (144), *Черьтвертин* (170) та ще інші,

А список ВЛ показує такі індивідуальні читання: *Камень* (41); перестановку елементів 64 і 65, також *Белгородок* (66), помилкове *на Днепре* (67), *Брянческ* (81), *Снегород* (94), *Чемосов* (97) та інші. Особливих написань у ВЛ помітно більше, ніж у Л72ЯМІ.

Я не хочу ускладнювати свою стемму можливим, але мало виразним спільним протографом Л72ЯМІ та ВЛ:

Стемма копій «Списку руських городів»

Чи можна вважати «смоленський» та «рязанський» варіанти окремими редакціями СРГ? На мій погляд, редакція – це система змін у тексті, яка переслідує певну мету. Зміни, з котрих не можна побачити їх мету, не є, на мою думку, редакцією.

З позиції такого визначення обидва варіанти є рівноцінними, подають одні й ті самі назви, і мету перестановки блоків не можна окреслити. Я навіть думаю, що причина була чисто випадкова: писар «рязанського» протографа випадково проминув смоленський блок і почав переписувати рязанський. Але помітив свою помилку і, щоб не псувати уже переписаного, дописав рязанський блок до кінця і потім додав до нього смоленський блок.

Отже, найкращим і найближчим до протографа слід вважати текст Н1ЛМІ. Він (із двома зазначеними вище доповненнями) і буде предметом подальших студій.

Стемма дозволяє висунути ще два припущення. Дивлячись на швидке псування тексту у пізніших списках, можна припустити, що список Н1ЛМІ був відносно близьким до часу укладання самого протографа, який можна покласти на 2 чв. 15 ст.

Далі ми бачимо, що списки СРГ при московських літописах виразно пізніші за списки при новгородських літописах – не менше ніж на три чверті століття. Думаю, що в московську писемність СРГ потрапив у готовому вигляді із Великого Новгорода.

Підкреслю ще раз – такі висновки можна зробити із самої стемми, не розглядаючи змісту СРГ.

Відомі й невідомі назви

Пишуть: вночі збито усі 13 гнило-солом'яних «Шахедів», але було ще 5 балістичних лапотних ракет – про наслідки їх влучань поки що невідомо (5 квітня 2024 р. о 8:03).

СРГ містить внутрішні заголовки – дуже приблизні й некомпетентні, котрі тільки дезорієнтують дослідників (детальне пояснення – [нижче](#)). Групи записів після заголовків я називаю **блоками**, наприклад, Київський блок.

Одиницями дослідження будуть не ці блоки, а виділені мною **групи**. Основна підстава виділення груп – не географія, а зміна рівня компетентності, що говорить про зміну локального джерела групи. Оскільки групи – дослідницькі конструкції, я подаю їх назви в лапках, наприклад «Іпатіївська» група. Подекуди нам знадобляться **підгрупи** – це частини груп, виділені переважно на підставі географічної близькості.

Блоки і групи в рамках моєї роботи – це терміни, котрі вживаються відповідно до цих означень.

Багато назв у СРГ співпадають із сучасними або близькі до них. Інші назви потребують розшуків і коментування, і тут я буду користатись результатами роботи попередніх дослідників, перш за все системним дослідженням М. М. Тихомирова [ТМН2]. Корисне системне зведення запропонованих гіпотез подає стаття «[Список русских городов дальних и ближних](#)» в російській Вікіпедії, я буду враховувати її вказівки. Щоби надати своїй роботі вигляду якоїсь науки, я довідку про кожен об'єкт буду закінчувати висновком – віднесенням його до якогось із [названих вище](#) класів вірогідності.

Розгляд кожної групи супроводжується картосхемами, але не такими, котрі звичайно кресляться для СРГ, наприклад, у статті М. Тихомирова [ТМН2].

Для оцінки якості окремих груп об'єктів в СРГ будуть використані підрахунки **ентропії** переліків [Жарких М. І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Порядок і безпорядок у переліках](#)»]. Коротко повторю, що це таке.

Для будь-якого переліку географічних об'єктів всі безспірно локалізовані об'єкти (класу А) можна з'єднати оптимальним маршрутом (який має найменшу довжину). Такий маршрут може починатись з будь-якого об'єкту (не обов'язково першого в переліку) і закінчуватись на будь-якому об'єкті (не обов'язково останньому в переліку). На цьому місці важливо розуміти, що слово «оптимальний» у подальшому викладі слід би брати в лапки або замінити громіздким точнішим терміном «субоптимальний» (тобто схожий на оптимальний, але не доведено, що він – оптимальний і коротшого маршруту немає). Але я писатиму просто – оптимальний маршрут – з урахуванням цього зауваження.

Далі ці самі безспірно локалізовані об'єкти можна з'єднати маршрутом, заданим самим переліком. Він починається з першого об'єкту і закінчується на останньому. Його довжина завжди більша за оптимальну. Відношення довжини реального маршруту до довжини оптимального і є ентропією-А, мірою безпорядку реального маршруту.

Далі можна включити в реальний маршрут об'єкти, локалізовані умовно (класи А + Б + В) і знову вирахувати ентропію, яку будемо позначати як ентропія-

В. Якщо умовно локалізовані об'єкти розташовані між надійно локалізованими (як автоматично – помилково! – припускають дослідники), то ентропія-В буде дорівнювати ентропії-А чи незначно її перевищувати. Значне перевищення ентропії-В показує, що умовно локалізовані об'єкти вносять у перелік додатковий безпорядок.

Також нам знадобиться поняття **сторонніх об'єктів**. Як скоро побачимо, майже в кожній групі об'єктів є компактне ядро і один або кілька об'єктів, дуже далеких від цього ядра. Вони справляють враження таких, що занесені до переліку помилково або випадково. Їх вилучення з аналізу групи значно зменшує її ентропію, що може слугувати деяким виправданням процедури вилучення.

Для об'єктивного визначення сторонніх об'єктів введемо поняття **діаметра групи**. Це найбільша віддаль між об'єктами групи. Часто вона співпадає з діаметром кола, описаного довкола групи. При вилученні сторонніх об'єктів діаметр групи сильно зменшується.

1. «Болгарська» група (№ 1 – 16)

(1) Русь

(1) Із заголовком цілого документа укладачу доводилось обирати між стислістю і точністю, і результат вийшов ближче до стислості – і, як наслідок, неточним. В переліку значаться явно не-руські об'єкти, такі як Єрусалим (269), Ковно (188), Яси (22). Також окрім справжніх городів (укріплених поселень) значаться й неукріплені поселення і незаселені урочища.

Але важливо, що в заголовку стоїть «Русь», котра є основним предметом уваги.

(2) Ріка Дунай

Ріка Дунай згадана 5 разів (2, 5, 7, 11, 17) і є стрижнем початкового блоку в СРГ.

Важливо відзначити – цей початковий блок не має власного заголовку. Дослідники автоматично приймають, що заголовки «а се болгарскыи и волоскыи гради» (38 – 39) відносяться до нього але всі інші заголовки в СРГ поставлені перед відповідними блоками, а не після них.

Укладач цього блоку знаходився на північ від Дунаю: устя Дністра (18) у нього лежить «на **сей** сторонє», а Тирново (6) – «об **ону** сторону» Дунаю. Але і в цьому маленькому блоці маємо сліди компоновки з двох джерел: (2 – 4) та (7 – 11). Клас вірогідності – А.

(3) Видычев град о седми стенах каменных

Припускають, що це Видин у Болгарії на правому березі Дунаю. Видин був столицею окремого князівства / царства від кінця 13 ст. до 1422 р. (до його завоювання турками). Місто було сильно укріплене, до нашого часу зберігся замок (розширений за царя Івана Срацимира, отже, в 1356 – 1396 рр.), частково збереглися муровані укріплення окольного міста, котре мало аж 13 брам. Коли конкретно місто мало 7 стін – треба шукати. Клас вірогідності – Б.

(4) Мдин

Гіпотези, які висунуто для тлумачення цієї назви, непереконливі.

1878 р. [Иречек К. И. [История болгар](#). – Одесса: 1878 г.; карта у скані – на с. 807]. На карті показано Видин і під цим написом нижче і трохи дрібніше – Бдин. І тільки. Чому Иречек так вважав – у книзі не пояснено.

1880 р. П. Брун «Догадки касательно участия русских в делах Болгарии в 13 – 14 вв.» [Брун Ф. К. Черноморье. – Одесса: 1880 г., [т. 2](#), с. 347]. Там процитовано фрагмент СРГ: «Мдин (ок. Калафата против Видина?)» – і тільки. Чому Брун так вважав, з якого додаткового джерела він це узяв – невідомо.

М. Тихомиров, відзначивши вказівки Иречека й Бруна, вказав: «Название города Мдин для Видина встречается в русском Хронографе редакции 1512 г.» [ТМН2, с. 98]. Справді?

Я подивився посилання [ПСРЛ, 1911 г., т. 22, ч. 1, с. 366] – там сказано, що візантійський імператор Василь 2-й (на початку 11 ст.) захопив болгарські міста: «Бдин и Плиску и Великий Преслав и Малый» – і не побачив ніякого Мдина ніже Видина. Від [Плиски](#) до [Великого Преслава](#) – тільки 33 км, і це дає нам поняття про масштаби кампанії Василя. Де знаходився Малий Преслав – історики і досі сперечаються, але Видин віддалений від твердо відомих міст на 350 км, тобто в 10 разів більше (від Великого Преслава до Константинополя – тільки 295 км). Думаю, Бдин треба шукати по дорозі з Константинополя до Преслава.

Висновок: перехід *Мдин* → *Бдин* вважаю фонетично неможливим. припускати описку в СРГ і виправляти *Мдин* на *Бдин* також недоречно, бо що таке Бдин і де він знаходився – невідомо. Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(6) Тернов

Сучасне місто [Велико-Тирново](#), в 1185 – 1396 рр. – столиця Болгарського царства (другого). Клас вірогідності – А.

Про св. Параскеву Сербську маємо докладну статтю у [«Православній енциклопедії»](#). З неї виходить, що свята жила десь наприкінці 10 – на початку 11 ст. Від середини 13 ст. її почали шанувати як святу. Моці її часто переносились: із Каллікратії до Тирново (перед 1231 р.), далі до Видина (бл. 1393 р.), до Белграда (бл. 1396 р.), до Константинополя (1521 р.) і нарешті до Яс (1641 р.).

Якщо в цих мандрах все вірно, то згадка про св. П'ятницю у Тирнові стосується періоду 1231 – 1393 років.

(8) Дрествин

Вважається, що це давня болгарська фортеця [Дръстър](#), розташована на правому березі Дунаю в центрі сучасного міста [Сілістра](#). Вважається, що римська назва Дуросторум у візантійський час змінилась на Доростол, а в часи Болгарського царства – на Дрестр. В 1388 р. місто було завойоване турками і з того часу зветься Сілістрією. Форма назви не дозволяє видобути вказівки на час утворення джерела для СРГ. Клас вірогідності – Б.

[Пишуть](#), що вчора (це 5 квітня 2024 р.) пушкіністи вдарили по місту Запоріжжя, 4 убитих, понад 20 поранених.

А сьогодні [пишуть](#): лапті вночі обстріляли Харків, шестеро вбитих, десятеро поранених (6 квітня 2024 р. о 8:11).

(9) Дичин

Є [село такої назви](#) у Болгарії, у 20 км на північний захід від Великого Тирнова. Воно лежить не на Дунаї, а біля річки Росиця (котра впадає у Янтру, а вже та – в Дунай). Найменша відстань від Дичина до Дунаю – 45 км на північ. Чи було тут якесь укріплення – невідомо (я не маю змоги заглиблюватись у вивчення історії цього поселення, обмежуюсь енциклопедичними даними. Надалі це пояснення не буду повторювати). Клас вірогідності – А.

Дослідникам це село не сподобалось, і вони виправляють назву на Мачин [ТМН2, с. 98 – слідом за Кулаковським] або на Вичину [Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Многоликий Дичин. – «Древняя Русь и Нижнее Подунавье», М., 2000 г., с. 87 – 108; також ТМН2, с. 98].

[Мачин](#) лежить на правому березі Старого Дунаю. Це один з рукавів Дунаю, котрий відділяється від основного русла біля села Хиршова і з'єднується з основним руслом у місті Браїла. Найменша відстань від Мачина до «справжнього» Дунаю – 10 км на захід. Тобто його можна вважати таким, що лежить на Дунаї, лише з певною натяжкою. Кажуть, що перша згадка його назви – на [карті ал-Ідрісі 1154 р.](#), але я такої назви на Дунаї на ній не побачив.

Про [Вичину](#) відомо, що це місто (?) існувало в 11 – 15 ст. десь на острові на нижньому Дунаї. Точне місце його є дискусійним, тобто одне невідоме пояснюється через інше – так само невідоме.

Вважаю, що вдаватись до виправлень назв треба тільки в крайньому випадку неможливості пояснення оригінального написання. В даному випадку **точного співпадіння** у виправленнях немає потреби.

(10) Киля

Киля – дослідники [ТМН2, с. 98] думають про [Стару Кілію](#) – село в сучасній Румунії на правому (південному) березі Кілійського гирла в дельті Дунаю. Клас вірогідності – А.

Згадка про Кілію міститься в листі Вітовта з 15 квітня 1412 р. [СЕВ, № 152, р. 230]. Далі з інструкції для польських послів з 2 пол. 1430 р. досить виразно видно, що Кілія належала (або вважалось, що належала) до Молдавії [СЕВ, № 1421, р. 910]. Від 1426 р. маємо згадки про війни за Кілію та її облоги, а в 1479 р. молдавський господар Стефан 3-й збудував фортецю на лівому березі Дунаю. Якщо все це справді так, то перед 1479 роком укріпленим пунктом була якраз Стара Кілія.

(12) Новое село

Новое село при усті Дунаю тоді може бути сучасним українським містом [Кілія](#), котре лежить на лівому (північному) березі того ж Кілійського гирла точно напроти Старої Кілії. Від Кілії до впадіння Кілійського гирла у море – 40 км на схід, так що вираз «на усті Дунаю» не слід розуміти буквально. Клас вірогідності – А.

[Пишуть](#), що сьогодні вночі лаптери запустили по Україні 17 Шахедів, усі збито, начебто без великих ушкоджень (7 квітня 2024 р. о 7:44).

(13) Акоюкра

Акоюкра – при певній дозі фантазії можна побачити тут назву [Каліакра](#), і дослідники так і роблять. Орієнтовно в 14 ст. тут було укріплене місто, яке навіть

було столицею [Добруджанського князівства](#) (десь від 1365..1386 рр. до 1389..1395 рр.). Тобто нині незаселений мис був на той час важливим пунктом. Клас вірогідності – Б.

(14, 19) На море

В СРГ не уточнено, на якому саме морі. СРГ в цілому торкається і Балтійського моря, і Білого моря. Цілком може бути, що укладач цієї частини СРГ не знав ніякого іншого моря окрім Чорного і вважав, що висловився цілком ясно. (Припускаю, що для болгарських місць в СРГ використано якийсь окремий документ).

(15) Карна

Такого пункту сучасна географія не знає. Припускають [ТМН2, с. 98], що це «Кранеа (ныне Экрене)». Назва Екрене вживалась до 1934 р., нині – [Кранево](#). Містечко знаходиться на березі Чорного моря у 34 км на захід від Каліакри. Клас вірогідності – Б.

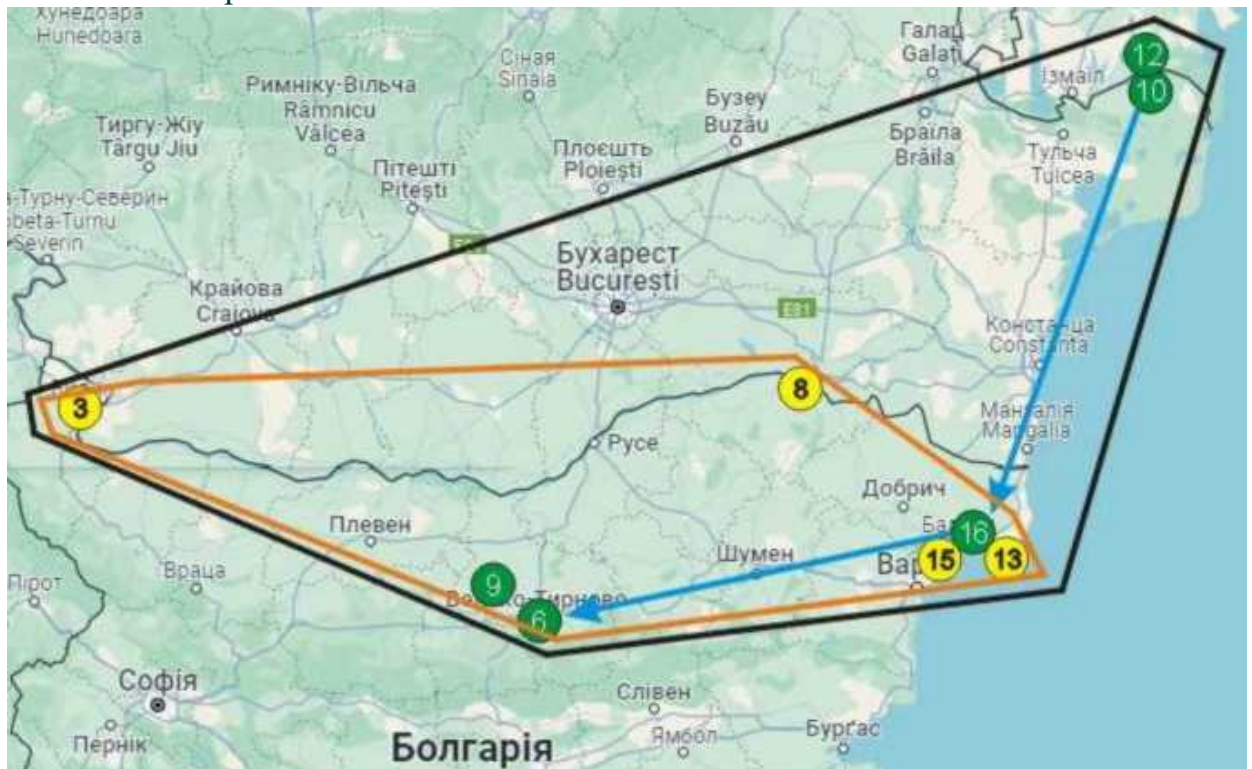
(16) Каварна

Каварна – [містечко](#) в Болгарії на березі Чорного моря у 13 км на захід від Каліакри, відоме під сучасною назвою з початку 15 ст. У 14 ст. було столицею столицею Добруджанського князівства (перед Каліакрою). Клас вірогідності – А.

Група в цілому, на відміну від більшості груп СРГ, містить мало назв, які збереглися до нашого часу без змін. Це потребує якогось окремого пояснення.

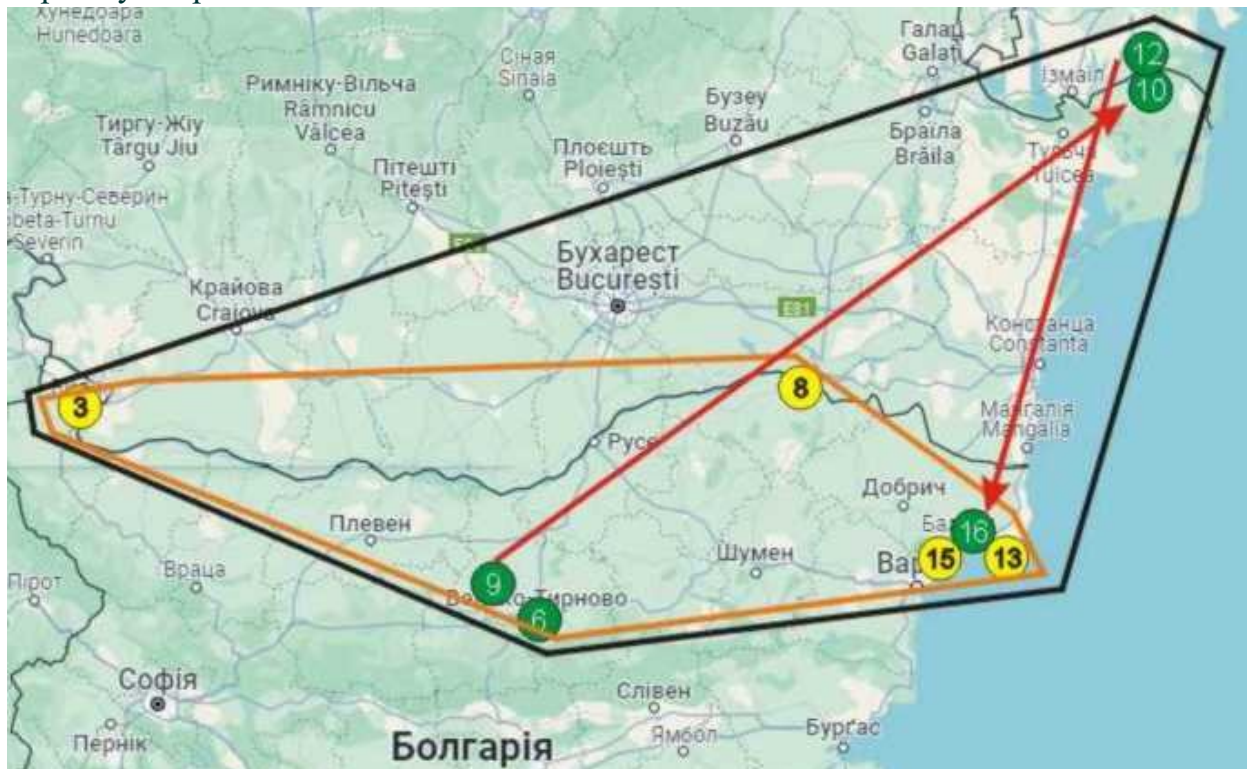
Картосхеми

Об'єктів у «Болгарській» групі небагато, тому й оптимальний маршрут очевидний: 12 → 10 → 16 → 6 → 9 = 480 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

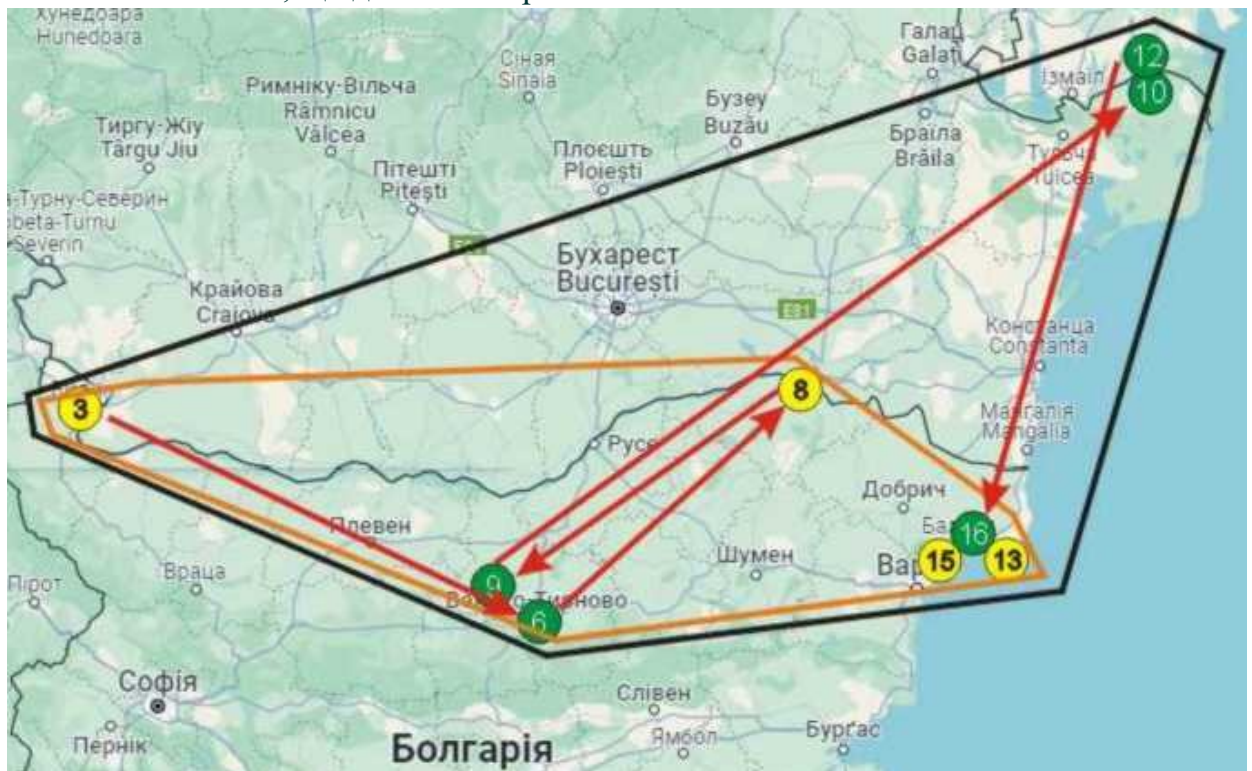
«Болгарська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: $6 \rightarrow 9 \rightarrow 10 \rightarrow 13 \rightarrow 16 = 649$ км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Через географічну невпорядкованість переліку ентропія-А = 135 %.

«Болгарська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б): $3 \rightarrow 6 \rightarrow 8 \rightarrow 9 \rightarrow 10 \rightarrow 12 \rightarrow 13 \rightarrow 15 \rightarrow 16 = 1292$ км, що дає нам ентропію-В = 269 %.

«Болгарська» група. Реальний маршрут (класи А + Б)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (3 – 12) дорівнює 528 км. Видно, що Кілія і Нове село лежать далеко від ядра групи, і їх вилучення дає менший контур (жовто-гарячого кольору) діаметром 452 км.

Чи належала Кілія колись до Болгарії? Мабуть що ні, але й до Молдавії вона так само не належала. Реально вона належала до Валахії, яка в СРГ проігнорована.

2. «Молдавська» група (№ 17 – 37)

Ця група ніяким окремим заголовком в СРГ не виділена.

(18) На усть Дністра

Сучасна ріка [Дністер](#). Клас вірогідності – А.

(20) Бельгород

Сучасний [Білгород-Дністровський](#). На мурах його фортеці є будівельні написи 1399 і 1432 рр. В той час місто належало до Молдавського князівства. Це видно, зокрема, зі згадки в листі Вітовта з 15 квітня 1412 р. [СЕВ, № 152, р. 230], далі в листі Ягайла з липня 1420 р. [**castrum** Balohrod – СЕВ, № 887, р. 487]. Клас вірогідності – А.

Від міста до впадіння Дністра у лиман – 26 км на північ, а до коси, котра відділяє Дністровський лиман від моря – 17 км на південь. Зосима у своєму описі подорожі до Палестини в 1419 р. описав положення Білгорода точніше (9 верст від моря) [*Книга хоженій*. Записки русских путешественников XI-XV вв. – М.: 1984 г., с. 121]. Але Зосима був ченцем Троїце-Сергієва монастиря, і там, мабуть, переховувався його опис, який лишився невідомим укладачу СРГ.

[Пишуть](#), що вночі лермонтоїди (чи лермонтоєди, чи лермонтожери?) запустили по Україні 24 Шахеда, з яких вдалося збити 17, є пошкодження в Одеській області та у [Житомирській області](#) (8 квітня 2024 р. о 7:48).

(21) Черн

Загадковий об'єкт. М. Тихомиров побачив на якійсь карті 17 чи 18 ст. містечко Чарна на лівому березі Дністровського лимана і прийняв його за Черн. Відповідно на картосхемі в його статті Черн показаний десь на місці сучасного села [Надлиманське](#) Одеського району і області [ТМН2, с. 99].

Черн на європейських географічних картах, які складались за дві тисячі кілометрів від розглядуваного місця – це непорозуміння. Я збираюсь про нього поговорити докладніше, але не зараз.

Інші гіпотези також не витримують критики. Археолог з Чернівців висловив був думку, що Черн – це городище 12 – 1 пол. 13 ст. у селі [Ленківці](#) (нині у складі м. Чернівці, у 5 км на північний захід від центру) [*Тимошук Б. А. Исчезнувшие города Буковины*. – Вопросы истории, 1964 г., № 5. с. 215].

Молдавські археологи одним реченням виставили припущення, що Черн – це [Алчедарське городище](#), котре було заселене від 6 до початку 12 ст. [*Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян* (VI – XIII вв.). – Кишинев: Штиинца, 1974 г., с. 85].

Дослідниця з Одеської області приходить до висновку, що Черн – це сучасне село [Калаглія](#) [Белецкая О. В. «[Czarnigrod](#), ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat...» (Черный город в XIV – XVI вв.). – Стародавнє Причорномор'я (Одеса), 2021 р, вип. 13, с. 53] в Одеському районі, на східному березі Дністровського лимана, в 11 км на південь від Надлиманського.

Як бачимо, кожен дослідник шукає Черн на тій території, котра йому краще знайома... – і знаходить! До таких дрібниць, як критика попередніх гіпотез, справжні науковці не повинні спускатись.

Приписувати давнім безіменним городищам назви із СРГ – справа безнадійна. До того ж запропоновані городища були покинуті мешканцями задовго до можливого часу складання СРГ (як би широко його не датувати). В ототожненні назв можуть допомогти тільки дані топоніміки, а з ними все дуже непевно.

Перш за все, в сучасній топоніміці немає точного відповідника назви *Черн*. Найближче за звучанням має [острів Черн](#) (точніше, Чёрн, Tjörn) на півдні Швеції, на східному березі протоки Каттегат. На острові є поселення такої ж назви, котре є центром одноіменної комуни.

Топонімів, котрі починаються на *Черн-*, я в Україні нарахував до півсотні, при цьому з лічби виключив назви, які походять від слів *чернець* і *черниш*. Також давнє слово *черний* в українській мові закономірно перейшло у *чорний*, а топонімів на *Чорн-* буде ще мабуть стільки ж. Далі в Румунії маємо місто [Чернаводе](#) з його славним мостом через Дунай (64 км на схід від Сілістрії), і можливо це не остання така назва в Румунії.

Тому вважаю спроби локалізувати Черн безнадійними. Клас вірогідності – Г.

(22) Ясьскыи торг

Сучасне місто [Ясси](#), столиця Молдавії в 16 – 19 ст. Цікаво, що в угорській мові воно має назву [Jászvásár](#) – базар / торг ясів. Клас вірогідності – А.

Найдавнішою пам'яткою існування Ясс є будівельний напис 1395 року на вірменській церкві, далі згадка у грамоті господаря Олександра Доброго 1408 р. [[Українські грамоти 15 ст.](#) – К.: 1965 р., № 32, с. 70] – там збирали мито. Далі «forum Zasski targ» згадано у листі Вітовта з 15 квітня 1412 р. [СЕВ, № 492, р. 230]. Згадка важлива з огляду на точне співпадіння форми назви із вжитою в СРГ.

(23) На Пруте реце

[Ріка Прут](#) справді тече неподалік Ясс (найближча точка в Унгенах – 16 км на схід). Клас вірогідності – А.

Але Ясси стоять не на Пруті, тільки на річці [Бахлуй](#), котра впадає у річку [Жижію](#), а вона вже впадає у Прут.

(24) Романов торг

Упевнено ототожнюється із сучасним містом [Роман](#) в Румунії. Перша згадка про нього міститься в грамоті з 30 березня 1392 р. Клас вірогідності – А.

(25) На Молдове

Річка [Молдова](#) впадає у Сірет всього у 4 км нижче міста Роман. Клас вірогідності – А.

(26) Немеч

Сучасне місто [Тиргу-Нямц](#) в Румунії, назва якого значить не що інше як «Німецький торг» (ну й в угорській мові – [Németvásár](#) – як же ж без того!). Перша згадка про нього – 1387 рік. Клас вірогідності – А.

(27) В горах

Так само як і у випадку моря, власна назва гір не наведена. Тиргу-Нямц лежить на висоті 365 м, справжні гори Карпати з вершинами понад 2000 м лежить далі на захід, десь за 50 км від міста. Думаю, це визначення може відноситись до наступного об'єкта (28), а не до попереднього.

[Пишуть](#), що вчора вдень лаптеносці вдарили по місту Запоріжжя, 3 загиблих, 8 поранених. Ні, це не подвоєння звістки за 6 квітня 2024 р., це новий удар. Система у лаптів така.

Також [пишуть](#), що на базі в Калінінградській області згорів російський ракетний корабель «Серпухов». «Ах, какой реприманд неожиданный!» (9 квітня 2024 р. о 7:47).

(28) Корочюнов камен

Про нього М. Тихомиров написав: ««Корочюнов камен» известен как крепость Крачуна (на реке Милков)» [ТМН2, с. 100]. Добре, але звідки видно, що було саме так?

Хм, тут у Тихомирова посилання є: Грекул Ф. А. [Социально-экономический и политический строй Молдавии](#) 2 пол. 15 в. – Кишинёв: Госиздат Молдавии, 1950 г., с. 111.

... Приезжаю в Тетюшевский уезд,
Спрашиваю деревню
Ивана Александровича Кубышева...

Ну, не в уезд і не Кубишева, тільки в Мережу за цією книгою. На зазначеній сторінці читаю цілком виразно: «В этом же районе был основан город-крепость Крачуна». Дуже добре, але звідки видно... і т. д.

Хм, тут у Грекула посилання є: Nicolae Iorga [Istoria lui Ștefan-cel-Mare](#). – București: 1904, p. 131.

На зазначеній сторінці читаю цілком виразно: «el puse meșterii să-î ridice o cetate de-asupra râulețului Putna, cetatea Crăciuna» [він доручив майстрові побудувати фортецю над річкою Путна, фортецю Крачуна]. Крапка. Дуже добре, але звідки видно... і т. д.

Хм, так тут у Йорги посилання є: Jabłonowski, Sprawy wołoskie za Jagellonów. – Źródła dziejowe, 1878, t. 10, pp. 28 – 9. На зазначених сторінках бачу зовсім виразно, що ніякої фортеці Крачун там нема.

Суду все ясно:

1. Ніякої «фортеці Крачун» ніколи не існувало – ніхто не вказав конкретного історичного джерела, де вона була би згадана.

2. На якій річці чи біля якого сучасного поселення ця «фортеця» знаходилась – теж ніхто не знає і не дав конкретної вказівки.

3. Слідування за «науковим апаратом» не дає нічого, бо якби хтось знав конкретне джерело – він би на нього і послався.

Київ, вівторок, ранок. Іду вздовж Русанівської протоки. Сліпуче сонце яскраво освітлює білі житлові будинки на Березняках, і вони красиво відбиваються у спокійній синій воді протоки. Верби на березі вдягають весняне зелено-жовте вбрання і теж гарно відбиваються у воді. Дві колони на в'їзді на міст Патона несуть свої п'ятикутні зірки (декомунізація до них ще не дійшла). Перед ними – черета автомобілів посувається в бік правого берега. Звичайний ранок звичайного робочого дня.

І серед цієї ідилії дуже важко повірити, що десь кипить війна, що стандартні білі будинки можуть стояти почорнілими від пожеж, що верби можуть бути посічені осколками, як довкола Бахмута, а проспект може бути заставлений спаленою російською бронетехнікою, як в Бучі. І що цей чудовий ранок стане для когось із наших воїнів останнім у його житті... (записано 10 квітня 2024 р., у середу, о 7:55).

Друга гіпотеза полягає в тому, що Корочюнов – це сучасне місто [П'ятра-Нямц](#) в Румунії (ну, Німецький Камінь). Кажуть, що так написано у статті *Andronic A. Orașe moldovenești în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare rusești. – Romanoslavica (București), 1965, vol. 11, p. 203 – 218.*

Перевагою цієї гіпотези є точна вказівка на місто, котре реально існує. Маленький недолік полягає в тому, що назва його зовсім не подібна до тієї, що ми відшукуємо. Чергова безпідставна фантазія.

[Пошук](#) по ГРАК-у із шаблоном

[word="К(a|o)?p(a|o)ч(y|ю)н.*"]

дав півтори тисячі відповідників, серед них переважає гора Карачун біля Слов'янська – місце жорстоких боїв із першими хвилями москалів у 2014 році. Також житловий масив [Карачуни](#) в Кривому Розі, який потрапив у газети в 2022 р. у зв'язку з евакуацією жителів перед навалом москалів, і [Карачунівське водосховище](#) у тому ж Кривому Розі, по якому ті ж москалі вдарили своїми лапеносними ракетами 22 вересня 2022 р. Ну, і назва зимових обрядів [корочун](#) там стоїть. Улов, треба визнати, не густий.

Далі, географічні назви [Карачан](#) концентруються у Воронізькій області Росії, там ж є й село [Карачун](#) із сильно порушеною церквою (ні, не від обстрілу української армії, просто у москалів це звичайний стан – [фото ще 2011 року](#). У них все і завжди так).

Є маленьке село [Карачун](#) у Рівненському районі і області. Є невелике село [Кречун](#) (Crațiun) на півдні сучасної Молдавії, засноване нібито близько 1900 року.

Отже, ніяких слідів потрібної нам назви у сучасній топонімії нема. Можна припускати, що назва в СРГ була перекладом з якоїсь іншої мови і позначала якесь примітне урочище.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(29) Соच्याва

Сучасне місто [Сучава](#) в Румунії, від кінця 14 ст. і до 1564 р. – столиця Молдавського князівства. Клас вірогідності – А.

(30) Серет

Сучасне місто [Серет](#) в Румунії. Перша згадка про нього походить з 1334 р. Клас вірогідності – А.

(31) Баня

Сучасне село [Бая](#) (Baia) у 26 км на південь від Сучави. Румунське слово *baia* та угорське слово *bánya* мають одне значення – «шахта». Перша згадка про це поселення – 1345 рік. Клас вірогідності – А.

(32) Чечюн

Б. Тимошук у названій вище статті припустив, що це замок на горі Цецино на західній околиці сучасних Чернівців. Відомо про нього дуже мало, в 1908 р. було простежено залишки мурованої башти, про яку пізніше нема згадок. Цей об'єкт функціонував (орієнтовно) від 2 пол. 14 ст. до 1456 р. (остання згадка). Вважаю припущення прийнятним. Клас вірогідності – Б.

(33) Коломыя

Сучасне місто [Коломия](#) в Івано-Франківській області, згадана ще у хроніці Романовичів (Галицько-Волинському літописі) в 2 чв. 13 ст. [Пишуть](#), що в 1411 р. польський король Ягайло заставив Коломию молдавському господарю Олександру Доброму, але пізніше, в 1444 р. тут знову розпоряджався польський намісник. Клас вірогідності – А.

(34) Городок на Черемоше (35)

Із річкою [Черемош](#) маємо відносну ясність: вона утворюється злиттям Білого Черемоша і Чорного Черемоша, тече загалом на північний схід і впадає у Прут. Клас вірогідності для річки – А.

А от із Городком маємо повну неясність. М. Тихомиров припускав, що це Вижниця [ТМН2, с. 99] – єдино на тій підставі, що вона розташована на Черемоші. Так само можна тицьнути пальцем у будь-яке село на тому ж Черемоші.

Складнішу теорію запропонував Б. Тимошук [ор. cit., с. 215]: «наш» Городок – це [Хмелів](#), котрий згадувався в документах 1395 – 1444 років і знаходився десь при кордоні Польщі й Молдавії. На роль Хмелева дослідник запропонував городище біля с. [Карапчів](#) Вижницького району Чернівецької області.

Карапчів лежить на річці Глибочок, котра впадає у Черемош. Від Карапчева до найближчої точки Черемоша – 8 км, і на цій лінії лежать ще два села. Сказати, що городище у Карапчеві лежить на Черемоші, можна тільки з великим зусиллям. Також є село [Городок](#) на Сереті, у Чортківському районі Тернопільської області – від нього до найближчої точки Прута 31 км.

Об'єкт залишається не локалізованим. Клас вірогідності – Г.

(36) На Дністрі Хотень (37)

Завдяки вказівці на ріку можна не сумніватись, що йдеться про сучасний [Хотин](#) у Чернівецькій області, справді розташований на Дністрі.

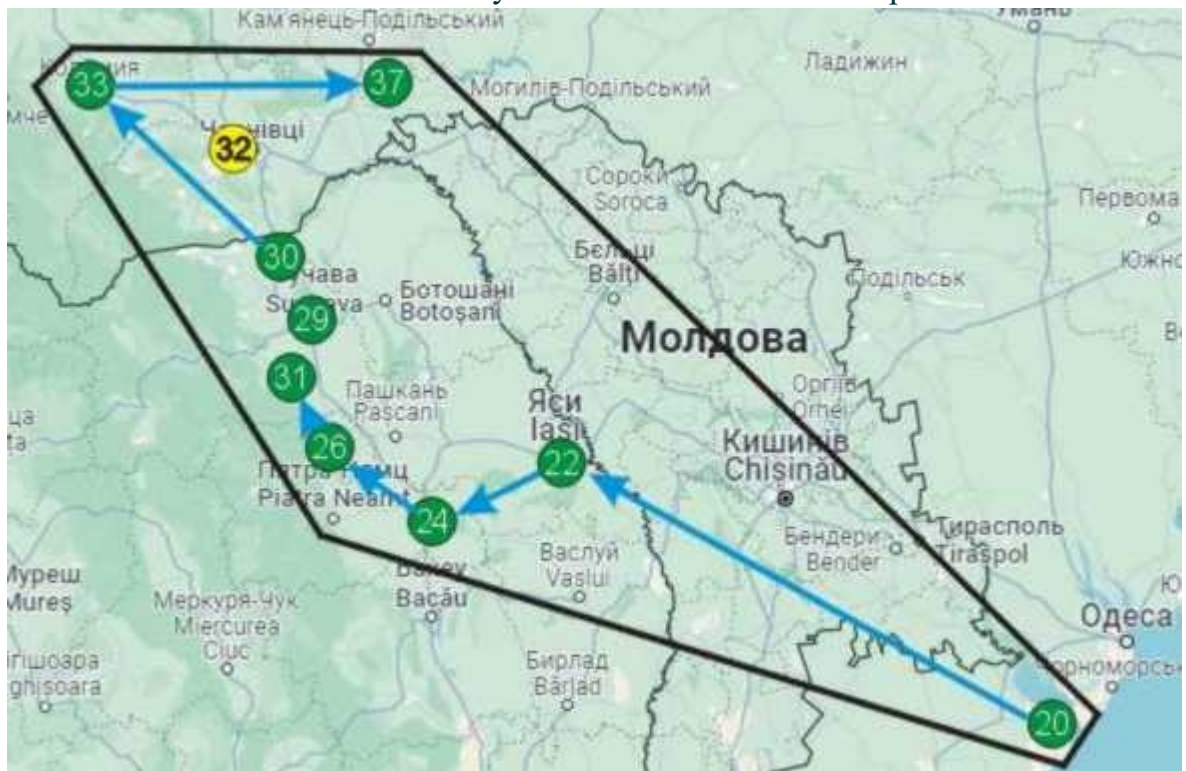
3 січня 1397 р. «Stephanus de Chotyn» записаний серед свідків грамоти молдавського воєводи Стефана для Спитка Мельштинського [CEV, № 136, р. 43].

Далі є згадка про Хотин у грамоті господаря Олександра Доброго 1408 р. у зв'язку зі збором мита там [[Українські грамоти 15 ст.](#) – К.: 1965 р., № 32, с. 70]. Клас вірогідності – А.

Ця група відрізняється від «Болгарської» значно кращими написаннями назв, котрі переважно співпадають із сучасними. Це говорить про використання якогось окремого джерела.

Картосхеми

Об'єктів у «молдавській» групі так само небагато, до того ж вони вишикувались майже по прямій з південного сходу на північний захід. Тому й оптимальний маршрут очевидний: 20 → 22 → 24 → 26 → 31 → 29 → 30 → 33 → 37 = 640 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

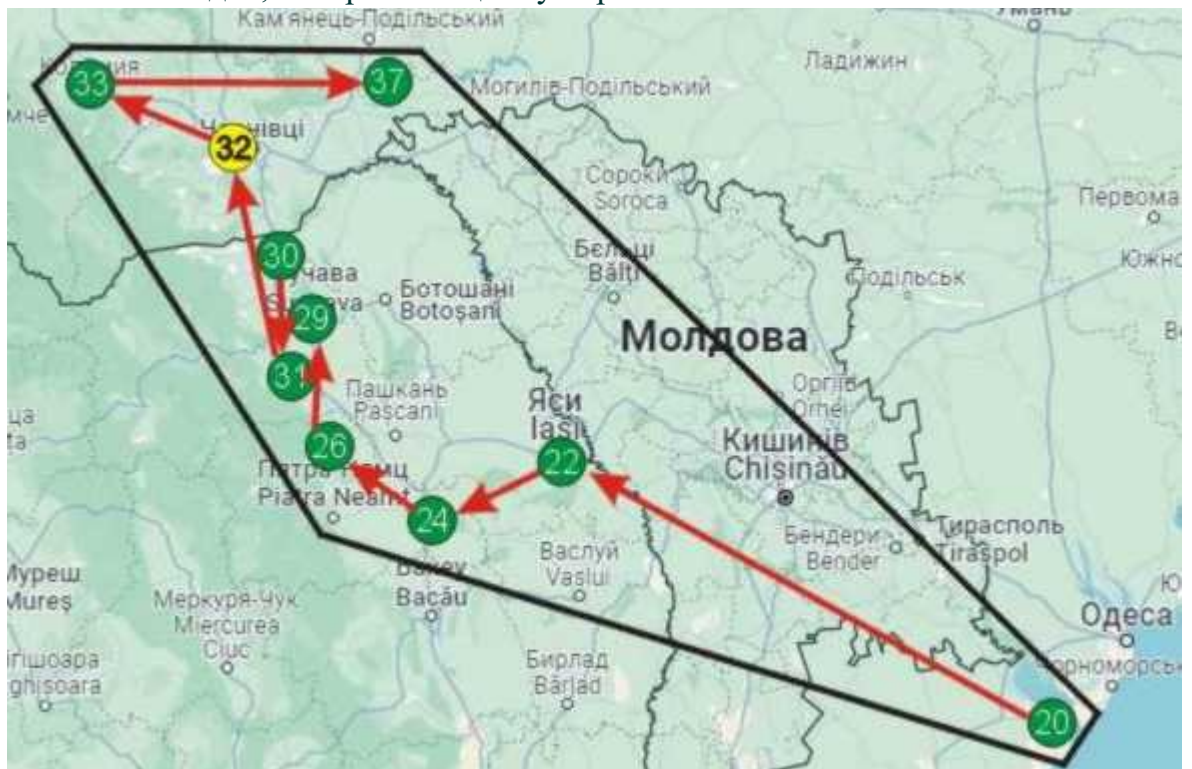
«Молдавська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 20 → 22 → 24 → 26 → 29 → 30 → 31 → 33 → 37 = 752 км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Через одним-одну географічну непослідовність переліку ентропія-А = 118 %.

«Молдавська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б): $20 \rightarrow 22 \rightarrow 24 \rightarrow 26 \rightarrow 29 \rightarrow 30 \rightarrow 31 \rightarrow 32 \rightarrow 33 \rightarrow 37 = 770$ км, що дає нам ентропію-В = 120 %. Незначна різниця між ентропією-А та ентропією-В показує, що єдиний в групі об'єкт класу Б справді лежить на шляху між сусідніми упевнено локалізованими об'єктами. Але це – нетиповий випадок, і скоро ми в цьому переконаємось.

«Молдавська» група. Реальний маршрут (класи А + Б)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (20 – 33) дорівнює 476 км. Сторонніх об'єктів у цій групі немає, і в цілому цей фрагмент СРГ справляє враження опису якогось купецького, торговельного маршруту. Торговельного – тому що два об'єкти в групі позначені як «торг» (а більше ані один об'єкт в СРГ так не позначений)!

Також рідкісне для СРГ лінійне упорядкування об'єктів наводить на думку про опис дороги. Тільки що могли везти з Білгорода до Коломиї? Сіль з сусідніх Качибейських лиманів? А що могли везти з Коломиї до Білгорода? Сіль із місцевих жуп-солеварень? Якщо це справді торговельний маршрут, то він явно не має ані початку, ані кінця, якого можна було би сподіватись хіба що у Кракові, де є начальство (якому потрібні коштовні речі).

3. «Подільська» група (№ 41 – 51)

Начальство у США всерйоз боїться, що Україна виграє війну проти Росії, і наголошує: не слід бити по російських нафтопереробних заводах, бо від цього нам в Америці боляче.

Між тим пишуть про нову велику повітряну атаку москалів на нашу енергетику. Але від цього американським начальникам не боляче.

Отак і живемо (11 квітня 2024 р. о 8:00).

Ця група в СРГ має аж два заголовки (38 + 39): «а се болгарскыи и волоскыи гради». Об'єкти цієї групи ніколи не були болгарськими, незалежно від того як розуміти таке визначення: як народ, чи землю, чи державу. Також ці об'єкти ніколи не були «волоськими», що би не значило це слово. Мимоволі пригадується славний анекдот про маршала Брежнєва: «Та я й сам бачу, що це Маргарет Тетчер, але тут (*показує на папірець*) написано: Індіра Ганді!»

От і тут я сам бачу, що Бакота й Вінниця знаходяться на Поділлі, але тут, в СРГ, написано: болгарські та волоські!

Заголовки настільки не відповідають складу групи, що писар «рязанського» варіанту тексту СРГ додав тут ще один заголовок (40): «А се польский». Що він мав означати – бог вість. Одні дослідники думають, що прикметник утворено від Польщі, інші – від поля, а ще інші – виправляють це слово на *подольские*. Останнє виправлення неприйнятне, бо такого слова немає в жодному списку СРГ, а виправляти прозору назву не випадає.

Звичайно, перелічені в групі об'єкти ніякою мірою не є степовими (всі об'єкти СРГ лежать у лісовій чи лісостеповій зонах), та й належність їх до Польщі на момент появи цього заголовку у списку 4 чв. 15 ст. була в минулому: від 1430-х років Поділля було поділене між Польщею та Литвою.

(41) Каменець

Всі дослідники одностайно вважають його Кам'янцем-Подільським, і так може бути.

Разом з тим є й інші можливості: місто і два села у Білорусії, три села у Болгарії, три села у Словаччині, одна давня назва сучасного міста в Угорщині, 23 села / деревні в сучасній Росії (серед них є навіть два Кам'янця-Подільських – одне село було у Сивинському районі Пермського краю, а інше й нині є у

Хабаровському краї); далі [у Польщі](#) є 16 сіл сіл такої назви і ще 71 мікротопонім (назви кутків сіл, котрі в давнину, можливо, були самостійними поселеннями). Всього 120 об'єктів, є з чого вибирати.

Україна на цьому тлі виглядає слабо, бо може похвалитись одним тільки Кам'янцем-Подільським (інші варіанти назв із коренем *камінь* я не розглядаю, тому не дивлюсь ані на Камінь-Каширський, ані на Петру-Нямц в Румунії).

Я не проти того, щоби вважати Каменець із СРГ сучасним Кам'янцем-Подільським, тільки наголошую, що це – чисто вольове рішення, ніяк не обгрунтоване. Безспірні згадки про Кам'янець-Подільський починаються з 4 чв. 14 ст., мабуть і укріплення в цей час почали будуватись. Від того часу Кам'янець-Подільський постійно згадується в різних джерелах. Клас вірогідності – Б.

(42) Иловечь

Існує думка, що це сучасний [Язловець](#) [Михайловський В. М. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. – К.: Темпора, 2021 р., с. 218], хоча назви не надто подібні.

[Пошук](#) по ГРАК-у із шаблоном

[word="ЄЮОЯ]л(і|о)ве(ц|ч).*"]

дав до 300 відповідників, серед яких переважає *ялівець* (дерево), але є й дещо корисне: [Яловець](#) – два села у Словаччині, два села й мікротопонім у Польщі, [місцевість](#) і [вулиця](#) на сході сучасного Львова, села [Верхній Яловець](#) та [Нижній Яловець](#) у Вишнівському районі Чернівецької області.

Також не слід забувати про село [Ілів](#) у Стрийському районі Львівської області. Іловець – це «маленький Ілів» (так, як утворено пари Краків – Краковець, Люблін – Люблинець, Володимир – Володимирець і т. д.). Конкретних даних про існування висілку чи кутка Іловець при селі Ілів я не маю, але відкидати таку можливість не можна.

Перехід початкового *І* в початкове *Яз* вважаю фонетично неможливим. Треба припустити значне псування назви, що відкриває простір для подальших припущень, наприклад [Воловець](#) у Мукачівському районі Закарпатської області або [Орловець](#) у Черкаському районі й області (у 41 км на захід від Черкас, тобто на тому самому історичному Поділлі, що й інші об'єкти цієї групи).

Отже, прийняти Язловець можна тільки при значному зусиллі. Замок в Язлівці згадується в 1448, 1453 рр. і далі [Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: 15 – сер. 17 ст. – К.: 2001 р., с. 302]. Клас вірогідності – В.

Добре нині живеться поганим людям, а погано живеться добрим.

Учора (11 квітня 2024 р.) москалі атакували Україну [82 повітряними снарядами](#), спричинили значні руйнування енергетичних об'єктів – і всесвітній гадюшник, відомий під назвою «політичної еліти», на це ніяк не зреагував. Думають: «Вони ж злочинці, от і чинять зло, тобто те, що їм од віку належить. Ми ж не засуджуємо ураган, коли він дерева ламає». А от Україну вони не лінуються повчати, як їй вести війну: «Ви ж гарні хлопці, то цього не повинні робити, а цього взагалі не можна».

Те саме бачимо і в Ізраїлі. Засуджувати хоча б на словах бандитів із ХАМАС (професійних «палестинців») нині не модно, натомість президент колишньої над-держави Байден з безпечної віддалі у 9 500 км дає вказівки прем'єр-міністру Ізраїля Нетаньяху, чого цей останній не повинен робити. Що толку давати вказівки розбійникам – вони все одно не послухають, але треба нагадати добрим людям, щоби вони цих розбійників не ображали.

Одним тільки лихим людям (товаришам) нині ведеться добре (12 квітня 2024 р. о 7:45).

(43) Браслав

Дослідники автоматично приймають, що це [Брацлав](#) у Тульчинському районі Вінницької області. Перша безспірна згадка пов'язана з походом Вітовта на Поділля (1394 р.) [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 66], далі в 1419 р. там побував паломник Зосима [[Книга хоженій](#). Записки русских путешественников XI-XV вв. – М.: 1984 г., с. 120 – 121] і далі у різних джерелах, що висвітлюють війну за Поділля в 1431 – 1434 роках. Клас вірогідності – Б.

Але є ще й [Браслав](#) на півночі Білорусії.

(44) Соколечь

Маємо шість [точних відповідників](#), з них 4 села в Україні і по одному – у Білорусії та Болгарії. А всього в одній тільки Україні поселень з назвами на *Соکیل- / Сокол-* маємо 62, із них не менше 13 лежать на історичному Поділлі. Є з чого обирати.

Если только жив я буду... –

колись повернусь до своєї роботи про Побожжя і там детально розгляну всі ці топоніми. Зараз подам тільки висновок: найбільш імовірно, що це село [Сокільці](#) Гайсинського району Вінницької області, де було досліджено залишки замку 15 ст. [Кучера М. П. [Середньовічне городище](#) біля с.Сокільці на Південному Бузі. – Археологія, 1965 р., т. 19, с. 201 – 213]. Перша безспірна згадка пов'язана з походом Вітовта на Поділля (1394 р.) [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 66]. Далі він згаданий в СГС (1432 р.). Цей замок був зруйнований у 1434 р. і пізніше знову згадується аж у 1604 році. Клас вірогідності – Б.

(45) Звенигород

Часто припускають, що це сучасне місто [Звенигородка](#) Черкаської області. Але маємо ще [дві інші Звенигородки](#), не менше [3 сучасних поселень](#) з точним співпадінням назви, ще й село [Дзвенигород](#) на додачу (на Дністрі у Чортківському районі Тернопільської області, на історичному Поділлі).

Також маємо не менше [трьох давніх городів](#), до яких пропонують додати ще четвертий [Осадчий Є. М. Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р., розділ «Звенигород Сіверський» – с. 134 – 146].

Є з чого вибирати, тим більше що в самому СРГ значиться цілих два Звенигороди (45, 378). Умовно приймаю Звенигородку. Перша безспірна згадка пов'язана з походом Вітовта на Поділля (1394 р.) [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 65] і далі Звенигород епізодично згадується до сер. 16 ст. [СГС – 1432 р.;

більше: Кулаковський П. [Звинигородський повіт](#) у литовську добу. – Ukraina Lithuanica (К.), 2015 р., т. 3, с. 204 – 237.] Клас вірогідності – Б.

(46) Черкасы

Маємо точне співпадіння назви із сучасним [обласним центром](#) України. Перша безспірна згадка пов'язана з походом Вітовта на Поділля (1394 р.) [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 65], далі в СГС (1432 р.) і в кримських ярликах від 1472 р. [Д. К., № 4 і наступні]. Клас вірогідності – А.

(47) Черлен

Єдиний точний відповідник назви – [невеликий потік](#) у Калуському районі Івано-Франківської області. Він нам мабуть не підходить.

Із назв населених пунктів найкращим відповідником є колишнє село [Черлінків](#) на Бозі у Вінницькому районі й області; у 4 км нижче за течією Бога знаходиться [Черленківський замок](#). Клас вірогідності – Б.

Інші можливості тлумачення назви виходять з того що *черлений* – це те саме, що *червоний*. Це відкриває нові можливості, тут підходить і давнє місто [Червоногород](#) у Чортківському районі Тернопільської області (колись-то повітовий центр Поділля), село [Червень](#) у Тернопільському районі і давнє місто [Червен](#) (від якого названо Червенські городи; нині на території Польщі).

(48) Новии городок

Новии городок не можна локалізувати. Клас вірогідності – Г.

В СРГ маємо 8 городів / городків, атестованих як нові, і ще Нове село. В інших місцях писар СРГ відчував неоднозначність назви і намагався позбутися її, додаючи прикметник (Великий, Нижній і т. д.). Щодо цього нового городка він не мав додаткової інформації або просто переписав якийсь окремий документ із переліком подільських об'єктів. Автор цього останнього, не збираючись охоплювати всю Русь, не журився подвоєнням назв і думав, що він написав цілком ясно.

Спроби пояснення його зводяться до класичної задачі «зруйнувати не можна зникнути» – фраза, зміст якої залежить від того, де поставити кому. Одні ставлять кому після Черлена і отримують «новий городок Вінницю», інші ставлять кому перед Вінницею і отримують «Черлен новий городок».

(49) Вениця

Майже точне співпадіння назви із сучасним [обласним центром](#) України. Перша (непряма) згадка міститься в грамоті 1391 р. [*Груша А. Невядомая грамота* Фёдора Карыятавіча за 1391 г. – Беларускі гістарычны агляд, 2001 г., т. 8, сш. 1/2, с. 123 – 135], далі згадка в описі походу Вітовта на Поділля в 1394 р. [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 66]. В 1395 р. король Ягайло надав Поділля Спитку Мельштинському, але залишив собі Вінницю (Winnicza) [CEV, № 115, р. 39]. Чи мало поселення уже в цей ранній час укріплення – невідомо. Клас вірогідності – А.

(50) Скала

Це або [Скала-Подільська](#) у Чортківському районі Тернопільської області (колишній повітовий центр Поділля), або село [Скала](#) у Вінницькому районі й області. Приймаю Скалу-Подільську, яка безспірно існувала в 15 ст. Замок в Скалі-Подільській згадується від кінця 14 ст. [*Мальченко О. Укріплені поселення*

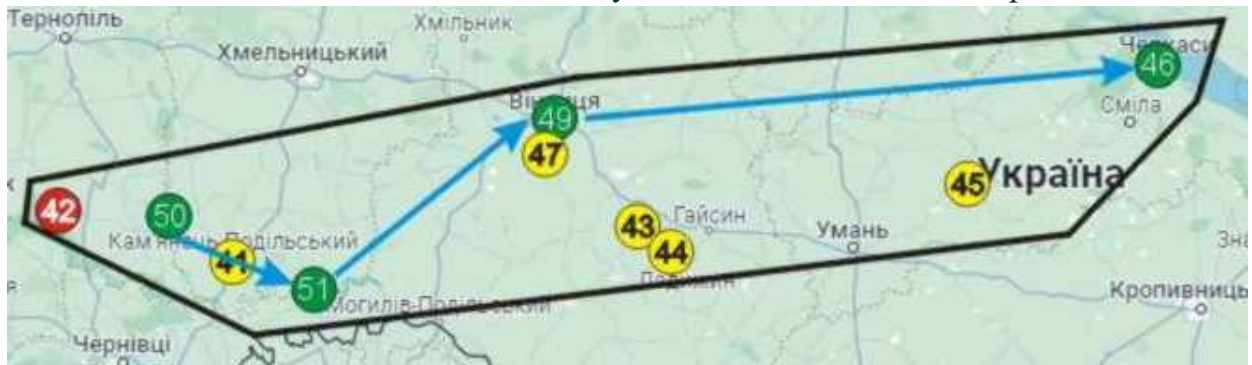
Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: 15 – сер. 17 ст. – К.: 2001 р., с. 252]. В 1395 р. король Ягайло надав Поділля, в тому числі й Скалу, Спитку Мельштинському [СЕВ, № 115, р. 38]. Клас вірогідності – А.

(51) Бакота

Маємо точне співпадіння назви із [колишнім селом](#) на Дністрі у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Вперше згадується у хроніці Романовичів під 6748 (1240) роком [ІпатЛ, стб. 789], далі – у «Повісті про Поділля» у зв'язку з проникненням Коріатовичів на Поділля [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 74 та інші літописи, які містять цю повість]. Якщо вірити внутрішній хронології цієї повісті, згадку слід датувати 1370-ми роками. В 1395 р. король Ягайло надав Поділля, в тому числі й Бакоту, Спитку Мельштинському [СЕВ, № 115, р. 38]. Далі Бакота досить часто згадується як повітовий центр Поділля. Безспірна згадка про замок (districtu et castro Vaccotha) міститься в грамоті 1442 р. [Грушевський М. С. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України (1905 р.), [№ 37](#)]. Клас вірогідності – А.

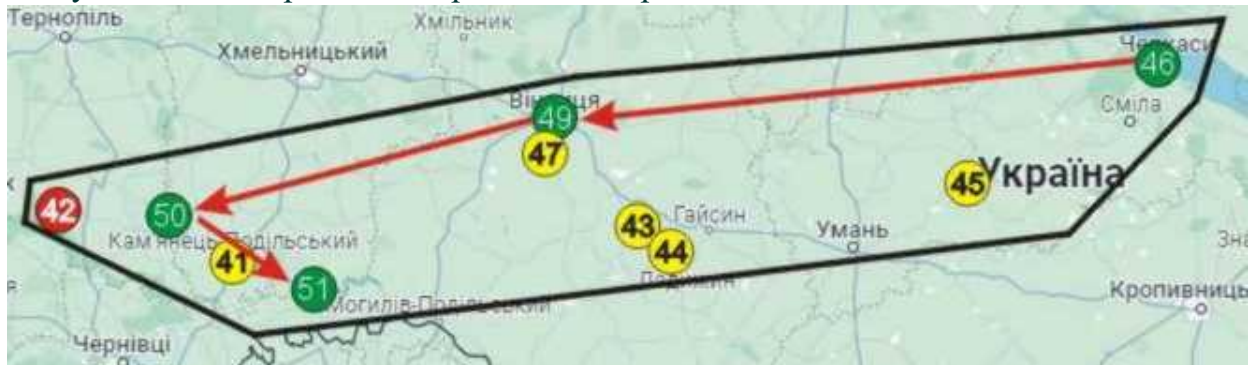
Картосхеми

Об'єктів у «Подільській» групі так само небагато, і область їх сильно витягнута із заходу на схід. Тому й оптимальний маршрут очевидний: 50 → 51 → 49 → 46 = 456 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

«Подільська» група. Оптимальний маршрут

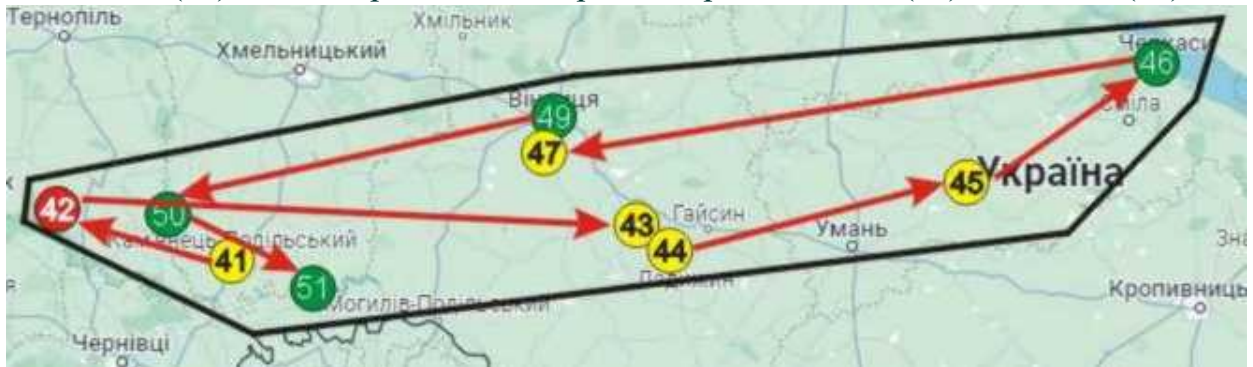
Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 46 → 49 → 50 → 51 = 496 км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Ентропія-А = 109 %.

«Подільська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В): 41 → 42 → 43 → 44 → 45 → 46 → 47 → 49 → 50 → 51 = 1112 км, що дає нам ентропію-В = 244 %. Отакою є кількісна ціна стрибків переліку із заходу на схід і далі знову на захід. Ясно, що

географічне упорядкування не мало для укладача переліку ніякого значення, бо Кам'янець (41) лежить практично на прямій дорозі зі Скали (50) до Бакоти (51).

«Подільська» група. Реальний маршрут (класи А + Б + В)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (42 – 46) дорівнює 486 км. Сторонніх об'єктів у цій групі немає.

4. «Іпатіївська» група (№ 53 – 83)

Починається ця група із заголовка (52): «А се киевские гроды». Здавалось би, після цього повинен йти Київ як найбільш відоме і важливе місто, але ні – Київ потрапив у середину групи.

Писарю Н4Л це здалося настільки нелогічним, що він переніс заголовок нижче по тексту, в позицію 69, але це поліпшення мало наслідком і погіршення, бо тепер і Корсунь і Канів потрапили в блок «польських» городів. Переконавшись, що простий перенос заголовків не допомагає, цей писав в подальшому тексті їх не рухав.

Деякі дослідники надають великого значення формі слова *гроды*, додають тут полонізм і виводять із цього далші наслідки. Слід знати, що гродський суд (спрощено *грод*) заведено у Великому князівстві Литовському у 1566 р., з прийняттям 2-го литовського статуту, і напередодні переходу Києва під владу Польщі в 1569 р. Коли такий суд в Києві було реально відкрито – треба спеціально відшукувати (не хочу цим займатись). Першим поляком, який бував у Києві не проїздом, а жив відносно стало **біля** Києва (у Новому Верещині – Фастові), був католицький біскуп Йосип Верещинський (кін. 16 ст.). Все це було через століття з гаком після появи СРГ. Ніяких полонізмів у тексті СРГ нема – не видно ані Пшемисля, ніже Тшембовлі, Бжесця чи Влодзімежа. Думаю про механічну описку в заголовку.

(53) Дверен

Дверен у перший і останній раз згадується в [Іпатіївському літописі](#) під 6700 (1192) роком:

Тої ж зими послав Рюрик [посла] по Кунтувдія в Половці, і половці, взявши його, приїхали до Рюрика. Рюрик тоді, одаривши половців дарами многими і водивши їх до присяги, одпустив їх до себе, а Кунтувдіяоставив у себе і дав йому город **на Росі Дверен** Руської землі заради [ІпатЛ, стб. 674].

Цитата показує нам, що укладач СРГ читав цей літопис, бо використав і вказівку **на Рши** (54). Л. Є. Махновець, коментуючи літопис, [вказав](#) «городище

Очаків біля с. Набутова, навпроти с. Деренківця Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл.»

Ясно, що це поселення запустило задовго до часу складання СРГ, мабуть, після Батієва погрому в 1240 р., так що і сама назва його забулася. Подібність її до сучасного [Деренківця](#) дуже приблизна. Клас вірогідності – В.

(55) Корсунь

Корсунь згадується в Іпатіївському літописі [кілька разів](#) від 6680 до 6703 років. Особлива нам корисна [згадка 6703 \(1195\) року](#):

Всеволод просив у нього [князя Рюрика Ростиславича] Торчський, Треполь, **Корсунь**, Богуславль, Канів [ІпатЛ, стб. 684].

До [Торчеська](#) в позиції 305 ми ще повернемося, а поки що зауважимо, що [Корсунь](#) стоїть на тій самій Росі (54). Чи існував він в часи складання СРГ – невідомо, але назва його збереглася. Наступні конкретні згадки Корсуна походять в 1584 – 1585 років [Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: 1884, t. 5, [s. 36](#)]. Клас вірогідності – А.

(56) Треполь

Треполь згадується в Іпатіївському літописі багато разів від 6601 (1093) до 6703 (1195) року, серед цих згадок є і вказівка на його розміщення на **Дніпрі** (57). Безспірне [Трипілля](#) Обухівського району Київської області – те саме, де москалі позавчора (тобто 11 квітня 2024 р.) [зруйнували електростанцію](#). Ніяк, бачите, не можуть забути, що в 1195 році це містечко не дісталось їхньому князя Всеволоду Юрійовичу Владимирському!

Про існування поселення на цьому місці в часи складання СРГ незалежних (від СРГ) даних нема. Наступна конкретна згадка про Треполь – надання великого князя Олександра для Данила Дедковича, 13 березня 1500 р. (документ зберігався в архіві Аксаків у Мотовилівці) [Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: 1892, t. 12, [s. 534](#)]. Клас вірогідності – А.

(58) Канев

Канев так само дуже часто згадується в Іпатіївському літописі від 6652 (1144) до 6703 (1195) року, і так само там є вказівки на його розташування на Дніпрі. У 14 – 15 ст. за Канів нічого не чути, замок згадується з 1503 р. Нині – [місто](#) в Черкаському районі та області. Клас вірогідності – А.

(59) Глинеськ

Глинеськ – чисто літературний об'єкт, який реально не існував [детальніше: *Жарких М. І.* Князі Глинські. – К.: 2023 р., розділ «[Картосхема діянь князів Глинських](#)»]. Клас вірогідності – Е. Думаю, що в СРГ він записаний не на місці, в кримських ярликах він виступає у парі з так само літературним Снепородом [*Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Порівняльна таблиця](#)»], і там, у «Дніпровсько-лівобережній» групі – його справжнє місце.

Пишуть, що Іран таки напав на Ізраїль, деталі поки що дуже суперечливі, але ясно, що повітряна атака була потужною. У зв'язку з цим навіть Рада безпеки в Нью-Йорку (ні, не в тому містечку біля Донецька, яке москалі обстрілюють щодня, але у тому, що у США) заворушилась і збирається щось обговорювати, хоча цій Раді нічого не загрожує. Навіть Конгрес США у Вашингтоні, якому так само нічого не загрожує, узав на себе підвищені капіталістичні зобов'язання – проголосувати допомогу для Ізраїля, котра успішно висить у них (в Конгресі) понад півроку.

А Харків? Ні, не чули. Де він є, в якій частині світу? Кажете, 10 Шахедів? І що, усі збито? Ну, так ви самі справляєтесь, навіщо вам ще допомагати? (14 квітня 2024 р. о 8:58).

(60) Переяславль

В СРГ записано три об'єкти такого імені (60, 311, 374), так що визначення **Русскыи** (61) тут не зайве (хоча воно може стосуватись і наступного Юр'єва – 62). Він згадується в Іпатіївському літописі дуже часто від 6415 (907) до 6758 (1250) року.

До середини 12 ст. на Русі був лише один Переяславль (у сучасній Київській області), і всі згадки цієї назви стосувались його. Але переяславський князь Юрій Долгорукий заснував свій Переяславль у Заліссі, який нині так і зветься Переславль-Залесский.

Іпатіївський та Новгородський 1-й літописи не журилися цією неоднозначністю і не конкретизували, який Переяславль згадано тут чи там.

«Руський Переяславль» згаданий під 6706 (1198) роком у Радзивилівському літописі [ПСРЛ, т. 38, с. 159], далі у літописці Переяславля-Суздальського [ПСРЛ, т. 41, с. 122], у Лаврентіївському літописі. Тобто владимирський літописець на початку 13 ст. відчув неоднозначність назви і один раз підкреслив, що йдеться не про «наш» (суздальський) Переяславль, а про інший, Руський. Ця згадка далі повторена у Симеонівському літописі [СимЛ, с. 37], але її немає в інших літописах 1 пол. 15 ст. – Рогозькому, Софійському 1-у старшого ізводу, Новгородському Карамзінському, Новгородському 4-у.

Цей (Руський) Переяславль був зруйнований в 1239 р. і після того запустів; нове життя на старому городищі почалось аж наприкінці 16 ст. (6 березня 1585 р. король Стефан Баторій надав князю К. К. Острозькому привілей на осадження Переяславля [Архив Юго-Западной России. – К.: 1905 г., ч. 7, т. 3, с. 284 – 288; Корпус магдебурзьких грамот українським містам. – К.: 2000 р., с. 45 – 47; дякую Дмитру Вирському та Дмитру Вортману за вказівку на цей документ]) Клас вірогідності – А.

Немає сумніву, що до СРГ назва потрапила з літопису, але визначення «Руський» не було поширене в літописанні. Допускаю, що писар СРГ додав його самостійно, незалежно від названих вище літописів з такою згадкою.

(62) Юрьев

Юрьев – давнє місто на південь від Києва, відоме тим, що тут була резиденція окремого єпископа. Власне єпископ згадується в Іпатіївському літописі від 6580 (1072) до 6705 (1197). Окрім цього та інших літописів, юр'ївські єпископи згадуються у переліках руських ієрархів, доданих як довідкові статті до деяких великоруських літописів.

Після Батиєва погрому це місто запустило, так що навіть назва його забулася. Вважається, що це – сучасна Біла Церква. Ця теза розвинута у статті Л. Іванченка та Р. Орлова [Іванченко Л. І., Орлов Р. С. [Про локалізацію літописного Юр'єва](#). – Археологія, 1986 р., № 53, с. 1 – 14; також Орлов Р. С., Стародуб О. В. [Культові споруди на Замковій горі м. Біла Церква у XI-XVIII ст.](#) – «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради», Коростень, 2008 р., т. 2, с. 54 – 58]. На погано збереженому городищі в 1812 р. збудовано [костел](#). Знахідки на цьому городищі вказують на міський характер поселення, котре існувало в давньоруський час. Найважливішими для моєї вузької теми є погано збережені залишки триапсидної мурованої церкви, котра за будівельними матеріалами і технікою будівництва так само датується періодом Давньої Русі. Дослідники упевнено вважають її кафедральним храмом юр'ївських єпископів і виводять її назву – св. Георгія.

Окрім цього Юр'єва, маємо в СРГ ще Юр'їв-Польський (366). Також був Юр'їв у сучасній Естонії (Тарту), згаданий в Іпатіївському літописі під 6538 (1030) роком.

Отже, приймаємо із натяжкою [Білу Церкву](#). Клас вірогідності – В.

(63) Пересечен

Припущення щодо його розміщення підсумовані в маленькій статті Д. Вортмана [Вортман Д. Я. [Пересічен](#). – Енциклопедія історії України, т. 9]. Детальний перегляд і критику запропонованих версій дав Р. Рабинович [Рабинович Р. А. [В поисках достоверной локализации летописного Пересечена](#). – «В камне и в бронзе», СПб., 2017 г., с. 485 – 498]; він схиляється до ідеї М. Надеждина (1844 р.), що це – сучасне село [Пересечина](#) в Молдавії.

Вважаю необхідним розділити питання про «справжній Пересічен» і про об'єкт № 63 із СРГ. Думаю, автор цієї частини СРГ не мав зеленого поняття про «справжній Пересічен», але читав, як ми уже бачили вище, Іпатіївський літопис, і вчитав там згадку під 6662 (1154) роком:

У той же час прийшла вість Ростиславу: Гліб Юрійович із безліччю половців ідуть до Переяславля. Ростислав тоді зі Святославом виступили з Києва до [города] Пересічна і тут почали оба збирати дружину [ІпатЛ, стб. 471].

Контекст згадки однозначно говорить: усі події розгортались на просторі 80 км між Києвом та Переяславом. Тому укладач СРГ поставив Пересічен у київську групу, нітрохи не журячись питанням – що таке Пересічен і де він знаходився. Відсутність пізніших згадок і слідів у топонімії дозволяє говорити, що цей київський Пересічен занепав, можливо, ще до навали Батия. «Городом» цей Пересічен став у перекладі Л. Махновця, але назва могла позначати й якесь урочище.

Попри те, що ранні згадки про Пересічен містяться у Новгородському 1-й літописі молодшого ізводу, до якого був приєднаний СРГ, вони не могли бути

джерелом для СРГ, бо з них не можна зміркувати, де отой ранній Пересічен (10 ст.) знаходився.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(64) Василев

Василев (64) на **Стугне** (65) – сучасне місто [Васильків](#) Обухівського району Київської області, справді розташоване на [Стугні](#) (не плутайте з одноіменним [протитанковим ракетним комплексом](#), який через навалу гнилих солом'яних ординців згадується нині значно частіше за річку).

Город Василів згадується в Іпатіївському літописі від 6504 (996), далі у 6659 (1151) р. («приготувавши до бою полки свої, пішли мимо Василева через [ріку] Стугну») і потім ще у 6679 (1171) р. Після навали Батия город запустів і відновився аж у 16 ст. По [енциклопедіях](#) кочує звістка про надання Василькову у 1586 році магдебурзького права, але першоджерела я не дошукався. Думаю, що і назва города, і його розміщення узяті з Іпатіївського літопису. Клас вірогідності – А.

(66) Бельгород

Бельгород (66) на **Рпене** (67) – сучасне село [Білогородка](#) Бучанського району Київської області, справді розташоване на ріці [Ірпінь](#). Город запустів після Батиевої навали, наступна звістка про нього міститься в описі посольства А. Контаріні в 1474 р. Клас вірогідності – А.

Город згадується в Іпатіївському літописі багато разів від 6488 (980) до 6705 (1197) років, але ріка Ірпінь ані в цьому, ані (здається) в жодному іншому великоруському літописі не згадується.

Також відома річка [Рпень](#), яка у місті Владимир (РФ) впадає у Клязьму. Вона має допливи із характерними назвами Почайна та Либідь. Однак на ній немає нічого подібного до Білгорода. Отже, щодо назви ріки можна припускати використання місцевої (київської) інформації.

(68) Черньгород

Назва майже точно відповідає сучасному селу [Чорногородка](#) Фастівського району Київської області, розташованому при впадінні Унави в Ірпінь у 25 км вище від Білогородки. Таким чином, визначення «на Рпене» (67) може стосуватись як Білогородки, так і Чорногородки.

В [Іпатіївському списку](#) літопису під 6659 (1151) роком міститься згадка про поселення *Вернев*, натомість у Хлебниківському і Погодінському списках маємо *Чернев*. Це, здається, краще, і мабуть відповідає сучасній Чорногородці.

У Чорногородці відоме давньоруське городище; наступна згадка про це місце – карта Г. Боплана сер. 17 ст. Не думаю, що тут джерелом СРГ був літопис, скоріше – місцева інформація. Клас вірогідності – А.

Пишуть, що в Україні за ніч збито всі 9 Шахедів (у 6 областях, тобто атака мала на меті тривожити нашу протиповітряну оборону).

Також пишуть, що в США досягли великого прогресу й вирішили голосувати допомогу Ізраїлю окремо, а Україні – окремо. Президент Байден колись-то (в жовтні 2023 року) грозився, що накладе вето на допомогу самому тільки Ізраїлю, без України. Цікаво, чи згадає він про це тепер? (16 квітня 2024 р. о 7:43).

(70) Киев деревян на Днепре

І сам Київ, і його укріплення, і Дніпро, і Десятинна церква і Софійський собор постійно згадувались в Іпатіївському літописі. Зрештою, це сучасне місто було досить відоме. Клас вірогідності – А.

Інша справа – чи визначення «деревян» стосується давно зруйнованих укріплень Верхнього міста, чи маленького замку на Замковій горі.

(71) Богородица Десятиннаа

«А церкви святаа **Богородица Десятиннаа** камена была о полутретьядцати версех» – церква не названа тут прямо «зруйнованою», тільки на відміну від трьох інших згадок церков про її верхи сказано в минулому часі. 25 верхів – це не результат спостережень в натурі, а здогад писаря СРГ, так би мовити, перший проект реконструкції храму. Клас вірогідності – А.

(72) святаа София

«А святаа **София** о 12 версех» – в найбільш поширеній нині реконструкції первісного вигляду собору Ю. Асеева, В. Волкова, М. Кресального собор має 13 – 15 верхів (залежно від того, вважати верхами куполи над сходовими баштами чи ні). В Софійському соборі в Новгороді (401) писар нарахував 6 верхів, тобто купол над сходовою баштою записано в число верхів. Якщо верхи київського собору раховано в той самий спосіб, слід би нарахувати їх 15.

Цікаво, що всі давні куполи збереглися до нашого часу і навіть давній живопис на склепіннях збережено. Тому навряд чи можна думати, що 12 куполів – це ті, що збереглися на момент укладання СРГ, а частина їх була на той момент зруйнована. Клас вірогідності – А.

(73) Вышегород

Вишгород згадується в Іпатіївському літописі дуже часто від 6454 (946) до 6706 (1198) років, подекуди – у зв'язку з храмом-меморіалом св. Бориса і Гліба. Але це святилище чомусь не привернуло уваги писаря СРГ. Город був зруйнований під час навали Батия і пізніші згадки про нього стосуються аж 16 ст. (в 1571 р. Вишгород був наданий Євтихію Висоцькому [АЗР, т. 3, № 53, с. 158 – 159]). Святилище було чисто князівським, після зникнення князів як провідної групи суспільства воно занепало, і спроб його відбудови не було. На початку 17 ст. київські домініканці розбирали залишки храму на будівельний матеріал для свого костелу в Києві (давніх руських князів вони за святих не вважали).

Безспірно – сучасне місто Вишгород. Клас вірогідності – А.

В СРГ записаний ще інший Вышегород (431) – у «Новгородській» групі.

(74) Милославици

В Іпатіївському літописі такої назви нема, вона згадана тільки у «Вітовтовому» літописі [наприклад, ПСРЛ, т. 35, с. 65; докладніше: *Жарких М. І. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського*. – К.: 2016 р., розділ «[Варіанти тексту «Вітовтового» літопису](#)»]. Там навіть зазначено що ця місцевість була «за Дніпром», тобто на лівому березі Дніпра. Я міркую, що запис про смерть Скиргайла зі згадкою Милославич зроблено в 1430-х роках, і можна думати, що в близькому часі ця назва потрапила до СРГ.

Слідів цієї назви в сучасній топоніміці немає, ототожнення Милославиць (Милославичів) із давнім [Городцем Пісочним](#) в межах сучасного Києва не має твердої підстави.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(75) Тмutorокань

Тмutorокань згадується в Іпатіївському літописі від 6496 (988) до 6602 (1094) року, і з літопису ця назва потрапила до СРГ. [Городище](#) його знаходиться в станиці Тамань Краснодарського краю РФ.

М. Тихомиров думав так:

Наиболее загадочным является город Тмутаракань, показанный между Мирославицами и Остречьским городом на Десне, т. е. на левом берегу Днепра. Нет никакого основания думать, что составитель «Списка» вставил сюда название древней Тмутаракани, находившейся на берегах Керченского пролива. Мог существовать и небольшой киевский городок с таким же названием, как на это указывает существование города Корсуни на Роси, носящего одинаковое название с Корсунью или Херсонесом в Крыму [ТМН2, с. 104].

Погодитись із цими міркуванням жодною мірою неможливо. Не слід вигадувати зайві сутності понад необхідні (брита Оккама), а оця «київська Тмutorокань» чітко належить до зайвих. Розміщення цього об'єкту між Києвом та Остром нічого не значить, бо й Єрусалим (269) у СРГ розміщено між Жижицею (268) та Ржищевом (270), тобто маємо відскок на 2700 км на південь і далі на 2100 км на північ. Отаку-то «географічну послідовність переліку» ми бачимо в СРГ!

Справа розв'язується простіше і без додаткових сутностей. Писар СРГ читав Іпатіївський літопис і вичитав там Тмutorокань, і записав до свого переліку. І тільки. Клас вірогідності – А.

(76) Остречский

Здається, тут пропущено іменник (город / городок / городець?), оскільки в СРГ, здається, немає назв, які складаються з одного прикметника. В Іпатіївському літописі під 6606 (1098) роком згадується «город на Вьстри»; далі в 6649 (1141) р. – «Городечь Вьстрьский» [ІпатЛ, стб. 248, 308], і далі до кінця 12 ст. є ще кілька згадок. Думаю, запис 1141 р. і був джерелом для СРГ (зауважу, що в НІЛМІ Остер взагалі не згадується). В Лаврентіївському літописі є згадки «городка, городця» без визначення, котрі прикладаються до Остра; тільки під 6703 (1195) р. маємо [виразну згадку](#), що князь Всеволод Юрійович «созда град на Городци на Вьстри» [ЛЛ-2, стб. 412].

Думаю, що джерелом запису в СРГ був Іпатіївський літопис (запис 1141 р.). [Городище](#) при впадінні Остра у Десну надійно ототожнюється із цим Городцем. Клас вірогідності – А.

Визначення «на Десне» (77) може стосуватись як Остра (76), так і Чернігова (78).

Після Батисевої навали згадки про Остер зникають надовго. До сер. 15 ст. належить запис «Князю Олександру Володимировичу Острецкий городок» [LM 3, р. 64]. Думаю, йдеться про київського князя Олелька (Олександра), котрий приєднав Остер до свого київського володіння.

Десь у 1481..1483 рр. великий князь литовський Казимир розглядав суперечку за володіння Остром («именъе Остр»). Княгиня Марія, удова (?) князя Семена Семеновича Трабського, добивалась повернення їй цього маєтку, оскільки ним володів її батько – князь Митко Секира в часи великого князя Вітовта й Сигізмунда. Казимир присудив їй цей маєток [LM 4, № 65, с. 111; щиро вдячний пану Ігорю Кондратьєву за вказівку на цей документ].

Цікаво, що сторони процесу не посилались на письмові документи ані на свідків, тільки подали свої усні заяви. Виходить, на той час це було достатньою підставою. Також не сказано, що князь Дмитро одержав пожалування від Вітовта, ім'я останнього виступає тільки хронологічним вказівником. Також немає згадки про укріплення (город / городок), тільки про «именъе».

З усього цього можна зробити висновок, що у першій третині 15 ст. (якраз у час, що нас цікавить) Остер становив уже певну цінність і був предметом володіння. Але це було нове поселення вище гирла річки Остер, не пов'язане безпосередньо із давнім Городцем Остерським. Нове поселення довкола давнього городища виникло пізніше за цей «новий» Остер і отримало характерну назву Старогородка – воно вважалось окремим поселенням ще на початку 20 ст.

[Порадувало](#) агентство Bloomberg: «Байден опинився по один бік із Путіним, захищаючи російські нафтопереробні заводи від ударів України».

І хіба один тільки Байден? А конгрес хіба ліпший, отягаючись уже більше півроку із фінансуванням допомоги Україні? А Трамп хіба ліпший, відверто заявляючи, що віддасть Росії Крим і Донбас? А компанія Texas Instruments хіба ліпша, надаючи москалям свої комплектуючі для ракет? А компанія Persico хіба ліпша, сплачуючи податки в бюджет Орди (тобто на війну)? (17 квітня 2024 р. о 7:40).

(78) Чернигов

Чернигов часто згадується в усіх літописах за давньоруський час, після зруйнування міста татарами Батия в 1239 р. згадки про нього стають у край рідкісними: у «Повісті про Василя Каліку» 1331 р. [СІЛСІ, стб. 406 та інші літописи, котрі містять цю повість], у СГС (1432 р. – Czirnyrow), у кримських ярликах від 1461 р. [D. K., № 1 і наступні].

Безсумнівний сучасний [обласний центр України](#). Клас вірогідності – А.

(79) Омелники

Ця назва становить загадку для дослідників. М. Тихомиров написав так:

По «Списку русских городов» Омельники должны были находиться между Черниговом и Сновском. Между тем местечко Омельник показано на

картах XVII в. на нижнем теченні реки Псла при впадении в нее реки Омельник [ТМН2, с. 105].

Цей [Омельник](#) справді існує в Кременчуцькому районі Полтавської області. Село стоїть на лівому березі Псла приблизно у 3 км на південь від впадіння [річки Омельник](#) у Псел. Це приблизно 300 км на південь від Чернігова і 305 км – від Седнева.

Інший здогад висловив полтавський археолог О. Супруненко. На його думку, Омельники – це давньоруське городище біля сучасного села [Манжелія](#) того ж Кременчуцького району [Супруненко О. Б. [Кілька нових знахідок](#) із пониззя Псла та Орелі. – «Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2019», К., 2019 р., с. 147]. Воно знаходиться на тому самому Пслі в 17 км на північ від села Омельник.

Супруненко приписує таке припущення досліднику Манжелійського городища В. Шерстюку, але в замітках останнього, на які посилається Супруненко, ані слова про СРГ нема, сказано тільки, що занепад цього городища стався десь у 2 пол. 11 ст., і далі життя тут відродилось у 2 пол. 17 ст. [*Шерстюк В. В.* Розкопки Манжелійського городища. – «[Археологічні дослідження в Україні 2015 р.](#)», К., 2016 р., с. 154 – 155; *Шерстюк В. В.* Розкопки Манжеліївського городища на Полтавщині. – «[Археологічні дослідження в Україні 2016 р.](#)», К., 2017 р., с. 205 – 207].

Цілком може бути, що городище у Манжелії, розташоване недалеко від річки Омельник, дійсно звалось в давньоруський час Омельником, але що це допомагає в тлумаченні СРГ? Адже городище занепадо за чотири століття до часу виникнення СРГ. Усна пам'ять так довго не живе, потрібна або письмова згадка, або якась інша нагода пригадати цю назву, ближча до часу складання СРГ.

Оливи до вогню додає той факт, що назва Омельник відносно поширена в Україні. Окрім згаданого вище села Омельник-(Кременчуцький) маємо ще село [Омельник](#)-(Олександрійський) на річці Сухий Омельник (це 43 км на південь від Омельника-Кременчуцького). Сухий Омельник впадає в ріку [Омельник](#) (Онуфріївський), котра впадає у Дніпро на захід від села Деріївка. На цій ріці стоїть село [Любівка](#), котре давніше звалось Омельник Другий (це 12 км на схід від Омельника-Олександрійського).

Ще одна ріка [Омельник](#) (Кам'янський) розташована неподалік попередньої і впадає у Дніпро біля села Дніпровокам'янка, у 24 км на південний схід від гирла Омельника-Онуфріївського. На цьому Омельнику стоїть містечко [Лихівка](#) Кам'янського району Дніпропетровської області, котре давніше звалось Омельник-(Лихівський).

Поки я вчора (17 квітня 2024 р.) писав про Омельник – Гнило-Солом'яна Орда вдарила трьома ракетами по центру Чернігова. [18 вбитих](#), 77 поранених, ще триває розбір завалів. Серед убитих – лейтенант поліції [Аліна Миколаєць](#). Їй було тільки 25 років...

І ще вчора стало відомо, що захищаючи Україну, 28 березня 2024 р. на Бахмутському напрямку загинув [Юрій Луцай](#) – історик і активний вікіпедист. Як історик він займався Руссю 9 – 15 ст., близькою для мене тематикою. Йому було 42 роки – вік, коли у науковця-гуманітарія все ще попереду... (18 квітня 2024 р. о 8:02).

Від Омельника-(Лихівського) до Омельника-(Олександрійського) – 48 км, до Омельника-(Кременчуцького) – 64 км. Ясно, що всі ці села не мають стосунку до СРГ, а от річки – мабуть мають. Всі вони знаходяться біля Дніпра на невеликому відрізку (40 км) від гирла Псла до гирла Омельника-(Кам'янського). Думаю, що в СРГ Омельниками звалось оце урочище. Можливо, якесь значення має форма множини – Омелники (кілька об'єктів із назвою Омельник). Клас вірогідності – Б.

Отже, дана назва потрапила у позицію між Черніговом та Сновськом «оплошно и не справясь с делом».

(80) Сновеск

Сновеск кілька разів згадується в Іпатіївському літописі від 6576 (1068 «ко Сновську») до 6472 (1234 «Снѡвескъ») р. [ІпатЛ, стб. 161, 772]. Після походу Батия він занепав і знову згадується аж у 1527 р. Отже, відомості в СРГ про нього – скоріше за все книжні. Дослідники одностайно вказують на сучасне містечко [Седнів](#) Чернігівського району. Клас вірогідності – А.

(81) Брянеск

Брянеск кілька разів згадується в Іпатіївському літописі від 6654 (1146 «к Добрянскоу»; «Дѣбрянскѣ») до 6782 (1274 «Романа Дѣбрянского») р. [ІпатЛ, стб. 161, 872] Форму «Брянеск» маємо в НІЛМІ під 6839 (1331) роком, і далі ще дві згадки. Можливо, це – власне новгородська форма назви. Безсумнівний [Брянськ](#) – обласний центр РФ. Клас вірогідності – А.

(82) Ростовець

Ростовець згадується в Іпатіївському літописі (власне, у Повісті временних літ) від 6759 (1071) р.:

Пустошили половці коло [города] Ростовця і коло [города] Неятина.
(«Воеваша Половци оу Растовца и оу Неятина».)

Далі маємо згадки під 6677 (1169) і 6685 (1177) роками. Контекст згадок вказує на Поросся як місце розташування цього нині невідомого об'єкту. Л. Є. Махновець у своєму перекладі літопису [вказує](#) «два городища в уроч. Замчисько біля с. [Білилівки](#) Ружинського р-ну Житомирської обл.» [Вікіпедія](#) пропонує село [Мала Ростівка](#) Вінницького району, але чомусь забуває про сусідню [Велику Ростівку](#). Ці два села знаходяться у 55 км на південь від Білилівки і десть у 20 км на південь від ріки Рось.

Маємо також річку [Роставиця](#), котра має виток біля Козятина і впадає у Рось проти села Пилипча Білоцерківського району. Віддаль – 84 км по прямій і 116 км по руслу. Білилівка знаходиться на верхів'ї річки, у 15 км від Козятина. Чи справді на Роставиці немає інших городищ окрім Білилівки? Я не можу заглиблюватись у це питання. Клас вірогідності – Г.

(83) Унеятин

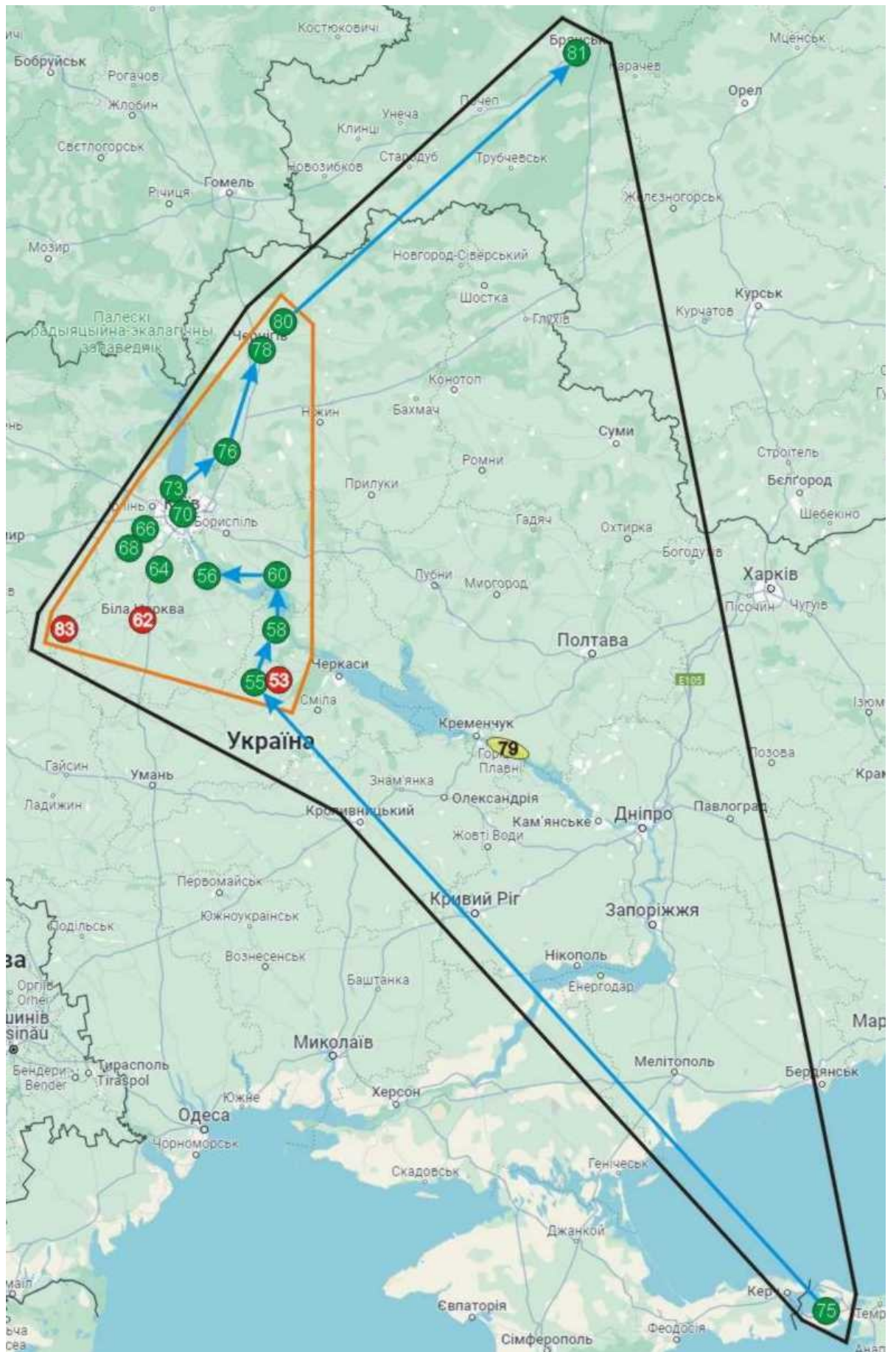
Неятин один-єдиний раз згадано у процитованому вище фрагменті Іпатіївського літопису. Писар прийняв запис «оу Неятина» за одне слово і так утворився *Унеятин*. На роль цього об'єкту пропонують сучасне село [Ягнятин](#) Бердичівського району, на ріці Роставиці у 21 км нижче Білилівки, з погано збереженим городищем. Клас вірогідності – В.

Ця пара – Ростовець і Неятин – корисна для нас тим, що однозначно вказує на запис у Повісті временних літ як на джерело СРГ. З огляду на наведені вище спостереження можна думати саме про Іпатіївський список літопису.

«Іпатіївська» група виразно відрізняється від попереднього і наступного тексту СРГ великою кількістю об'єктів, запозичених з Іпатіївського літопису. Такі запозичення ми ще побачимо в наступних групах, але там вони не утворюють такої довгої послідовності.

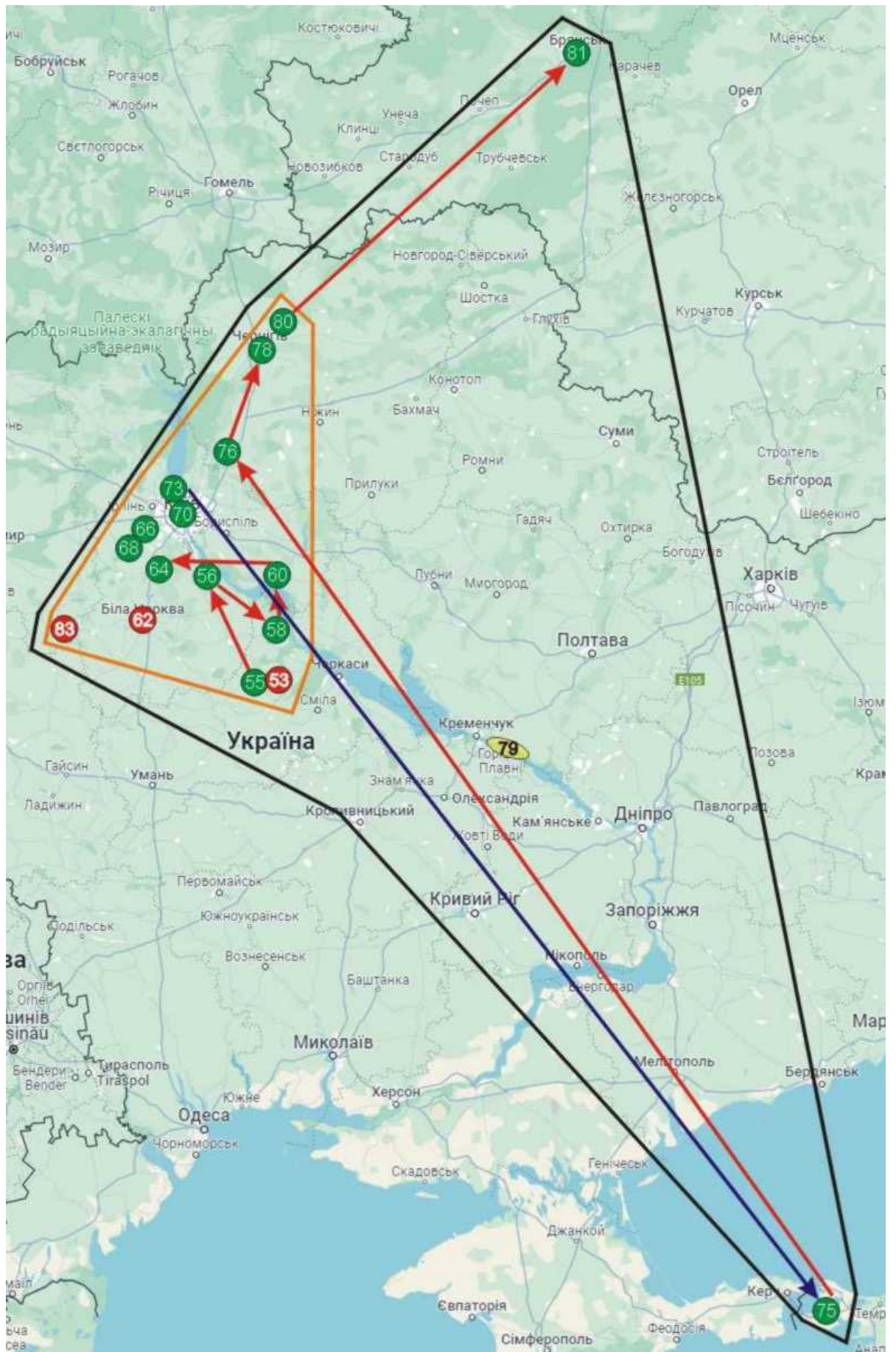
Картосхеми

Об'єктів у «Іпатіївській» групі помітно більше, і з ними все виходить не просто. Оптимальний маршрут треба починати з одного із найвіддаленіших об'єктів, щоб не повертатись до нього і зекономити зворотню віддаль. З цих самих міркувань і закінчувати його треба на одному з віддалених об'єктів. Я починаю цей маршрут з Тмуторокані і закінчую Брянськом: $75 \rightarrow 55 \rightarrow 58 \rightarrow 60 \rightarrow 56 \rightarrow 64 \rightarrow 68 \rightarrow 66 \rightarrow 70 \rightarrow 73 \rightarrow 76 \rightarrow 78 \rightarrow 80 \rightarrow 81 = 1270$ км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

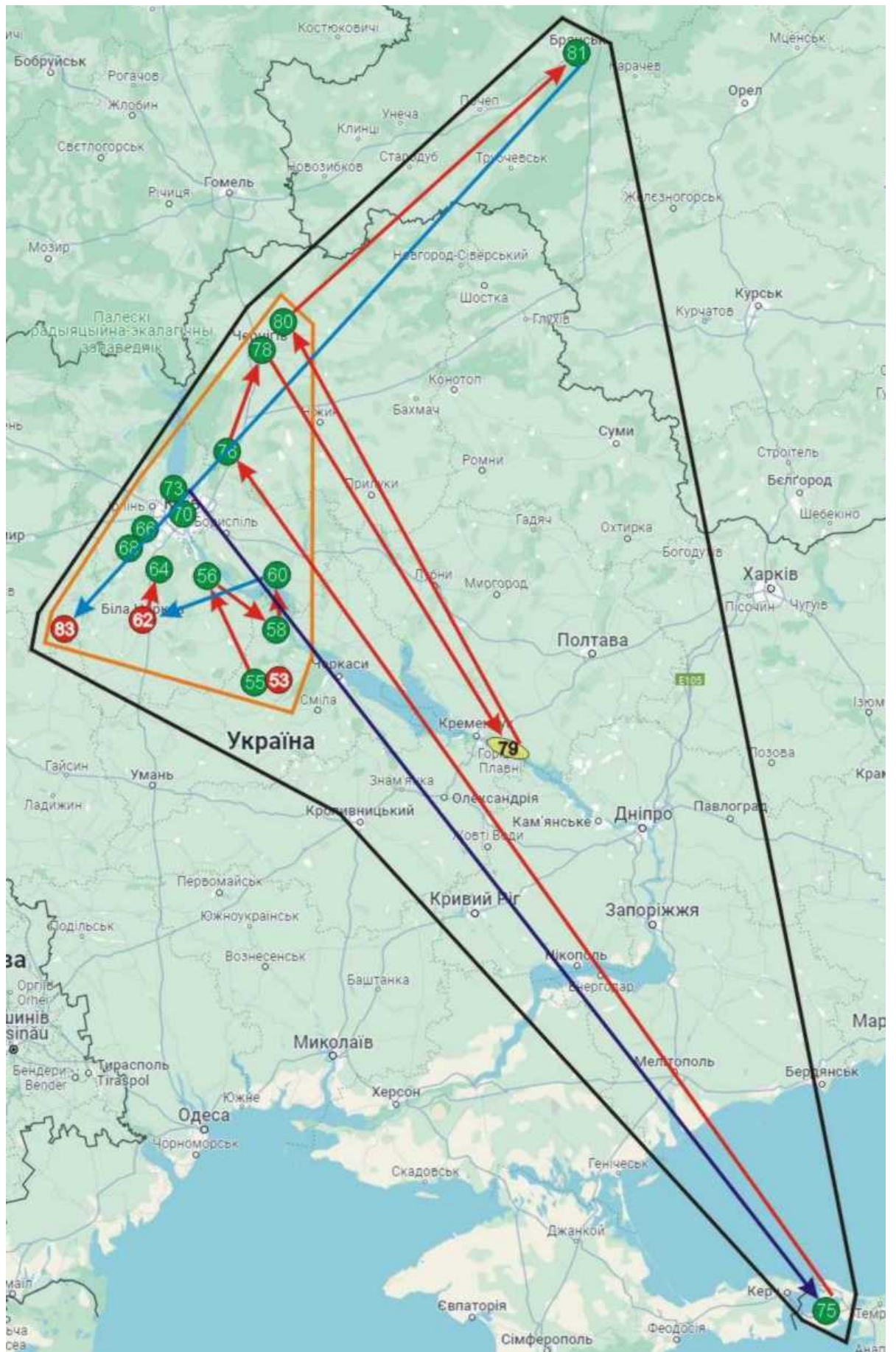
«Іпатіївська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: $55 \rightarrow 56 \rightarrow 58 \rightarrow 60 \rightarrow 64 \rightarrow 66 \rightarrow 68 \rightarrow 70 \rightarrow 73 \rightarrow 75 \rightarrow 76 \rightarrow 78 \rightarrow 79 \rightarrow 80 \rightarrow 81 \rightarrow 81 \rightarrow 83 = 2290$ км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Стрілки інших кольорів не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині. Ентропія-А = 180 %, і більша її частина зумовлена відскоком до Тмутарокані, який додав 1530 км.

«Іпатіївська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В) виглядає ще гірше заплутаним:
53 → 55 → 56 → 58 → 60 → 62 → 64 → 66 → 68 → 70 → 73 → 75 → 76 → 78 →
80 → 81 → 83 = 3494 км, що дає нам ентропію-В = 275 %.

«Інатиївська» група.
Реальний маршрут (класи $A + B + B$)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (75 – 81) дорівнює 911 км. Зі складу групи хочеться вилучити три сторонніх об'єкти: Омельник (79), який походить не з літопису, та два літописних городи – Тмуторокань (75) та Брянськ (81). Останній значно логічніше було би розмістити в наступній, «Сіверський» групі. З їх вилученням контур ядра групи (жовто-гарячого кольору) набуває діаметр 230 км (55 – 80), тобто в чотири (!) рази менший.

Разом з тим об'єкти, запозичені з Іпатіївського літопису, розкидані в СРГ по багатьох інших групах, і часто є сторонніми для цих груп.

5. «Сіверська» група (№ 86 – 90)

Як звичайно, починаю робочий день з перегляду новин. [Вибухи в Білгороді](#), [вибухи в Севастополі](#), Балаклаві, Місхорі, стратегічний бомбардувальник [Ту-22М упав](#) у Ставропольському краю (сам собою, ніхто йому не заважав і не допомагав у цьому), [Ізраїль наніс ракетний удар](#) по Ірану – звичайнісінькі, рядові новини чергової світової війни. Нічого особливого.

Все це було би прекрасно, якби не удар Гнило-Солом'яної Орди по Дніпру (ні, не по ріці, по місту Січеслав). На даний момент – уже [9 постраждалих](#) (19 квітня 2024 р. о 7:45).

(84) Новгород Северский

Новгород Северский відносно часто згадується в Іпатіївському літописі, але переважно просто як *Новгород*, без додаткового означення. Нам потрібна згадка 6659 (1151) року, де [виразно сказано](#): «Гюрги же туда иде на **Новъгород на Сѣверьский**» і далі «в Новѣгородѣ Сѣверьском» (6693 – 1185 р.) [ІпатЛ, стб. 445, 645]. Від кінця 12 ст. місто зникає з історичних джерел – аж до 1432 р. (Newegrodek Sewersky – згадка в СГС); далі згадки в кримських ярликах від 1461 р. [D. K., № 1 – Siewiersky Nowohrod] та інших джерелах.

Прийнята в літературі думка, буцімто в 4 чв. 14 ст. в Новгороді-Сіверському княжив Корибут Ольгердович, не має твердої підстави, оскільки джерела говорять просто про Новгород, не журячись розрізненням Новгорода-Литовського (Новогрудка) і Новгорода-Сіверського [Барейша Ю. Княжанне Дзмітрыя-Карыбута ў Навагарадку (1382-1393 гг.) па сведчаннях прасапаграфіі і нумізматыкі. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2021 г.].

Безсумнівне сучасне місто [Новгород-Сіверський](#) у Чернігівській області. Клас вірогідності – А.

(85) Трубческ

В Іпатіївському літописі маємо тільки одну згадку про «Всеволода ис Трубечка» під 6693 (1185) роком [ІпатЛ, стб. 161], у зв'язку з походом князя Ігоря Святославича на половців. В Симеонівському літописі на цьому місці маємо форму «из Трубечя Всеволод» [СимЛ, с. 29], але для нашої вузької теми цікавіша згадка під 6887 (1379) роком, як московське військо «взяша город Трубьческый и Стародуб» [СимЛ, с. 129]. Ця форма назви здається мені ближчою до ужитої в СРГ. Згаданий він і в СГС (1432 р. – Trupczosk).

Існування і певне значення цього города в часи складання СРГ – поза сумнівом. Сучасне місто Трубчевськ у Брянській області РФ. Клас вірогідності – А.

У Дніпрі (Січеславі) сьогодні двоє загинули, і ще 6 – у Синельниковому, понад 25 поранених. Серед убитих – двоє дітей.

А Ту-22М, пишуть, таки збито (19 квітня 2024 р. о 9:38).

(86) Путивль

Путивль кілька разів згадується в Іпатіївському літописі від 6654 (1146) до 6714 (1206) р. [ІпатЛ, стб. 347, 720], далі в 6196 (1408) році [с Путивля – СимЛ, с. 154]. Згаданий він і в СГС. Існування цього пункту в часи складання СРГ – поза сумнівом, чи був тут джерелом літопис – встановити неможливо. Сучасне місто Путивль у Конотопському районі Сумської області. Клас вірогідності – А.

(87) На Семи

Визначення «**на Семи**» може стосуватись як попереднього Путивля, так і наступного Рильська. Сейм згадується в початковій частині «Повісті временних літ» і далі в Іпатіївському літописі під 6693 (1185) роком, але читаючи літописні звістки про Путивль чи Рильськ, не можна зміркувати, що вони знаходяться на Сеймі. Самих літописів недостатньо – хіба припускати використання ще якогось джерела, умовно кажучи – «гідрографічного». Клас вірогідності – А.

А москалі продовжують говорити, що Ту-22М упав унаслідок «технічної несправності». Авжеж, коли зенітна ракета влучає, в літаку виникають технічні несправності, може і не одна. Найкращий спосіб збрехати – це сказати правду. Тільки – не всю правду (20 квітня 2024 р. о 9:00).

(88) Рылеск

Рильськ згадується в Іпатіївському літописі під 6660 (1152) роком («к Рыльску... из Рыльска») і далі ще один раз в уже згаданому записі 6693 (1185) року [ІпатЛ, стб. 458, 638]. Далі в повісті про баскака Ахмата (6971 – 1283 р.) діяв князь рильський і воргольський Олег [СимЛ, с. 79; ця повість походить з Лаврентіївського літопису, але там є втрата кількох аркушів]. Згаданий він і в СГС (Rylesk – 1432 р.), в ярлику Хаджі-Гірея 1461 р. [Rilsko – D. K., № 1, с. 529 – 533] і в пізніших документах.

Існування і певне значення цього города в часи складання СРГ – поза сумнівом. Сучасне місто Рильськ у Курській області РФ. Клас вірогідності – А.

(89) Куреск

Куреск згадується в Іпатіївському літописі від 6603 (1095 «ис Курьска») до 6693 (1185 «ис Коурьска») р. [ІпатЛ, стб. 220, 638], далі в 6734 (1226 «на Олга Курьскаго») [ЛЛ-2, стб. 448], але річка Тускар (90), на якій справді стоїть Курськ, в літописах не згадується, і тут слід знову припускати інше джерело. Від центру сучасного Курська до впадіння Тускарі в Сейм – всього 3 км, але для укладача «гідрографічного» джерела – це значна віддаль, і він не вдався до узагальнення, до вказівки на більший водний об'єкт.

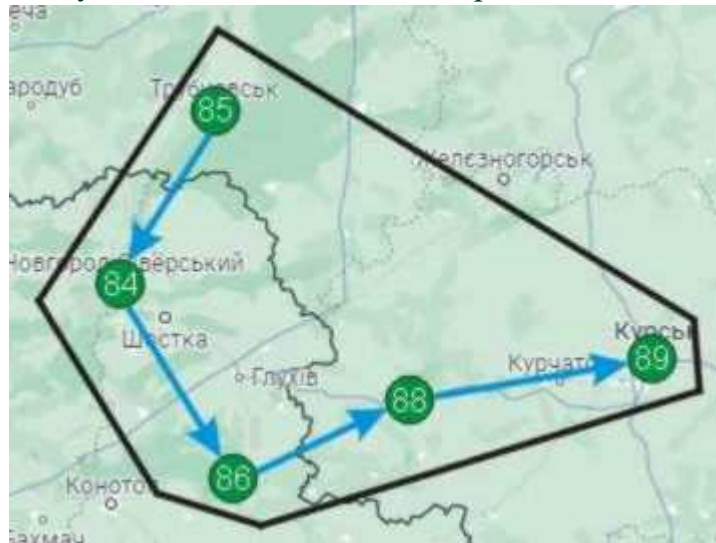
Вважається, що давньоруський Курськ був зруйнований під час нападу Батия. Пізніше він згадується в літописі під 6783 (1275) – 6792 (1284)

роками [СимЛ, с. 75 – 80]. Згаданий він і в СГС (Kuresk – 1432 р.) і потім у кримських ярликах, починаючи від 1507 р. [Д. К., № 8 і наступні]. Безсумнівний обласний центр РФ. Клас вірогідності – А.

Всі об'єкти цієї маленької групи згадані в літописах і локалізуються упевнено. Але правильні віднесення городів до річок не можуть бути виведені з літописних згадок і змушують припускати якесь окреме «гідрографічне» джерело.

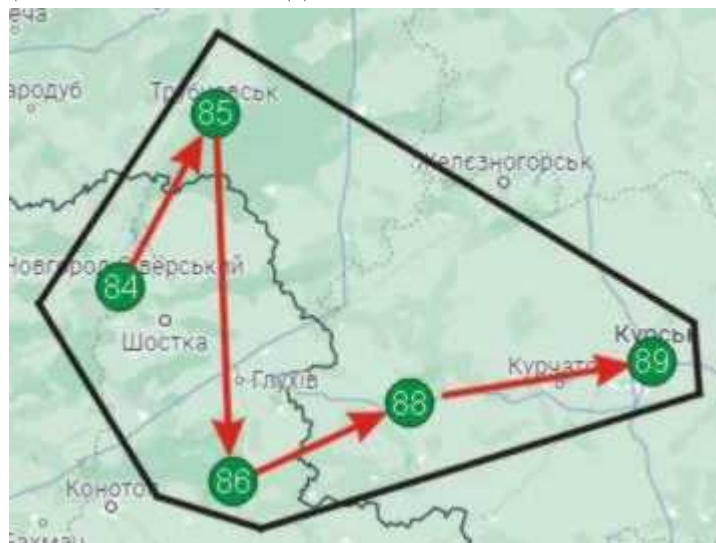
Картосхеми

«Сіверська» група має тільки 5 об'єктів, усі – упевнено локалізовані. Повторюся, що було би логічніше приєднати до цієї групи Брянськ (81) зі складу «Іпатіївської» групи, але у писаря СРГ була щодо цього власна ідея, нам не зрозуміла. Оптимальний маршрут очевидний: $85 \rightarrow 84 \rightarrow 86 \rightarrow 88 \rightarrow 89 = 326$ км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

«Сіверська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: $84 \rightarrow 85 \rightarrow 86 \rightarrow 88 \rightarrow 89 = 381$ км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Ентропія-А = 117 %, тобто маємо лише незначне перевищення оптимальної довжини.

«Сіверська» група. Реальний маршрут (клас А)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (84 – 89) дорівнює 204 км. Сторонніх об'єктів у групі немає.

6. «Дніпровсько-лівобережна» група (№ 91 – 114)

Якщо в попередній «Сіверській» групі всі об'єкти відомі й надійно локалізовані, то в даній групі рішучо переважають невідомі або лихо локалізовані об'єкти. Навіть дивно – чому ніхто з дослідників не помітив такого виразного контрасту, але ж не помітив.

(91) Коршов

Коршов (91) на Сосні (92) становить історично-географічну загадку.

Нині ми маємо цілих три **точних співпадіння** назви – це села у [Луцькому районі](#) Волинської області (на річці Черногузка), у [Коломийському районі](#) Івано-Франківської області (на річці Чорнява) та у [Рівненському районі](#) та області (на річці Безодня). Як бачимо, ніде немає потрібної нам річки Сосна.

Річок Сосна ми маємо також три:

1, маленька (24 км) річка [Сосна](#)-[Білгородська] у Красногвардійському районі Білгородської області. Вона впадає в річку Усердець, а Усердець – у Тиху Сосну.

2, [Бистра Сосна](#) – значно більша ріка (296 км), тече по Орловській та Липецькій областях загалом із заходу на схід і впадає з правого боку в Дон. Це – Сосна par excellence, яка часто згадується без додаткового визначення «Бистра».

3, [Тиха Сосна](#) – також помітна ріка (161 км), тече у Білгородській та Воронізькій областях загалом з південного заходу на північний схід і так само впадає з правого боку в Дон у 193 км нижче від гирла Бистої Сосни.

Але на жодній із цих рік немає нічого подібного до Коршева. Клас вірогідності для Сосни – Г.

Отже СРГ містить першу й останню згадку про цей загадковий «Коршів на Сосні». СРГ не знає ані одного поселення на Дону (тільки Сал – доплив нижнього Дона). Дуже дивно, але факт – наразі ніхто не зміг знайти слідів такої назви в пізніших джерелах, хоча б 17 – 18 ст.

Важливо відзначити, що села із назвою Коршів знаходяться на заході України, а річки із назвою Сосна – в басейні Дона. Від Коршева-Волинського до гирла Бистої Сосни – 974 км, до гирла Тихої Сосни – майже 1000 км. Таке групування наводить на думку, що між записами 91 і 92 в СРГ маємо якусь лакуну. Але це – просто здогад, який нічим підкріпити.

Згадка Коршева у Rogozькому літописці під 6871 роком, на мою думку, стосувалась міста Корчева на Волзі у Тверському князівстві [докладніше: *Жарких М. І.* Міфічна «битва на Синій Воді». – К.: 2017 р., розділ «[Волость Синя](#)»], але в 14 ст. це був незначний пункт, і ніде окрім тверського за походженням Rogozького літописця він не згадувався.

Якщо подивитись на вставлену в мою статтю картосхему географічної компетенції Rogozького літописця [*Жарких М. І.* Цит. праця, розділ «[Географічні назви](#)»], то стане ясно, що не тільки Волинь чи Галичина, але й Подоння лежало далеко за межами цієї компетенції.

М. Тихомиров, слідуючи загально прийнятому (але помилковому) погляду, відніс згадку Рогозького літописця до Подоння і думав: якщо «Литва взяша Коршеву» – то

Коршев должен был находиться в непосредственной близости к татарским землям, вероятно, где-нибудь в верховьях Быстрой Сосны, где мы его условно помещаем на карте, в районе позднейшего города Ливны [ТМН2, с. 107].

Погляд не витримує найменшої критики, навіть незалежно від моєї інтерпретації. Ну взяла якась Литва якусь там Коршеву – але звідки видно, що у татар, а не деінде? До того ж *Коршева* у наведеній цитаті з літопису – жіночого роду, а Коршів з СРГ – чоловічого.

Далі **О. Русина** запропонувала рівність *Коршів* = *Карачів* [Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.: 1998 р., с. 77. При цьому О. Р. зазначила, що такої думки нібито тримався С. Кучинський: *Kuczynski S. M. Ziemia czernigowsko-siewerskie pod rządami Litwy.* – Warszawa: 1936, S. 141, 170, 391. На зазначених сторінках вказаної книги про Коршів взагалі не йдеться. Доданий до книги географічний покажчик вказує Коршів на с. 56, 60, 120, 121, 172, 193 – але ніде виразно не сказано, що Коршів – це Карачів]. Цю рівність підтримали О. Бабенко та О. Комаров [Бабенко А. А., Комаров О. В. [Битва на Синих Водах](#) – факт или историографический миф? – Novogardia, 2020 г., № 2(6), с. 138]. Великий недолік цієї теорії, як й усіх інших подібних рівнянь (Керч, Корець, ко Ржеву і т. д.) полягає в тому, що вони пропонують виправляти цілком ясну назву, котра має **точні відповідники** серед сучасних назв.

В. Неделін пропонує вважати Коршевом городище біля села [Городецьке](#) Колпнянського району Орловської області [Неделин В. М. [Древние города земли Орловской](#). XII–XVIII века. История. Архитектура. Жизнь и быт. – Орёл: Вешние Воды, 2012 г., с. 389 – 392]. Воно знаходиться над річкою [Фошня](#), котра через 3.5 км впадає у Бистру Сосну. Городище слабо досліджене, датування давньоруським часом спирається тільки на підйомний матеріал. Розташування на Фошні не засмучує автора, хоча приклад Курська мав би застерегти: 3.5 км – це вагома віддаль для СРГ (ну, за умови, що записи складала одна людина і керувалась при цьому одним принципом...).

Позитивний момент цього нарису – В. Н. розглянув усі 9 городищ давньоруського часу на Бистрій Сосні і обрав з них найбільше із числа віддалених від Єльця (90 км).

Д. Ляпин пропонує вважати Коршевом Лавський археологічний комплекс 2 пол. 13 – 14 ст. в селі [Лави](#) поруч із Єльцом [; Ляпин Д. А. [Историческая география](#) Елецкой земли VIII – первой половины XVII в. – Вестник Университета Дмитрия Пожарского, 2017 г., № 2 (6), с. 212 – 213]. Ніяких спеціальних археологічних даних на користь такого ототожнення Д. Л. не навів. [Єлець](#) стоїть на Бистрій Сосні. До цієї думки приєднався **Л. Воротинцев** [Воротинцев Л. В. [Контактные зоны](#) русско-ордынского лесостепного пограничья в XIII – первой половине XV в.: дис... кандидата исторических наук. – Елец: 2020 г., с. 158]. Недолік теорії полягає в тому, що Єлець відомий під своїм сучасним іменем від 1395 року, також маємо згадку про Єлець (Gelecz) в СГС.

Р. Беспалов розглянув запис СРГ і не сумнівається, що він стосується ріки Сосна, побачив тут навіть якийсь шлях по Сейму до Курська, далі на верхній Дон і

у Рязанське та Московське князівства. Конкретного місця Коршева він не назвав [Беспалов Р. А. [История Новосильско-Одоевской земли](#) до начала XVI века в контексте международных отношений в Восточной Европе. – М.-СПб: Нестор-История, 2021 г., с. 123 – 124].

Отже, хоч як мало інформації містить СРГ – і з нею сучасні дослідники не можуть упоратись і запропонувати гіпотезу, котра погодила би усе з усім. Всі запропоновані варіанти локалізації вважаю неприйнятними. Клас вірогідності для Коршова – так само Г.

(93) А на Суле

Річок з такою назвою [відомо немало](#):

- [річка](#) в Латвії (довжиною 15 км);
- [річка в Карелії](#) (довжиною 21 км);
- п'ять річок у Татарстані, з яких [найдовша](#) має 29 км;
- [доплив Мезені](#) довжиною 221 км в Архангельській області; гирло її знаходиться у якихось 300 км від Холмогор, зазначених в СРГ;
- [доплив Печори](#) довжиною 353 км у Ненецькому автономному окрузі; її виток знаходиться у 435 км від Холмогор;
- нарешті, [лівий доплив Дніпра](#) довжиною 363 км.

Дослідники автоматично приймають, що Сула в СРГ – це наша українська Сула. Вона згадується в Іпатіївському літописі досить часто – починаючи від опису розселення слов'ян (власне, сіверян), далі під 6496 (988) роком у плані побудови фортець за князя Володимира Святославича – аж до 6693 (1185) року. Цим вона корисно відрізняється від інших рік такої ж назви – 1, велика; 2, найближча до Києва і тому згадувана у давніх письмових джерелах. Але зараз ми побачимо, що джерелом відомостей про Сулу був не літопис.

Отже, приймаємо Сулу – доплив Дніпра. Клас вірогідності – А.

(94) Снепород

Снепород – літературний об'єкт. Клас вірогідності – Е. Чому так? Докладно у моєму спеціальному екскурсі [Жарких М. І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Снепород / Степруд](#)»].

(95) Съкнятин

Добре було М. Тихомирову, який відніс цей **город** до числа тих, які без утруднень встановлюються на сучасній карті [ТМН2, с. 105]. Я таких карт не знаю, і ніхто їх не знає.

У повчанні князя Володимира Мономаха є [згадка](#):

Бонак приде со всѣми Половци к Кснатию идохом за не ис Переяславля за Сулу [ЛЛ-1, стб. 250].

Цю подію відносять до літа 6615 (1107) року, де є [розповідь](#) про війну з половцями на Сулі.

Українські філологи вважають можливим перехід *Къснятин* → *Съкнятин* → *Снітин* і віднесення цієї назви до с. [Снітин](#) Лубенського району Полтавської області [Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – Київ: Наукова думка, 1985 р., [с. 76 – 77](#)]. Це село лежить на Сулі у 127 км на схід від Переяслава.

У селі було городище давньоруського часу, нині повністю зруйноване; частково досліджено великий курганний могильник (колись він мав до 2000 насипів). Датується він загалом 11 – 12 ст. [Моргунов Ю. Ю. [Летописный город Кснятин](#) и его некрополь на Суле. – Краткие сообщения Института археологии (М.), 1990 г., вып. 205, с. 38 – 45]. Але підстави для іменування його Кснятином дуже слабкі.

Це місце від 13 і аж до поч. 17 ст. було незаселеним урочищем, і тільки генеральна карта України Боплана (1648 р.) показує поселення Снятин (Sniatyn). Далі, якщо скористатись дозволом на перехід *Къснятин* → *Снітин*, то треба розглянути і [Снятин](#) (в Івано-Франківській області), і [Велику Снітинку](#) у Київській області.

Інший Кснятин [згадано](#) в Іпатіївському літописі під 6656 (1148) роком у контексті подій на верхній Волзі («придоста къ Къснатиноу... и пойдоста оттолѣ на Оуглече поле») [ІпатЛ, стб. 371]. У пізнішому Типографському літописі ця сама подія викладена скорочено («И снѣстася на оустѣ Медвидицы и оттоле поидоша ко Скънятину и ко Угличю») [ПСРЛ, 1921 г., т. 24, с. 76]. У Московському зводі 1492 р. цей запис поставлено під 6657 роком («Они же поидоша къ Скънятину») [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 45].

Далі маємо згадку в Софійському 1-у літописі старшого ізводу під 6724 (1216) роком в оповідання про битву на Липиці («взяша город Коснятин и пожгоша и») [СІЛСІ, стб. 264] і потім це оповідання у трохи перефразованому вигляді маємо у Ермолінському літописі під 6724 роком («и городок Скънятин взяша») [ПСРЛ, 1910 г., т. 23, с. 65]. У Московському зводі 1492 р. маємо «взяша городок Коснятин и пожгоша и» [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 111].

Таким чином, у московському літописанні 15 ст. маємо два способи викладу цих давніх подій: повторення давньої форми *Коснятин* та вживання форми *Скънятин* / *Скънятин*, котру я вважаю осучасненою, актуальною для 15 ст. Ця остання форма корисна для нас тим, що дає **точне співпадіння** із записом в СРГ.

Село [Скъятино](#) існує й нині у Калязинському районі Тверської області. Не знаючи послідовності згадок об'єктів в СРГ (встановити її – наша задача), не слід одразу відкидати таку можливість. Найбільше промовляє проти нього системна відсутність об'єктів Тверського князівства в СРГ.

Приймаю Скъятино на Волзі. Клас вірогідності – А.

Цієї ночі москалі знову намагались мене убити, але завдяки доблесті воїнів нашої протиповітряної оборони всі атакуючі «Шахеда» [були знищені](#) на підході до Києва, так що я навіть не чув нічого (23 квітня 2024 р. о 8:00).

(96) Горошин

Точно така географічна назва невідома (але маємо досить поширене прізвище Горошин), тому всі міркування починаються із перетворення *Грошина* на *Горошин*. Так, зокрема, зробив М. Тихомиров [ТМН2, с. 105].

Горошин [згадується](#) у повчанні князя Володимира Мономаха:

том же лѣт[е] гонихом по Половѣцх за Хорол, иже Горошин
взяша [ЛЛ-1, стб. 248].

Дослідники відносять цю подію до літа 1084 р. Хоча повчання – це ніякою мірою не літопис (воно тільки вписане до Лаврентіївського літопису), дослідники нічого сумняшеся називають цей город літописним (так само як і всі об'єкти, згадані в СРГ, хоча СРГ – теж ніякий не літопис).

Правий берег Сули досить густо «заселений» городищами давньоруського часу. Розглядаючи їх, Ю. Моргунов зупинився на городищі біля с. [Тарасівка](#) Лубенського району Полтавської області [*Моргунов Ю. Ю. К локализации летописного города Горошина*. – Краткие сообщения Института археологии (М.), 2014 г., вып. 236, с. 139 – 143].

Городище як городище, нічим не краще й не гірше за десять інших городищ, позначених на доданій до статті картосхеми. Функціонування його в кін. 10 – сер. 13 ст. засвідчене археологічним матеріалом. Але чому це має бути отой нещасний Горошин, прославлений тим, що його захопили половці? І чи дійсно цей Горошин-1084 був **укріпленням** пунктом? Бувало, що половці здобували укріплені городи, але кожен такий скандальний випадок виразно відбивався в літописі, а при цитованій згадці виразної вказівки на спроби оборони нема.

Трохи дивно виглядає і міркування Ю. М., що Тарасівське городище «лежить на прямій дорозі к р. Хорол» [с. 142]. Якщо думати, що Мономах рухався із Переяславля (як показано на картосхемі на с. 140), то справді пряма лінія із Переяславля до найближчої до нього точки на Хоролі (біля с. [Заїченці](#), 148 км) перетинає Сулу трохи вище Тарасівки.

Але ж Мономах вирушив у похід не з Переяславля, а з Чернігова, де він на той час княжив (і перед процитованим записом, і після нього він все писав «я з чернігівцями»). Із Чернігова до Заїченець – 254 км, і пряма лінія перетинає Сулу біля Лубен. Далі, чому треба думати, що Мономах повів погоню саме через нижню течію Хоролу? Від Чернігова до верхів'я Хоролу (скажімо, с. [Червона Слобода](#) Роменського району Сумської області) – тільки 200 км.

Картина подій 1084 р. виглядає так: половці пограбували Горошин (невідоме наразі місце); Мономах у Чернігові отримав про це вість і вирушив у погоню, в ході якої перейшов Хорол, але половців не наздогнав. Якби він їх заскочив і побив – мабуть записав би у свою «Книгу перемог».

Нижня течія Сули входила до Переяславського князівства, і якби напад був спрямований туди, то журитись ним мав би брат Мономаха – князь Ростислав Всеволодович, який княжив на той час у Переяславлі. Але про участь Ростислава в поході не сказано, і я навіть думаю, що Мономаху не було зручно ганяти по чужій території (хоча б і волості його брата). Верхів'я ж Сули і Хорола віддалені на 200 км що від Переяславля, що від Чернігова і могли вважатись зоною відповідальності чернігівського князя.

Отже, орієнтиром тут є річка Хорол, а де знаходився Горошин – з цієї згадки зміркувати неможливо. Може, на Сулі, а може, й не на Сулі, скажімо, в міжріччі Сули й Хорола, або десь на правобережжі Сули.

Інший напрямок думок пов'язаний зі сучасним селом [Горошине](#) Кременчуцького району Полтавської області. Воно лежить на лівому березі нижньої Сули. А. Куза у складеному ним довіднику відніс згадку 1084 р. до городища в цьому селі [*Куза А. В. Древнерусские городища X – XIII вв. Свод археологических памятников*. – М.: 1996 г., с. 190]. Ю. Моргунов зауважив, що це городище – прямокутне в плані, і дає підйомний матеріал 16 – 20 ст., тому не може

бути Горошином-1084 (ну і розташоване воно на «половецькому» березі Сули). Все так, але ж немає твердої упевненості, що Горошин-1084 – укріплений пункт, *город*. Тут діє магія слова – хтось колись сказав, що це – *город*, і так воно автоматично прижилося в науці.

Висновок: вважаю Горошин-1084 невідомим місцем; Горошин із СРГ – урочище, яке з певним зусиллям можна прийняти за сучасне село Горошине. Клас вірогідності – В.

Опупея (ні, зовсім не епопея) із наданням Україні допомоги з боку США нарешті скінчилась. Палата представників проголосувала, Сенат затвердив, президент підписав. Тепер політологам (та майбутнім історикам) треба буде з'ясувати, що ж то було.

Представник влади США кажуть: «Ну, нам треба було спочатку вирішити свої внутрішні проблеми». І як там із тими проблемами, що саме вдалося вирішити за ці сім місяців? Здається, єдине, що вдалося за цей час вирішити – це у середині бюджетного року прийняти бюджет на останні півроку. Але бюджет – це проблема постійна, і усунути її неможливо, восени знову доведеться ним займатись.

Потрібен мабуть геній на кшталт Віктора Суворова, щоби висунути якусь правдоподібну версію (25 квітня 2024 р. о 8:40).

(97) Чемесов

Почати треба із помилкового твердження у статті П. Т. Герман [Гельмязів. – «Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область», К., 1972 р., [с. 273](#)], в якій сказано, що давній Чемесов – це сучасний Гельмязів. Посилання при цьому дано на книгу Ляскоронського [Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли. – К.: 1903 г., с. 134], і на цій сторінці (та й взагалі в усій книзі) ніякого Чемесова нема.

Це дуже добре, але ж немає й ніяких інших гіпотез!

Топонім *Чемесов* нині невідомий, натомість відносно відоме [таке прізвище](#) серед московських дворян 17 ст., також художник 18 ст. [Є. П. Чемесов](#); трохи далі стоїть відомий гнило-солом'яний казнокрад [С. В. Чемезов](#).

Таким чином, запис в СРГ – це не описка, колись реально існувало ім'я (антропонім) *Чемес*, і от його діти стали зватись Чемесовими, а його володіння мало би зватись Чемесов.

[Пошук](#) по ГРАК-у із шаблоном

[word="Чемес.*"]

дав понад 300 відповідників, майже виключно – мало поширене прізвище *Чемес* (згадки стосуються тільки 2 осіб). Походження і значення слова *чемес* невідомі, словники такого не знають.

Трохи більше поталанило згаданому вище казнокраду. Великоруське діалектне слово *чемез* має загалом значення «гаманець (на гроші)», відповідно прізвище Чемез / Чемезов прикладали до багатія, куркуля. Так що пан Чемезов може виправдовувати свої крадіяства тим, що його прізвище до того зобов'язує. Але це не допомагає нам пояснити запис СРГ.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(98) Утешков

Трохи краще стоїть справа із назвою **Утешков**. Виявилось, що *Утешко* – досить поширене серед тюркських народів особове ім'я, а на початку 17 ст. згадана Втешківська волость, орієнтири якої вказують на місця довкола сучасного містечка [Терни](#) Роменського району Сумської області [докладніше: *Жарких М. І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «Утешков»*]. Річка, на якій воно стоїть, так само зветься [Терн](#) і через 17 км впадає в Сулу.

Ніякого поселення *Утешков* ніколи не існувало, це була назва урочища, і ця назва забулася, коли в середині 17 ст. цю територію почала активно заселяти українці. Клас вірогідності – Г.

(99) Синеч

Синеч окрім СРГ ніде не згадується. На початку 17 ст. згадується Синецька волость (але не поселення Синець!), орієнтири якої групуються довкола села [Сенча](#) Миргородського району Полтавської області [докладніше: *Жарких М. І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «Синеч»*].

В селі є сильно поруйноване давньоруське городище, знахідки з якого вказують на 10 – 12 ст. [*Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Тітков О.В. Рештки городища літописного міста Синець та знахідки у Посуллі. – «Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.», К., 2003 р., с. 40 – 42*]. Село лежить на Сулі, і його зі значним зусиллям можна прийняти за давній Синеч. Клас вірогідності – В.

(100) Кляпечь

На початку 17 ст. згадується **Клепецька волость** про впадінні Ромна в Сулу [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст. – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 375*]. Але Ромен впадає в Сулу точнісінько в сучасному місті Ромни (101).

Суперечливий погляд подав Ю. Моргунов, який вказав на с. [Клепачі](#) Лубенського району Полтавської області. З одного боку, там мало би бути городище давньоруського часу в ур. Пурпурівщина, а з другого – воно досі не виявлене [*Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск: 1996 г., с. 93 – 94*]. Село лежить у 8 км на північ від Лубен, річки там ніякої нема, Сула протікає у 9 км на схід від села.

О. Супруненко зі співавторами висловили думку, що Кляпеч – це археологічний комплекс в ур. Коломак поблизу с. [Хитці](#) Лубенського району Полтавської області. Він складається із городища, селища та курганного могильника, датується часом роменської культури (8 – 10 ст.) та давньоруським часом. [*Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Київ-Полтава: Археологія, 2004 р., с. 8 – 9*]. Це село знаходиться на річці Удай у 12 км на північ від Лубен, найближча точка на Сулі – 8 км на південний захід від села.

Між Хитцями і Клепачами – всього 7 км, а від Ромен вони віддалені на 82 км. З огляду на подібність назви із зусиллям можна прийняти Клепачі. Клас вірогідності – В.

(101) Ромен

У повчанні князя Володимира Мономаха є [згадка](#):

ко **Ромну** идох со Олгомь и з дѣтми на нь [Аепу та Боняка; ЛЛ-1, стб. 250].

Цю подію відносять до 1113 року [Л. Є. Махновець у своєму [перекладі](#) повчання]. Єдиний список «Повчання» вписаний до Лаврентіївського літопису, але не він був джерелом цього запису СРГ, бо в цій групі зовсім не видно системного використання назв із літописів.

В Ромнах є городище давньоруського часу [Моргунов Ю. Ю. *op. cit.*, с. 53 – 54]. Пізніше цей пункт зникає з джерел аж до 17 ст. Безсумнівне сучасне місто [Ромни](#) Сумської області. Клас вірогідності – А.

(102) Ковыла

Всі знають, що [кови́ла](#) – це степова трава. Це [слово](#) є в українській, російській, болгарській, сербо-хорватській мовах, але в інших мовах його немає, і походження його неясне. Як не дивно, топонімів *Ковила* ніде нема, є тільки похідна назва [Ковильне](#); здається, і самі ці об'єкти і тим більше їх назви – пізнього походження, мало що не 20 ст.

Думаю, тут в СРГ маємо просто непорозуміння, незнайоме для писаря слово було прийнято за власну назву. Клас вірогідності – Г.

(103) Ворона

Слово *ворона* писар СРГ мабуть знав, це ніяка не рідкість. [Нині відомо](#) 7 назв річок і 7 назв поселень з точним співпадінням.

Починати, звичайно, треба з річок.

У Полтавській області є річка [Полузір'я](#), ділянка якої при впадінні її у Ворсклу зветься Ворона. Оскільки в гирлі Полузір'я знаходиться містечко [Нові Санжари](#), то виникло припущення, що це містечко є Вороною з СРГ [Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М., *op. cit.*, с. 8].

Далі у Дніпропетровській області є маленька (28 км) [річка Ворона](#). Вона починається у місті Синельникове і впадає у Дніпро в селі із характерною назвою [Воронівка](#) Дніпровського району.

Також маємо більшу (91 км) [річку Ворона](#) в Івано-Франківській області, на якій стоїть село [Ворона](#) Коломийського району.

Зовсім коротенька (7 км) [річечка Ворона](#) тече у Дрогобицькому районі Львівської області і впадає у річку Солоницю (ця остання нам ще знадобиться!).

Ще одна маленька (36 км) [річка Ворона](#) має виток у Волноваському районі Донецької області, тече загалом на захід і впадає в річку Вовчу (а та впадає в Самару, а Самара – у Дніпро). На цій річці стоїть село із характерною назвою [Вороне](#) (Синельниківський район Дніпропетровської області).

Далі маємо значну (454 км) ріку [Ворону](#), яка впадає у Хопер у Воронізькій області, невелику (59 км) [Ворону](#), яка впадає в Угру в Смоленській області і ще одну маленьку (16 км) [Ворону](#) на Кольському півострові.

Поселення із назвою Ворона, окрім названих, є в Чернігівській та Волинській областях (Україна), у Гродненській області (Білорусія), у Мордовії в РФ і в Ботошанському повіті в Румунії (там поруч навіть три села: [Ворона](#), Ворона-Маре і Ворона-Теодору. До речі, це всього 30 км на схід від уже відомої нам Сучави).

Думаю, не може бути ані мови, щоби Ворона в СРГ позначала якесь поселення. Це – назва урочища та / або річки. Із річок мені найбільше подобається Ворона-Дніпровська. Думаю, назва в СРГ позначає урочище в її гирлі – на доповнення до згаданих вище Омельників (79). Клас вірогідності – В.

(104) Сал

На відміну від Ворони, назва досить рідкісна. Є [острів такої назви](#) в складі островів Зеленого мису на захід від Африки (6000 км від ~~Бердичева~~ Києва), також [ріка такої назви](#) в Індії, котра впадає в Аравійське море (це вже ближче, тільки 5500 км від Києва).

Нарешті є дуже порядна (776 км) ріка [Сал](#), котра має виток у Калмикії, тече загалом на захід і впадає в Дон у Семикаракорську (це всього 816 км від Києва, 670 км від безспірних Черкас (46) і 630 км від безспірних Ромен (101)). Думаю, це вона згадана в СРГ, ставлю позначку на її гирло. Клас вірогідності – А.

(105) Песьи Кости

Як не дивно, ця екзотична назва відома в інших джерелах. В 1578 році в Москві склали розклад – де стояли вартіві в степу в минулому році і де їм слід стояти в наступному. Там записано, що в наступному році вартіві з Путивля мають стояти по Донцю до гирла Айдара, «и станицам ездити сверх росписи кверх Тору и Миюсу и кверх Самари а Арели и к Днепру к **Песьим костям**» [Акты Московского государства. – Спб.: 1890 г., т. 1, № 27, [с. 50](#)].

Наступну згадку маємо в розкладі 1586 р., де знову подано огляд прикордонної варті: «велено посылати станицы [з Путивля] к верх Самари и Арели, а к третьему урочищу ко Днепру к **Песьим костям**» [там само, № 31, [с. 58](#)].

Думаю, що це урочище знаходилось на Дніпрі в межах сучасного міста Дніпро (Січеслав), де впадають Оріль та Самара. Клас вірогідності – Б.

(106) Хотень

Якось не хочеться думати про подвоєння Хотина на Дністрі (37). Можливо, село [Ходине](#) Шосткинського району Сумської області [докладніше: *Жарких М. І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Хотин](#)»*]. Клас вірогідності – В.

Із 13 об'єктів (94 – 106), записаних між Сулою і Пслом, маємо тільки три безспірних, із тих тільки один справді розташовано на Сулі. Ще три об'єкта можна прив'язати до Сули за допомогою складних припущень. Решта – не відома та / або не стосується Сули.

(107) А на Псле

На наше щастя, назва [Псел](#) – унікальна і стосується великої ріки (717 км), що має виток біля с. [Пригорки](#) Білгородської області, тече загалом паралельно до Сули і до Ворскли на південний захід і впадає у Дніпро біля Кременчука. Клас вірогідності – А.

(108) Ничян

На поч. 17 ст. згадана Ницанська волость, котра справді знаходилась на Пслі біля с. [Ницаха](#) Охтирського району Сумської області. Перехід Ничян → Ницаха вважаю неможливим, але нічого ліпшого не видно [докладніше: *Жарких М.*

І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Ничани](#)»]. Клас вірогідності – В.

(109) Городище

Всі об'єкти СРГ розміщуються у красивому п'ятикутнику Холмогори – Каунас – Видин – Єрусалим – Нижній Новгород. Його периметр – 8000 км, а площа – 3.1 млн. кв. км. Є на цій території і городища – думаю, кілька тисяч набереться. Котре із них малось на увазі в СРГ – невідомо, об'єктивних підстав для його локалізації немає [докладніше: *Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Городище](#)»]. Клас вірогідності – Г.

(110) Лошици

В 17 ст. недовгий час існував Лошицький острог, котрий зник, не лишивши сліду в місцевій топонімії. Він знаходився на Ворсклі (не на Пслі!) деє біля сучасного села [Сосонка](#) Охтирського району Сумської області [докладніше: *Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Лошичі](#)»]. Клас вірогідності – В.

(111) Бирин

Маємо майже точне співпадіння назви – село [Бирине](#) у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області [докладніше: *Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Бирин](#)»]. Перша виразна про Бирин походить з 1488 р. [LM 4, № 16.2, с. 54] Клас вірогідності – А.

(112) Жолваж

Спроби локалізувати цю назву на підставі згадок 17 ст. приводять на місце, де виникло сучасне місто [Суджа](#) Курської області, котре стоїть на Пслі. Назва не лишила ніякого сліду в місцевій топонімії [докладніше: *Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Жолваж](#)»]. Клас вірогідності – В.

Із 5 об'єктів (108 – 112) записаних між Пслом і Ворсклою, тільки один локалізується на Пслі – і то якщо прийняти, що Жолваж = Суджі.

(113) Ворскла

На щастя, цю назву має тільки один об'єкт – значна (464 км) [ріка](#), яка має виток у Білгородській області РФ, перетинає Сумську й Полтавську області і впадає у Дніпро. Клас вірогідності – А.

(114) Хотмышль

Chothmisl вперше згадується у СГС (1432 р.) і потім в СРГ. Можна не мати сумніву, що це сучасне село [Хотмыжск](#) у Борисівському районі Курської області РФ. Воно справді лежить на правому березі Ворскли [докладніше: *Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «[Хотмишль](#)»]. Клас вірогідності – А.

На цьому, на мою думку, закінчується «Дніпровсько-лівобережна» група об'єктів в СРГ (91 – 114). Тільки 8 об'єктів можна ототожнити безспірно, із них 4 – це річки. Решта назв не мають відповідників у сучасній топонімії, а їх локалізація на підставі пізніших згадок (переважно 17 ст.) залишається суперечливою. В цих пізніх записах немає згадок про конкретні поселення, тільки про назви волостей,

урочищ, доріг. Тому слід думати, що такі неясні назви і в часі складання СРГ позначали маловідомі урочища.

Прив'язка цих гіпотетично локалізованих місць до річок переважно помилкова.

Спробуємо тепер співставити цей фрагмент СРГ з пізнішими переліками географічних об'єктів.

СРГ	Ярлики (1507 р. і далі)	Путивльська оброчна книга (1628 – 1629 pp.)
Коршов		
Сосна р.		
Сула р.		
Снепород	Снепород	
Съкнятин		
Грошин		
Чемесов		
Утешков	Утешков	Тешковская волость
Синеч	Синяч	Синецкая волость
Кляпечь		Клепецкая волость
Ромен		
Ковыла		
Ворона		
Сал		
Песьи Кости		
Хотень	Хотин	Хотенская волость
Псел р.		
Ничян	Ницяны	Ницанская волость
Городище	Городищо	Городецкая волость
Лошици	Лосичи	Лосицкая волость
Бирин	Бирин	Биринская волость
Жолважъ	Жолваж	Желвацкая волость
Ворскла р.		
Хотмышль	Хотмышль	Хотмышская волость

Примітки. 1. Назви із ярликів дано за ярликами середньої групи, де потрібні нам об'єкти представлені повніше [докладніше: *Жарких М. І.* Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділи «[Путивльська група](#)» та «[Об'єкти та їх назви](#)»].

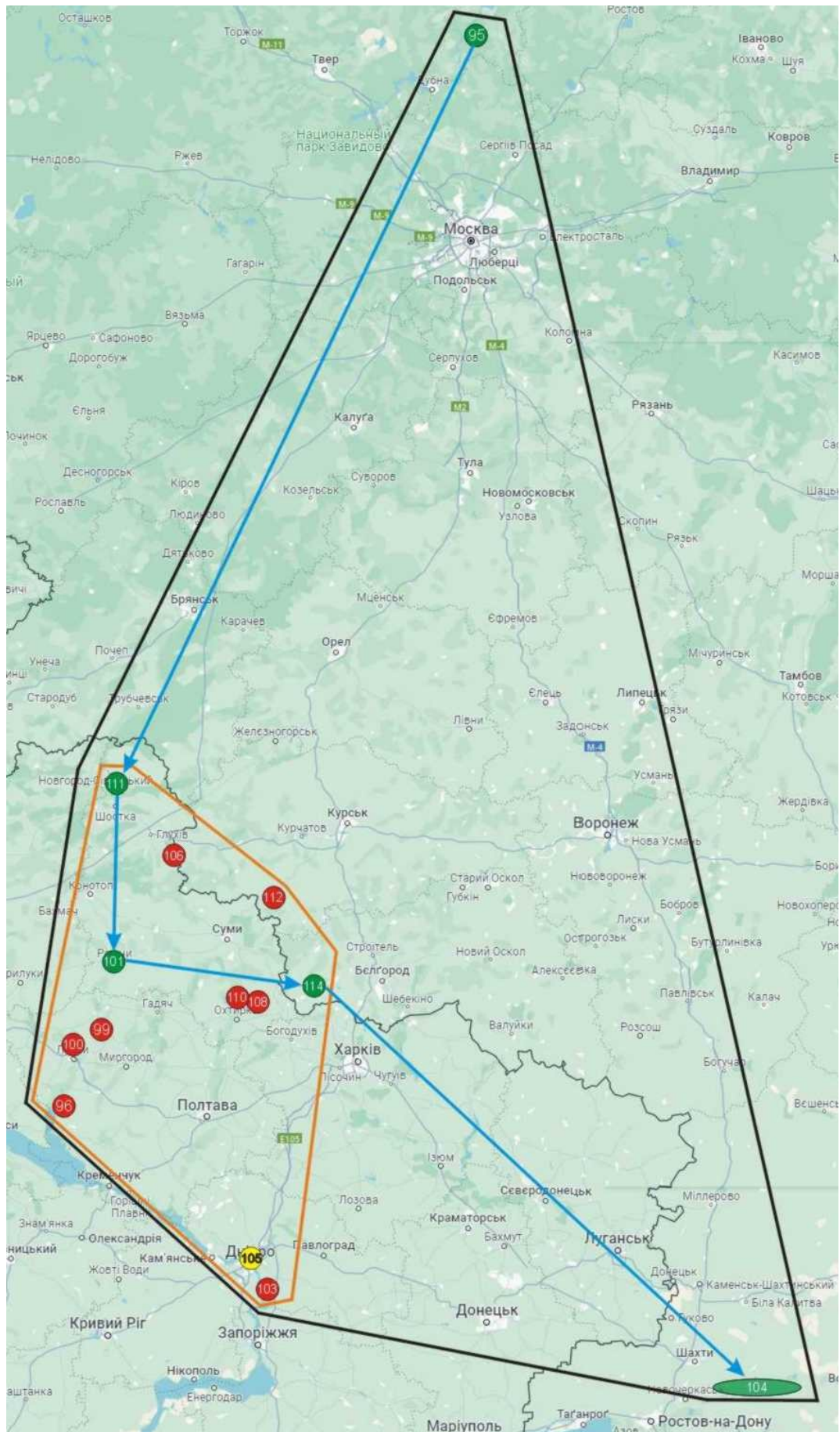
2. Назви з Путивльської книги подано не за текстом цього досі не опублікованого джерела, а за архівним заголовком [Російський державний архів давніх актів, ф. 1209, кн. 368. – Назва наведена за статтею: *Чурсин Д.И.* [К вопросу](#) о локализации древнерусских городов Жолваж и Бирин. – *Filo Ariadne*, 2021 р., № 2, с. 32].

Можна думати, що тут в СРГ не дуже щасливо перемішано якийсь опис Дніпра (Омельники – Песї Кості – Ворона) і перелік урочищ на лівих допливах Дніпра (я називатиму його «Дніпровсько-лівобережним» переліком).

Оскільки в СГС ми із усіх цих назв маємо один тільки Хотмишль, слід думати, що оці гіпотетичні джерела були укладені в дуже короткому проміжку 1430-40-х років. Можливо, вони були складені як спроби описати володіння Великого князівства Литовського на лівому березі Дніпра й упорядкувати управління ними. Цю акцію можна пов'язувати з іменами великих князів Свитригайла, Сигізмунда чи Казимира (самого початку його довгого правління). Якщо це так, то це джерело (джерела) знаходились у Вільні. Як же ними скористався писар СРГ? Поки що продовжимо збирати наші спостереження.

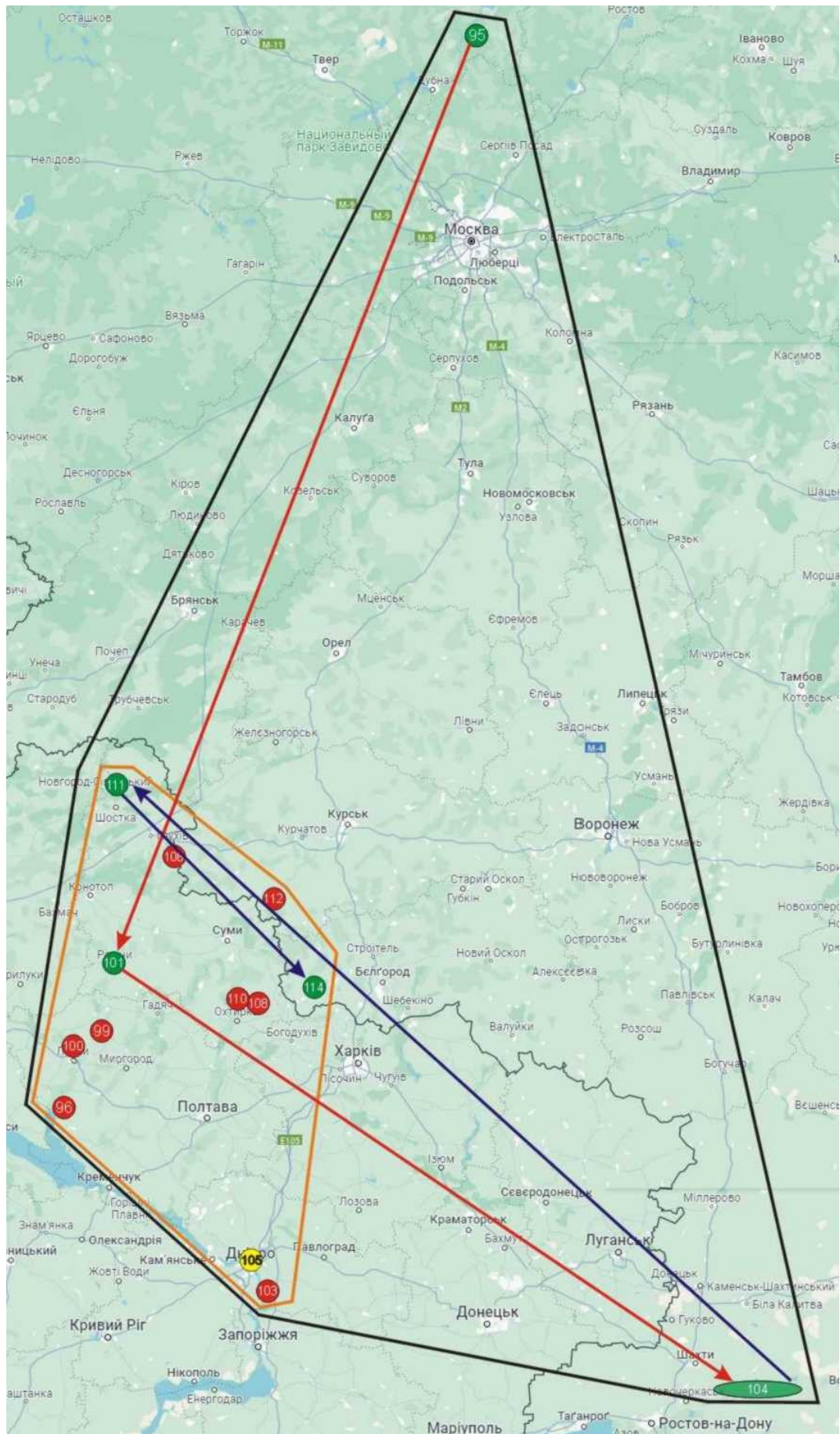
Картосхеми

Досить численна «Дніпровсько-лівобережна» група – дуже низької якості, і це прекрасно видно на наступних картосхемах. Оскільки упевнено локалізованих об'єктів тут дуже мало, оптимальний маршрут досить очевидний: 95 → 111 → 101 → 114 → 104 = 1453 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

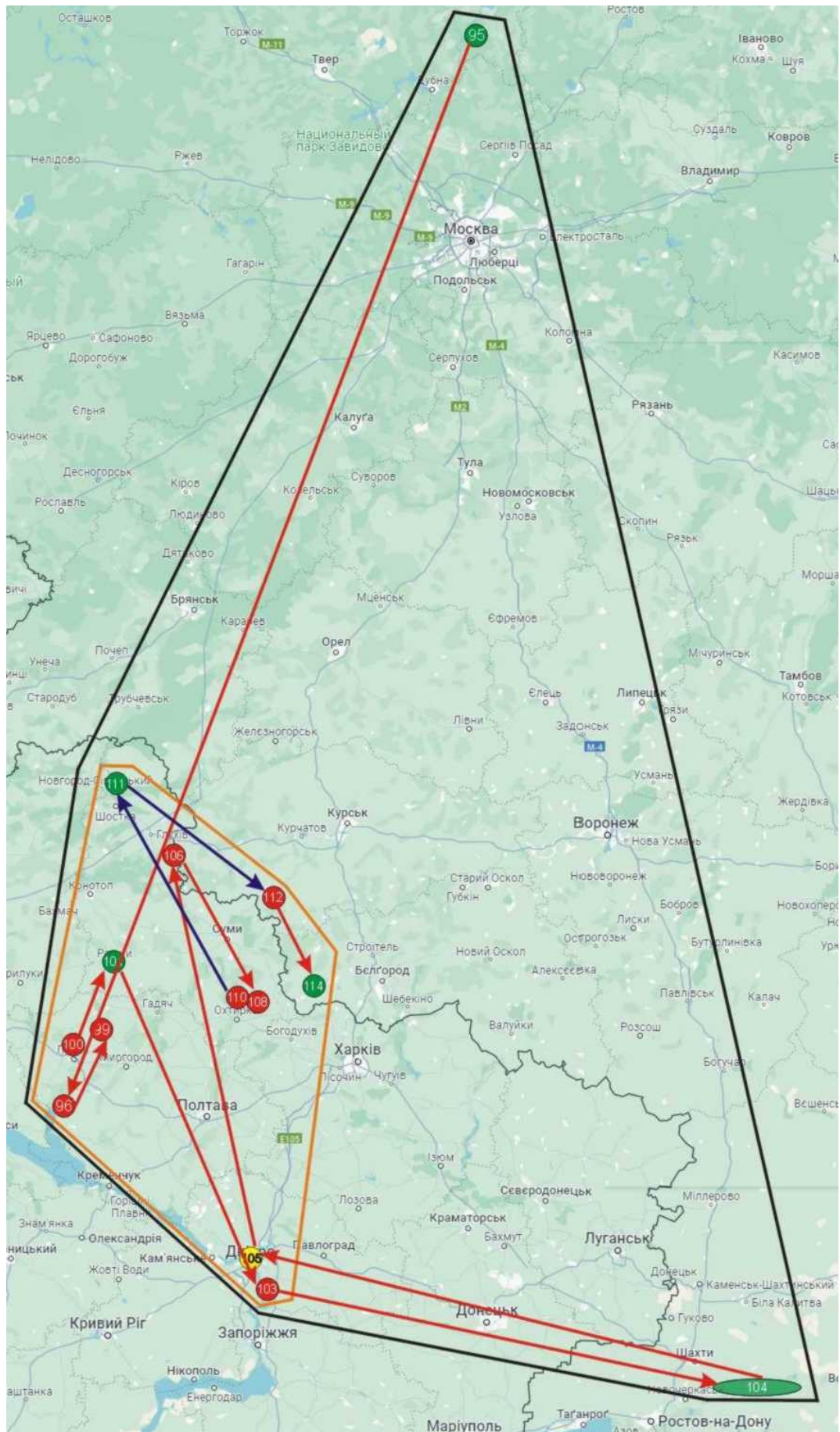
«Дніпровсько-лівобережна» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: $95 \rightarrow 101 \rightarrow 104 \rightarrow 111 \rightarrow 114 = 2410$ км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Стрілки інших кольорів не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині. Ентропія-А = 166 %.

«Дніпровсько-лівобережна» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В) виглядає ще гірше заплутаним:
95 → 96 → 99 → 100 → 101 → 103 → 104 → 105 → 106 → 108 → 110 → 111 →
112 → 114 = 3304 км, що дає нам ентропію-В = 227 %.

«Дніпровсько-лівобережна» група.
Реальний маршрут (класи A + B + B)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (95 – 104) дорівнює 1093 км. Зі складу групи хочеться вилучити два сторонніх об'єкти: Скнятин (95) та Сал (104). Думаю, про їх розташування писар СРГ не мав ніякого поняття. З їх вилученням контур групи (жовто-гарячого кольору) набуває діаметр 445 км (103 – 111), або 40 % від повного діаметру.

7. «Дніпровсько-Прип'ятська» група (№ 115 – 137)

Поки москалі та москволюби по всьому світу зневажають відкриття Віктора Суворова, китайські товариші мовчки, але продуктивно вивчають його книгу «Криголам». Так би мовити, «с удовольствием и не без морали».

Мораль, яку вони вивели з тієї книги, досить проста: щоб змінити існуючий світовий порядок, його треба зламати за допомогою держави-криголама, котра не побоїться узяти на себе ненависть за розв'язану світову війну. І потім вичікувати, поки учасники тієї війни виснажаться, щоби продиктувати їм свою волю, встановити свій світовий порядок.

На роль криголама китайські товариші призначили Росію. Її не шкода ані самому керівництву Росії, ані китайцям, ані тим більше іншим.

І Росія свою роль виконала – світовий порядок, який існував до 2022 року, зламано. Світ уже ніколи не повернеться до того стану, в якому він був перед тим (29 квітня 2024 р. о 7:50).

(115) Чечереск

Назва майже точно співпадає із назвою сучасного міста [Чечерськ](#) в Гомельській області Білорусії.

Цей об'єкт двічі згаданий в Іпатіївському літописі: під 6667 (1159) р. («дая ему Мозырь и Чичереск» і далі під 6676 (1168) р. («и приде Чичьрьску» [ІпатЛ, стб. 498, 528]). Далі він згадується в документі Вітовта з 18 січня 1401 р. [districto dicto Czyeczisk – CEV, № 233, р. 72], в СГС (Cziczeresk – 1432 р.) і потім від початку 16 ст. Клас вірогідності – А.

(116) Тетерин

В 1420 р. в Тетерині побував митрополит Фотій [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 56].

Дуже подібна назва (Teterim) є в СГС (1432 р.), і С. Полехов вказав на містечко [Тетерино](#) в Круглянському районі Могилівської області. Хоча є багато інших поселень із такою назвою, вважаю припущення С. Полехова прийнятним [докладніше: *Жарких М. І.* «[Список городов Свитригайла](#)»: порядок і безпорядок. – К.: 2024 р.]. Пізніше «Тетерино а Мошково» згадується в сер. 15 ст. [LM 3, с. 27]. Клас вірогідності – Б.

(117) Попова Гора

Маємо точний відповідник назви у містечку Брянської області, котре від 1922 року має виправлену в комуністичному дусі назву [Красна Гора](#). Відомо ще [кілька незначних деревень](#) у Псковській області, котрі врятувались від комуністичних

перейменувань. Навряд чи вони можуть конкурувати з відносно значним і добре відомим містечком на Брянщині. Клас вірогідності – А.

Міркування щодо історії Попової Гори подав С. Келембет [*Келембет С. Князі Мстиславські та їх сіверські володіння в XV ст. – Сіверянський літопис, 2024 р., № 1 (175), с. 18 – 31*], прецінь з них не видно, коли була перша документальна згадка про цей об'єкт.

(118) Пропошеск

Назва досить подібна до містечка [Славгорода](#) у Могилівській області. До сталінського перейменування в 1945 р. воно мало назву Пропойськ. Рання історія його невідома, по енциклопедіях кочують помилкові повідомлення, буцімто Пропойськ згадано в 1136 і 1197 роках. Ані в Іпатіївському, ані в Лаврентіївському, ані у Новгородському 1-у літописах таких згадок нема. Найраніша згадка у формі *Пропошеск* – 1387 р. [ГС 1387], далі в 1488 р. великий князь Казимир наказав не брати мито з Луки Терешковича «в Чичерску, в **Пропостку**, в Кричове» [LM 4, № 138, с. 146]. Клас вірогідності – Б.

(119) Дроков

Перша точно датована згадка про Дроков (Drokov) міститься в СГС (1432 р.), далі за нього згадують аж у 1496 р. ([Вікіпедія](#)). Нині відома маленька деревня Старий Дроков у Суразькому районі Брянської області. Клас вірогідності – А.

(120) Гомии

Вперше згаданий в Іпатіївському літописі під 6650 (1142) роком («взя около Гомия волость их всю» [ІпатЛ, стб. 311]), далі в документі Вітовта з 18 січня 1401 р. згадано «**castro** sui nomen Ноумі» [СЕВ, № 233, р. 72; важлива згадка саме замку, хоча форма назви не бездоганна], в СГС (Номеу), далі в сер. 15 ст. [LM 3, с. 29 (князю Швитригайлу Гомей), 51, 69 (Бумоньту у Гомьи село его)]. Вжита в СРГ форма назви відповідає 15 ст. Безспірний Гомель, обласний центр Білорусії. Клас вірогідності – А.

(121) Речиця

Назва досить поширена як в гідронімії, так і в ойконімії; з усіх об'єктів такої назви найбільш давнім і значним є місто [Речиця](#) на Дніпрі у Гомельській області. Воно вперше згадане під 6722 (1214) роком («взяша Речици на щит» [Н1Л, [с. 53](#)]) і далі в жалуваній грамоті великого князя литовського Ягайла своєму братові Скиргайлу [ГС 1387], в документі Вітовта з 18 січня 1401 р. [loco dicto Rayczhicza – СЕВ, № 233, р. 72], в СГС (Reczicza) і в 1447 році («Адашку Толоконьскому Лопузна а селцо **Речица**, и Мошъково селище. Инъдик(т) 10» [LM 3, с. 38] – якщо це «наша» Речиця). Клас вірогідності – А.

(122) Могилев

Вперше згаданий в СГС (Mahylow), далі в сер. 15 ст. (1446 р.?) [LM 3, с. 30 (Подбимпятину брату у Могилеве земля пустая... Инъдик(т) 9)]. Безспірне місто на Дніпрі, обласний центр Білорусії. Клас вірогідності – А.

Його «конкурент» – Могилів-Подільський – заснований допіру в 1595 р.

Надвечір 29 квітня 2024 р. сиволапі сиволапті атакували Одесу (мабуть, балістичними ракетами), влучили в «Замок Гаррі Поттера». На [даний момент](#) – 5 загиблих, 27 постраждалих, кілька – у дуже важкому стані. Убито проректора Міжнародного гуманітарного університету Бориса Васильєва, поранено Сергія «Підрахуя» Ківалова. Думаю, лапті на нього полювали.

Отак і живемо (30 квітня 2024 р. о 9:15).

(123) Быхов

Історію цього [міста](#) у Могилівській області Білорусії викладають так плутано, що ніяк не можна зміркувати – коли маємо першу документальну згадку про нього. Принаймні в найдавніших книгах Литовської метрики (3-й і 4-й) виразних згадок про нього нема. Виходить, СРГ подає першу таку згадку. Клас вірогідності – А.

Є також село [Бихів](#) у Камінь-Каширському районі Волинської області. Його історія відома ще менше.

(124) Лучин

Дві згадки Лучина маємо з 12 ст. Він знаходився у Смоленському князівстві, його локалізація дискусійна ([Вікіпедія](#)).

На інший Лучин вказав М. Тихомиров [ТМН2, с. 107]. Це [містечко](#) на Дніпрі в Рогачовському районі Гомельської області, у 8 км на південь від Рогачова. 4 березня 1488 р. великий князь литовський Казимир дав мінському міщанину привілей на безмитне перевезення товару [LM 4, № 138, с. 146], де вказано не брати мита «в Рогоче, в Лучине, в Стрешине, в Речицы» (перелік іде Дніпром згори вниз). Клас вірогідності – А.

Ще інший [Лучин](#) відомий у Житомирському районі та області, перша згадка про нього належить до 1612 року.

(125) Рогачев

Рогачов уперше згаданий в Іпатіївському літописі під 6650 (1142) р. («даю Городець Рогачев Берестии Дорогичин» і далі під 6688 (1180) р. («поиде к Рогачевоу из Рогачева поѣха по Днепру к Кыѡвоу» [ІпатЛ, стб. 312, 621]). Далі він згаданий у 1488 р. (як вище). Безспірно – сучасний [районний центр](#) Гомельської області. Клас вірогідності – А.

(126) Стрешин

Відоме тільки одне поселення такої назви – [містечко](#) на Дніпрі у Жлобинському районі Гомельської області, у 20 км на південь від Жлобина. Перша згадка – 3 квітня 1399 р., у привілеї Вітовта для віленських каноників [АЗР, т. 1, № 15, с. 28], далі маємо згадку 1488 р. (як вище). Клас вірогідності – А.

(127) Любечь

Єдине поселення такої назви – це [містечко](#) на Дніпрі у Чернігівському районі та області. Він неодноразово згадується у Повісті временних літ (від 882 р.) і далі в Іпатіївському літописі (до 1180 р.), потім у грамоті 1387 р. [ГС 1387] і в

документах 1483, 1488 pp. [LM 4, № 79, с. 116; № № 138, с. 147] Клас вірогідності – А.

(128) Навоз

Назва в СРГ майже точно відповідає селу [Дніпровське](#) в Чернігівському районі та області. До хрущовського перейменування 1962 р. воно звалось Навози. Воно знаходиться на Дніпрі у 40 км на південь від Любеча. В згаданому вище привілеї 1488 р. читаємо: «в Мозыри, в Новозе, в Любечи». Виходить, згадка в СРГ є першою. Клас вірогідності – А.

(129) Ріка Прип'ять

Відома тільки [одна ріка](#) такої назви – великий (775 км) лівий доплив Дніпра. Давній (після 1569 р.) кордон Волинського і Київського воєводств, і сучасний кордон України і Білорусії приблизно слідує течії Прип'яті. Ріка згадується в Повісті временних літ в описі розселення слов'ян і далі кілька разів в Іпатіївському літописі. Клас вірогідності – А.

(130) Чернобыль

Відоме тільки одне [місто такої назви](#) на правому березі Прип'яті при її впадінні у Дніпро. Поселення вперше згадано в Іпатіївському літописі під 6701 (1193) роком, коли князь Ростислав Рюрикович «ѣха с ловов от Чернобыла в Торцький» [ІпатЛ, стб. 677]. У згаданій вище грамоті 1488 р. читаємо: «в Овручи, в Чернобыли, в Мозыри». Клас вірогідності – А.

(131) Копыль

Маємо тільки одне поселення такої назви – [місто](#) в Мінській області Білорусії. Ця назва вперше згадана у [Хроніці Романовичів](#) під 6782 (1274) роком: «шел башеть от Копыла воюя по Полѣсью» [ІпатЛ, стб. 873]. Далі маємо згадку 1394 р., що Вітовт забрав у свого брата у других Володимира Ольгердовича Київ і дав йому натомість Копиль [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 90]. Далі маємо згадки в сер. 15 ст. [LM 3, с. 51: «Ноздрыне Иванова села у Копыли»; с. 53: «Пану Яну Строчевичу ч[о]л[о]в[е]к у Копыли»]. Отже, в цей час це поселення мало деяке значення, можливо, навіть укріплення. Копиль розташований у 110 км на північ від найближчої точки на Прип'яті. Клас вірогідності – А.

(132) Мозырь

Маємо тільки одне поселення такої назви – [місто](#) в Гомельській області на р. Прип'ять.

Мозир згаданий в Іпатіївському літописі під 6663 (1155) роком («Гюрги вѣда Изаславу Корческ а С[вят]ославу Олговичю Мозырь») [ІпатЛ, стб. 482], далі у 6667 (1159) році (разом з Чечерськом, як вище) і під 6678 (1170) роком («яста Михалка за Межимостью ко Мозырю идуща») [ІпатЛ, стб. 544]. Далі маємо згадку Мозиря в СГС (1432 р.); Мозирська волость і сам Мозир згадується у недатованому переліку надань великого князя литовського Казимира [LM 3, с. 42, 57]. Ці записи стосуються перших років правління Казимира, мабуть, 1440-х років. Клас вірогідності – А.

(133) Переров

Маємо тільки одне поселення такої назви – [деревню](#) на Прип'яті у Житковицькому районі Гомельської області, у 85 км на захід від Мозиря.

Переров згадано у зазначеному вище ранньому переліку даних Казимира [ЛМ 3, с. 62], але це – не «наш» Переров. Ніякомусь Насуті надано [Шерешів](#) (це Пружанський район Берестейської області) і зазначено, що надано лови «по Мухавец, по Вешню, по Переров». Річка Мухавець у верхній течії протікає десь у 17..20 км на схід від Шерешова, а Переров на Прип'яті лежить у 263 км на схід від Шерешова. Так далеко мисливські угіддя не могли простятись.

В 4-й книзі Литовської метрики Переров не згаданий, а пізніші книги не допомагають, бо нам потрібні ранні згадки. Вважаю згадку в СРГ першою для Перерова на Прип'яті. Клас вірогідності – А.

(134) Смядин

На нашу біду, назва написана через *ять*, і це – істотно, бо в українській мові він законмірно читається як *і* (Смідин), в білоруській – як *я* (Смядин), в російській – як *е* (Смедин).

Маємо село [Смідин](#) у Ковельському районі Волинської області на маленькій (23 км) річечці [Кизівка](#). Ріка Прип'ять у верхній течії протікає відносно недалеко (скажімо, до села [Прип'ять](#) – 32 км на північний захід).

Далі маємо маленьку річечку Смядинь, котра впадає у Дніпро в межах сучасного Смоленська. Вважається, що на цьому місці в 1015 р. був убитий князь Гліб Володимирович, і пізніше тут виник [монастир св. Бориса і Гліба](#). Назва згадується в НІЛМІ в 1138 р. [НІЛ, с. 25] і пізніше.

Подібну назву має ще деревня [Снядин](#) Петриківського району Гомельської області. Конкретні джерельні знадки про неї починаються з 2 пол. 17 ст. Вона лежить на Прип'яті у 22 км на схід від Перерова і у 62 км на захід від Мозиря. Умовно приймаю Снядин. Звідси до волинського Смідина – 260 км на захід, до смоленської Смядині – 405 км на північний схід. Клас вірогідності – Б.

(135) Туров

[Сучасне місто](#) такої точно назви на Прип'яті. Місто багато разів згадується в Іпатіївському літописі від 6488 (980) до 6782 (1274) р., деякий час було столицею Турово-Пінського князівства.

Далі маємо неявну згадку («Туровские села») в наказі королевича, великого князя Казимира 18 жовтня 5-го індікту [ЛМ 3, с. 43]. Комбінація індікту та титула «королевич» однозначно вказує на 1442 р. Клас вірогідності – А.

(136) Метлица річка

Російська [метлица](#), так само як українські [мітлиця](#) і білоруська [мятліца](#) одначає одне й те саме – злакову рослину, назва якою походить, мабуть, від слова *мітла* за подібністю форми колосків.

В Україні відоме село [Мітлинці](#) у Гайсинському районі Вінницької області. Форма назви вказує, що вона утворена від імені людини на прізвисько *Мітла* (мабуть, осадника). Село стоїть на верхів'ї річки Метлинець (це якщо вірити [карті Google](#)), котра має довжину 10 км і впадає в річку Кунка в одноіменному селі. Думаю, обидві річки отримали назви від сіл, не навпаки.

Але [Вікіпедія](#) не хоче знати ніякої річки Метлинець і пише, що село Мітлинці стоїть на річці Кунка. Компромісний варіант пропонує довідник Ю.

Гаврикова: Кунка, у верхній течії Метлинець [Гавриков Ю.С. [Реєстр річок](#) Вінницької області. – Вінниця: 2018 р., с. 18].

Далі, у Логойському районі Мінської області Білорусії є два села з назвою *Мятлічына* ([перше](#), [друге](#)). Вони розташовані поруч і на карті Google показані як один пункт на безіменній річці, яка впадає в річку [Усяжа](#).

Є ще деревня [Мятлі](#) у Вітебській області.

Оце стільки географічних назв на тему *Метлиця* ми маємо. Думаю, жодна з них не відповідає назві з СРГ.

В такій ситуації можна припускати описку в назві річки, і М. Тихомиров запропонував виправити її на *Ветлиця* [ТМН2, с. 107]. Це – не окрема річка, а [лівий рукав](#) річки [Горинь](#) при її впадінні до Прип'яті. По прямій він має довжину 15 км, на ньому стоять села Малыя Арлы, Вяликия Арлы, Лядзец на лівому березі та Гарадзец на правому. Всі вони – приблизно в 10 км на захід від Давид-городка, відомого з 15 ст. А потрібного нам Іванова тут нема, тому й поправка назви річки не потрібна, бо нічого не допомагає.

Отже, невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(137) Іванов

В Україні є 4 села [Іванів](#) – всі як один давніше звались *Янів* і були перейменовані за товариша Сталіна. В Білорусії є місто [Іванава](#), так само перейменоване з давнішого Янова і відоме з 17 ст. В Росії є 4 маленьких поселення і одна річка (!) [Іванов](#), два із них знаходяться неподалік міста Сураж Брянської області.

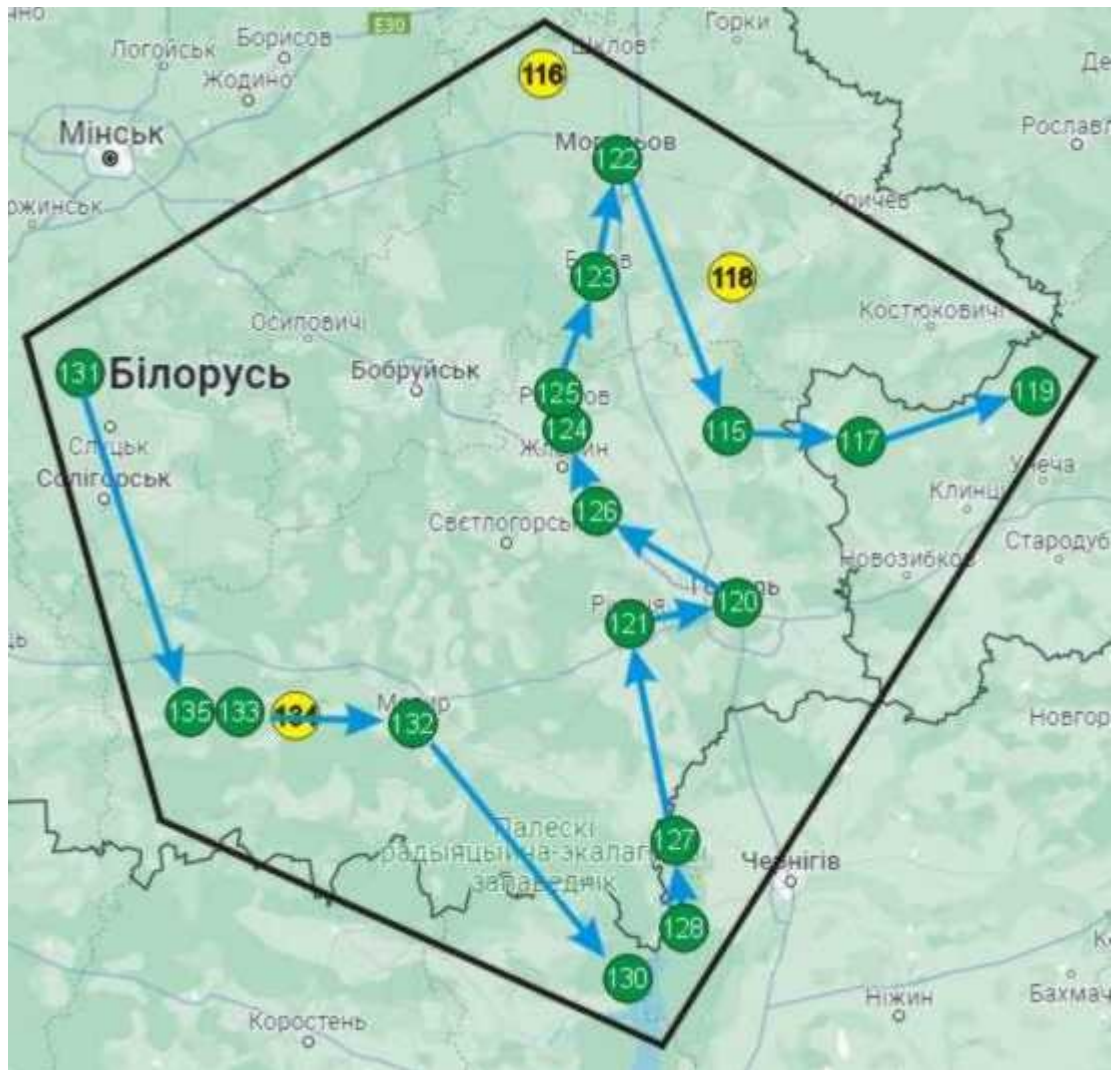
Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

Ця група рішуче відрізняється від попередньої «Іпатіївської» групи – тут зовсім немає об'єктів, відомих тільки з літопису. Так само рішуче вона відрізняється від «Дніпровсько-лівобережної» групи – тут зовсім немає невідомих урочищ. Перелік складено ясно й зі знанням справи, із 23 об'єктів тільки два не піддаються локалізації (і, можливо, потрапили в кінець цієї групи випадково). Також тільки для трьох назв потрібні деякі припущення, а решта без проблем ототожнюється з існуючими поселеннями. Тут ми бачимо навіть стремління упорядкувати об'єкти за течією рік – вниз Дніпром і далі вгору Прип'яттю, хоча упорядкування не зовсім послідовне.

Деякі назви відомі з давньоруського часу, однак джерелом цієї групи був явно не літопис, а якийсь невідомий нам документ, подібний до неодноразово згаданого привілею 1488 р. Тому, думаю, можна не сумніватись, що ті поселення, які вперше зафіксовані в цій групі, реально існували в 1 пол. 15 ст.

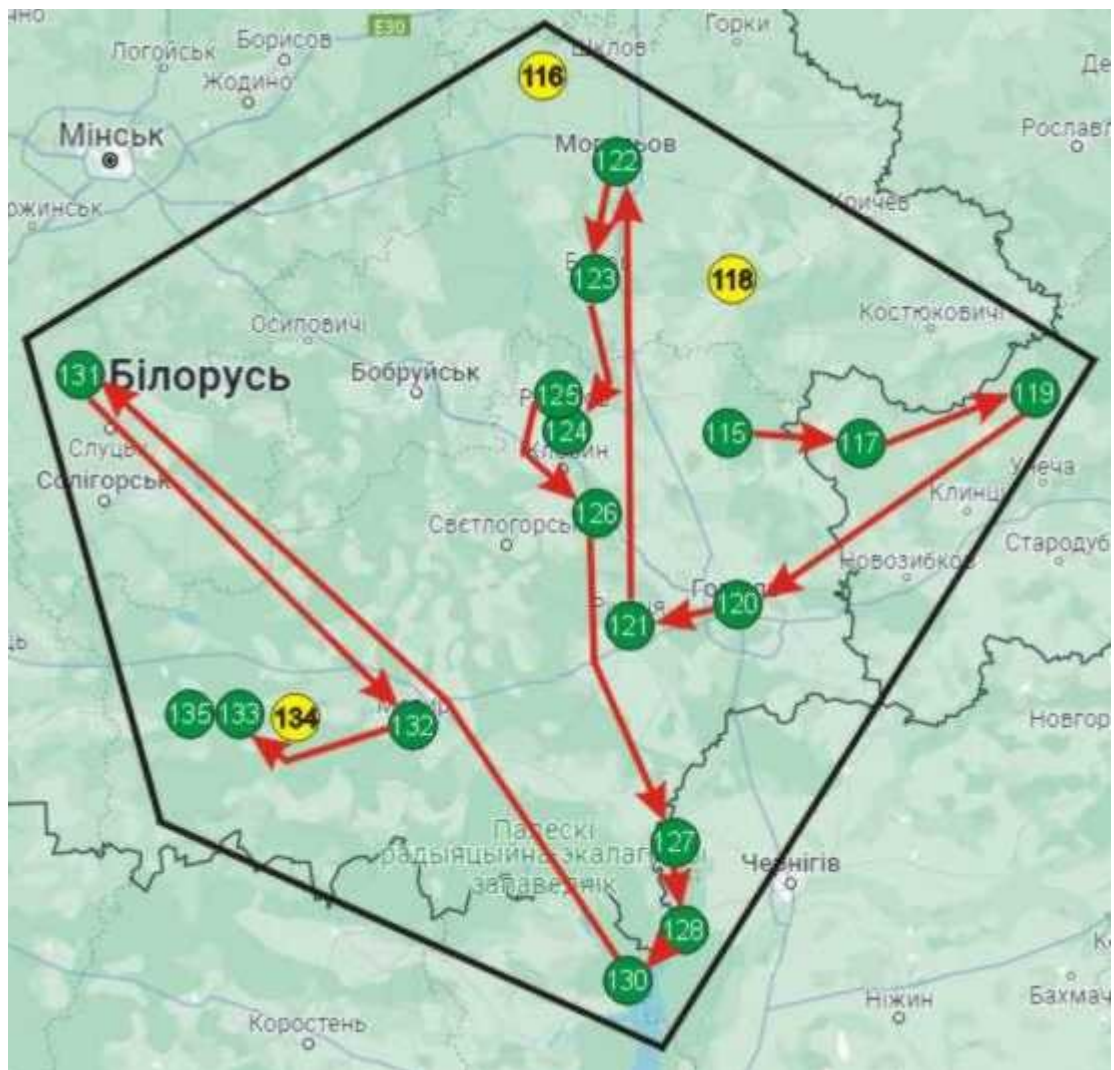
Картосхеми

Досить численна «Дніпровсько-Прип'ятська» група, на відміну від «Дніпровсько-лівобережної» групи – дуже якісна і компактна. Оскільки упевнено локалізованих об'єктів багато, оптимальний маршрут не є очевидним, я вибрав такий: 131 → 135 → 133 → 132 → 130 → 128 → 127 → 121 → 120 → 126 → 124 → 125 → 123 → 122 → 115 → 117 → 119 = 959 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками. Але охочі можуть спробувати побудувати економніший маршрут.

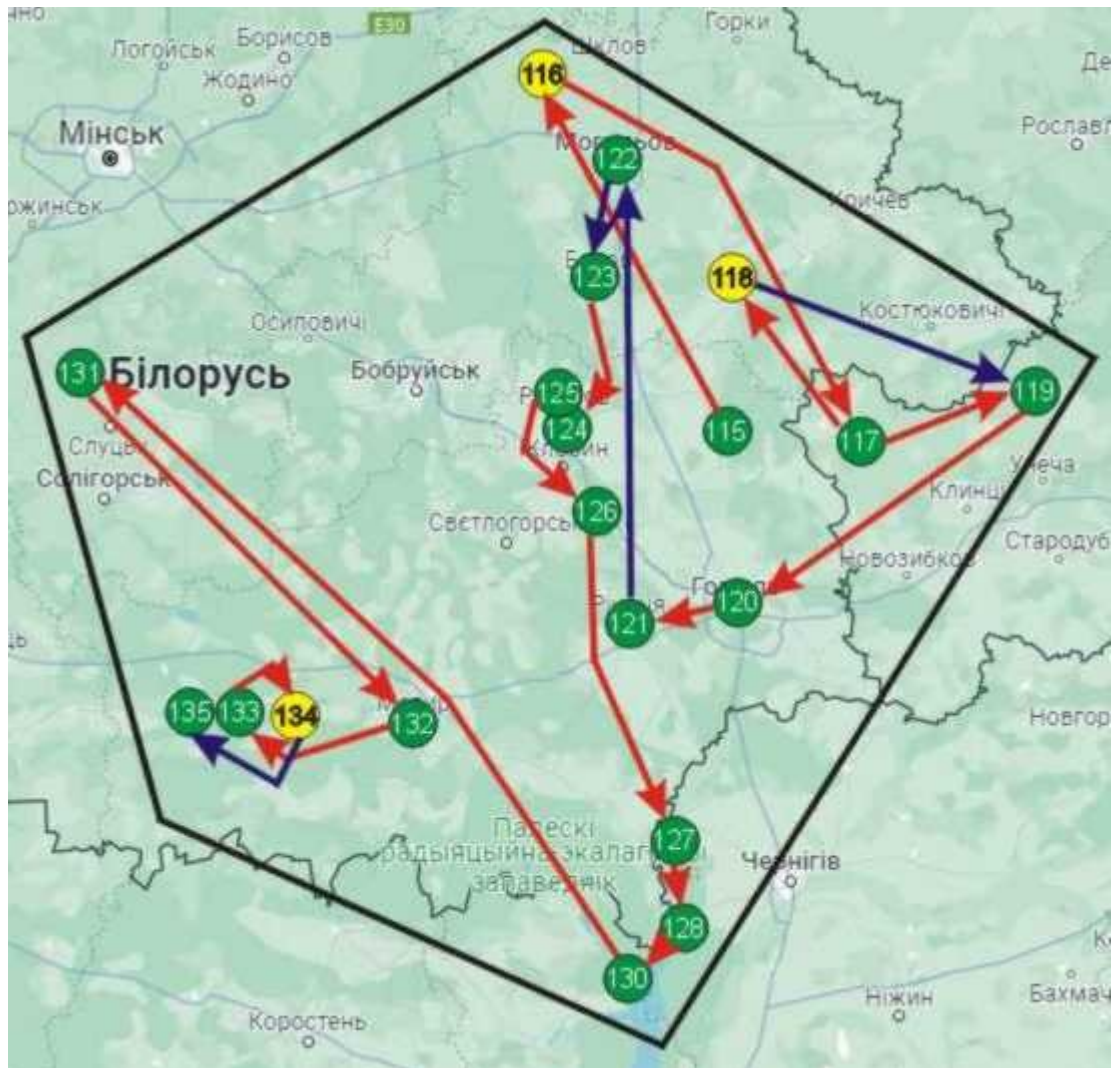
*«Дніпровсько-Прип'ятська» група.
Оптимальний маршрут*

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 115 → 117 → 119 → 120 → 121 → 122 → 123 → 124 → 125 → 126 → 127 → 128 → 130 → 131 → 132 → 133 → 135 = 1382 км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Ентропія-А = 144 %.

*«Дніпровсько-Прип'ятська» група.
Реальний маршрут (клас А)*

Повний реальний маршрут (класи А + Б) виглядає більш заплутаним: 115 → 116 → 117 → 118 → 119 → 120 → 121 → 122 → 123 → 124 → 125 → 126 → 127 → 128 → 130 → 131 → 132 → 133 → 134 → 135 = 1822 км, що дає нам ентропію-В = 190 %. Стрілки різних кольорів не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині. Умовно локалізованих об'єктів у групі тільки три, але й вони дають приріст маршруту майже на 500 км.

*«Дніпровсько-Прип'ятська» група.
Реальний маршрут (класи А + Б)*

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (119 – 131) дорівнює 345 км. Виразних сторонніх об'єктів у групі немає, хіба що Копиль (131) відстоїть далеко як від Дніпра, так і від Прип'яті. Але його вилучення незначно зменшує діаметр.

8. «Волинсько-Галицька» група (№ 138 – 176)

А держави, які числились «великими» до 2022 р., продовжують гратись у мюнхенство і чемберленство, керуючись філософією «якось воно буде». Невже в США хтось всерйоз вірить, що з одним батальйоном «Абрамсів» можна виграти війну проти Гнило-Солом'яної Орди? Або з одним дивізіоном «Патріотів»? Або з однією ескадрильєю F-16 (котра ще невідомо чи буде чи ні, і якщо буде – то коли. І чи це справді буде повна ескадрилья?).

Вся допомога, яку може надати «коаліція на підтримку України» без загальної мобілізації (маю на увазі перш за все мобілізацію промисловості, її перелаштування на виробництво війни) – вся ця допомога здатна лише стримувати орду, але не

виснажувати її і не перемогти.

Ну, колись давно, ще перед 1-ї світовою війною, світову політику визначав «концерт шести великих держав». І де він тепер? Думаю, те саме загрожує і теперішній «великій сімці». Але самі керівники «сімки» цього не бояться. «Якось то воно буде» (3 травня 2024 р. о 7:52).

До речі про «Абрамси». Якраз на День незалежності (24 серпня 2024 р.) було опубліковано [виклад](#) статті в [Military Watch Magazine](#): із 31 танка уже втрачено 20.

Пригадую, як тільки вони прибули в Україну у вересні 2023 р., наші військовики сказали, що вони потребують додаткового захисту. Далі за них до січня 2024 р. нічого не було чути, і от тепер маємо досвід 7 місяців їх воювання: вони не захищені від дронів.

Автор статті передбачає, що Україна не отримає більше «Абрамсів», бо США не схочуть далі показувати потенційним покупцям його непридатність для сучасної війни. Тільки ж потенційні покупці теж уміють рахувати як гроші, так і танки, і теж уміють читати по-англійськи. А іншого танка в США нема, і поки що не чути за якісь роботи в цьому напрямку.

Авіація в роки 2-ї світової війни показала непридатність важких лінійних кораблів, і може бути, що наша війна покаже непридатність важких танків, цих суходільних лінійних кораблів (27 серпня 2024 р. о 9:33).

(138) Вручии

Назва саме в такій формі неодноразово згадується в Іпатіївському літописі від 6485 (977 – «город рѣкомыи Вручии») до 6767 (1259 – «иконы же прине[се] изо Оуроучего» [ІпатЛ, стб. 62, 844]). Відома ця форма назви і пізніше: «Витовт поиде взя гряд Житомир и Вручии» (подія 1394 р.) [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 65 та інші згадки в цьому томі]. Згадано город і в СГС (1432 р.).

І далі наприкінці 15 ст. все бачимо «корчмы вруцькие мешчаном вруцьким» [LM 4, № 5, с. 42 (1489 р.); № 12, с. 46 (1487 р.); № 104, с. 127 – 128 (1488 р., Вруцкий повет); LM 3, № 28, с. 80 (1493 р., Вруцкий наместник)]. Тобто форма назви в СРГ відповідає практиці 15 ст.

Безспірне сучасне місто [Овруч](#) Житомирської області. Клас вірогідності – А.

(139) Житомель

Точно такої назви не існує, тому доводиться її виправляти на [Житомир](#), хоча це – інша топонімічна модель.

Назва *Житомель* подібна до назв Боремель, Гостомель, Черемель, Яромель.

Назва *Житомир* подібна до назв Кимир, Поздимир, Соломир, Станисмир, Ушомир, Хотимир, Хутомир.

Обидві моделі не дуже поширені й імена непрозорі, можливо, і не слов'янські (хай філологи над цим думають).

Житомир вперше згадано в цитованому описі походу Вітовта 1394 р., далі в СГС (Zyтомѣr). Далі в Литовській метриці є досить докладний

опис **города** Житомира та його повіту [LM 3, № 41, с. 88 – 89], згодом – 1471 року. Існування Житомира в 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(140) Коречь

В Іпатіївському літописі маємо згадки Корчеська під 6658 (1150) роком («до Корчеська и тако проводив и [Гліба] за Корческ» і далі «поиде ко Корчеську и Корчане же вышедше...») і далі під 6663 (1155) роком («Тогда же Гюрги вѣда Изаславу Корческ») [ІпатЛ, стб. 396, 482]. За контекстом згадок це – безсумнівне сучасне місто [Корець](#) Рівненського району і області. Коли він почав згадуватись під назвою Корець – я не дошукався. В 1488 р. згадано пожалування «князю Ивану Корецькому» [LM 4, № 18.2, с. 72], що в непрямий спосіб засвідчує топонім *Корець*. Клас вірогідності – А.

(141) А се волынскии

Заголовок згадує Волинь як область, не як конкретне поселення. Також цей заголовок не позначає ніякого політичного тіла, і його блок починається не зі столиці, а з випадкової незначної Степані.

(142) Степань

Назва точно відповідає сучасному [містечку](#) Сарненського району Рівненської області. Воно стоїть на річці Горинь. Перша непряма згадка Symeone Stepanyky міститься в грамоті Вітовта з 11 серпня 1387 р. [CEV, № 35, р. 13]. Далі Степань (Stepan) згадується в СГС (1432 р.). Князь Іван Степаньський згадується в книзі данин великого князя Казимира [LM 3, с. 31], отже, десь в 1440-1450-х роках, близько до часу появи СРГ. Поселення явно згадане у привілеї 1488 р. [LM 4, № 138, с. 146]. Клас вірогідності – А.

(143) Горинь річка

Відома тільки [одна ріка](#) такої назви. Це велика ріка (659 км), тече загалом з півдня на північ і впадає у Прип'ять. Згадку її слід, мабуть, відносити до Степані. Клас вірогідності – А.

(144) Остро

Точно така назва невідома, доводиться припускати, що тут маємо недописану назву [Острог](#) (місто Рівненського району). Острог стоїть на річці Вілія, котра через 2 км впадає в Горинь.

Перша згадка про нього міститься у Повісті временних літ під 6608 (1100) роком: князь Давид Ігорович «шед сади в Бужьскѣмъ в Остроѣ а Дубен и Черторыеск» (Радзивилівський список; в Лаврентіївському – *Остроме*, в Іпатіївському – *в Божеском во Остроѣ*) [ПСРЛ, 1989 г., т. 38, с. 100; ЛЛ-1, стб. 274; ІпатЛ, стб. 249].

Далі у недатованому договорі литовського князя Ольгерда з братами та польським королем Казимиром і князями зазначено, що Луцька земля (в її числі й Острог) має належати Любарту [Книга посольская метрики великого княжества Литовского 1545 – 1572 гг. – М.: 1843 г., [с. 468 – 470](#)]. Дослідники датують цей договір 1366 роком.

Далі маємо пожалування 1396 р. великого князя Вітовта князю Федору Даниловичу – там названо Острог та сусідні села [Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., [№ 67](#)] і в СГС (Ostroh). Далі маємо згадку про князя Василя Федоровича

Острозького [LM 3, с. 62 – запис датовано 6-м індіктом – мабуть, 1443 р.; с. 54 – запис датовано 9-м індіктом – мабуть, 1446 р.] і про його княгиню Васильєву Острозьку [LM 3, с. 41 – запис датовано 13-м індіктом – мабуть, 1450 р.] Клас вірогідності – А.

(145) Хоробор

Маємо тільки один об'єкт такої назви. Він тричі згаданий в Іпатіївському літописі: під 6661 (1153) роком («С[вя]тослав Олговичъ скупася с Изаславом Д[а]вд[о]вичем оу Хоробра»), 6666 (1158) роком («ѣха на Городок та на Глѣбъ та на Хоробор»), 6742 (1234) роком («тоу же взяша и Хоробор и Сосницю» [ІпатЛ, стб. 465, 502, 772]). Де він знаходився – точно невідомо, я думаю про [Короп](#) Новгород-Сіверського району Чернігівської області [Жарких М. І. Чернігів і татари: 1198 – 1278 рр. – К.: 2022 р., розділ «[Війна за Чернігів \(1233 – 1235 рр.\)](#)»]. Безсумнівно тільки одне – це фрагмент «Іпатіївської» групи, який потрапив не на місце.

Приймаю Короп. Клас вірогідності – В.

(146) Луческ Великийи

Луческ багато разів згадується в Іпатіївському літописі, починаючи від 6593 (1085) і до 6795 (1287) року. Луцька земля згадана в договорі бл. 1366 р. (як вище). Точно така назва, як в СРГ – Великий Луческ – стоїть у літописній «Повісті про битву на Ворсклі» (6707 – 1399 р.) [СІЛСІ, стб. 517; звід цитат у моїй статті «Літописна «Повість про битву на Ворсклі» (1399 р.)» (К.: 2017 р., розділ «[Основна редакція \(1 пол. 15 ст.\)](#)»]; для нашої теми спеціально важливо, що така форма стоїть в НКЛ (с. 166) та Н4Л (с. 385)]. Далі форма «Луцк Великий» стоїть у книзі данин Казимира [LM 3, с. 57, 59] і в документі 1484 р. [LM 4, № 45, с. 101].

Отже, точне співпадіння маємо в літописній повісті, але сама вона досить поширена в літописанні 15 ст., і сказати упевнено, який саме текст міг тут бути джерелом, не можна. Безсумнівний сучасний [Луцьк](#). Клас вірогідності – А.

(147) на Стыри

Маємо тільки [одну ріку](#) такої назви – доплив Горині. Це значна ріка (483 км), і Луцьк справді стоїть на ній. Клас вірогідності – А.

(148) Иван

За дотепним припущенням Ю. Пшеничного, до якого я приєднуюсь, це – сучасне село [Іванне](#) Дубенського району Рівненської області [Пшеничный Ю. Л. [О «городе Иванъ на Икве»](#). – «Город Средневековья и раннего Нового времени II (V): археология, история», Тула, 2016 г., с. 132 – 138]. Воно справді стоїть на річці Іква. Клас вірогідності – Б.

Інші припущення – 1, що це город Іван, один раз згаданий в Іпатіївському літописі під 6659 (1151) роком («стояхоуть вси оу Ивана» [ІпатЛ, стб. 426] – здогадно, городище на Дніпрі біля Ржищева Київської області); 2, що тут мається на увазі церква св. Іоана Богослова в Луцьку [Колосок Б. В. «На Стирі Іван». – Пам'ятки України, 1986 р., № 1, с. 48 – 49] – вважаю менш імовірними.

(149) на Икве

[Іква](#) – досить значна річка (155 км), котра тече загалом з півдня на північ і впадає у Стир. Як село Іванне, так і місто Кременець стоять на цій річці, так що її згадку можна відносити до будь-якого з цих об'єктів. Клас вірогідності – А.

Є ще невелика (56 км) річка [Іква](#) у Хмельницькому районі і області, яка впадає у Бог. Від гирла волинської Ікви до її гирла – 200 км. Також Іквою подекуди звуть зовсім маленьку (6 км) річку [Приставка](#) в Обухівському районі Київської області. Це 390 км від гирла волинської Ікви. Думаю, ці річки нам не підходять.

(150) Кременець

Назва точно відповідає [сучасному місту](#) в Тернопільській області. Місто стоїть на річці Іква. Кременець кілька разів згадується у Хроніці Романовичів (Галицько-Волинському літописі): під 6734 (1226) роком («оттудоу же приде ко Креманцю и биса под Кремьянцем») і далі до 6791 (1283) року («поиде отолѣ мимо Кремьянѣць ко Перемилю» [ІпатЛ, стб. 749, 892]). Далі він згадується у недатованій (орієнтовно 1352 р.) угоді литовських князів з поляками («а Кремьянѣць держати Юрью Наримонѣтовичю» [Грамоти 14 ст., К., 1974 р., № 14]) і у згаданому вище договорі бл. 1366 р. Він часто згадується в різних пізніших джерелах, зокрема у літописному записі 6926 (1418) р. [СІЛСІ, стб. 540] та в СГС (1432 р. – Crzemenyecz). Клас вірогідності – А.

У Волинській області відомі два маленьких села Кременець: [одне](#) на північ від Луцька, [друге](#) – на захід від нього. Історія їх невідома, думаю, вони нам не підходять.

(151) Белз

Єдиний відомий об'єкт з такою назвою – це маленьке [сучасне місто](#) у Червоноградському районі Львівської області. Белз вперше згаданий у Повісті временних літ під 6538 (1030) роком («Ярослав взѣ Белз», далі в Київському літописі під 6658 (1150) роком («Володимер же в то верема стояше оу Белза» [ІпатЛ, стб. 137, 406]) і далі досить часто – у Хроніці Романовичів. Пізніше він згадується в уже цитованій грамоті 1352 р. В 1388 – 1462 роках Белзьке князівство належало мазовецьким князям, але це ніяк не відзначено в СРГ. Клас вірогідності – А.

(152) Дубичи

Назва досить поширена, і маємо такі досить точні співпадіння:

- село [Дубічы](#) у Вовковиському районі Гродненської області Білорусії;
 - село [Dubicze Cerkiewne](#) у Гайнівському повіті Підляського воєводства Польщі;
 - село [Dubicze Osoczne](#) в тому ж повіті, у 10 км від попереднього села;
 - [давнє село](#), яке нині включене до складу міста Більськ-Підляський у Польщі;
 - село [Dubicze](#) у Лосицькому повіті Мазовецького воєводства в Польщі;
- Далі можна розглядати варіації на тему топооснови *Дуб-*. В сучасній Білорусії є 4 села [Дубішча](#) і ще 4 села [Дубышчэ](#).

В Україні назви *Дубища* немає, натомість є 4 об'єкти з назвою [Дубище](#)

- містечко [Дубище](#) Луцького району Волинської області;
- село [Дубище](#) того ж району (38 км на схід від попереднього);

- село [Дубище](#) Житомирського району і області;
- село [Дубище](#) Хмельницького району і області.

Ще далі від потрібної нам форми стоїть місто [Дубецько](#) у Перемиському повіті Підкарпацького воєводства Польщі.

Отже, наразі маємо 18 кандидатів на цю позицію в СРГ, і всі вони лежать на території, охопленій в СРГ, ані одну можливість ми не можемо відкидати. Назву неможливо локалізувати. Клас вірогідності – Г.

А поки там мюнхеністи з обамократами радіють, що заморозили війну в Україні (фронт же практично не рухається), партизанський загін імені Павліка Морозова розгортає свої дії прямо на території НАТО:

– 27 квітня 2024 р. в Німеччині [вбито](#) двох військовиків Збройних сил України, які перебували там на лікуванні. Вбивцею виявився – хто б міг подумати! – росіянин.

– 1 травня 2024 р. в тій самій Німеччині «ліві екстремісти» [підпалили](#) дачу Арміна Паппергера – керівника збройової компанії Rheinmetall, котра постачає озброєння в Україну. Але не вказано, чи були ці «екстремісти» в штатському, чи в «ліво-екстремістському», тобто при будьонівках з червоними зірками.

– 3 травня 2024 р. в Берліні [загорівся](#) завод компанії Diehl. Вона, зокрема, виробляє системи протиповітряної оборони Iris-T, котрі дуже добре показали себе в Україні. Ні, про знахідку газети «Правда» на місці пригоди нічого не пишуть.

– 4 травня 2024 р. Міністерство закордонних справ Німеччини [викликало](#) посла РФ через російські кібер-атаки на оборонні та технологічні компанії ФРН. Мені тільки неясно – чому не Міністерство оборони ФРН? (Ой, не посла – тимчасового повіреного у справах. Ой-ой, не тимчасового повіреного у справах – виконувача обов'язків тимчасового повіреного у справах! Такий-то рівень відносин!)

Залишилось підпалити Рейхстаг і встановити на ньому прапор перемоги (5 травня 2024 р. о 8:05).

(153) Теревовль

Нині відомий тільки один об'єкт такої назви – місто [Теребовля](#) у Тернопільському районі і області. Воно вперше згадується в Повісті временних літ під 6605 (1097) роком («сѣде Василко в Теревовли») і далі кілька разів до 6734 (1226) року («пойде король ко Теревовлю и взѧ Теревовль» [ПатЛ, стб. 241, 749]). Далі «соцький теревовельський» згаданий у 1386 р., а «Теребовельська волость» – у 1393 р. [Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., [№ 36](#), [60](#)]. «Districtus Trebowliensis» згадано у 1395 р. у грамоті Ягайла для Спитка Мельштинського [CEV, № 115, р. 38]. Клас вірогідності – А.

(154) Любно

Поселень з такої назвою відомо кілька: село [Любно](#) (Lubno) в Любуському воєводстві на заході Польщі, далі село [Любно](#) в Західно-Поморському воєводстві

на північному заході Польщі, село [Lubno](#) в Чехії, котре нині включене до складу міста Фридлант над Остравицею. В Словенії є ціле місто [Ljubno ob Savinji](#). Всі вони знаходяться на слов'янській території, але далеко за межами області, охопленої СРГ.

В цій області ми маємо село [Любна](#) (по-польськи Lubno, по-російськи Любно) в Гродненській області Білорусії. Є також деревня [Любно](#) у Новгородській області Росії.

Далі можна вносити поправки в написання, що ще більше розширює коло претендентів. Вважаю Любно невідомим об'єктом. Клас вірогідності – Г.

(155) Зудечев

В Іпатіївському літописі під 6672 (1164) роком є опис повені на Дністрі, під час якої потонули люди, «иже баху пошли с солью из Удеча» [ІпатЛ, стб. 524]. Цю звістку досить правдоподібно прикладають до сучасного міста [Жидачів](#) у Стрийському районі Львівської області.

Далі маємо привілей польського короля Ягайла для Данила Задеревецького, виставлений у Кракові 29 червня 1394 р., яким останньому було пожалувано, зокрема, «под Зудечовом Джуров» [Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., № 64]. Джурів грамоти – це сучасне село [Журів](#) Івано-Франківського району і області (24 км на схід від Жидачева), не [Джурів](#) у Коломийському районі (140 км на південний схід від Жидачева).

Далі маємо серію із 4 грамот князя Федора Любартовича 1421 – 1430 років [АЗР, т. 1, № 30, с. 42 – 45], в яких маємо згадки про «пана Ленка, старосту Зудечовского», «дорогу от Зудечова», «наш двор в Зудечове» і т. д.

Виходить, що форма *Зудечев* була поширеною в кінці 14 – 1 пол. 15 ст. назвою сучасного Жидачева. Клас вірогідності – А.

(156) Холм

Хоча ця назва співпадає з апелятивом, географічних об'єктів такої назви відносно небагато – одна деревня у Вітебській області в Білорусії та [48 деревень](#) в Росії. Всі вони дуже маленькі й незначні.

Натомість місто [Холм](#) на заході української етнічної території, в Люблінському воєводстві Польщі – давнє, значне і добре знане. Про його заснування в Хроніці Романовичів подано окреме оповідання (Іпатіївський літопис під 6767 (1259) роком [ІпатЛ, стб. 842 і далі]), і надалі це місто постійно згадується в джерелах, створених у Польському королівстві ([Вікіпедія](#); я не вважаю потрібним заглиблюватись у їх розшуки). Клас вірогідності – А.

(157) Другабоць

На цьому місці наш основний список СРГ містить пропуск, який можна надолужити з пізніших списків. В назві не важко пізнати сучасне місто [Дрогобич](#) у Львівській області. Починаючи від 1387 р. Дрогобич згадується у документах, створених у Польському королівстві. Клас вірогідності – А.

(158) Солона річка

Річок із назвою [Солона](#) маємо в Україні принаймні 7 – у Миколаївській, Дніпропетровській, Запорізькій та Донецькій областях, всі у степовій зоні, яка була поза межами уваги СРГ.

Потрібна нам річка нині зветься Солониця. Вона має довжину 20 км, тече загалом на північ і впадає у річку Тисменицю якраз на східній околиці Дрогобича (в 4 км від Замкової гори). Місто на магдебурзькому праві існувало уже на поч. 15 ст. (згадки про радників з 1407 і 1408 років). Думаю, це місто було засноване поруч із давнішим руським поселенням того ж імені (як і Львів); і можливо, що це поселення стояло якраз на Солониці. Клас вірогідності – А.

Ну от, не встигнеш що-небудь написати, як західні акули пера все викрадають з мого комп'ютера і публікують під своїм іменем.

От і побачив, що газета «Financial Times» уже опублікувала статтю з характерною назвою «[Russia plotting sabotage across Europe, intelligence agencies warn](#)». Ото відкриття! (6 травня 2024 р. о 7:42).

(159) Изборско

Цій назві дуже поталанило в СРГ – маємо аж три її копії в позиціях 159, 260, 434. Найбільш надійний і якісний запис маємо в [позиції 434](#), її я вважаю основною. В позиції 159 маємо подвоєння, з якої причини – я не вмію здогадатись. Клас вірогідності – Ж.

Ярослав Книш мимоходом висловив припущення:

Найімовірніше, укладач цієї писемної пам'ятки [СРГ] механічно об'єднав в одне слово, наявні у джерелі, яким він користувався, сполучник “і” та наступний топонім “Зборско”, у якому можливо маємо перевернуте написання назви міста Зборова [Книш Я. [Звістка про Львів](#) у Тверському літописі під 6743 (1241) р. – Княжа доба (Льв.), 2008 р., вип. 2, с. 136].

Ні, неймовірно.

1, в усьому СРГ ніде немає сполучника *і* між сусідніми назвами;

2, назви утворені за різними топонімічними моделями. Зборів має формант *ів / ов*, типовий для назв, утворених від антропонімів: Андріянів, Хирів, Ходорів, Яворів і т.д.

Натомість Изборськ має формант *ск / ськ*, типовий для назв, утворених від природних об'єктів, річок: Буськ (від ріки Буг), Сновськ (від ріки Снов), Турійськ (від ріки Турія) і т. д. Я не пригадую жодного випадку, щоби один топонім був настільки варіативним, аби мати в різних написаннях обидва форманти.

Однак Я. Книш має повну рацію, коли пише, що фрагмент «у Солоной реки, на ней же грады Велиньские: Изборско, Львов великий, Велинь», який стоїть у Тверському літописі під 6740 (1240) роком [ПСРЛ, 2000 г., т. 15, стб. 375], – є нездалою глосою, поясненням літописця, що то за Солона ріка. Це помилкове пояснення однозначно запозичене із СРГ – його немає ані в першоджерельному [Іпатіївському літописі](#) [ІпатЛ, стб. 787], ані у похідному від нього фрагменті Софійського 1-го літопису старшого ізводу [С1ЛСІ, стб. 303].

Цей приклад використання СРГ в літописі, доведеному до 1534 р., показує, що СРГ справді використовувався як довідник з географії.

(160) Львов Великий

Це безсумнівно сучасне місто [Львів](#), обласний центр України. На відміну від Луцька, для якого визначення «Великий» зафіксоване в кількох незалежних

джерелах, Львів названо «Великим» в одному тільки СРГ. Вперше Львів згаданий під 6767 (1259) роком [ІпатЛ, стб. 840] і подальшому досить часто згадується в різних джерелах, розшукувати і переповідати які вважаю зайвим. Клас вірогідності – А.

Через властиве мені занудство зазначу, що є ще [5 інших поселень](#) із назвою Львів / Львов. В Україні маємо два маленьких села у Дніпропетровській та Миколаївській областях, в Росії – хутори у Білгородській, Воронізькій та Ростовській областях. Уже сама географія їх розміщення виключає їх з кола претендентів на місце в СРГ.

(161) Волинь

Із уже згаданого занудства зазначу, що [5 маленьких деревень](#) *Волинь* є у Вітебській області в Білорусії (далеко не на території історичної Волині), у Новгородській, Рязанській та Тульській областях Росії. Мабуть ані одне з них не годиться для СРГ. Іще 5 поселень *Wołyń* відомі в сучасній Польщі.

Є також область Волинь, уже згадана вище в позиції 141, в заголовку «А се волинский».

Перегляд звісток про «город Волинь» показав, що такий *город* ніколи не існував [Жарких М. І. [Міфічний «город Волинь»](#). – К.: 2024 р.]. Слід говорити не про те, де й коли він існував, а про те, звідки укладач СРГ запозичив цю назву.

Перегляд ранніх літописів показав, що у записі «Повісті враменних літ» під 6526 (1018) роком у трьох списках згадується «Велинь на Бузі», а ще в шести – «Волинь на Бузі». Отже, запис в СРГ має відповідники в літописанні, хоча на підставі тільки цього запису не можна вказати конкретний список.

Чисто літературний об'єкт. Клас вірогідності – Е.

(162) на Бугу

Безспірний [Буг](#) (Західний Буг), запозичений зі вказаного вище літописного запису. Його довжина до впадіння в Нарев – 772 км, а довжина Нарева до впадіння у Віслу – тільки 484 км, то правильніше було би називати Буг допливом Вісли, а Нарев – допливом Бугу (як і було до 1962 року). Клас вірогідності – А.

(163) Володимерь

Місто [Володимир](#) на Волині було засноване з ініціативи київського князя Володимира Святославича і вперше згадується в літописі під 988 роком (у переліку синів Володимира та їх володінь). Клас вірогідності – А.

Інший Володимир (сучасний [Владимир](#) в РФ). також згадується в СРГ у позиції 372. Такий розподіл спирається на контекст записів, на сусідні унікальні безспірні назви. Я намагався уникати в своїх ототожненнях такого способу, але подекуди просто нема іншого виходу.

(164) Дорогобучь

Точно така назва нині невідома, заміною однієї літери її можна перетворити або на Дорогобуж, або на Дрогобич. Останнє припущення – складніше, бо вимагає додаткового припущення про подвоєння запису Дрогобича в СРГ (157 і 164).

Нині [Дорогобуж](#) – село Рівненського району і області, розташоване біля ріки Горинь. Там є городище давньоруського часу, котре упевнено пов'язують із літописним городом Дорогобуж (в Іпатіївському літописі є багато згадок про нього

від 6592 (1084) до 6716 (1208) року [ІпатЛ, стб. 196, 725]). Наступні згадки про нього належать уже до 16 ст. Існування його в якості укріпленого міста в 14 – 15 ст. є сумнівним, хоча можна вірити в існування неукріпленого поселення. Клас вірогідності – Б.

Інший добре відомий Дорогобуж стоїть на Дніпрі у Смоленській області. Він згаданий в СРГ в позиції 291. Знову розподіл спирається на контекст записів.

(165) Перемышль

Із трьох об'єктів такої назви найбільшим і найкраще відомим є сучасне місто [Перемишль](#) на ріці Сан у Підкарпатському воєводстві Польщі. В Іпатіївському літописі Перемишль систематично згадується від 6489 (981) до 6791 (1283) року. Клас вірогідності – А.

Два інших міста (укріплення!) такої назви існували у Калузькій та Московській областях. Думаю, вони отримали свої назви від «справжнього» Перемишля.

(166) Перемиль

Єдине поселення із точно такою назвою – це [село](#) в Луцькому районі Волинської області. Там є добре відоме городище давньоруського часу, котре упевнено пов'язується зі згадками Перемилі в Іпатіївському літописі під 6605 (1097), 6733 (1225) та 6735 (1227) роками [ІпатЛ, стб. 239, 746, 752]. Є згадки про нього в 1382, 1420 роках [[Вікіпедія](#), не перевіряв цих звісток]. Далі «Перемыльский повет» згадується в сер. 15 ст. [LM 3, с. 57, 63, 64], і назви сусідніх поселень не залишають сумніву, що це – саме Перемиль на Волині. Клас вірогідності – А.

(167) Галич

Згадки міста Галича в давньоруський час стосуються сучасного села [Кринос](#) на Лукві в Івано-Франківському районі і області. Там є велике городище, котре безсумнівно належить давньоруському Галичу. Він уперше згадується в Іпатіївському літописі під 6648 (1140) роком і далі дуже часто до 6780 (1272) року.

Поляки, опанувавши Галичину в 1349 році, не відновлювали зруйновані укріплення в Криносі, а заснували новий значно менший замок на горі над місцем впадіння Лукви у Дністер, у 5 км на північ від Криноса. Це – сучасне місто [Галич](#). Клас вірогідності – А.

У 1388 році король Ягайло заставив був Галич молдавському воєводі Петру, далі Галич згадано у жалуваній грамоті того ж Ягайла 1394 р. [Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., № 41, 61]. Від 1435 р. починається перша галицька судова книга [Akta grodzkie i ziemskie, 1887, t. 12].

Інший Галич згадано в СРГ в позиції 396. Контекст там не дуже виразний, скоріше за все, це Галич Мерський (у сучасній Костромській області РФ), відомий від 1237 року.

(168) Самъбор

Нині маємо двох претендентів на цю позицію: [Старий Самбір](#) та [Самбір](#). Обидва знаходяться на Дністрі у Самбірському районі Львівської області, Самбір – у 18 км на північний схід від Старого Самбора.

В давньоруський час ця назва невідома, першу згадку 1375 р. прикладають до сучасного Старого Самбора, а згадку про заснування Самбора в 1390 р. – до [Нового] Самбора, сучасного районного центру. Укладач СРГ не знав про існування двох Самборів або не вважав цю різницю істотною. Вважаю, що згадка стосується Старого Самбора як поселення, згадуваного трохи раніше. Клас вірогідності – А.

(169) ту лежить святити Ануфреи

Слід думати, що згадка стосується [Лаврівського монастиря](#) св. Онуфрія, який знаходиться у 10 км на південний захід від Старого Самбора. Перша безспірна згадка про нього походить з 1407 р. ([Вікіпедія](#)), тобто більше-менше з часу укладання СРГ.

Запис СРГ мав би означати, що в монастирі зберігаються мощі св. Онуфрія (слід думати – [Онуфрія Великого](#), дуже давнього загальнохристиянського святого).

Але із цими мощами така біда, що вони власне зовсім невідомі! Як таке могло трапитись? Чому не можна було відкопати який-небудь кістяк, вказати на нього пальцем і сказати «Оце останки св. Онуфрія Великого!» (у християн ця процедура має спеціальну назву «обретіння мощів такого-то святого»). Але якось ніхто про це не подбав, і ми не маємо **ніяких** мощів св. Онуфрія.

Більше того, стаття «[Онуфрий Великий](#)», ретельно написана групою авторів для «Православной энциклопедии» [т. 53, с. 14 – 52], не подає ніяких конкретних даних про час та місце його життя. Висловлено серйозні сумніви, чи це справді історична особа, чи тільки літературна вигадка.

Отак і виходить, що життя св. Онуфрія є (і дуже популярне), іконографія – є, храми на його честь – є, а слідів його земного існування нема.

Також і в самому Лаврівському монастирі нічого не відомо про мощі св. Онуфрія. Виходить, це місце в СРГ слід вважати особистим поглядом укладача або його помилкою в добрій вірі (монастир св. Онуфрія прийнято за місце сховку мощів). Клас вірогідності – Е.

(170) Четвертня

Єдине відоме нині поселення такої назви – це [село](#) в Луцькому районі Волинської області, котре знаходиться у 2 км від ріки Стир, у 36 км на північ від Луцька.

Перша непряма згадка про Четвертню походить із грамоти, якою 10 жовтня 1388 р. група волинських вельмож поручилась за Олехна перед королем Ягайлом [Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., [№ 46](#), с. 96 – 97]. Серед поручителів згадано князя Олександра Четвертенського.

Далі маємо виразну згадку про Четвертню в неодноразово цитованому вище торговельному привілеї 1488 р. [LM 4, № 138, с. 146] і згадки князів Четвертинських у записах пожалувань 1486 – 1488 рр. [LM 4, № 1.7, с. 36; № 18.2, с. 72; № 23.4, с. 83].

Думаю, існування цього поселення від кінця 14 ст. – незаперечне. Клас вірогідності – А.

(171) Черторыеск

Єдина відома нині назва – це село [Старий Чорторийськ](#) на ріці Стир у Луцькому районі, у 66 км на північний схід від Луцька. Слід думати, він став «Старим» після заснування села [Нова Чортория](#) у Житомирському районі.

Чорторийськ кілька разів згадується в Іпатіївському літописі – від 6608 (1100) до 6799 (1291) років [ІпатЛ, стб. 249, 938], далі від 1440-х років згадуються князі Чорторийські [Wolff J. [Kniazowie litewsko-ruscy od końca 14 w.](#) – Warszawa: 1895, s. 95 і далі]. Згаданий Чорторийськ і в торговельному привілеї 1488 р. [LM 4, № 138, с. 146]. Клас вірогідності – А.

(172) Пинеск

Єдиний кандидат на цю назву – сучасний [Пінськ](#) при впадінні ріки Піна у Прип'ять, у Берестейській області Білорусії.

Сама форма *Пинеск* стоїть у першій згадці в Іпатіївському літописі під 6605 (1097) роком, і далі ще кілька разів, аж до 6771 (1263) р. (*Пиньск*) [ІпатЛ, стб. 237, 860]. Як володіння князя Наримонта Пінськ згаданий в записі про розподіл земель між синами Гедиміна [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 61 та інші списки «Повісті про Вітовта», див. *Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «[Варіанти тексту «Вітовтового» літопису](#)»]. Сам розподіл стався мабуть наприкінці життя Гедиміна, в 1330-х роках, повість написана, за моїми міркуваннями, в 1392 р. Далі Wassilio de Pinsko згаданий в грамоті Вітовта з 11 серпня 1387 р. [CEV, № 35, р. 13]; Пінськ (Pynsk) згадано в листі Вітовта з 6 листопада 1408 р. [CEV, № 385, р. 164]. Маємо наступні згадки з сер. 15 ст. [LM 3, с. 51, 56, 57]. Форма назви в СРГ – стародавня, в 15 ст. вона уже не вживалась. Клас вірогідності – А.

(173) Піна річка

Невелика (40 км) [річка Піна](#) тече із заходу на схід і впадає у Прип'ять у Пінську. Клас вірогідності – А.

(174) Воробееск на Струмене (175)

Поселень з точно такою назвою нині немає. Є 7 сіл [Воробіївка](#), три села [Вороб'ївка](#) і 6 сіл [Горобіївка](#). Всі вони знаходяться досить далеко від Волині і частково навіть за межами області, висвітленої в СРГ.

Трохи краще стоїть справа із річкою Струмень (175). Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона [1901 р., т. 31а] подає, що Струмень – назва рукава ріки Прип'ять, котрий починається від озера Нобель, тече загалом на північний схід і з'єднується з основним руслом у с. [Качановичі](#) Пінського району Берестейської області. Довжина рукава – 77 км по руслу і 53 км по прямій.

Сучасні карти не знають такої назви і такої протоки – слід думати, вона зникла внаслідок обширних меліоративних робіт. Але вона показана на карті РСЧА 1936 року ([аркуш N-35 \(В\)](#)). Названа енциклопедія обіцяє на Струмені 21 поселення, частина з них показана на карті, але нічого навіть віддалено подібного до Воробійська там нема.

Клас вірогідності для Струменя – А. Клас вірогідності для Воробійська – Г.

(176) Берестии

Думаю, це [Берестя](#) (Брест) – обласний центр Білорусії, давнє, значне і добре знане місто при впадінні Мухавця у Буг.

В Іпатіївському літописі *Берестье* згадується багато разів від 6527 (1019) до 6797 (1289) року. Берестя й надалі залишилось важливим місцем; так, у 1400 році тут було укладено два договори Івашка, сина молдавського воєводи Петра із королем Ягайлом і князем Вітовтом [Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., [№ 82](#), 83]. Клас вірогідності – А.

Інша подібна назва – Берестей – відома біля Тули в 1420-х роках. Дослідники так і не змогли її локалізувати. Вона потрапила до кримських ярликів, у в 16 ст. писарі приймали її за «наше» Берестя [докладніше: Жарких М. І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст.. – К.: 2024 р., розділ «[Берестей і Ратунь](#)»].

Не бачу ніякої потреби виправляти цілком зрозумілу назву. А хто хоче виправляти – мусить знати, що топонімів на *Берест-* в одній тільки Україні 36.

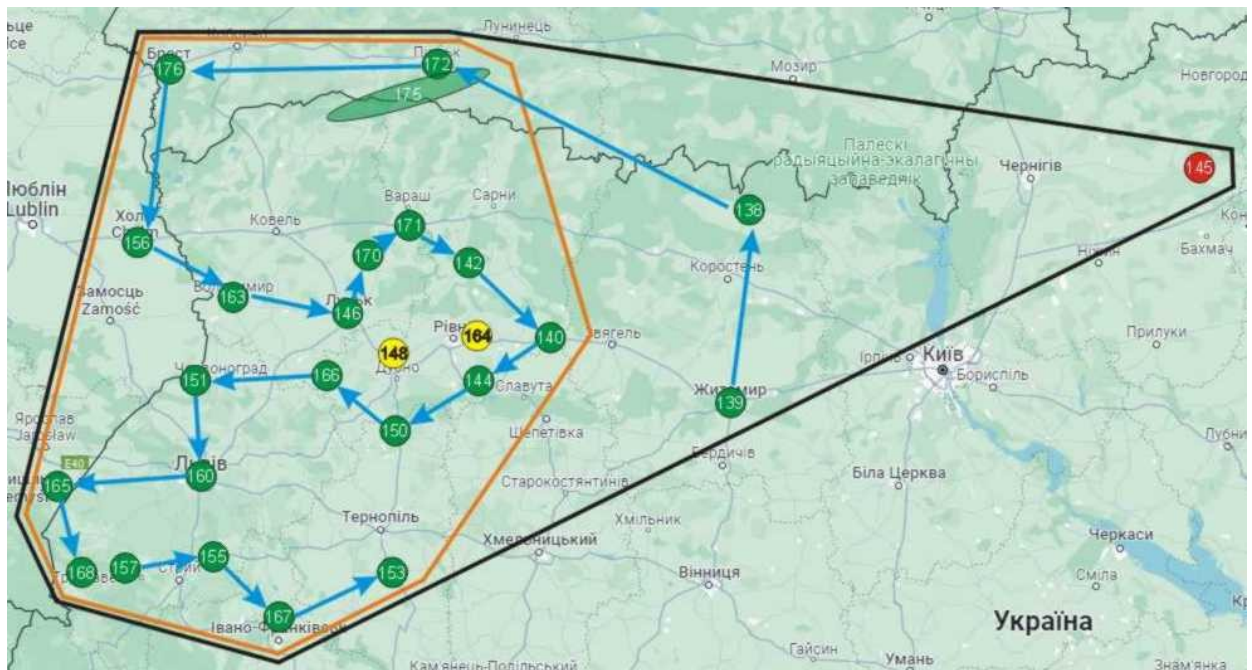
В цілому «Волинсько-Галицька» група відзначається високою якістю записів – із 39 об'єктів 30 локалізуються без жодних проблем, ще 2 локалізуються з великою ймовірністю. Хоробор (145) та Ізборськ (159) потрапили в цю групу випадково, «Волинь» (161) запозичено з Повісті временних літ, звістка про святого Онуфрія (169) явно помилкова.

Попри те, що багато об'єктів групи відомі з давньоруського літописання, група в цілому складена не за літописом, містить багато об'єктів, котрі реально існували в 2 пол. 14 – 1 пол. 15 ст. і не були відомі в попередній час.

За винятком зазначених випадкових відскоків, всі об'єкти групи лежать на Волині й у Галичині, але серед них немає ніякого географічного упорядкування, перелік вільно стрибає від литовської Волині до польської Галичини і назад, не зважаючи на політичний кордон.

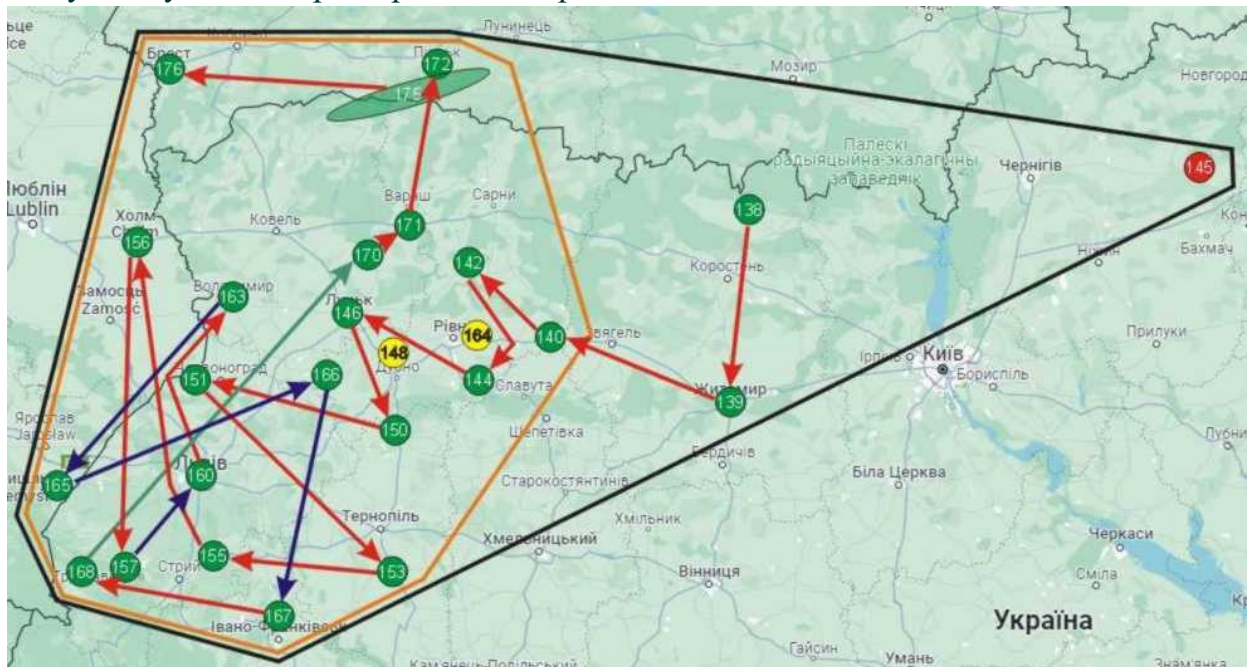
Картосхеми

Я склав такий оптимальний маршрут: 139 → 138 → 172 → 175 → 176 → 156 → 163 → 146 → 170 → 171 → 142 → 140 → 144 → 150 → 166 → 151 → 160 → 165 → 168 → 157 → 155 → 167 → 153 = 1572 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками. Але охочі можуть спробувати побудувати економніший маршрут.

«Волинсько-Галицька» група. Оптимальний маршрут

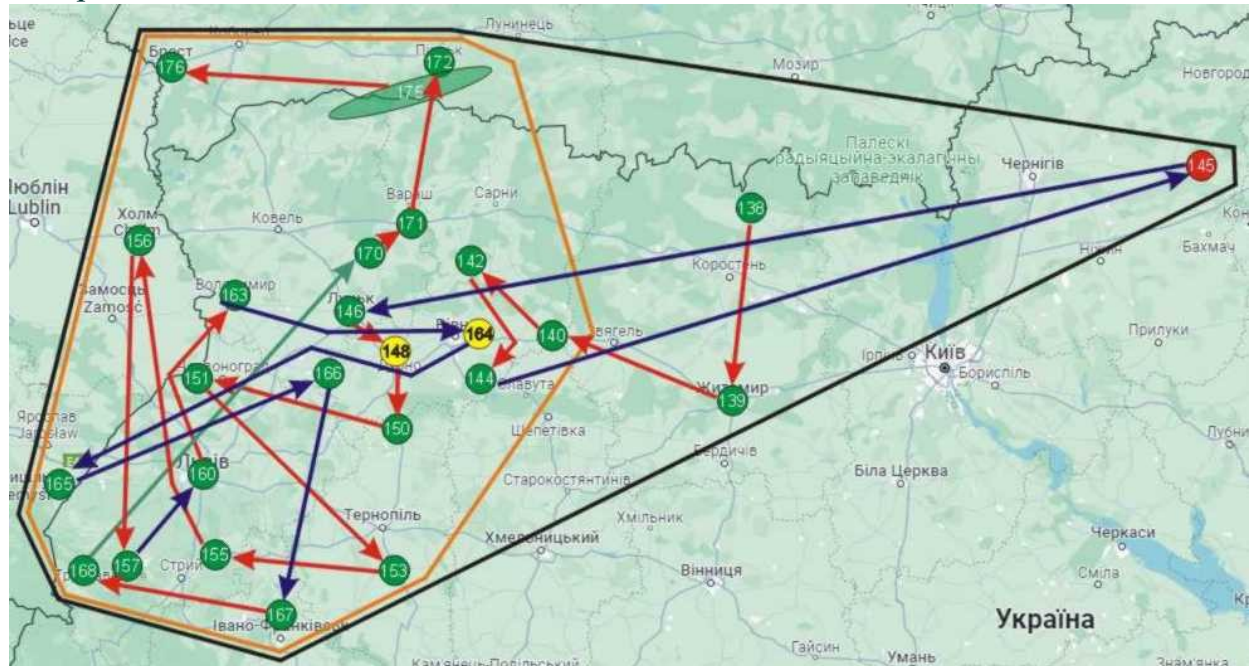
Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 138 → 139 → 140 → 142 → 144 → 146 → 150 → 151 → 153 → 155 → 156 → 157 → 160 → 163 → 165 → 166 → 167 → 168 → 170 → 171 → 172 → 175 → 176 = 2738 км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Стрілки різних кольорів не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині. Ентропія-А = 174 %.

«Волинсько-Галицька» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В): 138 → 139 → 140 → 142 → 144 → 145 → 146 → 148 → 150 → 151 → 153 → 155 → 156 → 157 → 160 → 163 → 164 → 165 → 166 → 167 → 168 → 170 → 171 → 172 → 175 → 176 = 3945 км, що дає нам ентропію-В = 251 %.

Ясного поняття – що таке історична Волинь і що таке історична Галичина – перелік не показує; він чотири рази переходить із Волині в Галичину і повертається назад на Волинь.

*«Волинсько-Галицька» група.
Реальний маршрут (класи А + Б + В)*

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (145 – 165) дорівнює 741 км. Зі складу групи хочеться вилучити три сторонніх об'єкти: Овруч (138), Житомир (139) та Хоробор (145). Думаю, про розташування останнього писар СРГ не мав ніякого поняття (його краще було би віднести до «Іпатіївської» групи). Овруч і Житомир не вписуються ані в попередню «Прип'ятську» групу, ані в наступну «Волинську». В 1 пол. 15 ст. ці два городи належали до (теоретичного) Київського князівства, але СРГ не показує найменшого розуміння – чим було Київське князівство кінця 14 ст. і далі сер. 15 ст.

З вилученням цих трьох об'єктів діаметр ядра групи зменшується до 370 км (168 – 172, контур жовто-гарячого кольору), або 50 % від повного діаметру.

9. «Хаотична» група (№ 177 – 180)

Тепер, від 14 травня 2024 р., кожен робочий день я розпочинаю з вивчення графіків відключення електроенергії на сайті «Ясно». Вони не завжди витримуються, переважно в бік лібералізації (обіцяли вимкнути – і не вимкнули), але по мірі наближення феральних годин доводиться усипляти комп'ютер (turn to sleep mode), аби нічого не пропало. Так москалі нагадують нам про своє існування.

Але що значать ці дрібні неприємності у порівнянні із тими жертвами, які несе наше доблесне військо, стримуючи натиск Гнило-Солом'яної Орди! (23 травня 2024 р. о 8:35).

(177) Брынеск

Точно така назва нині невідома. Відповідно висунуто ряд гіпотез – як виправити цю назву, аби її витлумачити.

М. Тихомиров бачив тут [Бранськ](#) на річці Нурець у сучасному Більському повіті Підляського воєводства Польщі. Чомусь він написав, що Брынеск стоїть перед Берестям, а не після, як в СРГ [ТМН2, с. 109].

Енциклопедії пишуть, що город Бранськ входив у склад Волинського князівства, але це неправда – в Іпатіївському літописі він не згаданий. Перша конкретна згадка про нього походить з 1440 року ([Вікіпедія](#) за книгою: *Robert Krzysztofik* Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna. – Katowice: 2007, s. 21 – 22).

Не думаю, щоб підляський Бранськ нам підходив – ми не бачимо в СРГ жодного города на Підляшші, хоча воно входило до складу Великого князівства Литовського і, здавалось би, не було ніяких проблем його записати. Менше з тим в СРГ немає ані Мельника, ані Дорогичина, ані Більська – маємо системну відсутність підляських городів.

Інші припущення скорочують назву *Брынеск* до *Брынь* / *Бринь*. Так, Е. Зайковський пропонував село [Бринь](#) Івано-Франківського району та області [ЭЗ, с. 277]. Е. З. пише, що є більше підстав думати про це село, аніж про Бранськ.

Які ж це підстави? – На території села є городище часів Київської Русі. І тільки. Але ж на території Бранська так само є городище, і так само – часів Київської Русі. Отакі – прости господи! – маємо «підстави». [Перша згадка](#) про це село належить до 1552 року.

Натомість Володимир Кучкін полюбив село [Брынь](#) у Сухиницькому районі Калузької області [ВК]. Там сказано: «Брынеск стоял на р. Брынь, правом притоке Жиздры» – і тільки. От вам уся «аргументація». Те, що село Бринь стоїть на річці [Бринь](#), а ця остання впадає в [Жиздру](#) – можна дізнатись з енциклопедій. Перша конкретна згадка цього поселення (не території чи річки) належить до 16 ст., ніякого городища тут немає. Ані часів Київської Русі, ані інших часів.

Оливи до вогню піддає той факт, що на річці Бринь є два села із назвою Бринь – уже назване у Сухиницькому районі та [інше](#) – у Думиницькому районі, у 12 км на південний захід від попереднього, нижче за течією річки Бринь. Перша конкретна згадка про це друге село належить до 1646 року.

Вважаю всі ці припущення нездалимими. Їх треба відкинути. Маємо тут або помилковий дубль Брянська (81), або цілком невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(178) Колывань

[Колывань](#) – назва сучасного міста Таллінн, столиці Естонії. Вікіпедія твердить, що ця назва відома уже з книги короля Рожера, яку написав аль-Ідрісі у Сицилії в 1154 р., і далі від 1223 р. до початку 18 ст. була постійною назвою міста у великоруських джерелах (шведи, датчани й німці звали його Ревель, а з Петра 1-го і москалі прийняли цю назву). Встановити конкретне джерело назви неможливо. Клас вірогідності – А.

Але ж це дуже далеко! – Далеко від чого? Від Берестя (останнього перед тим твердо визначеного місця) – всього 820 км, а від Ковна (188) – взагалі якихось 510

км. Від Тмуторокані (75) до Вишгорода (73) – 760 км, і то ми не вважаємо, що це далеко.

В сучасній Росії є до 6 географічних назв [Колывань](#). Розміщення їх дуже показове: Самарська область – 1, Новосибірська область – 2, Алтайський край – 3. Думаю, ці назви не мають стосунку до естонського Коливана, а походять (адаптовані) з якихось місцевих мов.

Енциклопедії помилково подають, буцімто *Коливань* – це давня назва містечка [Клевань](#) у Рівненському районі та області. Ніякого джерела для цієї вигадки ніде не зазначено, але його не складно встановити: «Klewań, niegdyś podobno Koływań» [Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom IV, [s. 139](#)]. І от Е. Зайковський полюбив цю давню безпідставну вигадку і пропонує вважати цей пункт за Клевань [ЭЗ, с. 278]. Повторення давньої вигадки не додає їй переконливості.

(179) Серенеск

Давній город, нині [деревня](#) у Мещовському районі Калузької області. Вперше згаданий у «Літописці Переяславля Суздальського» під 6716 (1208 р.) – тоді город був спалений з наказу владимирського князя Всеволода, аби нашкодити чернігівським князям [ПСРЛ, 1995 г., т. 41, с. 127]. Дві наступні згадки походять із Лаврентіївського літопису за 6740 (1232) р. [ЛЛ-2, стб. 459], коли город спалили уже онуки того Всеволода.

Далі від середини 15 ст. *Серенеск* і *волость Серенеск* досить часто згадуються в договорах московських князів: [ДДГ, № 41, с. 122 (1445 р.), № 48, с. 147 (1447 р.), № 53, с. 161 (1449 р.), № 83, с. 330 (1494 р.), № 89, с. 360 (1504 р.), № 104, с. 442 (1572 р.)]. Із цих згадок не видно, чи був на цей час Серенськ городом, але існування його, заселеність і певне значення (в договорах із Литвою) безсумнівне. Клас вірогідності – А.

(180) Свинеск

Цьому пункту поталанило – він згаданий в СРГ аж двічі, в позиціях 180 та 324, що, прецінь, не дало ясності. Точно такої назви нині не видно. Гіпотези стосовно Свинеска зібрані на сторінці у [Вікіпедії](#), там і посилання на оригінальні дослідження:

1. Гіпотеза І. П. Сахарова: «Свинеск находился в Веневском уезде, где в 28 верстах от Венева находится село Аннино и городище – «круглая большая насыпь, следы бывшего жилья». Под городищем протекает речка Свинска, впадающая в Осетр».

Село [Аннино](#), відоме від 1763 р., справді знаходиться у 27 км на схід від Веньова, на крайньому півдні сучасної Московської області. Із річками справа гірша. Аннино стоїть на безіменній річці, котра тече з південного заходу на північний схід і через 7 км впадає у річку [Кудесна](#) біля деревні [Елисеєвка](#). Річка Кудесна від Елисеєвки тече на північ і через 6 км впадає в [Осётр](#) у місті Серебряные Пруды. Так показує [радянська карта](#) 1970..1990 рр.

Існування річки Свинска, таким чином, не підтверджується. Якщо така назва справді колись побутувала – вона, скоріше за все, походить від *свиней*, які там паслися.

2. Гіпотеза Д. І. Іловайського: Свинеск – це село [Свинчус](#) у Шиловському районі Рязанської області. Воно лежить на лівому березі Оки у 87 км на схід від

Рязані. Відносно зрозуміла назва Свинеск (котру народна етимологія може виводити від свині) не може перейти в цілком незрозумілу назву Свинчус. Ця остання, думаю, походить із часу перед розселенням сучасного російськомовного населення.

3. Гіпотеза А. М. Андріяшева: Свинеск – це село [Свинюхи](#) Володимирського району Волинської області, від 1964 р. відоме під більшовицько-московським іменем Привітне. (Сусіднє село із характерним іменем Конюхи якимось уціліло!). Село згадане в Іпатіївському літописі під 6665 (1157) роком («снастася Гюрги с Ярославом Галичьским оу Свинусех в селѣ и оттуда пойдоста к Володимирю и стаа в Хвалимичих» [ІпатЛ, стб. 486]).

Хвалимичі (Фалемичі) знаходяться у 32 км на північний захід від Свинюх і всього в 6 км від Володимира, так що географія цього походу цілком правильна. Але примітно, що Свинусі чітко названі селом (а це рідкісний випадок), а не ~~городом~~. Форма Свинеск більше пасує городу, ніж селу. Слово *свинусі*, як і пізніше *свинюхи*, означає людей (слуг?), котрі розводять свиней, як сучасні *свинарі*. Перехід Свинусі → Свинеск → Свинюхи вважаю неймовірним.

4. Гіпотеза М. Н. Тихомирова: Свинеск – це село Свинское біля Оки на південь від Серпухова, де є станція Свинская Московсько-Курської залізниці [ТМН2, с. 121]. Станція Свинская від 1964 р. зветься платформа [Приокская](#). Вона знаходиться у Заокському районі Тульської області. Поруч знаходиться деревня [Свинская](#), яку начальство не встигло перейменувати. Ока протікає у 5 км на північ від деревні. Ця деревня відома від 1774 року.

Всі ці гіпотези нестійні. Всі вони виходять із неявного припущення, що назву Свинеск утворено від слова *свиня*, хоча це, скоріше за все – народна етимологія. Форма назви натякає, що вона могла утворитись від назви річки Свинь / Свень.

Річка *Свинь* кілька разів згадується в Іпатіївському літописі від 6660 (1152) до 6684 (1176) року як розташована поблизу Чернігова. У маленькій, але дуже змістовній замітці [Кужільний І. [Свинь чи Замглай?](#) – Сіверянський літопис, 1995 р., № 3, с. 82 – 83] автор переконливо показав, що ця річка нині зветься [Замглай](#): вона має виток біля села [Звеничів](#) і впадає в Десну біля села Свинка (сучасна назва – [Вознесенське](#)). Однак перехід Свинеск → Звеничів вважаю неможливим (як вище Изборск → Зборів).

Ще одна річка *Свинь* мала би впадати в ту саму Десну з того самого правого боку, тільки у 270 км на північний схід (вище за течією) від гирла Свині-Замглая. При гирлі цієї Свині-2 був заснований Свинський монастир, документально відомий з сер. 16 ст. В 17 ст. монастир почали звати більш благозвучно – Свенський, і навіть річку почали звати Свень (так пише [Вікіпедія](#)).

Монастир знаходиться у якихось 5 км нижче по Десні від Брянська, в селі [Супонево](#). На [сучасній карті](#) (1991 – 2005 рр.) маленька річка, котра впадає в Десну в цьому селі, зветься Волонча, і так стоїть і на картах 20 ст. На [карті Ф. Шуберта](#) сер. 19 ст. ця річка зветься Супоневка.

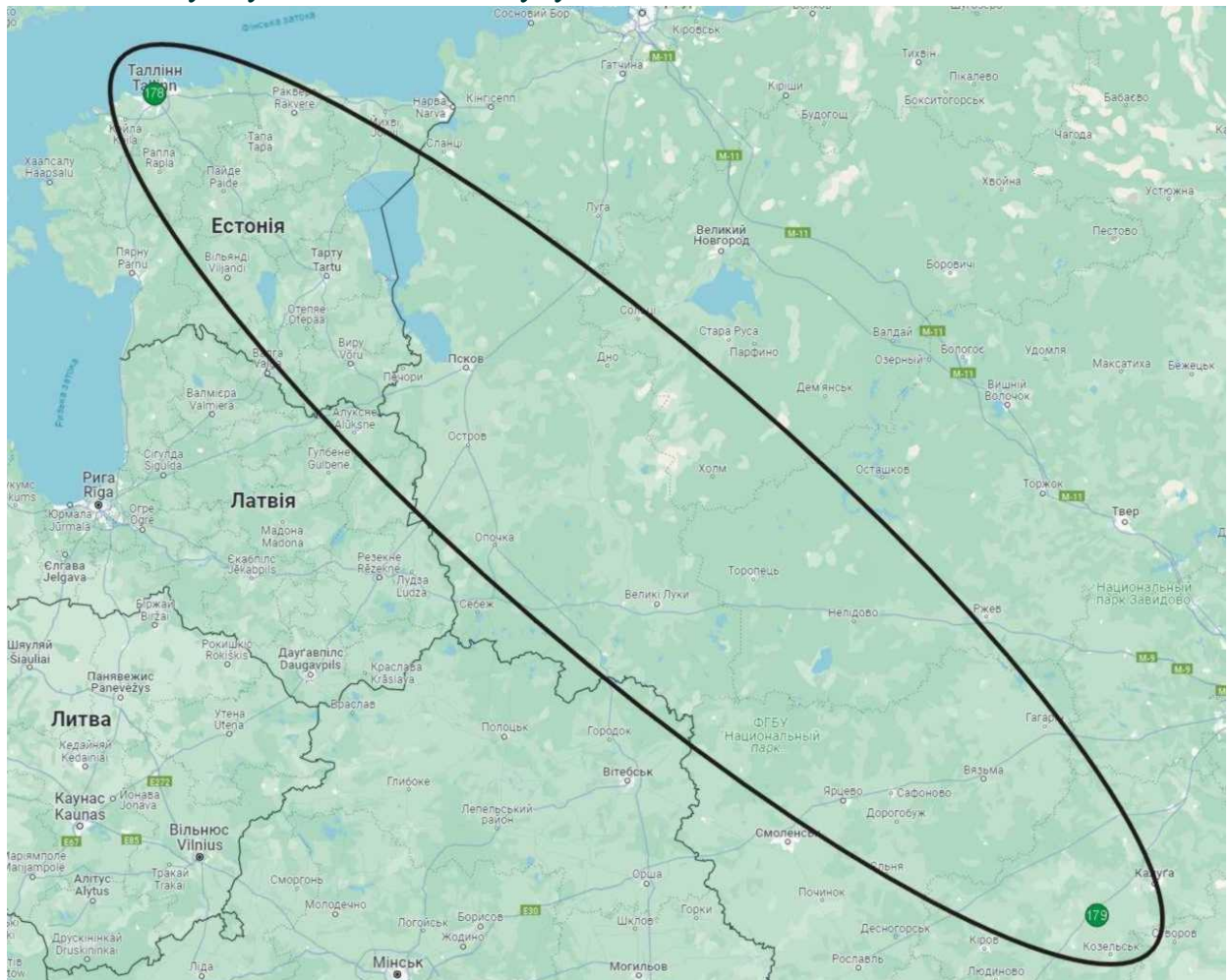
Таким чином, це місце нам теж не підходить: 1, існування гідроніма Свинь / Свень ще треба довести; 2, за наявними неперевіреними даними він – пізнього походження; 3, близькість річки до **города** Брянська виключає можливість існування тут іншого **города** (але не села).

Висновок: нема скільки-небудь вірогідних гіпотез. Клас вірогідності – Г. Свинеск № 324 вважаю подвоєнням Свинеска № 180 (бритва Оккама! досить нам однієї цілком неясної назви).

Ця маленька група із 4 записів показує дуже низьку якість: два безспірних об'єкта і два цілком невідомих. До «волинських городів» ця група приєднана «оплошно и не справясь с делом»: із двох ясних назв ані одна не стосується Волині.

Картосхема

«Хаотична» група має тільки два упевнено локалізованих об'єкти, і для неї вся розроблена методика картографування є зайвою. Подаю її розміщення на карті, аби можна було уявити собі амплітуду хаоса:

«Хаотична» група

Діаметр групи – 870 км. Вона складається із одних тільки сторонніх об'єктів.

10. «Литовська» група (№ 181 – 226)

25 травня 2024 р. близько 16:00 лапті вдарили по магазину «Епіцентр» у Харкові двома керованими авіабомбами. Там перебувало близько 200 людей. [Станом на 18:18](#) 26 травня 2024 р. уже маємо 16 вбитих і 44 поранених, і розбір завалів ще продовжується. Ці загиблі уже не прочитають того, що я продовжую писати... (27 травня 2024 р. о 8:27).

Після загадкового Свинеска в СРГ стоїть заголовок «А се литовський» (181) і, як то прийнято скрізь в СРГ, перелік починається не зі столиці держави, а з цілком випадкового Случеська. Цей блок дуже великий, і його слід поділити на дві групи.

(182) Случеск

В «Повісті временних літ» під 6624 (1116) роком читаємо: «Глѣб бо баше воевал Дрѣговичи и Случеск пожег» [ІпатЛ, стб. 282]. Тут для нас цінна саме форма назви – точно така, як в СРГ.

Далі маємо згадки в Іпатіївському літописі: «Слоучьск» (6657 / 1149), «ко Случьску» (6667 / 1159), «во Случьск... ко Случьску... Случьска» (6670 / 1162), «ко Слоучкоу» (6782 / 1274). Звістка, нібито Случьк згадується у повчанні Володимира Мономаха – помилкова.

Далі Greorio de Sluczsko згаданий в грамоті Вітовта з 11 серпня 1387 р. [CEV, № 35, р. 13].

В 1420 р. в Случьку побував митрополит Фотій – охрестив Семена Олександровича, майбутнього київського князя [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 56 та інші літописи, що містять цей фрагмент – див. *Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «[Порівняння списків «Білоруського» літопису»](#)]

Існування Случька в пізніші часи я не ставлю під сумнів, тільки мені цікава форма цієї назви. В 3-й книзі записів Литовської метрики Случьк не згадується, в 4-й книзі маємо згадки: «случане» [№ 1.3, с. 31, 1486 р.], «жиду случькому Авраму» [№ 7, с. 43, 1490 р.], «жиду случькому Марьку» [№ 12, с. 46, 1486 р.], «случане» [№ 16.4, с. 60, 1488 р.], «кнегини Михайловой Алексанъдровича Случкой» [№ 23.3, с. 80, 1489 р.].

Отже, розвиток форми назви виглядає так: Случеск (11 ст.) → Случьск (12 – 13 ст.) → [Случск? 14 ст.?] → Случк (15 ст.). Нема сумніву, що йдеться про сучасне місто [Случьк](#) в Мінській області Білорусії, але форма назви вказує на глибоку давнину, можливо, узятя з Іпатіївського літопису. Клас вірогідності – А.

(183) Городець

У пошуках цього Городця нас мала би врятувати вказівка «на Немне» (184). Велика (937 км) ріка [Німан](#) протікає по території Білорусії та Литви і впадає у Куршську затоку Балтійського моря. На Німані знаходяться сотні населених пунктів, але одне тільки сучасне місто [Гродно](#) трохи подібне назвою до потрібного нам Городця.

Вперше сучасне Гродно згадане у Лаврентіївському літописі під 6635 (1127) роком: «Всеволодка из Городна» [ЛЛ-2, стб. 297; ПСРЛ, 1989 г., т. 38, с. 106]. Далі він кілька разів зустрічається у хроніці Романовичів (у складі Іпатіївського

літопису): «взаста Городен» (6761 / 1253 р.), «ити на Городен» (6768 / 1260 р.), «в Городнѣ» (6784 / 1276 р.), «поидоша к Городноу» (6785 / 1277 р.).

Далі торнський анналіст записав під 1326 р. [записав](#):

В 1326 году Давид Литвин из замка Гродно (Garten), поддерживаемый Локетком, королём Польши, вторгся в Марку и опустошил её; этот Давид был убит неким поляком Андреем. [Scriptores rerum prussicarum. – Leipzig: 1866, [Bd. 3](#), S. 66].

Слід знати, що в німецьких документах 14 – 15 ст. постійно вживається назва *Garten*, тоді як в латинських документах бачимо *Grodno* [CEV, покажчик]. Іоан Посільге під тим самим 1326 роком взагалі написав, що Давид був псковським князем (der Plezkower koning). Ці записи не допомагають нам установити форму назви в цей час.

У літописах Великого князівства Литовського маємо форми: Городен [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 33 – запис 6923 / 1415 р.]; Городень [там само, с. 55]; «в Городне... до Городна... к Городноу» [там само, с. 62 – події орієнтовно 1381 р., записані десь 1392 р.] – і далі аж до 1492 р. «Казимер Яггайлович умер в Городне» [там само, с. 234; за географічним покажчиком до тому прикладів можна виставити і більше].

Але висновок і так очевидний: у 12 – 15 ст. город на Німані весь час звався *Городен*, і цією унікальною назвою він чітко відрізняється від дуже поширеною форми Городець / Городок. Найближчий родич цієї назви – місто [Городня](#) у Чернігівській області.

В той же час назву *Городець*, яка точно співпадає із назвою в СРГ, мають не менше як 44 сучасні й давні поселення. Є з чого вибирати.

Висновок: цей запис помилково прив'язують до Гродна. Це – ілюзорна ясність. Клас вірогідності – Г. Справжнє Гродно записано нижче, в позиції 228.

(185) Мереч

Унікальна назва, котра часто вживається в руських документах Литовської метрики. Нині це місто [Мяркіне](#) (Merkinė) на Німані у 90 км на південний захід від Вільнюса. Город відомий зі згадок 1377, 1391, 1394, 1403 р. про напади хрестоносців на Литву [Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 3 т. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005 г., т. 2, [с. 301](#)].

Мерецкий городок згадано в грамоті 1387 р. [ГС 1387]. Далі Мереч (Meheretz) згаданий в новинах з Литви 21 червня 1409 р. [CEV, № 414, р. 187], з Мереча (Merecz) був відісланий лист Яггайла з 25 листопада 1413 р. [CEV, № 563, р. 268] і лист Вітовта з 27 січня 1427 р. [CEV, № 1265, р. 755]

Таким чином, його існування в часи складання СРГ є незаперечним. Клас вірогідності – А.

(186) Клеческ

Нині поселень із точно такою назвою не існує, і єдиним претендентом на дану позицію СРГ виступає сучасне місто [Клецьк](#) у Мінській області, який стоїть на річці Лань.

В Іпатіївському літописі маємо кілька згадок: «ис Клечьска» (6636 / 1128 р.), «Черторыеск и Кльчьск... Берестии Дорогичин Клическ» (6650 / 1142 р.), «Слоучьск и Кльчьск и вси Дрегвичѣ» (6657 / 1149 р.) [ІпатЛ, стб. 292, 310, 312, 383].

Надалі ця назва зникає з джерел, і від середини 15 ст. у документах Литовської метрики з'являється *Клецьк* (див. географічні покажчики до 3-ї та 4-ї книг записів).

Отже, існування цього поселення в часи складання СРГ безсумнівне, але форма назви вказує на 12 ст., на Іпатіївський літопис! Клас вірогідності – А.

(187) Кернов

Єдиний кандидат на цю назву – сучасне литовське містечко [Кернаве](#) (Kernavė) на ріці Вілії у 35 км на північний захід від Вільнюса.

Город вперше гаданий у 1279 р. з нагоди війни тевтонських рицарів із князем Тройденом – як Kernowe, далі в 1365 р. – як Kernow (Вікіпедія). Згадується він в листах Вітовта з 24 січня 1409 р. (Kurnow) та 2 серпня 1429 р. (Kurnaw) [CEV, № 391, р. 167; № 1368, р. 854] і в ранніх записах Литовської метрики: «в Кернове... у Кернаве... Моишокголские волости и Керновские» [LM 3, р. 52, 67, 68]; «в Кернове... в Кернове» [LM 4, № 13.3, р. 51 – 1486; № 16.12, р. 70 – 1489; № 18.3, р. 75 – 1488]. Складання повного літопису Кернова, як і наступних міст у Литві, не входить у мою задачу.

Таким чином, існування города в 14 – 15 ст. є безсумнівним, і форма його назви в СРГ відповідає цьому часу. Клас вірогідності – А.

(188) Ковно

Знову єдиним претендентом на назву є сучасне литовське місто [Каунас](#) (Kaunas) на Німані.

Город розташовувався при самій границі із Тевтонським орденом, і від 1361 р. згадувався в описах орденсько-литовських війн. Дуже часто Ковно (Cauwen, Sawen) згадується у документах Вітовта (від 1402 до 1430 р.) [CEV, за покажчиком]. У формі *Ковна* він постійно згадується в ранніх книгах Литовської метрики [LM 3, 4 – географічні покажчики]. Клас вірогідності – А.

(189) Вилкомирьє

Єдиний кандидат – сучасне литовське місто [Укмерге](#) на ріці Святій (Швентой) у 70 км на північ від Вільнюса.

Вікіпедія вказує ранні варіанти назви: Vilkenberge (1333), Vielkemirgen (1366), Wilkenmerge (1385). Також в 1424 і 1425 рр. маємо згадку про Wilkomirie [CEV, № 1150, р. 643; № 1206, р. 709] – цікаву точним співпадінням форми назви з СРГ. В ранніх книгах Литовської метрики маємо немало згадок у формі Вил[ь]комир [LM 3, 4 – географічні покажчики]. Форма, наведена в СРГ, мені більше не зустрілась. Клас вірогідності – А.

(190) Моишогола

Це містечко нині зветься [Майшягала](#) (Maišiagala) у 23 км на північ від Вільнюса.

Вікіпедія вказує ранні варіанти назви: Mitczegalle (1254), Meyszegale (1364), Meisegale (1365), Masgallen (1366), Maysegale (1385), Meischengallen (1390), далі у Литовській метриці маємо форми Моишокгола, Моишакго[и]ла [LM 3, 4 – географічні покажчики]. Клас вірогідності – А.

(191) Вилно

Можна не мати сумніву, що йдеться про сучасний [Вільнюс](#) при впадінні річки [Вільня](#) до річки [Няріс](#), котра давніше звалась Вілія.

Город описаний в СРГ з винятковою докладністю: «4 стени древены а две камены а реце две: Велиа, Вилно». Литовська патріотична легенда, складена в 1530-х роках, приписує заснування міста князю Гедиміну. Незалежно від того Вільно згадується в 1345 р. в «Повісті про Вітовта», складений бл. 1392 р. [докладніше: *Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «[Повість про Вітовта](#)»], і далі Вільно було столицею Великого князівства Литовського. Клас вірогідності – А.

Відомості про укріплення цікаві і, можливо, допомогли б датувати сам запис про Вільно в СРГ. Але я не можу заглиблюватись у цю справу.

(192) Велиа

Безсумнівна велика (510 км) ріка Вілія (литовці звуть її [Neris / Няріс](#)), котра впадає у Німан у Ковно. На ній стоїть столиця Литви – Вільнюс. Клас вірогідності – А.

(193) Вилно

Ця річка значно менша (71 км), нині зветься [Vilnia / Vilnelė / Вільня](#) і впадає у Няріс так, що історичний центр Вільнюса знаходиться на мису між цими ріками. Безумовно, автор опису в СРГ знав, що писав. Клас вірогідності – А.

(194) Троки Старыи каменны

Нині це деревня [Сянейи-Тракай](#) (Senieji Trakai) у 4 км на південний захід від від більш відомого Тракая (Нового Тракая).

Вікіпедія твердить, що цегляний замок у Старих Троках був побудований ще за Гедиміна і зруйнований тевтонськими рицарями в 1391 р., а в 1405 р. Вітовт передав його ченцям ордену бенедиктинців, котрі збудували на старому замчищі свій кляштор [Antiquo Trokii – СЕУ, № 320, р. 115]. Чи збереглися в цьому кляшторі фрагменти давнього мурованого замку, який згадано в СРГ – наразі невідомо. Клас вірогідності – А.

(195) Новыи Троки

Згадані вище Троки стали «Старими» після того, як князь Кейстут заклав собі нову резиденцію на острові між озерами Гальве, Лука и Тоторишкес. Оці Нові Троки швидко набули важливого значення і стали зватись просто [Троками](#) (Trakai).

Укріплення його описані в СРГ дуже докладно: «На езере две стени камены а вышнии деревян а в острове камен». Вікіпедія пише про два замки: один – на острові (він найбільше відомий) і другий – на півострові, сильно зруйнований. Це загалом відповідає запису СРГ, але вникати в історичну географію укріплень Тракая я не маю змоги. Клас вірогідності – А.

(196) Медники камен

На цю назву є два кандидати. В літературі вважається, що це сучасне село [Мядінінкай](#) у 30 км на південний схід від Вільнюса.

Ян Длугош, розповідаючи про охрещення Литви королем Ягайлом в 1387 р., згадав, що Ягайло заснував 7 парафіальних костелів, серед них – костел в Медниках [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 10, 1370-1405. – Warszawa: 2009, s. 214].

Там зберігся великий [мурований замок](#), побудову якого на підставі археологічних досліджень відносять до рубежа 14 – 15 ст. Перші письмові згадки про цей замок відносяться до 1402 та 1415 років, тобто цей пункт відповідає визначенню СРГ «камен».

Другий кандидат – сучасне литовське місто [Варняй](#) у Жемайтії, у 218 км на північний захід від Вільнюса. Від 1314 року і до кінця 15 ст. цей пункт згадується під назвою Медники, і тільки в 16 ст. став зватися Ворни (Варняй). Згадки про нього в 14 ст. стосуються нападів тевтонських рицарів, тому слід думати, що якимсь укріпленням там було. Але в сучасному місті виразних слідів укріплення немає.

Приймаю Мядінінкай з огляду на мурований замок. Клас вірогідності – Б.

(197) Крев камен

Єдиний кандидат на цю назву – сучасне містечко [Крево](#) у Сморгонському районі Гродненської області Білорусії, у 48 км на південний схід від Мядінінкай і 77 км – від Вільнюса. Крево досить часто згадується у письмових джерелах від часу, коли Гедимін надав Крево своєму синові Ольгерду [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 85]. Здогадно, це було в 1330-х роках.

Тут частково зберігся мурований замок, що відповідає визначенню СРГ – «камен». Олег Дзярновіч відзначив, що різні дослідники датують його побудову від кінця 13 до кінця 14 ст., сам він вважає найбільш ймовірною датою 1320 – 1330-і роки [Дзярновіч А. [Крэўскі замак](#) і старажытнае Крэва: праблемы датавання і культурныя асаблівасці. – Беларускі гістарычны часопіс, 2017 г., № 1 (210), с. 6]. Втім, для нашої вузької теми розбіжність у датуванні не має великого значення – ясно, що на час створення СРГ мурований замок справді існував. Клас вірогідності – А.

(198) Лошеск

Точно така назва нині невідома, але з огляду на закономірне випадіння кінцевого звуку топооснови -е- (Друтеск → Друцьк, Случеск → Случьк), можна думати, що й ця назва спростилася до форми Лоск (Лоськ). Так думав М. Тихомиров [ТМН2, с. 95], і я приєднуюсь до його думки.

Деревня [Лоск](#) знаходиться у Воложинському районі Мінської області – всього в 11 км на південний схід від Крева. Тут був [деревоземляний замок](#), описаний в інвентарі 1621 р., від якого лишилось городище. Клас вірогідності – А.

(199) Голшаны

Єдиний кандидат на цю назву – сучасне містечко [Гольшаны](#) в Ошмянському районі Гродненської області Білорусії. Воно знаходиться у 18 км на захід від Крева. Клас вірогідності – А.

Коли Гольшани вперше згадуються в джерелах – енциклопедії не знають. Вони пишуть про згадки у якомусь «Новгородському літописі» під 1387 і 1406 роками. Так от, перевірка показала, що в Новгородському 1-й літописі молодшого ізводу, Новгородському Карамзінському літописі та Новгородському 4-у літописі Гольшаны **не згадуються** (згадки у тексті СРГ ми, ясна річ, не рахуємо). У

Новгородському літописі Дубровського згадки про Гольшани нема, бо він не містить СРГ.

У «Баснословному початку Литви» (творі 1530-х років) читаємо:

А четвертый брат его, Голшис, перешед реку Велю, и нашол гору красну межи горами над рекою Вилнею в мили от устья реки Вилни, где впадывает в реку Велью, против Раконтишок, и вчинил город, и назовет именем своим, Гольшане. И немного бывши там, и ездючи оттоле в ловы в пуцу за десеть миль от того города своего, и наидет гору красну и з ровнинами великими облеглу и обфитостями наполненую, и сподобалось ему там, и он и там ся поселил, и на той горе вчинил над рекою Кораблем, и перенесется оттуль, и там начнет княжити, и назовется князем Голшанским [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 132 + інші списки, котрі містять оцей «Баснословний початок»].

Першоджерельне значення цього тексту – ніяке, він відбиває уявлення людини 16 ст. про те, що діялося у глибокій давнині. Але географія уривку цілком правильна: [Рокантишки](#) (Rokantiškės) – нині частина Вільнюса, і розташовані вони дійсно на річці Вільна, ну, і [залишки замку](#) там збереглися. І віддаль від гирла Вільні – 6 км, тобто одна миля.

І сучасні Гольшани знаходяться у 62 км (десь 10 миль!) на південний схід від Рокантишок. Той [замок у Гольшанах](#), який нині частково збережений, збудовано в 1-й пол. 17 ст., мабуть на місці давнішого, але ніяких конкретних даних про оцей давніший замок я при поверховому огляді не знайшов.

Перша згадка про князя Івана Ольгимунтовича **Гольшанського** (herzog Iwan von Galschau Owgimontow) походить з 1390 р. [Wolff J. [Kniazowie litewsko-ruscy od końca 14 w.](#) – Warszawa: 1895, s. 95]. І далі князі Гольшанські (але не самі Гольшани!) відносно часто згадуються у ранніх книгах Литовської метрики [LM 3, 4, 5, 6, 7, 8 – покажчики]. 24 листопада 1507 р. король Сигізмунд 1-й виставив підтвердження князю Олександру Юрійовичу Гольшанському на володіння «в Станкове, и в Жатине, в Глуску, в Голшанех, в Шошолех» [LM 8, № 283, с. 326], і це – перша відома мені безспірна згадка поселення Голшани.

Від [Глуська](#) у Могилівській області до Гольшан – 233 км, посередині між ними лежить деревня [Станьково](#), котру можна вважати за Станків-1507. Шошоли – невідоме місце (хіба що озеро [Шашуолю](#) в Литві має дещо подібну назву), Жатино зовсім невідоме. Із запису зовсім не видно, щоб Гольшани становили першорядну цінність – в переліку маєтків вони поставлені на четвертому місці.

Маємо дивну ситуацію: князі Гольшанські згадуються в джерелах за століття з гаком раніше за поселення. Так що може бути, що «Баснословний початок» відбиває факт заснування князем Гольшанським містечка на своїх землях, котре отримало назву Гольшани від засновника.

А що ж запис в СРГ? Можливо, Гольшани вже існували на час його складання, і тоді це була би перша звістка про поселення. Але можливо також, що писар СРГ, знаючи про існування князів Гольшанських, викомбінував з їх прізвища назву їх примарної «столиці».

Сьогодні зранку пушкіністи Гнило-Солом'яної Орди вирішили влаштувати в Києві черговий лаптінг, і от рівно о 5-й годині я чув вибух – не дуже близький, але цілком виразний. Ні, це не був сигнал закінчення комендантської години

– [пишуть](#) про атаку крилатих ракет.

І в Харкові – теж ранковий лаптінг, і уже [пишуть](#) про 3 загиблих і понад 20 постраждалих (31 травня 2024 р. о 7:42).

(200) Березуеск

Сучасного поселення з такою назвою не існує. [Вікіпедія](#) пише про нього, що він знаходився поруч із деревнею [Золотилово](#) Зубцовського району Тверської області. Підстави такого твердження не вказані, а робота, звідки це узято – не вказана.

Симеонівський літопис під 6878 (1370) роком згадує, що під час литовсько-московської війни дістав смертельне поранення князь Василь Іванович Березуйський [СимЛ, с. 110; ПСРЛ, 1922 г., т. 15, вып. 1, стб. 94]. Оце, власне, перша і остання згадка про першого й останнього князя Березуйського. Де було його князівство – наука не знає.

В 1371 р. литовський князь Ольгерд скаржився константинопольському патріарху Філофею, що Москва забрала в нього деякі місця, в тому числі «Фомин городок, Березуеск, Калугу, Мценеск» [Русская историческая библиотека, т. 6, № 24, стб. 137, 138].

Віктор Темушев припустив, що Фомін городок і Березуеск знаходились на півночі Смоленського князівства [Темушев В. Н. Первая Московско-литовская пограничная война: 1486-1494. – М.: 2013 г., розділ «[Фоминско-Березуйское княжество](#) между Вильно, Москвой и Тверью»], але конкретного місця не вказав.

Нині відомі маленьке поселення [Березуй](#) на півночі Орловської області та річка [Большой Березуй](#) у Калузькій області. Не думаю, що вони мають стосунок до Березуеска.

Думаю, локалізувати цей ефемерний «город» неможливо. Клас вірогідності – Г.

Інша справа – звідки укладач СРГ довідався про його існування. Мабуть, це не була грамота Ольгерда, бо в СРГ немає Фоміна городка; але це міг бути якийсь літопис, що містив опис «другої литовщини» (війни 1370 р.). Писар прочитав там про князя Березуйського і викомбінував із нього його «столицю» – Березуеск. Але писар не знав, куди цей пункт примостити, і от поставив між Голшанами і Друцьком.

(201) Дрютеск

В Іпатіївському літописі маємо кілька згадок: «от Дрююцька» (6600 / 1092 р.), «оуза Дрютеск на щит» (6624 / 1116 р.), «к Дреютьску» (6636 / 1128 р.), «к Дрюютьску» (6667 / 1159 р.), «поидоша мимо Дрюютьск» (6688 / 1180 р.) [ІпатЛ, стб. 206, 283, 292, 494, 620].

Маємо непрямі згадки цього города і пізніше, наприклад, під 6847 (1339 р.) згадано князя «Ивана Дрютского» [СимЛ, с. 93], під 6880 (1372) р. згадано князя Дмитра Друцького [СІЛСІ, стб. 441]; в 1420 р. згадано про приїзд митрополита Фотія до Друцька («к Дрююцьку») [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 56], далі маємо згадку про надання «у во Друцку Индикт 4» [ЛМ 3, с. 27] – можливо, 1441 року.

Таким чином, в СРГ згадано сучасне містечко [Друцьк](#) у Толочинському районі Вітебської області. Є там і городище 10 – 16 ст. Але форма назви – рання

(11 – 12 ст.), мабуть запозичена з Іпатіївського літопису (або подібного). Клас вірогідності – А.

(202) Немиза

Дуже докладний і дуже переконливий аналіз цієї назви подав В. Русинов [Русинов В. Н. [Древнерусский город «Клещин»](#): историческая реальность или историографическая фикция? – «Проблемы происхождения и бытования памятников древнерусской письменности и литературы», Нижний Новгород, 2014 г., с. 37]. Ось як він написав:

1, вирази «к Немизе», «на Немизе» відомі з Повісті временних літ (запис 6575 / 1067 р.) [ІпатЛ, стб. 156]. Ця назва, так само як і згадка «до Немиги... на Немизе» у «Слові о Полку Ігоревім», позначає річку, а не поселення.

2, на підставі даних з історії мови можна думати, що автор СРГ, прочитавши літопис, відновив форму іменника не як *Немига*, а як *Немиза* (я не розуміюсь на мовознавстві і не можу сам сказати – так це чи не так; покладаюсь на думку В. Р.).

3. Численні приклади, зібрані автором, показують, що форми «к NN» та «на NN» в 14 – 15 ст. прикладалися до поселень / городів, і тому писар СРГ, читаючи давній літопис, прийняв назву річки за назву міста.

Вважаю це пояснення правильним і вичерпним. Можна не мати сумніву, що *Немиза* переїхала в СРГ з літописної статті 6575 року.

А де була ота Немига? № 1 – маленька (4.5 км) [річечка](#) на території сучасного Мінська, узята в колектор. Вона впадає у Свіслоч. Слід думати, вона-то й згадана в 1067 р.

№ 2 – струмочок (13 км), який нині зветься [Корецький](#), який впадає в Десну біля села [Сохачі](#) Новгород-Сіверського району Чернігівської області. На [карті Ф. Шуберта](#) сер. 19 ст. ця річечка підписана як Немига, нижче – Россоха, а ще нижче – Стара Десна (це, власне, затока Десни). Думаю, що це чисто місцева назва, яка не закріпилась у пізніших джерелах.

Висновок: чисто літературний «город». Клас вірогідності – Е.

[Пишуть](#), що я вчора почув усе правильно: до самого Києва долетіла одна лапте-ракета Іскандер-К, її збили, а уламки все ж наробили шкоди в Голосівському районі. Вибухи над цим районом у моїй хаті добре чути, хоч це і не близько (1 червня 2024 р. о 8:19).

(203) Рша камен

Ця назва двічі згадана в Іпатіївському літописі: вперше під 6575 (1067) роком («яша Всеслава на Рши оу Смоленьска»), вдруге – під 6624 (1116) роком («вза Вачеслав Ръшю и Копысу а Д[а]в[ы]д с Ярополком оуза Дрьютеск на щит а Володимер сам поиде к Смоленьску») [ІпатЛ, стб. 156, 282].

Коментатори літопису вважають, що в обох випадках йдеться про річку, яку ототожнюють із маленькою (33 км) річкою [Оршиця](#), котра впадає у Дніпро у місті Орша (так що Оршанський замок стоїть на стрілці Оршиця – Дніпро).

Не думаю, щоби так могло бути. Назва річки Оршиця («маленька Орша») є похідною від назви города Орша, а не навпаки (ну, десь так, як річка [Томашпілька](#) впадає у річку Русаву в [Томашполі](#), і явно отримала свою назву від містечка). Отже, якщо в записі 1067 р. могло йтися про урочище у 110 км на

захід від Смоленська, то запис 1116 року виразно говорить про поселення, можливо, навіть укріплені (Копись лежить у 22 км на південь від Орші). Археологи твердять, що [городище в Орші](#) було засноване в 2 пол. 11 ст.

3 липня 1407 р. Вітовт написав листа, відісланого з Орші (Orsza) [CEV, № 369, р. 150].

В СГС (1432 р.) маємо запис: «Rscha castrum muratum». Археологи датують початок мурованих укріплень [Оршанського замку](#) часом княжіння Вітовта.

Найраніша 3-я книга записів Литовської метрики містить згадки: «На Рши и в Оболцох» [с. 26], «Во Рши» [с. 27], «Митку Ильвовичу уво Рши чотыри следы пустых» [с. 27], «Артису Кашиновичу земля дана на Рши» [с. 31]. Перші дві згадки не допускають сумніву, що це – місце, де великий князь Казимир віддав відповідні накази.

Кілька разів згаданий вище привілей 1488 р. для Луки Терешковича дозволяв йому не платити мита в тому числі і «в Орши» [LM 4, № 138, s. 146] – отже, давня форма *Рша*, уживана в 11 – 1 пол. 15 ст., в 2 пол. 15 ст. обростає протетичним початковим *о*, і така форма існує й дотепер.

Тому припущення В. Русинова [ор. cit., с. 42], що даний запис СРГ так само оснований на літописній статті 1067 р., не здається мені переконливим. Вираз «на Рши» може прикладатись як до річки (частіше), так і до поселення (наприклад, «на Москві»). Можна погодитись із тим, що літописний запис вплинув на компоновку СРГ, на порядок розміщення назв, але сам по собі запис уповні відповідає реаліям 1 пол. 15 ст.

Отже, сучасне місто [Орша](#) у Вітебській області. Клас вірогідності – А.

(204) Горволь

Точно такої назви нині немає, але є дуже подібна – деревня [Горваль](#) у Річицькому районі Гомельської області. Там є городище давньоруського часу.

[Енциклопедії](#) **помилково** подають, що десь у 1-й чверті 15 ст. цим поселенням володів Монивид – вельможа князя Вітовта.

У ретельно написаній статті Владислава Семковича [*W. Semkowicz O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle r. 1413. – Miesięcznik heraldyczny, 1913, cz. 11-12, s. 176 – 190 + картосхема*] складено **документальну** історію Монивида і його нащадків. Перелічено 5 (п'ять!) привілеїв на маєтки, котрі Монивид отримав від Вітовта [с. 181], але серед них немає ніякого Горваля. Нема Горваля і на картосхемі володінь роду Монивида, доданих до статті. Недаремно кажуть: вивчайте матеріальну частину!

Також немає згадок Горваля в 3-й та 4-й книгах записів Литовської метрики. Виходить, запис СРГ є найпершою згадкою про цей пункт. Клас вірогідності – А.

Горваль розмістився дуже зручно між Стрешином (126) на півночі та Річицею (121) на півдні, але в складі розглянутої вище «Дніпровської» групи його нема. Логіка компоновки СРГ не має нічого спільного із сучасними географічними уявленнями.

(205) Свислочь

У Білорусії є дві річки Свіслоч ([одна](#) впадає у Німан, а [друга](#) – у Березину), а також місто і три містечка [такої назви](#). Отже, є з чого обирати.

Зроблена [незручна спроба](#) витягнути цю назву із запису у хроніці Романовичів під 6764 (1256) роком:

Поиде Данило Ятвазѣ с братом и с[ы]н[о]м Лвом и с Шеварном младоу соущоу емоу и посла по Романа в Новѣгородок и приде к нему Роман со всіми Новгородци и со тцемъ своимъ Глѣбомъ и со Изаславом со **Вислочьскым** и со сее стороны приде Сомовить со Мазовшаны и помочъ от Болеслава со Соудимирци и Краковланы [ПСРЛ, 1908 г., т. 2, стб. 831].

Як бачимо, прийменник *со* ужито 7 разів і кожного разу після нього йде назва члена коаліції. виправляти *со Вислочьскым* на *Свислочьским* я не бачу потреби й можливості.

Далі, про [містечко Свіслоч](#) у Мінській області пишуть, що воно засноване в 1906 р. і нам не підходить. Про історію [містечка Свіслоч](#) у Гродненському районі та області навіть самі білоруси нічого не знають, пам'ятки там не давніші за 2 пол. 19 ст., мабуть, перед тим поселення не було значним. Про [містечко Свіслоч](#) у Могилівській області та про [місто Свіслоч](#) – районний центр Гродненської області енциклопедії стандартно пишуть «одне з найдавніших поселень Білорусії», але конкретні згадки про них починаються з 16 ст.

«Волость Свислочь» згадана в жалуваній грамоті 1387 р. [ГС 1387], але де вона знаходилась – треба міркувати окремо.

Віддати перевагу якомусь одному поселенню я не бачу можливості. Клас вірогідності – Г.

(206) Лукомль

Основним претендентом на цю назву є сучасне містечко [Лукомль](#) у Вітебській області Білорусії. Перша згадка про нього міститься у повчанні Володимира Мономаха: «повоєвав до Лукамля и до Логожска та на Дрютьск воюя» [ЛЛ-1, стб. 248]. Л. Махновець у [своєму перекладі](#) відносив цю подію до осені 1078 р. Контекст згадки не залишає сумнівів, що йдеться про поселення у сучасній Білорусії.

В СГС (1432 р.) маємо трохи зіпсоване написання *Sukomla*.

Далі маємо згадки з середини 15 ст.: «У Лукомли» [ЛМ 3, р. 29, 44]. Контекст показує, що це – місце, де великий князь віддав свої накази. Клас вірогідності – А.

Був і зовсім інший Лукомль, згаданий в Іпатіївському літописі під 6686 (1178) роком: «поидоша за Соулоу и стаха близ городища Лоукомля» [ІпатЛ, стб. 613]. Правдоподібно припускають, що це – сучасне село [Лукім'я](#) на Сулі в Лубенському районі Полтавської області.

(207) Логоско

Точно така назва нині невідома, є досить подібна – місто [Логойск](#) за 40 км на північ від Мінська. Перша згадка про Логожск належить до 1078 року (цитата вище). Далі в Іпатіївському літописі маємо згадку «оу Логожска... из Логажеска» [ІпатЛ, стб. 292 – 6636 / 1128 р.; стб. 620 – 6688 / 1180 р.] – обидва рази у контексті війн з Полоцьком. Перша звітка повторена і в Лаврентіївському літописі [ЛЛ-2, стб. 298], а ще в ньому є додаткова згадка (орієнтовно під 6694 / 1186 р.): «Д[а]в[ы]д Ростиславичъ из Смолинска а с[ы]н его Мстислав из Новагорода из Ложьска Василко Володаревичъ из Дреютьска» [ЛЛ-2, стб. 403 – тут, здається, пропущено ім'я логожського князя].

Далі *Логожеск* згадано у грамоті 1387 р. [ГС 1387], і потім маємо привілей великого князя Олександра для Богуша Петровича, виставлений 29 серпня 1493 р. Там є згадка, що король Казимир надав був *Логожоск* у держання князю Андрію Володимировичу [LM 3, № 22, р. 78].

Таким чином, існування Логожська / Логойська в час складання СРГ вважаю безспірним. Інша справа – звідки взялася незвична форма *Логоско*. Клас вірогідності – А.

(208) Полтеск

Об'єкт описано так докладно, що можна не мати сумніву – це сучасний [Полоцьк](#) у Вітебській області Білорусії. Клас вірогідності – А.

В Іпатіївському літописі він згадується досить часто у формах «Польтеск» (6415 / 907 р.), «в Полотьскѣ» (6496 / 988 р.), «оу Полотьскѣ» (6600 / 1092 р.), «к Полотьску» (6675 / 1167 р.), «на Полтьскъ» (6686 / 1178 р.), «до Полотьска» (6771 / 1263 р.) [ІпатЛ, стб. 22, 105, 206, 519, 608, 860].

В Лаврентіївському літописі (там, де він відходить від Іпатіївського) маємо форми «на Полтеск» (1186 р.), «до Полтеска» (6733 / 1225 р.) [ЛЛ-2, стб. 403, 448].

В Новгородському 1-у літописі маємо форми «посла к Ровьголду Полочку... в Полотьске» (6488 / 980 р., молодший ізвод), «в Полотьске» / «в Полочьске» (6747 / 1239 р., старший / молодший ізвод), «под Полотском» (6889 / 1381 р., молодший ізвод), «Полтеск» (6848 / 1440 р., молодший ізвод) [Н1Л, с. 125, 77, 289, 378, 420].

В СГС маємо форму «Poltesk» (1432 р.).

у 3-й книзі записів Литовської метрики (сер. 15 ст.) маємо форми «Полтеск», «Польтеск», «у Полоцку» [LM 3, р. 29, 30].

Мені здається, що первинна форма написання *Польтьск* розвивалась паралельно у двох напрямках: 1, Польтьск → Полотьск → Полотск → Полоцк; 2, Польтьск → Полтьск → Полтеск. Але показово, що похідні форми (Полоцька земля, полочане) утворюються тільки від Полоцька, не від Полтеска.

Отже, форма, вжита в СРГ, відповідає інших письмовим пам'яткам 1 пол. 15 ст.

(209, 214) на Двине

Ця велика (1020 км) ріка нині зветься [Західна Двіна](#), впадає у Ризьку затоку Балтійського моря, і Полоцьк справді стоїть на ній. Клас вірогідності – А.

Інша, трохи менша (744 км) [Північна Двіна](#) впадає в Біле море. Хоча в СРГ маємо 4 об'єкти на ній (409 – 412), сама вона в СРГ не згадана.

(210) и на Полоте

Невелика (93 км) річка [Полота](#) впадає у Західну Двіну, так що історичний центр Полоцька знаходиться на мису цих рік. Річка Полота вперше згадана в оповіданні Повісті временних літ про розселення слов'ян. Клас вірогідності – А.

(211) святаа Софіа каменна о седми версах

Софійський собор у Полоцьку дійшов до наших днів сильно зруйнованим і перебудованим, на [реконструкції](#) гаданого первісного вигляду від показаний із 7 верхами. Таким чином, всі топографічні відомості про Полоцьк в СРГ відповідають дійсності. Клас вірогідності – А.

(212) Видбеск 3 стены камены

Сучасний [Вітебськ](#), обласний центр Білорусії, вперше згадується в Іпатіївському літописі відносно пізно, в 6675 / 1167 р. («Всеслав же бѣжа Витебську» [ІпатЛ, стб. 526]; «ранні згадки» з пізніх літописів ігноруємо). У «Повісті про Вітовта» Гедимін надав Ольгерду «Витебськ» (орієнтовно в 1330-х роках [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 61]). В Новгородському 1-й літописі молодшого ізводу маємо форму «Витепськ» (6948 / 1440 р.) [Н1Л, с. 420], в СГС – «Wyderbesk» (1432 р.), в Литовській метриці – «у Витебську», «Витебськ», «видблянину» [LM 3, р. 31, 34].

Таким чином, можна вважати, що правильна форма Видбеск (город на річці Видба) вживалась у 15 ст. паралельно із більш поширеною і милозвучною формою Вітебськ.

Оборонні споруди замку у Вітебську не збереглися. Вікіпедія твердить, що мурований [Верхній замок](#) було збудовано в 14 ст., і навіть конкретніше – за князя Ольгерда. Знаючи стан джерел для цього століття, маю сумнів, що це твердження спирається на якесь першоджерело, близьке в часі до самої події. Але можна не сумніватись, що на середину 15 ст. якісь муровані укріплення у Вітебську таки були. Клас вірогідності – А.

(213) а река Видба

Маленька (33 км) річка [Витьба](#) впадає у Західну Двіну в самому центрі Вітебська, так що його історичний центр знаходиться на мису цих рік. Клас вірогідності – А. Згадки в СРГ маленьких рік Полота та Витьба показує знайомство автора цих записів з топографією названих міст.

(215) Новый городок литовский

В СРГ згадано чотири «Нових городка» (48, 215, 302, 385), два «Новгородка» (325, 395) і три «Новгорода» (84, 349, 400). Здається, писар СРГ був першим, хто почав журитися неоднозначністю цієї назви, і розв'язав її, додавши визначення «Сіверський / Нижній / Великий» до найбільших і найкраще відомих міст, власне Новгородів. І ця номенклатура прижилася, вживається й нині.

Звичайно, писар СРГ розумів, що з тими численними новими городками та нов-городками теж треба було би щось зробити, але конкретно він знав розташування тільки одного з них – у Литві.

Перша безспірна згадка про «наш» Новий городок міститься у Хроніці Романовичів у статті 6760 (1252 р.) контексті походу на Литву: «Данило же и Василко поидоиста к Новоугородоу» [ІпатЛ, стб. 816].

Хоча в Новогрудку є потужні культурні шари (до 5 м) і там проведено багато археологічних досліджень, все ж рання (до-письмова) історія міста містить багато неясностей. З найновішого огляду [*Бубенько Т. С., Метельский А. А. [К вопросу о генезисе Новогрудка](#)*. – Историко-географический журнал, 2023 г., т. 2, № 3, с. 6 – 21] випливає, що перше поселення на цьому місці виникло наприкінці 10 ст., а на початку 12 ст. було збудовано нові потужні дерево-земляні укріплення, і це вже незаперечно був **город**, влаштований за ініціативою когось із князів. Припускається, що він був названий «Новим» на противагу старим поселенням перед-державного часу, які існували тут.

В документі Вітовта з 18 січня 1401 р. згадано «Novogrodeg... Nouogrodek» [CEV, № 233, р. 72].

У 3-й книзі Литовської метрики маємо згадки: «у Новогород[ъ]ку» [LM 3, р. 19, 24, 28, 29, 43, 54, 57, 69], «у Литовського Новагородька повете» [LM 3, р. 28], «у Новогородце» [LM 3, р. 41]. Як бачимо, частини слова відмінюються окремо, і краще було би писати їх окремо: у Нове Городце. Важливо, що форма, вжита в СРГ, має точний відповідник у метриці, тобто співпадає з нормою середини 15 ст.

Думаю, можна не мати сумніву, що йдеться про сучасний [Новогрудок](#) у Гродненській області Білорусії. Клас вірогідності – А.

(216) Оболчи

Точно така назва нині невідома, є досить подібна до неї назва [Обольцы](#) – це містечко у Толочинському районі Вітебської області Білорусії.

Ян Длугош розповідаючи про охрещення Литви королем Ягайлом в 1387 р., згадав, що Ягайло заснував 7 парафіальних костелів, серед них – костел в Обольцах (Obolcza) [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 10, 1370-1405. – Warszawa: 2009, s. 214]. Далі маємо лист Вітовта, відісланий з Обольців 13 січня 1426 р. [Gebin czu Obolecz in unserm hofe czwuschen Witewsk und Smolensk – CEV, № 1213, р. 714].

Маємо згадки цього поселення і в Литовській метриці: «у Оболцох» [LM 3, р. 26, 27]. Отже, існування і деяке значення цього пункту в часи укладання СРГ – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(217) Лебедев

Назва «хутор / посёлок *Лебедев*» відома в [4 місцях](#) – 1 в Білорусії і 3 в РФ. Думаю, ці незначні поселення засновані відносно недавно і нам не підходять.

Назва *Лебедево* значно [більше поширена](#) – 4 в Білорусії, 25 в РФ, 1 в Україні (оце засноване в 1922 році). Це так само переважно незначні деревні, які нині навіть частково зникли.

М. Любавський на карті, доданій до його книги «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута» [М.: 1892 г.] показав містечко [Лебедево](#) Молодечненського району Мінської області. До цієї думки приєднався М. Тихомиров [ТМН2, с. 112].

«Село Лебедево и Лебедевская волостка» були пожалувані князю Скиргайлу в 1387 р. [ГС 1387]. З певною обережністю можна віднести цю звітку, як і звітку СРГ, до Лебедева-Молодечненського. Обережність потрібна тому, що: 1, назва Лебедево дуже поширена; 2, найдавніша згадка у формі *Лебедево* узгоджена із визначенням «село», а *Лебедев* – із визначенням «город». Клас вірогідності – Б.

(218) Борисов

Ситуація з цією назвою трохи краща, ніж з Лебедевим. [Відомо](#) два села в Україні, 4 незначних хутора в РФ і одне [значне місто](#) в Мінській області Білорусії. От всі думки і звертаються до цього міста.

Цей город уперше згадується в літописах під 6636 (1128) роком у контексті походу на Полоцьк: «на Стрѣжев к Борис[ов]у», «на Стрѣжев к Борисову» [ПатЛ, стб. 292; ЛЛ-2, стб. 298].

Час заснування дерев'яно-земляного замку в Борисові точно не з'ясовано, [думають](#), що це сталося не пізніше 1 пол. 14 ст. Але в ранніх книгах Литовської метрики (3-й та 4-й) згадок про Борисов немає. В 1420 році у Борисові побував митрополит Фотій [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 56]. Клас вірогідності – А.

(219) Лида

Єдиним претендентом на таку назву є сучасне місто [Ліда](#) у Гродненській області Білорусії.

Перша згадка про Ліду міститься в «Повісті про Вітовта»: Ягайло, ставши великим князем, віддав цей город своєму холопу Войдилі [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 85]. Орієнтовно це було між 1377 і 1382 роками. У Ліді був написаний лист Скиргайла до Ягайла з 18 червня 1387 р. [СЕВ, № 33, р. 12]. Далі згадки йдуть дуже часто, зокрема, в ранніх книгах Литовської метрики. Клас вірогідності – А.

(220) Пуня

«Пуня и волос[т]ка» згадані у грамоті 1387 р. [ГС 1387]. Назва унікальна, не випадає сумніватися, що це – сучасне село [Punia](#) поблизу Алітуса в Литві. Потім Пуня згадана у листі до Вітовта з 7 січня 1419 р. [СЕВ, № 819, р. 437]. Далі Пуня, пунський намісник часто згадуються в Литовській метриці. Клас вірогідності – А.

(221) Любутеск

Цей город існував у 14 – 15 ст. Вважається, що нині це – [городище](#) на правому березі Оки біля села [Троїцьке](#) Ферзиковського району Калузької області. Клас вірогідності – А.

Вперше Любутськ згадується в 6881 (1373) році, коли литовський князь Ольгерд знову пішов на Москву, а московський князь Дмитро зустрів його з військом біля Любутська [СимЛ, с. 113; в СІЛСІ, стб. 441, 444 цей запис поставлено під 6880 / 1372 роком, і таке датування більш поширене в науці].

Далі в статті 6901 (1393) р. згадано, що рязанський князь Олег ходив із раттю до Любутська [СІЛСІ, стб. 510].

Далі десь в 1401..1402 рр. серпуховський князь Володимир Андрійович уклав свій заповіт, у якому згадано «Любутеск с волостми», який мав відійти його сину Івану [ДДГ, № 17, с. 47].

Далі в статті 6910 (1402) р. згадано, що рязанський князь Родослав пішов був війною на Брянськ, але литовські князі розбили його біля Любутська [СимЛ, с. 150; СІЛСІ, стб. 522].

Далі в статті 6916 (1408 р.) згадано приїзд князя Свитригайла до Москви, в числі його супутників названі «бояри любутські» [СимЛ, с. 155].

Далі в договорі московського князя Василя 2-го з польським королем Казимиром 1449 р. Василь зобов'язався не вступатись у *Любутеск* (вжита саме така форма назви), який належав Казимиру [ДДГ, № 53, с. 160].

Далі в статті 6982 (1474) р. згадано: «имали москвичи Люботское и полон вели. И тоя же осени любочане безвестно приидоша на князя Семена Одоевского» [СимЛ, с. 247].

Далі у статті 6898 (1480) р. згадано, що цар Ахмат йшов попри Мценськ, «Люботеск» та Одоїв (це було «стояння на Угрі») [СимЛ, с. 268].

Далі в договорі великого князя литовського Олександра із московським великим князем Іваном 3-м 1494 р. останній зобов'язався не вступатись у Любутськ, який належав Олександрю [ДДГ, № 83, с. 330].

Далі у заповіті московського великого князя Івана 3-го 1504 р. вказано, що Любутськ буде належати до молодшого сина – Андрія Івановича [ДДГ, № 89, с. 360].

Далі у статті 7074 (1566) р. у числі маєтків, якими обмінялись цар Іван 4-й та його брат у других Володимир Андрійович, названо «городище Любуцкое» [ПСРЛ, 1906 г., т. 13, ч. 2, с. 400].

Отак виглядає історія цього міста у літописах, найближчих за часом складання до описуваних подій. Видно, що Любутськ коливався між Литвою, Рязанню та Москвою, і тільки після успішної для Москви війни з Литвою 1500 – 1503 рр. увійшов до складу Московської держави. Після цього Любутськ втратив значення на користь сусіднього (у 13 км) Алексина. Виходить, що в часі складання СРГ Любутськ справді належав Литві або міг вважатись таким, що належить. Форма назви в СРГ відповідає формі, вживаній у 1 пол. 15 ст.

Уф! Цілих 80 хвилин витратив на складання цієї довідки, що в умовах постійних відключень електроенергії становить значну цінність (пишу 6 червня 2024 р. о 9:02).

А поважні енциклопедії ([українська](#), [російська](#) і [польська](#)) в живі очі брешуть мені про міфічний «Угорський договір 1408 р.» між Вітовтом та Василем 1-м, згідно якого Любутськ буцімто перейшов під владу Москви. Про такий договір не знає ані один московський літопис – не тільки сучасний подіям (як Симеонівський та Софійський 1-й старшого ізводу), але навіть і пізніші, як Никонівський. Також цього договору немає в ДДГ. І нащо було так примітивно фантазувати?

Від Пуні СРГ робить великий відскок до Любутська – 829 км схід на і потім такий само великий відскок на 812 км на захід, повертаючись до Перелай, в той час як від Пуні до Перелай – якихось 40 км. Любутськ потрапив в СРГ явно не на своє місце.

(222) Перелай

Це – сучасне село [Perloja](#) у Варенському районі Литви (76 км на південний захід від Вільнюса). Цитована Вікіпедія твердить, що город уперше згадано в 1378 р. серед 15 найважливіших замків Литви. Також маємо згадку *Перелая* в 1387 р. [ГС 1387], і далі ця назва часто згадується у Литовській метриці і сама по собі, і як центр волості, а далі й повіту з окремим намісником (книги записів 3, 4, 6). Клас вірогідності – А.

(223) Родно

Точно такої назви не існує, за припущенням М. Тихомирова – це сучасне містечко [Родня](#) у Климовицькому районі Могилівської області Білорусії [ТМН2, с. 112]. Вікіпедія каже, що перша згадка про нього датується 1709 роком. І справді, в ранніх книгах Литовської метрики (№ 3 – 6) немає жодної згадки про це поселення.

Далі, якщо вже виправляти *Родно* на *Родня*, то треба згадати:

1, город [Родень](#) / Родня у гирлі Росі, єдиний раз згаданий в Повісті временних літ під 6488 (980) роком: «в градѣ Родѣни... в Роднѣ» [ЛЛ-1, стб. 77]; «въ градѣ Родѣнѣ... в Роднѣ» [ПпатЛ, стб. 65].

2, село [Родня](#) на Волзі у Старицькому районі Тверської області, вперше згадане у Рогозькому літописці під 6876 (1368) роком [ПСРЛ, 1922 г., т. 15, вып. 1, стб. 87].

3, деревню [Родня](#) у Гдовському районі Псковської області.

Ще одна можливість – припустити описку і виправити на [Г]родно / [Го]родно. Так ми отримаємо подвоєння запису 228.

Місце не можна локалізувати. Клас вірогідності – Г.

(224) Менеск

Маємо одного кандидата на цю назву – сучасний [Мінськ](#), столицю Білорусії.

Перша згадка належить до 6575 (1067) р.: «придоша к Мѣньску... взяша Мѣнеск» [ІпатЛ, стб. 156; ЛЛ-1, стб. 166]; далі 6612 (1104) р.: «на Менеск» [там само, стб. 256 / 280]; 6623 (1115) р.: «поиде к Мѣньску... стояше оу Мѣньска» [ЛЛ-1, стб. 290 – 291]; 6624 (1116) р.: «вдасть ему Менеск» [ІпатЛ, стб. 283]; 6640 (1132) р.: «к Мѣньску» [ЛЛ-2, стб. 302]; 6659 (1151) р.: «послаша [к?] Мѣньску»; 6667 (1159) р.: «поиде полком к... Мѣньску»; 6668 (1160) р.: «к Мѣньску»; 6669 (1161) р.: «ко Мѣньску» [ІпатЛ, стб. 445, 495, 505, 512].

Весь цей час – десь століття – назва міста в літописах стабільна: *Мѣньск*, рідше маємо фонетичний запис *Менеск*. Від середини 12 ст. Мінськ зникає з літописів.

Далі маємо згадку про *Менеск* в грамоті 1387 р. [ГС 1387], згадку в листі Вітовта з 3 липня 1427 р. [Mynsk – CEV, № 1291, р. 774]. і числені згадки у Литовській метриці: «у Менску» [LM 3, р. 20, 40, 51, 53]; «у Менську» [LM 3, р. 52].

Отже, повноголосна форма *Менеск* з кінця 14 ст. зникає з документів і замінюється неповноголосною (Менск). Але цього мені здається замало, аби ствердити походження запису СРГ з 14 ст. чи ранішого часу. Клас вірогідності – А.

(225) Мченеск

Єдиним кандидатом на цю назву є сучасне місто [Мценськ](#) Орловської області РФ.

Вперше цей город згаданий в 6655 (1147) р.: «из Мьченьска... Мценеск»; 6660 (1152) р.: «на Мценеск» [ІпатЛ, стб. 342, 455].

Далі маємо згадку про *Miszenyesk* в СГС (1432 р.) – також правдоподібно Мценськ і далі «во Мьценску» [LM 3, р. 44] (сер. 15 ст.).

Таким чином, поселення існувало мабуть безперервно у 12 – 15 ст. Клас вірогідності – А.

(226) Ижеславль

Отже, від Мінська СРГ знову робить великий – на 600 км – відскок на схід до Мценська з тим, щоби потім перенестись на 615 км на захід у Заславль (а від нього до Мінська – тільки 21 км). Знову, як і у випадку з Любутськом, слід думати, що Мценськ потрапив не на своє місце.

Город Ізяславль вперше згадано в 6636 (1128) р.: від Логойська «иде к Изаславлю» [ІпатЛ, стб. 291; контекст виразно вказує на білоруський Ізяславль]; 6667 (1159) р.: «ко Изаславлю» [ІпатЛ, стб. 496 – знову в контексті походу на територію сучасної Білорусії].

Далі «Повість про Вітовта» згадує, що бл. 1345 р. князі Ольгерд і Кейстут дали своєму брату Явнугу «Жаславль» [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 85 (найдавніший список з кін. 15 ст.) та інші пізніші списки «Повісті» в тому ж томі].

Далі у Литовській метриці бачимо: «у Жеславлі» [LM 3, р. 25], «Жеславское волости» [LM 3, р. 53], «в Жеславли» [LM 3, р. 62]. А в 4-й книзі метрики з'являються уже й князі Заславські / Жеславські.

Думаю, форма *Іжеславль* є власним винаходом писаря СРГ, і винаходом невдалим, бо *Ізяслав* (реально вживане ім'я) та *Іжеслав* (теоретично вигадане ім'я) – це різні імена, десь так, як *Михайл* та *Мисайл*. Але можна не сумніватись, що вигадка відштовхувалась від реальної форми *Жеславль*, вживаної у 15 ст. Нині це місто знову змінило назву на [Заславль](#). Клас вірогідності – А.

Теоретично кажучи, не можна відкидати претензії на цю позицію в СРГ з боку інших кандидатів:

1, сучасного міста [Ізяслав](#) у Шепетівському районі Хмельницької області (в давнину частіше вживалась назва Заслав);

2, села [Іжеславль](#) Михайлівського району Рязанської області, котре відоме з 1760 року. До нього намагались підтягнути згадку городка Іжеславець із «Повісті про зруйнування Рязані Батиєм». Сама «Повість» – чисто літературний твір, не давніший за 16 ст.

3, деревні [Сеславль](#) у Дубровському районі Брянської області. Вона згадується в сер. 15 ст. як Свеслав [LM 3, р. 35] і далі серед документів 1493 р. є згадка «у Светьславской волости» [LM 3, р. 73]. Десь у кінці 1480-х років було складено перелік князів і бояр Смоленської землі, де згаданий «Митько Нагин у Светьславли» [LM 4, № 141.1, с. 154]. Все добре, тільки назва походить від імені *Святослав*, не від *Ізяслава*.

На думку В. Кучкіна:

Ещё сложнее отождествить с древнерусским городом названный в Списке Ижеславль. Такого названия среди древнерусских городов нет. Скорее всего, речь должна идти о Изяславле. Изяславлей же в домонгольской Руси было четыре: во Владимиро-Волынском, Полоцком, Рязанском и Смоленском княжествах. Поскольку в Списке до Ижеславля назван Мценск, а после Ижеславля Торопец, ясно, что в данном месте Списка речь о владимиро-волынских, полоцких или рязанских землях не идёт. Остаётся только Смоленское княжество, к которому, кстати говоря, относился и Торопец. Поэтому Ижеславль Списка идентифицируется с Изяславлем смоленским [ВК, с. 28].

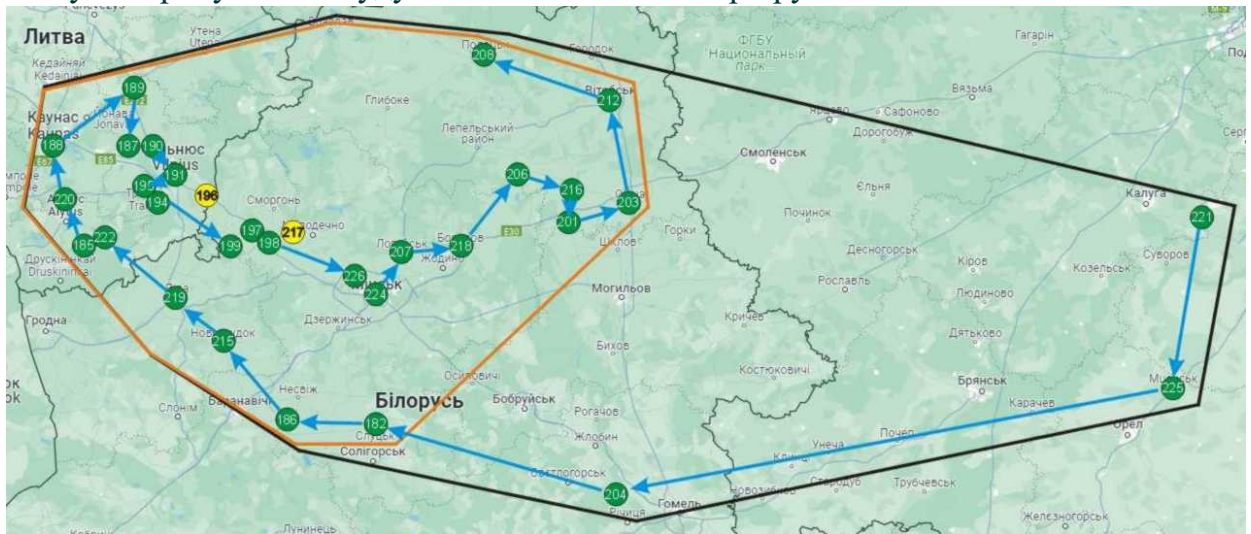
Ми **не знаємо**, в якому порядку писар СРГ перелічував відомі йому назви. Встановити цей порядок – це одна із задач дослідження СРГ, і до отримання більш-менш переконливих висновків аргументувати географічну локалізацію позицією запису в СРГ – це означає вносити циклічну аргументацію в питання про послідовність обходу назв. «Ізяславль Рязанський» є літературною вигадкою на кшталт «града Кітежа»; Ізяславль Смоленський ніколи не існував, був тільки *Святославль*. Отже, В. Кучкін замість невідомого Іжеславля пропонує так само невідомий «Ізяславль Смоленський».

В цілому «литовська» група записів СРГ (182 – 226) показує високу якість: із 45 записів тільки 4 не вдалося витлумачити + 1 чисто літературний «город». Решта 40 записів (89 %) або точно співпадають із сучасними назвами, або тлумачаться досить упевнено.

Недоліком цієї групи є згадки Любутська (221) та Мценська (225), розташованих на східній межі Великого князівства Литовського (станом на 15 ст.). За їх винятком решта об'єктів розташовані на півдні сучасної Литви та на півночі сучасної Білорусії.

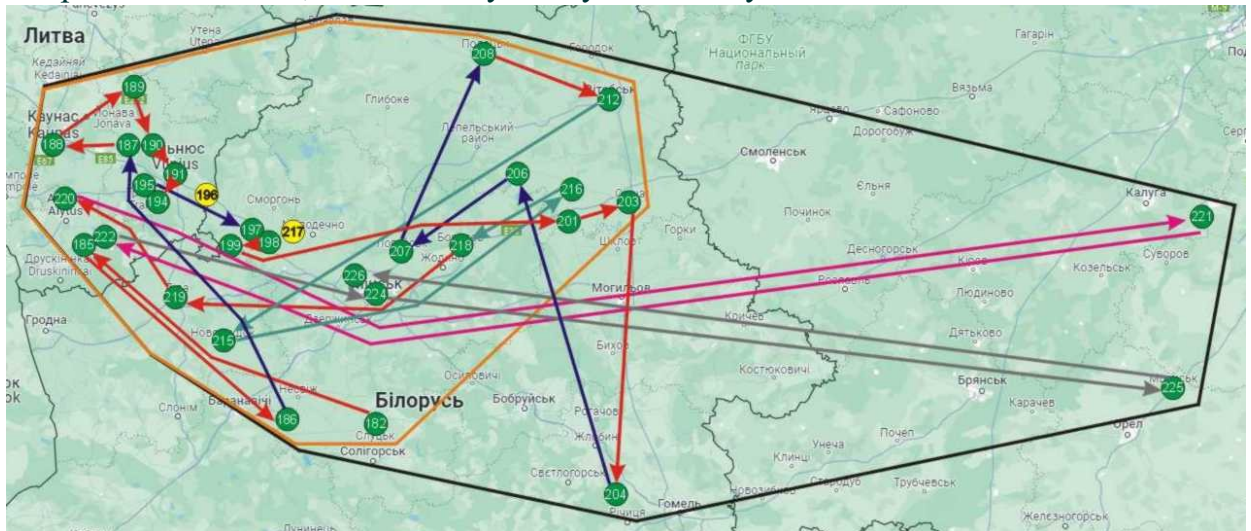
Картосхеми

«Литовська» група досить численна і досить якісна, тільки дуже плутана. Я склав такий оптимальний маршрут: 221 → 225 → 204 → 182 → 186 → 215 → 219 → 222 → 185 → 220 → 188 → 189 → 187 → 190 → 191 → 195 → 194 → 199 → 197 → 198 → 226 → 224 → 207 → 218 → 206 → 216 → 201 → 203 → 212 → 208 = 1913 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками. Але охочі можуть спробувати побудувати економніший маршрут.

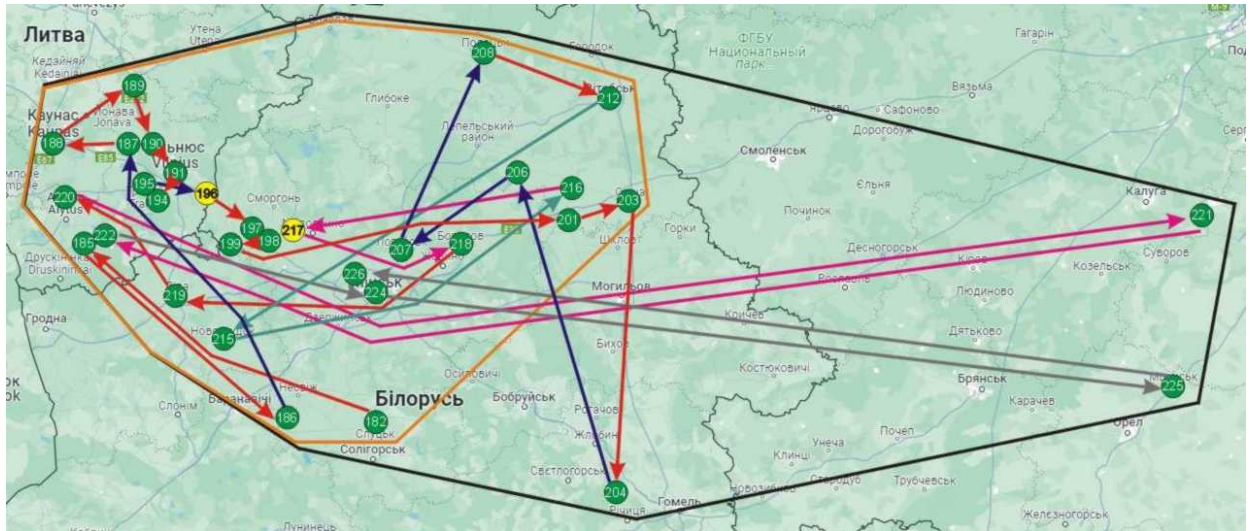
«Литовська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 182 → 185 → 186 → 187 → 188 → 189 → 190 → 191 → 194 → 195 → 197 → 198 → 199 → 201 → 203 → 204 → 206 → 207 → 208 → 212 → 215 → 216 → 218 → 219 → 220 → 221 → 222 → 224 → 225 → 226 = 6250 км. Він нанесений на наступній схемі стрілками різних кольорів; кольори не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині (а вона все одно виникає, бо яскравих кольорів не вистачає, доводиться вживати бляклі). Ентропія-А = 327 %, більша за будь-яку обчислену до цього місця.

«Литовська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б): 182 → 185 → 186 → 187 → 188 → 189 → 190 → 191 → 194 → 195 → 196 → 197 → 198 → 199 → 201 → 203 → 204 → 206 → 207 → 208 → 212 → 215 → 216 → 217 → 218 → 219 → 220 → 221 → 222 → 224 → 225 → 226 = 6476 км, що дає нам ентропію-В = 338 %. Ріст ентропії невеликий через те, що перелік доповнився тільки двома умовно локалізованими об'єктами:

«Литовська» група. Реальний маршрут (класи А + Б)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (188 – 225) дорівнює 845 км. Зі складу групи хочеться вилучити три сторонніх об'єкти: Горволь (204), Любутськ (221), Мценськ (225). Перший із них значно краще вписується у «Дніпровсько-Прип'ятську» групу, а два останніх – у наступну «Торопецько-Єрусалимську групу».

З вилученням цих трьох об'єктів ядро групи (контур жовто-гарячого кольору) набуває діаметр 424 км (188 – 203), або 50 % від повного діаметру.

11. «Торопецько-Єрусалимська» група (№ 227 – 284)

Перелічивши об'єкти у на території сучасних Литви й півночі Білорусії, СРГ переходить до об'єктів, які станом на 15 ст. знаходились на північно-східному і східному кордонах Великого князівства Литовського.

(227) Торопець древян

Це місто в сучасній Тверській області РФ щасливо зберегло свою первісну назву. Його ніколи не перейменовували ані на Бериевск, ані на Ударно-Комсомольськ. Клас вірогідності – А.

Давні згадки про нього такі. 6676 (1168) р.: «в Торопечь» [ІпатЛ, стб. 528]. Далі в 6717 (1209) р. Мстислав Мстиславич «иде в Торопець в свою волость»; в 6733 (1225) р. литва шкодила «около Торопча» [ЛЛ-2, стб. 435, 448]. Ще кілька згадок маємо в Новгородському 1-у літописі старшого ізводу: «в Торопчѣской волости» (6742 / 1234 р.); «в Торопчи» (6747 / 1239 р.); «подъ Торопчемъ... в Торопечь» (6753 / 1245 р.); «у Торопча» (6761 / 1253 р.) [НІЛ, с. 73, 77, 79, 80].

В СГС маємо запис *Turopoljesz* (1432 р.). У 15 ст. Торопецька волость, торопецький намісник, торопецька данина зрідка згадуються у Литовській

метриці [LM 3, р. 31, 76; LM 4, № 13.3, 23.2]. Про укріплення Торопця в цей час ніяких даних, незалежних від СРГ, нема.

(228) Городно

Вище, коли я намагався витлумачити [запис 183](#), я уже був зібрав відомості про історію Гродна. Якщо запис 183 так і не вдалося переконливо пояснити, то тут сумніву немає: йдеться про сучасне місто Гродно, обласний центр Білорусії. Клас вірогідності – А.

В черговий раз відзначаю великий розрив географічної послідовності в СРГ: від Заслава (226) до Гродна (228) – 228 км, але писар на хоче простоти і веде нас спочатку на 400 км на північний схід, у Торопець, щоби потім повернутись на 600 км на південний захід, у Гродно. Тут ми не можемо сказати упевнено – чи Торопець потрапив не на місце, чи Гродно. Я схильний думати, що географічний порядок порушує згадка саме Гродна.

(229) Машин

Точно така назва нині невідома.

Дослідники пропонують деревню [Мощины](#) Мосальського району Калузької області. Таку думку висловив А. Куза [Куза А. В. Древнерусские городища X – XIII вв. Свод археологических памятников. – М.: 1996 г., [с. 190](#)]. Біля деревні є городище із залишками трьох різних періодів, останній – давньоруський (11 – 13 ст.). Як аргументує цю ж думку А. Шеков [Шеков А. В. О времени упоминания средневековых верхнеокских городов в обзоре «А се имена всем градом руским, далним и ближним». – «Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в.», М., 2012 г.] – я не знаю, ця робота недоступна у Мережі.

Якщо вже виправляти назву з СРГ, то не слід забувати про село [Мошун](#) у Бучанському районі Київської області, за яке точилась жорстока боротьба під час походу Гнило-Солом'яної Орди на Київ у березі 2022 року.

Назву не вдається переконливо витлумачити. Клас вірогідності – Г.

(230) Белаа

В 6867 (1359) р. маємо звістку: «Того же лета смолняне воевали Белую» [ПСРЛ, 1922 г., т. 15, вып. 1, стб. 68].

З великою натяжкою можна вважати запис СГС *Birlaa* (1432 р.) за Білу.

У Литовській метриці маємо документ з 18 жовтня 1481 р., де згадані «а на Белои даньники ж» [LM 4, № 66, с. 112]. Географія цього документу непроста, основний об'єкт там – [Линтупи](#) у 78 км від Вільнюса. Мені Біла з цього документу здається назвою невідомої нині річки. До міста Білий у Тверській області від Линтупів – аж 425 км, чи могло приватне володіння мати анклав так далеко?

Далі маємо литовсько-московський договір 1503 р. із зобов'язанням литовського великого князя Олександра не вступатися у ряд місць, в тому числі «Сверковых Лук и Белое с волостми, и Верховья, и Болшева» [LM 5, № 118.3, с. 208]

Наступний дуже подібний договір було укладено уже між великим князем литовським Сигізмундом 1-м і великим князем московським Василем 3-м в 1508 р. [LM 7, № 55, [р. 137](#) – 141]. Цікаве для нас місце читається там так: Сигізмунд не повинен був вступатись «в Сверковы Луки, в **город** в Белую з волост[ь]ми, и в Верховье, в Болшово».

Картографування цих назв показало [Жарких М. І. Князі Глинські. – К.: 2023 р., розділ «[Мир 1508 р.](#)»], що сусідні села справді оточують півколом сучасне місто [Белый](#) на південному заході Тверської області. Якщо в 1503 р. це поселення ще нічим не виділялось на тлі сусідніх, то в 1508 р. – це вже **город**, укріплений центр, який виник з наказу московського уряду на новозахопленій землі. Але все це було уже після формування СРГ.

В «Бархатній книзі» (кін. 17 ст.) висловлене припущення, що князі Бельські-Гедиміновичі володіли оцією Білою, а також Верховьєм, Болшевим, Шоптовим. Склад цього міфічного «володіння» цілком очевидно запозичено з якогось із названих договорів, і зовсім не видно ніяких документів початку 16 ст., котрі говорили би про якихось князів Бельських у цій Білій. Менше з тим, ця фантазія була прийнята Юзефом Вольфом [Wolff J. [Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 w.](#) – Warszawa: 1895, s. 3] і далі у польській Вікіпедії. Російська Вікіпедія пише про цих князів цілком інакше, у кращій відповідності до джерел, і міста Білий не торкається.

Висновок: якщо село *Белое* справді існувало в 1 пол. 15 ст., воно було цілком незначним і не залишило слідів у документах того часу. Прив'язати його до запису в СРГ можна лише з великим зусиллям. Клас вірогідності – В.

(231) Морева

Це подвоєння запису 418. Там ця [Морева](#) записана серед володінь Великого Новгорода, і там про неї поговоримо докладніше. Клас вірогідності – Ж.

(232) Воротынеск

Воротынеск один раз згадано в Іпатіївському літописі під 6663 (1155) роком у зв'язку зі справами чернігівських князів [ІпатЛ, стб. 479].

Про Воротинськ (Wrotinsko) є згадка в листі Вітовта з 3 липня 1407 р. [CEV, № 369, р. 150]. 14 серпня 1427 р. Вітовт у листі до великого магістра Тевтонського ордену, відісланому зі Смоленська, хвалився, що підпорядкував своїй владі князів рязанського, переяславського, пронського, новосильського, одоївського і **воротинського** [die Rasanischen, als die von Prejaslav, die von Pronesk, die von Novossilesk mit iren kindern, und ouch us namhaftigen lande Odoyow, die herczogen und herczoginne wittwe von Wrotynsk. – CEV, № 1298, р. 779].

Нині ми маємо 4 поселення із точним відповідником [Воротынск](#), також два поселення [Воротынцево](#) і один [Воротынец](#).

Сучасні дослідники [коливаються](#) між городищем 11 – 14 ст. біля села [Воротынцево](#) у Новосильському районі Орловської області, городищем біля села [Воротынск](#) Перемишльського району Калузької області та городищем біля [Спасо-Преображенського Воротинського монастиря](#) в селі Спас Калузького району і області.

Віддалі тут такі: від Воротинська-Калузького до Воротинська-Перемишльського – 4 км, а від них до Воротинська-Новосильського – 180 км. Об'єкт не можна локалізувати. Клас вірогідності – Г.

(233) Шернеск

Люди, яким пощастило прочитати недоступну для мене статтю О. Шекова [Шеков А. В. О времени упоминания средневековых верхнеокских городов в обзоре «А се имена всем градом рускым, далним и ближним». – «Верховские

княжества. Середина XIII – середина XVI в.», М., 2012 г., с. 71 – 72], кажуть, що там сказано: Шернеск – це те саме що згаданий в СРГ раніше (поз. 179) Серенськ.

Але навіщо мені, Миколі Жарких, колінкувати перед гнилим Заходом...

... Ах, кажете, що Олександр Володимирович Шеков колись-то працював у Тулі в 600 км на північний схід від Києва?

... навіщо мені колінкувати перед Гнилим Солом'яним Північним Сходом, коли я маю в руках нову й дуже гарну роботу [Жарких М. І. [Чернігів і татари](#): 1198 – 1278 рр. – К.: 2023 р.], де зібрано все необхідне.

Так от: першоджерелом є Новгородський 1-й літопис старшого ізводу під 6739 (1231) р.: «Серенск». Далі той самий запис під тим же роком в Софійському 1-у літопису старшого ізводу: «Шернеск», у Новгородському Карамзінському літописі: «Шернеск», у Новгородському 4-у літописі: «Шернеск», у Никонівському літописі: «Шернеск».

Суду все ясно: Шернеск – це справді помилкове написання Серенська, котре мабуть з'явилося у гіпотетичному літописному зводі 1418 р. і з нього переїхало до Софійського 1-го та Карамзінського літописів (1420-і рр.), а далі – до Новгородського 4-го та Никонівського літопису 1520-х років.

Висновок: чисто літературний «город». Клас вірогідності – Е.

Як усі чисто літературні назви, цей Шернеск становить дуже велику цінність для дослідження СРГ:

1, можна упевнено твердити, що писар СРГ користувався якимось літописом із групи «зводу 1418 року», який на той час був найновішим і найкращим;

2, можна говорити, що СРГ у тому вигляді, як він дійшов до нас, складено упродовж тридцяти років (1418 – 1447 рр., або трохи загальніше – 1420 – 1440-і роки). Це перша тверда вказівка на час укладання СРГ, яку вдалося вивести зі студій над записами № 1 – 233.

(234) Девягореск

Такий **город** (?) вперше і востаннє згаданий в Іпатіївському літописі під 6655 (1147) роком. Оригінальний текст досить важкий, в [перекладі](#) Л. Махновця він звучить так:

У той же час повтікали посадники Володимирові й Ізяславові з Вятичів, і з Брянська, і з Мценська, і з Облова. І звідти, [з Дідославля], пішов [Святослав] до [города] Дев'ягорська, пішов, зайнявши всі Вятичі, і Брянськ, і до [города] Воробійні [він забрав] Подесення, [городи] Домагощ і Мценськ.

Отже, зміркувати, де він знаходився, досить непросто, враховуючи, що Дідославль так само невідомий.

Що пишуть розумні люди [А.М.Воронцов, А.В.Дедук, О.Н.Заидов, А.М.Колоколов, Е.В.Столяров, А.В.Шеков [Локализация летописного Девягореска](#) по письменным и археологическим источникам. – Город Средневековья и раннего нового времени (Тула), 208 г., вып. 6, с. 7 – 49]?

1, у писцовій книзі Лихвинського повіту 1624..1627 рр. значиться «пустошь, что было село Девягореск».

2, в описній книзі церковної орної землі Лихвинського повіту 1638 р. згадано «Троицы Живоначальные церковные пашни на Девегорску».

3, у писцовій книзі Лихвинського повіту 1686 р. описано володіння, яке починалось «подле погосту, что была церковь Живоначальные Троицы, а по прозванью слывет Девягореск».

4, нарешті, в матеріалах Генерального межування 1760-х років згадано деревню Дев'ягорську і ще дві земельних дачі, які звались «Девягорскими» – всі на березі р. Оки трохи північніше міста Лихвин (сучасний [Чекалін](#) Суворовського району Тульської області).

Ці джерела вказують на городище Дуна на лівому березі Оки. Новітні археологічні дослідження показали багато знахідок давньоруського часу, а деякі знахідки можуть датуватись навіть 14 ст.

Думаю, на підставі цього ретельного дослідження можна не сумніватись, що Дев'ягореск знаходився біля сучасного міста Чекалін. Клас вірогідності – А.

Але розміщуючи його на картосхемі згідно **сучасного рівня знань**, слід задуматись – а звідки про цей маловідомий і давно зниклий пункт довідався автор СРГ? Мабуть таки з Іпатіївського літопису, користування яким ми уже спостерігали.

(235) Кпертуев

Ця загадкова назва зустрічається тільки в СРГ, і ніхто не висловив навіть припущень – що це таке. Якщо вважати кінцеве *-ев* за формант, то вийде, що назва позначає двір / хутір чоловіка на ім'я *Кпертуй*, десь так, як давнє ім'я Кагуй (котре в Галичині уже перетворилось на прізвище) дало назву села [Кагуїв](#).

Ну, а Кпертуй – що? [Пошук](#) по ГРАК-у із шаблоном

[word="*.кперту.*"]

дав 20 тисяч відповідників, більша частина яких стосується репертуару і тільки *Руперту* Мердоку поталанило – його власне ім'я було єдиним в цьому наборі. Євреям скрізь таланить!

Ну, є ще замок *Перапертуза* (по-французьки *Peurepertuse* – [Пейрепертюз](#), по-каталанськи *Pèirapertusa* – *Перапертуза*) на самому півдні Франції...

Це означає, що згадана комбінація літер (навіть без початкової *к*) є надзвичайно рідкісною. Цей запис в СРГ є наслідком помилки переписування або відчайдушною спробою якось пристосувати до руської мови іншомовне ім'я. Клас вірогідності – Г.

(236) Въстиобачеръ

Досить загадкова назва, котра не надається для тлумачення. М. Тихомиров відділив від неї першу частину і вказав на деревню [Восты](#) в Ульяновському районі Калузької області [ТМН2, с. 114]. Історія села невідома, і навіть городища тут нема.

Якщо це прийняти, то *Обачер* що? [Пошук](#) по ГРАК-у із шаблоном

[word="*.бачер.*"]

дав 7 (сім!) відповідників – всі приклади із творів славного сучасного українського письменника Андрія Кокотюхи. Простою мовою, слів із зазначеною послідовністю літер не існує.

Це означає, що розбивка слова на дві частини не була виправданою, і її треба відкинути. Клас вірогідності – Г.

Думаю, що оці два сусідніх слова – Кпертуев + Вѣстиобачерь – є наслідком псування тексту протографа, з якого на цьому місці уціліли окремі літери, і от при переписування вони були ретельно врятовані, без огляду на те, що вони означають. Класична «дебрь кисань» зі «Слова о полку Ігоревім»!

(237) Божеск

Такої назви нині не існує, натомість з Іпатіївського літопису вона добре відома. Літопис знає *Бужеск* на ріці Буг (Західний Буг) – сучасний [Буськ](#) у Львівській області та *Божеск* на ріці Бог (Південний Буг).

Записи 6605 (1097), 6607 (1099), 6660 (1152), 6676 (1168), 6681 (1173), 6717 (1209), 6741 (1233) років, на мою думку, стосуються Буська, котрий з'являється в літописі раніше і відігравав у давньоруський час більшу роль.

Записи «Боужьскыи и Межиб[ож]ье» 6654 (1146) р., «Божьски и Мечиб[ож]ие» 6655 (1147) р., «Божьскыи Межиб[о]жие» 6656 (1148) р., «оу Божьскаго» 6659 (1151) р., «Деревичь Гоубин и Кобоуд Коудин городѣць Божьскыи Дадьков» 6749 (1241) р. – стосуються невідомого нині пункту на ріці Бог.

Л. Є. Махновець у своєму [перекладі літопису](#) висловив припущення, що Божеск / Божський – це городище на лівому березі Бога у с. [Суслівці](#) Хмельницького району і області. Воно розташоване у 17 км на схід від безспірно локалізованого Меджибожа. Клас вірогідності – В.

В 1395 р. король Ягайло надав Поділля Спитку Мельштинському, але залишив собі «districtus Bozske» [CEV, № 115, р. 39], однак пізніше за цей об'єкт уже не чути.

Але цей низький клас вірогідності стосується тільки **локалізації** поселення, але ніякою мірою не його **назви**. Цілком може бути, що писар СРГ зовсім не уявляв собі, де отой Божеск знаходиться, а також не журився плутаниною між двома однаковими назвами. Думаю, він читав літопис і переніс із нього назву у свій перелік. Який саме літопис? Найраніші згадки про Буськ походять, як ми бачили, з «Повісті временних літ», і тут джерелом міг бути будь-який літопис, який її містить. Більша частина згадок походить з Іпатіївського літопису, на використання якого для складання СРГ ми маємо більш виразні вказівки ніж Божеск.

Звичайно, запропонований Божеск далеко відскакує на південний захід від сусідніх твердо локалізованих пунктів СРГ: від Девягореска до Божеска – 787 км, а потім назад від Божеска до Мезецька – ще 753 км, в той час як від Девягореска до Мезецька по прямій – всього 68 км. Але такі відскоки в СРГ – для нас не першина, і ми мусимо їх терпіти.

(238) Мезеск

Город Мезецьк згадується у 15 ст., зокрема, в СГС (Mesczesk castrum – 1432 р.). Пізніше, починаючи з 16 ст., з невідомої причини він почав зватись [Мещовськ](#). Розташований він у Калузькій області. В договорі 1494 р. зазначено: «в городе в Мезетцку» [ДДГ, № 83, с. 330].

Форма назви в СРГ відповідає 15 ст. Клас вірогідності – А.

(239) Мещеск

Як бачимо, писар СРГ знав і альтернативну назву Мезецька і записав її слідом. Він мабуть вважав Мещеск / Мещовськ окремим городом, але в цьому помилявся. Вважаю запис дублікатом Мезецька. Клас вірогідності – Ж.

В заповіді великого князя Івана 3-го (1504 р.) значиться «Месческ... город Месческ» [ДДГ, № 89, с. 355, 360].

(240) Масалеск

Це – сучасне місто [Мосальськ](#) Калузької області. Клас вірогідності – А.

Перша згадка про *Мосальск* походить з новгородського літопису під 6739 (1231 р.) [НІЛ, с. 71]. Далі в договорі 1494 р. зазначено, що *Масалеск* залишається у Великому князівстві Литовському [ДДГ, № 83, с. 330].

(241) Онузе

Таке поселення нині невідоме, немає й річки такої назви. Запис в СРГ запозичено з літописів під 6745 (1237) р.:

Приидоша от вѣсточныя страны на Рязаньскую землю лесом безбожнии татарове со царем Батыем, и пришедше, стаща первое станом ту **о Нузе** и взяша ю [СІЛСІ, стб. 288].

Приидоша с вѣсточныя страны безбожнии татарове с царем Батыем на землю Рязанскую лесом. И пришедши первое стаща станом **о Нузе** и взяша ю [Новгородський Карамзінський літопис – ПСРЛ, 2002 г., т. 42, с. 112].

Приидоша с восточные страны безбожныя тотарове с царем Батыем на землю Рязанскоую лесом, и, пришедше, первое стаща станом ту **о Ноузе**, взяша ю [Новгородський 4-й літопис – ПСРЛ, 1915 г., т. 4, ч. 1, вып. 1, с. 215].

Приидоша от восточныхъ страны на Рязаньскую землю лѣсом безбожнии Татарове со ц[а]рем Батыем и пришедше стаща первое станом ту **Онүзѣ** и взяша ю [ЛЛ-3, стб. 514].

Отже, 1, давніші літописи, зокрема Лаврентіївський, не знають такого епізоду, так само як імені Батия; 2, епізод вперше зафіксовано в СІЛСІ (бл. 1418 р.) і далі він поширився у новгородському літописанні (Карамзінський літопис – бл. 1428 р., найраніший список Новгородського 4-го літопису – бл. 1437 р.); 3, із СІЛСІ цілий блок записів за 1205 – 1237 рр. було запозичено до Московського академічного літопису, доведеного до 1419 р. [Лурье Я. С. [Летопись Московско-Академическая](#). – Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л.: Наука, 1989 г., вып. 2, ч. 2].

Слід думати, що цей запис в СРГ запозичено із СІЛСІ або – загальніше – зі літописів групи «зводу 1418 року».

Із цього запису реконструюють називний відмінок *Онуга*, але писар СРГ цим не журився і переніс назву так, як написано в літописі. Клас вірогідності – Е. Ще раз підкреслю – чисто літературні об'єкти корисні для з'ясування кола джерел будь-якого тексту.

М. Тихомиров не оцінив цієї можливості і написав:

Название Онузе встречается в летописи в рассказе о нашествии Батия, но относится к иному району, чем верховые княжества. По летописи, татары «стаща первое станом на Онузе» и отсюда начали поход в Рязанскую землю, в первую очередь разорив Пронск. По-видимому, летописная Онуза не имеет отношения к Онузе «Списка русских городов» [ТМН2, с. 115].

Я зі свого боку думаю: писар СРГ мав про цю назву не більше поняття, ніж ми, тобто ніякого. А важливо, що це унікальне слово зустрічається тільки в літописі і потім в СРГ – і ніде більше. Кращого свідомства запозичення не можна собі уявити.

Що це за *Онуга* – ніхто толком не знає. Зведення висловлених припущень подано у [Вікіпедії](#). Всі вони дуже слабкі.

Я зі свого боку думаю, що читання «о Нузе / Онuze» не можуть позначати топонім. Не пригадую, щоби десь говорилося «сташа о [топонім]», але можна сказати «сташа одесну / ошую» (праворуч / ліворуч відносно чогось). У словнику В. І. Даля бачу: «*Онуду* – там, туди; *онде* – в ином месте» (гніздо слів [Он](#)). Припускаю, що *онuze* – це прислівник зі значенням «десь там, невідомо де, але не близько». Таке слово нині не вживається і в давнину було мабуть мало поширеним, от писарі і приймали його за власну назву і на якомусь етапі додали пояснення «и взяша ю» (і взяли її – мабуть таки область, не річку?).

(242) Оболенеск

Оболенськ вперше згадано в Симеонівському літописі під 6876 (1368) роком: Ольгерд йшов походом на Москву, і по дорозі захопив Оболенськ і убив князя Костянтина Юрійовича Оболенського [СимЛ, с. 108]. Наступна згадка міститься в московсько-литовському договорі 1494 р., за яким Оболенськ дістався Москві [ДДГ, № 83, с. 330]. Нині це – [городище](#) біля села [Оболенское](#) Жуковського району Калузької області. Клас вірогідності – А.

(243) Сутеск

Сутейськ вперше і востаннє згаданий у «Повісті временних літ» під 6605 (1097) р.: «Д[а]в[ы]д заєм Сутѣску и Червен» [ПатЛ, стб. 246]. Вважається, що він знаходився біля сучасного села [Сусідка](#) (Sąsiadka) Замойського повіту Люблінського воєводства Польщі. Також вважається, що [Червен](#) – це городище біля села [Чермно](#) Томашівського повіту Люблінського воєводства, у 57 км від Сутейська.

Клас вірогідності – А. Джерелом запису СРГ був якийсь список «Повісті временних літ». Знову маємо відскок на південний захід – на цей раз на 1034 км.

М. Тихомиров, щоби позбутись цього відскоку, запропонував на роль Сутеска деревню [Сутоки](#) [ТМН2, с. 115]. Питання тільки – яку саме? Маємо 6 (шість) деревень такої назви в Білорусії, 23 поселення в Росії і ще одне село в Україні. Поселення в Росії лежать на захід від меридіана Москви, тобто всі можуть кандидувати в СРГ. Ну, і якщо вже почали пропонувати подібні назви, то не треба забувати про [Сутиски](#) у Вінницькому районі та області – чим не кандидат?

Гіпотеза М. Тихомирова нестійка. Назва Сутоки дуже поширена у східній Європі – на противагу унікальному у просторі та часі Сутейську.

(244) Ясенець

Ця назва також [дуже поширена](#): в Україні маємо село і річку такої назви, в Білорусії – 4 села, 13 поселень у сучасній Польщі. Надії знайти серед них «наш» Ясенець – немає ніякої. Клас вірогідності – Г.

М. Тихомиров проігнорував ці точні співпадіння і вдавня до виправлення назви із СРГ: «В Мединском уезде находим деревни Ясенки с названием, очень близким к Ясенцу «Списка»» [ТМН2, с. 115]. Але якраз біля Медині такого села

нині нема, і ніхто за нього не чув. Натомість є 7 (сім) інших поселень із назвою [Ясенки](#), котрі нам не підходять у квадраті.

(245) Острее

Точно такого топоніма нині немає та й не може бути, бо слово співпадає з порівняльною формою прикметника «острый». Дослідник пропонують подібні назви.

1. «Так, Острее находится к северу от Полоцка» [ТМН2, с. 115]. – Чому «так»? – Ну я ж сказав «так», а не «ні». Значить, «так». От і вся аргументація. На доданій до статті картосхемі Острее показане на захід від Великих Лук, деє у міжріччі рік Ловаті та Великої. В. Седов думав, що там знаходиться деревня Острея, і тому М. Тихомиров так вирішив. Але нині ніякої деревні Острея не видно, так що ми змушені тлумачити уже не СРГ, а дослідників 2-ї пол. 20 ст.

2. Містечко [Острино](#) (Острына, Астрына) у Щучинському районі Гродненської області Білорусії [Седов В. В. [К истории поселений Чёрной Руси](#). – Краткие сообщения Института археологии (М.), 1974 г., вып. 139, с. 27 – 33]. Поруч з ним є маленьке кругле в плані городище, за керамічними знахідками датоване 12 – 13 ст. Воно знаходиться на річці Остринка, яка впадає у річку Котра, а ця остання – у Німан.

В сер. 15 ст. був наказ великого князя Казимира: «Ондрушке Кгоскгиновичу люди даньники в Остринской волости, на имя Рычане» [ЛМ 3, р. 68].

Більш виразні записи маємо з 1486 р.: «Яну ловъчому стирта ржи з Острины;... Конюшъку Лаврину... 10 бочок ржи у в Острине» [ЛМ 4, № 13.1, р. 47; № 13.3, р. 52]. Далі в 1488 р. «Яну Милошевичу 4 копы с корчом остринских» [ЛМ 4, № 16.4, р. 58]; «Коморнику королевичов Матею Олехновичу 3 рубли з вин у Острине» [ЛМ 4, № 16.4, р. 59]; «Голенищу рубль з вини у Острине» [ЛМ 4, № 16.4, р. 63].

Потім в 1489 р. «Конюшъку Станьцу... рубль грошей з вин у Острине; ... Лаврену... 2 рубли з вин у в Острине» [ЛМ 4, № 16.10, р. 70] і так далі.

Із цього видно, що в кінці 15 ст. Острина була вже значним центром, з якої можна було узяти не одне тільки жито, але також гроші – з доходів корчем та з судових зборів (вин).

Ясно, що це нове містечко не мало жодного стосунку до давно покинутого городища, котре нічим не виділялось на тлі інших маленьких круглих городищ басейну Німана, названих у статті Седова.

Існування Острини в кінці 14 чи 1 пол. 15 ст. із цих згадок вивести не можна. Співпадіння назви – неповне. Гіпотеза Седова – слабка.

3.

На озере Большое Острие близ несуществующего ныне погоста Острий найдено городище со средневековой керамикой. В основании культурного слоя встречен пласт со славянской керамики 10 – 11 вв.; имеются и обломки лепных горшков. Сочетание археологических, топонимических и письменных данных 15 – 16 вв. (см. например, документ «Дань Ржовская» в кн. «Сборник Муханова», М., 1856 г., с. 45 и сл.) свидетельствует, что нами обнаружены

остатки города Острья, котрый вопреки историческим данным был локализован В. В. Седовым в бассейне Немана. Культурный слой городища имеет хорошую сохранность и значительную мощность [*Беспалова Т. И., Микляев А. М., Михайлов В. И., Осокин И. В., Платонова Н. И., Полатовский М. Д., Янковский С. И. О работах в Псковской области.* – «Археологические открытия 1976 года», М., 1977 г., с. 8].

Озеро [Большое Остриё](#) справді існує у Псковській області. Через нього протікає ріка Велика. Це озеро подекуди звуть *Большой Остров*, і на його березі стоїть деревня [Остров](#) Новоскольніцького району Псковської області. Історія цього села невідома. Ясно, що форма *Остров* – це спрощення і адаптація назви *Остриё*. Озеро знаходиться у південній частині Псковської області, у 50 км на південь від Новоржева.

Чи справді запис ржевської данини дозволяє робити такі рішучі висновки? Цей документ [LM 4, № 140, р. 147 – 152] складено в 1478..1479 рр., коли Москва остаточно завоювала Великий Новгород. Отоді-то литовський уряд проявив «занепокоєння» (чи навіть «стурбованість») і наказав переписати грабунки нового московського начальства в околицях Ржеви. Данина йшла на короля, на Великий Новгород і на Москву. Спочатку йдуть грабунки в Ошевському погості. Його неважко знайти – це сучасне село [Ашево](#) у 26 км від Новоржева. Виходить, документ справді говорить про Пусту Ржев, котра однак в тексті не називається Пустою.

В цьому погості згадано Будкинську третину та Турівську третину. Я знайшов деревню [Будки](#) (26 км на південь від Ашева) та [Турово](#) (16 км на південь від Ашева). Вираховано, скільки данини йшло з цього погосту на короля.

Далі говориться, що якийсь московський чиновник князь Костянтин приїхав у ту третину в Будкиничи (ця назва нині невідома, думаю – Будки) і грабував, зокрема, злупив із Зенька 20 рублів і ще збитків йому наробив. Зенько «вътек до Острия до пана Богдана и з женою и з детми, и пан Богдан со своими слугами опять всадил в его дом и приказал наместничество от короля его милости» [с. 149]. Але Зенько не наважився їхати до Ржеви і живе «в Остри» (озеро – 17 км на захід від Будків).

Далі йдеться про Бардовський погост ([Бардово](#) у 40 км на південь від Новоржева). Вираховано, скільки з нього йшло данини на короля.

А Острья що? Про данину з неї не йдеться, хоча Богдан названий «острейським намісником». Тобто з документа можна вивести, що цей пункт існував (через 30 років після появи СРГ!) і відігравав якусь роль у системі литовської влади. Але на противагу досить частим згадкам про Острину – Острья згадана тільки в одному розглянутому документі метрики.

Ще одна згадка про Острее міститься в заповіді московського великого князя Івана 3-го 1504 р., в якому сину Василю дано «город Острее с волостми и со всем, что к нему потягло, а волости Березаи, Невле, Усвай, Ловцо, Веснеболого» [ДДГ, № 89, с. 357]. Ці волості локалізовано на території Псковської області [картосхема: *Жарких М. І.* Князі Глинські. – К.: 2023 р., розділ «[Мир 1508 р.](#)»].

Ясно, що городище часів Київської Русі не має стосунку до Острей кінця 15 ст. – воно на той час було давно покинуте. Але з деякою ймовірністю можна вважати, що город Острее знаходився поблизу однойменного озера. Клас вірогідності – В.

Сьогодні вночі в Києві був дощ із грозою, але в

проміжкам хвиль дощу, біля 4-ї години ночі, я чув серію дуже далеких і дуже глухих, невиразних звуків, однак явно не грози. І от пишуть: було кілька хвиль крилатих ракет і Шахедів, наша ППО все знищила на підходах до міста (12 червня 2024 р. о 8:00).

(246) Микулин

Є тільки три села з **точно такою** назвою:

- 1, Микулин у Рівненському районі та області;
- 2, Микулин у Шепетівському районі Хмельницької області;
- 3, Микулин у Томашівському повіті Люблінського воєводства Польщі (54 км на південний захід від Володимира, 30 км на північний захід від Белза).

Далі є згадки про Микулин в літописах. Вони стосується, здається, не менше 3 пунктів з однаковою назвою.

4. В повчанні Володимира Мономаха читаємо:

А потім [гонили ми] вслід за Ростиславичами за [город] Микулин, та не настигли їх. І на ту весну [ходив я] до Ярополка [Ізяславича] зустрічатися, на [город] Броди.

Л. Є. Махновець у своєму перекладі повчання датував цю подію весною 1084 р. і думав про Микулин № 2 (це непереконливо).

5. В 6652 (1144) р. київський князь Всеволод Ольгович вибрався походом на галицького князя Володимирка, і за умовами укладеного миру «възврати емоу Всеволод Оушицю [та] Микоулин» [ІпатЛ, стб. 316].

Наступну цілком виразну звістку маємо у хроніці Романовичів під 6710 (1202) роком: битва сталась «оу Микоулина на рѣцѣ Серетѣ» [ІпатЛ, стб. 717].

Завдяки вказівці на річку можна певно думати про сучасне містечко Микулинці Тернопільського району та області. І попередню звістку 1144 р. також можна з високою ймовірністю прикласти до Микулинців.

- 2а. В 6677 (1169) році волинський князь Мстислав Ізяславич вибрався походом на Київ, «и приде к Микулину и ту придоша [к] ему Берендичи вси» [ІпатЛ, т. 2, стб. 533]. Л. Є. Махновець у своєму перекладі відносив цю звістку до Микулина № 2, і за контекстом подій це може бути.

6. В 6878 (1370) р. московський князь Дмитро Іванович пішов походом на Тверське князівство, узяв та спалив городи Зубцов та Микулин і волості [СимЛ, с. 110; цієї звістки немає ні в Софійському 1-у літописі старшого ізводу, ані в Новгородському 4-у літописі, ні в Новгородському 1-у літописі молодшого ізводу]. Охоче вірю, що спалити і зруйнувати москалі можуть – вони і до цього дня (12 червня 2024 року) такі.

І далі в 6978 (1478) р. згадано, що московський великий князь йшов походом на Великий Новгород через Волок, Микулин і Торжок [СимЛ, с. 255].

Контекст згадок вказує на сучасне село Микулино на річці Шоша в Лотошинському районі Московської області. Звідси до Зубцова на Волзі – 70 км, до Твері – 50 км, до Волоколамська – 50 км, і до Торжка – 76 км.

Як і у випадку Божеська, важливіше встановити не те, де знаходився отой Микулин (писар СРГ міг цього не знати), скільки встановити джерело його відомостей. Кандидатів тут два – Іпатіївський літопис, безсумнівно використаний

в СРГ, та Симеонівський літопис, факт використання якого поки що твердо не доведений (але може бути доведений при розгляді наступних об'єктів). Тому я вольовим зусиллям припускаю Микулинці (№ 5). Клас вірогідності – В.

СРГ системно оминає Тверське князівство – неначе його й на світі ніколи не було. Тому припущення тверського Микулина вимагає додаткового твердого обґрунтування.

(247) Стародуб на Лане (248)

Із цією парою записів усе неясно. Є Стародуб і є [річка Лань](#) довжиною 147 км, котра тече собі в Білорусії загалом з півночі на південь і впадає у Прип'ять між Давид-городком та Туровом. Найвизначніше місто на ній – Клецьк, який був уже згаданий в СРГ (186), а ніякого Стародуба на ній нема.

Стародубів в СРГ маємо три: «Стародуб Вочьскый» (343), «другий Стародуб на Клязьме» (344) і оцей просто Стародуб. Для нього залишається [город такої назви](#) в Брянській області – так біда в тому, що в ньому немає ніякої річки. Не тільки річки Лань, а й взагалі ніякої.

Брокгауз із Ефроном твердять, що [Стародуб](#) стоїть на струмку Бабинець, який впадає у річку [Вабля](#), Вабля – у [Судость](#), а Судость – в Десну.

Таким чином, маємо очевидну помилку в СРГ. Скоріше за все, після Стародуба щось пропущено, можливо, значний фрагмент тексту. Інша можливість – припустити не лакуну, а переміщення фрагменту «на Лане» від Клецька до Стародуба.

Стародуб-Брянський вперше згадано в Повісті временних літ під 6604 (1096) роком саме як *город*, де князь Олег Святославич оборонявся проти ворогів [ІпатЛ, стб. 220]. Далі згадки маємо в 6649 (1141), 6655 (1147), 6663 (1155), 6664 (1156), 6675 (1167), 6683 (1175) роках [ІпатЛ, стб. 308, 342, 477, 484, 525, 599].

Наступна згадка про Стародуб належить до 6887 (1379) р. [СимЛ, с. 129]. Знову можна думати про ці два літописи як джерело згадки в СРГ. Далі Стародуб кілька разів згадується в сер. 15 ст. [LM 3, р. 30, 41, 51, 66] і в 1488 р. [LM 4, № 138, с. 147].

Приймаю Стародуб-Брянський. Клас вірогідності – А.

(249) Мьглин

Перша згадка про Мглин походить із середини 15 ст. [LM 3, р. 36]. Наступна згадка – у 1503 р. з нагоди литовсько-московського миру, за яким Мглин перейшов до Москви [LM 5, № 118.13, р. 210]. Існування Мглина в 1 пол. 15 ст. можливе, але не підтверджене.

Сучасне місто [Мглин](#) у Брянській області. Клас вірогідності – А.

(250) Кричев

Нині відомий тільки один [Кричев](#) – місто у Могилівській області Білорусії. Він уперше згадується в листі Вітовта з 14 липня 1427 р. [hwsze Criczow – CEV, № 1292, р. 775]. Слова *hwsze* очікувано немає в словниках Г. Коблера (середньої [верхньонімецької мови](#) та середньої [нижньонімецької мови](#)). Натомість в обох словниках є слово *hus*, котре очікувано відповідає сучасному *Haus* (будинок, дім – в усіх сенсах; в іншому документі Вітовта стоїть «hawsze Nawgrodke» [CEV, № 1206, р. 709]). А. Прохаска, складаючи покажчик,

подав цю назву як «Criczow arx» [CEV, p. 1089], тобто замок. Думаю, текст листа все ж не дає твердої підстави для такого розуміння.

Далі Кричів згаданий першій сторінці найдавнішої книги Литовської метрики [LM 3, p. 19, і далі – с. 35, 36, 63]. Цю звістку хибно датують 1440 роком – насправді записи в цій книзі не мають хронологічного упорядкування, і можна тільки говорити, що всі недатовані записи походять десь із середини 15 ст.

Отже, існування цього поселення в 1 пол. 15 ст. – незаперечне. Припускати, що це уже в той час був **город**, укріплення – немає підстав. Клас вірогідності – А.

(251) Козелеск

Сучасне місто [Козельськ](#) в Калузькій області вперше згадане в 6654 (1146) році [ІпатЛ, стб. 332] і далі в 6662 (1154), 6732 (1224) 6745 (1237) роках [ІпатЛ, стб. 468, 741, 779].

У виписках М. Карамзіна із Троїцького літопису згадано про напад московського війська на Козельськ в 6914 (1406 р.) [СимЛ, с. 281]. Далі маємо згадку про напад Литви на Козельськ в 6953 (1445 р.) [СимЛ, с. 192]. Отже, існування Козельська в 1 пол. 15 ст. є безспірним. Клас вірогідності – А.

В СРГ є ще одна згадка про той самий Козелеск – в позиції 296.

(252) Рыбческ

Ніхто з дослідників не висловив ніяких міркувань стосовно цієї назви. Судячи з форми, це мало би бути поселення на річці Рибча, але такої річки нині не видно, є тільки село [Рибча](#) у Кременецькому районі Тернопільської області, але там немає ніякої річки, село лежить якраз на вододілі Вілії та Гориньки.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(253) Словенеск

16 липня 1446 р. князь Андрій Володимирович (онук Ольгерда) склав заповіт, у якому перелічив свої маєтки: «Айну, **Словенеск**, Могилное, Каменец, Логожеск, Илемьницу и Полонное» [АЗР, т. 1, № 46, с. 59].

Далі 25 серпня 1484 р. великий князь литовський Казимир розглядав скаргу за маєтки князів Кобринських – «именья Аину, а Могильную, в **Словеньск**, а Илемницу, а Полонный» [LM 6, № 84, с. 118].

Де все це знаходилось? Найбільш зрозумілим є Логойськ, про який вже була мова [вище](#). *Айна* – це мабуть сучасне містечко [Гайна](#) в 10 км на північний захід від Логойська.

Про не існуюче нині поселення Полонна є досить [змістовна стаття](#) у Вікіпедії. Воно знаходилось поблизу сучасного містечка [Нямойта](#) Сенненського району Вітебської області, у 139 км на північний схід від Логойська. Я не перевіряв, наскільки обґрунтовані твердження названої статті.

Илемница може відповідати сучасному поселенню [Лемніца](#) в Толочинському районі Вітебської області. Воно лежить у 15 км на південний схід від орієнтовного місця Полонної і у 141 км на схід від Логойська. Історію його простежують з 1579 року.

Є ще деревня [Лямніца](#) у Бялиницькому районі Могилівської області (140 км на схід від Логойська) та інша [Лямніца](#) у Вітебському районі й області (218 км на північний схід від Логойська).

Могильна – може бути сучасним містечком [Магільна](#) Узденського району Мінської області (105 км на південний захід від Логойська), котре відоме з 1520 року. Є також деревня [Магільнае](#) Столинського району Берестейської області (248 км на південь від Логойська), відоме з 2 пол. 16 ст., також деревня [Магільнае](#) Лельчицького району Гомельської області (256 км на південь від Логойська, від 1964 р. зветься Мірнае).

Каменець – окрім добре відомого [районного центру](#) Берестейської області (335 км на південний захід від Логойська) маємо ще деревню [Каменець](#) у Мінському районі та області (28 км на захід від Логойська).

Нарешті, для Словенеска М. Тихомиров слідом за М. Любавським вказав село [Словенск](#) у Воложинському районі Мінської області, у 95 км на захід від Логойська. Історія його невідома.

Висновок з цих пошуків може бути такий. З розглянутих документів проглядаються дві території: 1, Логойськ + Гайна + Кам'янець-Мінський; 2, Полонна + Лемниця-Толочинська. Претенденти на звання Словенеска та Могильної лежать далеко від цих територій, чи входили вони в маєтковий комплекс князя Андрія 1446 р. – з упевненістю сказати важко.

Одного співпадіння назви для маловідомого об'єкта недостатньо для ототожнення. Треба ще бути певним, що названий об'єкт був якимсь відомим у часи СРГ. Отже, Словенеск слід вважати невідомим об'єктом. Клас вірогідності – Г.

Вчорашнє влучання лапте-ракети в Кривому Розі мало тяжкі наслідки. [Пишуть](#), що після завершення рятувальних робіт маємо 9 вбитих і 29 поранених (13 червня 2024 р. о 7:15).

(254) Серпееск

Маємо тільки одного кандидата на цю назву – сучасне село [Серпейск](#) у Мещовському районі Калузької області.

В 6914 (1406) р. великий князь московський Василь 1-й послав був воєвод захопити Серпейськ, але їм це не вдалося [виписка М. Карамзіна з Троїцького літопису – СимЛ, с. 281].

В 7001 (1493) р. москалі спробували захопити литовський *город* Серпейськ, але литовці його відбили [СимЛ, с. 277].

Таким чином, Серпейськ виходить *новим* городом, заснованим незадовго перед 1406 роком. Клас вірогідності – А.

(255) Голотическ

Об'єкт з точно такою назвою вперше і востаннє згаданий у «Повісті временних літ» під 6579 (1071) р.: «побѣди Ярополк Всеслава оу Голотичьска» [ІпатЛ, стб. 164]. Всеслав на той час княжив у Полоцьку, і тому думають, що битва була десь у Полоцькому князівстві. Припущення, висловлені щодо розміщення [Голотическа](#) – безпідставні.

Таким чином, ми знаємо джерело, з якого писар СРГ узяв цю назву, але не знаємо її локалізації, як не знав цього і сам писар. Можемо вважати його літературним *городом*, а такі назви – повторюся – становлять велику цінність для мого дослідження. Клас вірогідності – Е.

(256) Шюмеск

М. Тихомиров слідом за М. Любавським з його приводу написав: «Это, по-видимому, местечко Шумск бывшей Виленской губернии и уезда» [ТМН2, с. 115].

Думаю, це неможливо. Про село [Шумскас](#) у Вільнюському районі Литви пишуть, що в 17 ст. воно звалось Поляни (по-литовськи Laukininkai), а назву Шумськ отримало в 1696 році, коли поселенням почав володіти Микола Шумський.

Справжній Шюмеск (в точно такій формі!) вперше згадано в Іпатіївському літописі під 6657 (1149) роком: «Володимер приступил баше ближе к Шюмьску» [ІпатЛ, стб. 387]. Далі маємо згадки 6660 (1152) р. – «Шюмеск»; 6679 (1171) р. – «Шюмеск»; 6716 (1208) р. – «из Дорогобоужа со многими вои и Шюмьска»; 6739 (1231) р. – «оу Шоумьска... переидеть рѣкоу Велью на Шоумьскъ»; 6769 (1261) р. – «оу Шоумьски» [ІпатЛ, стб. 454, 546, 724, 767, 849].

Отже, давніші звістки подають форму *Шюмеск*, а починаючи з (орієнтовно) 2 чв. 13 ст. – *Шоумьск*. Далі в середині 15 ст. згадано «Смордов а Туря под Шумьском» [ЛМ 3, р. 63].

Таким чином, джерелом назви в СРГ виступає Іпатіївський літопис (власне, Київський літопис 12 ст. у його складі). Сучасне місто [Шумськ](#) у Кременецькому районі Тернопільської області. Клас вірогідності – А.

(257) Олешеск

Точно така назва нині невідома. В ранніх книгах Литовської метрики (3 – 6) такої назви немає. Сам М. Любавський не міг його знайти, хоча й згадував про Олеську волость десь біля Браслава [ТМН2, с. 114].

Інші дослідники виправляють Олешеск на Олешшя. Це урочище (ані разу не *город*!) досить часто згадується в літописі: «Д[а]в[ы]д зая Грѣчнѣки во Олешьи» [6592 / 1084 р., ІпатЛ, стб. 387]; «ходиша до Олешья» [6661 / 1153 р., там же, стб. 465]; «Берладники оже бахуть Олешье взяли» [6668 / 1160 р., там же, стб. 505]; «възвратиса опать Гюрата из Олешья» [6672 / 1164 р., там же, стб. 522]; «придоша лодья из Олешья» [6721 / 1213 р., там же, стб. 735].

Останній раз Олешшя згадується у зв'язку з битвою на Калці під 6732 (1224 р.): «не дошдьше Олешья, и сташа на Днепре» [НІЛ, с. 62]; «не дошедше Олешья и сташа на Днѣпрѣ» [ЛЛ-2, стб. 505].

Це Олешшя на нижньому Дніпрі досить упевнено пов'язують із сучасною назвою міста [Олешки](#) Херсонського району й області.

Можливо, писар СРГ реконструював назву «город Олешеск» із літописної назви урочища. Але інших прикладів такої творчої роботи писаря ми не маємо, тому припущення дуже й дуже слабке. Цю назву не вдається витлумачити. Клас вірогідності – Г.

(258) Муравин

Нині відомі нечисленні люди із прізвищем Муравин, але таких географічних назв немає.

Тому дослідники нічого сумняшеся заміняють Муравин на Муравицю / Млинів:

В Списке Деревску предшествует Муравин, который следует отождествлять с древнерусским городом Муравица (ныне – п. Млинов Ровенской области Украины) [Артамонов Ю. А. [К вопросу](#) о монастырском

землевладенні в Древней Руси. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2016 г., № 1 (63), с. 23].

Ні, не слід так ототожнювати. *Мурав-ин* – топонім, утворений від антропоніма *Мурав* / *Мурава*, а *Мурав-иця* має інший формант (як Солониця, Тисмениця, Колодниця і т. д.). В одні тільки Львівській області топонімів на *-иця* більше сотні, і ані один із них не має виразних ознак походження від імен людей.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(259) Деревеск

Нині ніякого поселення Деревеск ніже Деревск не відомо. Ю. Артамонов у цитованій статті цілком доволіно вказує на сучасне село Дерев'яне Рівненського району, хоча було ще інше [Дерев'яне](#) (нині у складі Костополя в тій же Рівненській області). Ще одне [Дерев'яне](#) є в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області і [Деревянное](#) – у Карелії, на березі Онезького озера.

Так це ж далеко! – Ну, Холмогори ще далі (460 км на північний схід від Дерев'яного), а вони ж в СРГ є.

Словом, зведення назви Деревеск до основи *Дерев-* нічого не дає позитивного, і таке припущення треба відкинути.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(260) Избореск

Ще одна копія псковського Изборська. Одна вже була раніше (159), а справжній Изборськ ще буде далі (434). Подвоєння назви. Клас вірогідності – Ж.

[Пишуть](#), що в Києві зранку пролунав вибух, ймовірно, збито якусь швидкісну ціль. Я особисто цього не чув, але якби оці лаптені «швидкісні (надзвукові) цілі» летіли би по мені, я б згинув, так нічого і не почувши. Типово ми чуємо ворожі цілі, котрі летять мимо нас (14 червня 2024 р. о 7:29).

(261) Вевереск

Вевереск, судячи з форми назви – це поселення на річці Вевера / Веверка, і от якраз така річка знайшлася. Нині вона зветься [Вавёрка](#), має довжину 15 км, впадає в річку Лебяду, а та – у Німан (все у Лідському районі Гродненської області). Білоруська *вавёрка*, як і наша *вивірка* – це звірятко, що частіше зветься білкою.

На цій річці лежить однойменна деревня [Ваверка](#). Її історія висвітлена у корисній статті [Лаўрэш Л. [Ваверка і род Клаўсуцяў на Лідчыне](#). – Лідські летапісец, 2021 г., № 1 (93), с. 18 – 28]. З неї видно, що костел св. Трійці у Ваверці було засновано у 3-й чв. 15 ст. (акти від 1463 та 1479 років). Звістка про його заснування в 1413 р. походить із підробленого документа.

Виходить, що Ваверка в цей час була досить значним поселенням, хоча й не *городом*. І це виключає можливість прийняти її за Вевереск із СРГ. Якби писар СРГ знав про цю Ваверку і думав про неї, він би так і написав – Ваверка, як у сотнях інших випадків, але в СРГ написано інакше.

В. Седов у цитованій вище статті вказав на городище 12 – 13 ст. біля деревні Костенево ([Касцянева](#) Щучинського району Гродненської області) як на давній Вевереск [Седов В. В., *op. cit.*, с. 29 – 30].

Не думаю, що так може бути. 1, маленьке нічим не примітне городище було покинуте задовго до часу складання СРГ; 2, Костенево лежить у 16 км на південний захід від Ваверки; 3, ще істотніше – Костенево лежить на річці Костеневка, котра впадає у Лебяду з правого боку, в той час як Вавёрка впадає в Лебяду з лівого боку. Припустити, що жителі Вевереска – Костенева переселились за пів-дня дороги на нове місце, заснували там нове поселення із подібною, але не тотожною назвою і одразу забули назву недалекого урочища – все це неможливо.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(262) Мереск

Така назва нині невідома. Форма її може вказувати на «город на річці Меря», але й річка така невідома. Припускають, що колись-то в Московії існували «[Мерские станы](#)», але вони, здається, є дослідницькою конструкцією, а жоден з цих станів у давніх документах не звався «мерским» (мерянським, від назви племені [меря](#)).

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(263) Пустаа Ржова на Волге (264)

Знову, як і у випадку зі Стародубом на Лане, кожен з цих об'єктів сам по собі не викликає сумнівів: Пустая Ржева знаходилась біля сучасного [Новоржева](#) у Псковській області, а на [Волзі](#) знаходиться [Ржев](#) (Ржева Володимирова).

Волга – дуже велика ріка, і переплутати її з чимось інше неможливо. Просто писар СРГ помилився, помістивши на Волзі Пусту Ржеву замість справжньої Ржеви (Ржова – № 398 в СРГ).

Із Пустою Ржевою ситуація дуже непроста [*Янин В. Л., Бассалыго Л. А. Пусторжевская земля в XV в.: территория и границы. – Отечественная история, 1993 г., № 5, с. 108 – 123*]. У статті детально простежена географія Пусторжевського повіту (уезда) за писцовою книгою 1583 р., дані якої дослідники екстраполюють назад, у 15 ст. Але в цій книзі немає самої Пустої Ржеви. Ранні згадки про Ржеву (1406, 1435) не називають її «Пустою», вперше така назва зафіксована в СРГ. В цитованій вище записці про ржевську данину (1478..1479 рр.) також немає «Пустої»: «Ино наехал княз Лыко на Ржову и на Луки и тут во Ржове...» [LM 4, № 140, р. 149; шановні автори статті помилились, зазначивши на с. 118, нібито в цій записці «Пустая Ржова» не згадується].

В «Разрядной книге» маємо записи про воєвод «во Ржеве и в Заволочье» (7075 / 1567, 7084 / 1576, 7086 / 1578) і тільки в 7088 (1580) р. – «во Ржове Пустой и в Заволочье» [[Разрядная книга 1559 – 1605 гг.](#) – М.: 1974 г., с. 49, 131, 152, 169]. Таким чином, «Пустая Ржова» в СРГ випереджає пізніші згадки такої назви більше ніж на століття.

Остаточно автори висловлюють припущення, що Пуста Ржева – це сучасна деревня [Дворцы](#) Бежаницького району Псковської області у 30 км на південний схід від Новоржева. Приймаю цю локалізацію із застереженням. Клас вірогідності – В.

Спроба В. Кучкіна витлумачити «на Волге» (СРГ 264) як назву **города** [*Кучкин В. А. К изучению процесса централизации в Восточной Европе (Ржева и её волости в XIV – XV вв.). – История СССР, 1984 г., № 6, с. 158*]. вважаю непотрібною і непереконливою. Прийменник «на» скрізь в СРГ позначає

назву ріки, не бачу найменшої причини думати, що в записі 264 стоїть щось інакше. В. К. посилається на грамоту Ольгерда 1371 р. [Русская историческая библиотека, 1880 г., т. 6, приложение, № 24, стб. 137 – 138], де в грецькому оригінальному тексті стоїть «τὸ Βόλγο», а в російському перекладі – «Волго». Хоча в тексті немає ніякого «города», В. К. упевнено вказує на сучасне **озеро Волго**, біля якого по його мислі мав би стояти отой «город». Грецьке слово грамоти можна читати не тільки як **Волго**, але також і як **Болго** (ну, як василевс / базилевс, чи вівліюфіка / бібліотека). Чим би не було оце загадкове Болго / Волго, воно не має стосунку до СРГ.

(265) Мелечя

Назва Мелечя нині невідома, але відомі два об'єкти із подібною назвою – Мелеча: **деревня** у Демянському районі Новгородської області та невелика (95 км) **річка** на півночі Тверської області (гирло її лежить у 130 км на північ від Твері).

Через системну відсутність в СРГ тверських об'єктів річка нам мало підходить, а от деревня Мелече може знадобитись, хоча вона лежить в Новгородській землі і тут виглядає не на місці (як і новгородська Морева – 231). Приймаю цю деревню із застереженням. Клас вірогідності – Б.

(266) Селук

Така назва нині невідома. Була колись стаття В. Успенського [*Успенский В.П.* Литовские пограничные городки: Селук, Горышин и другие. – Тверь, 1892 г.], але її нині в Мережі немає. Можливо, писар СРГ прийняв початкове *в* за прийменник і так Вселук перетворився на Селук.

В 1371 р. Ольгерд скаржився, що лиха Москва забрала в нього «τὸ Κλήτζεν, τὸ Βσέλουκ» (Кличен, Вселук) [Русская историческая библиотека, 1880 г., т. 6, приложение, № 24, стб. 137 – 138].

Далі 20 жовтня 1483 р. московський великий князь виставив грамоту для свого молодшого брата Бориса, якою було розмежовано землі Великого Новгорода, належні великому князю, і землі Ржевського повіту, належні князю Борису [ДДГ, № 77, с. 290 – 292]. Коментуванню цього документу В. Кучкин присвятив спеціальну статтю [*Кучкин В.А.* Межевание 1483 г. и вопрос о древней новгородско-смоленской границе. – Новгородский исторический сборник, 1984 г., вып. 2 (12), с. 165 – 174]. Розібравши масу топонімів, згаданих у грамоті, В. К. дійшов висновку: «Вселук стоял на мысе между озерами Вселуг и Пено... Рубеж Вселука с новгородским Стержем вырисовывается благодаря упоминанию в грамоте 1483 г., кроме оз. Улеино, Ермолкина ручья, р. Волги, р. Старой Волги и р. Руны, которые отыскиваются на карте» [с. 174, 171].

Наступна згадка ржевської «волости Всолук (!)» міститься у заповіті сина князя Бориса Васильовича – Федора Борисовича, складеному в 1506 р. [ДДГ, № 98, с. 407].

Далі «волость Вселун (!)» значиться серед волостей, які цар Іван 4-й в 7073 (1565) році забрав в опричнину [ПСРЛ, 1906 г., т. 13, ч. 2, с. 395].

Далі Вселуцька волость докладно описана в писцових книгах 1587..1589 та 1635..1642 років, котрі поки що не опубліковані [*Фролов А. А.* [Новые материалы](#) по исторической географии земель Ржевы Володимировой. – Вестник Тверского университета, серия история, 2013 г., вып. 3, с. 60 – 61].

Аналізу топоніму *Вселуг* присвячена стаття В. Васильєва [*Васильев В. Л. Этимологические заметки о балто-славянской гидронимии исторических новгородско-псковских земель (Вселуг, Долосоц).* – Вопросы ономастики, 2021 г., т. 18, № 1, с. 113 – 127].

Так виглядає все-луко-знавство на сучасному етапі, на 11-у році агресивної війни злочинної імперії зла, тобто Росії, проти незалежної України.

Ріка Волга, коли тече Валдайською височиною, охоче розливається озерами, і от озеро [Вселуг](#) – це одне з них. Воно закінчується виразним півостровом, на кінці якого стоїть деревня [Вселуки](#) Пенівської округи Тверської області. Нижче цього півострова Волга утворює озеро Пено, котре закінчується біля однойменного містечка.

Ріка Руна має виток в озері Истошня, тече із заходу на схід і через 15 км впадає у Волгу між озерами Стерж на півночі й Вселуг на півдні. Від її гирла до деревні Вселуки – 15 км на південь.

Отже, деревня Вселуки лежить у 130 км на північний захід від Ржева й у 80 км на північний схід від Торопця, але волость належала до Ржева, мабуть з огляду на зручний шлях по Волзі. Чи був там якийсь **город**, укріплення – з письмових згадок не видно. Клас вірогідності – Б.

(267) Вьсвято

Точно така назва нині невідома, але добре відома з Новгородського 1-го літопису: «Воеваша Литва около Торопця; и гонися по них Ярослав с новгородци до Вьсвята, не угони их» (6731 / 1223 р.), «Тои же зиме придоша Литва... Князь же Ярославъ съгони е на Вьсвяте и наворопи на не» (6733 / 1225 р.); князь Олександр «поеха в мале дружине, и сrete иную [литовську] рать у Вьсвята» (6753 / 1245 р.) [НІЛ, с. 61, 64, 79]. Контекст згадок досить упевнено вказує на сучасне місто [Усвяти](#) на півдні Псковської області.

В ранніх книгах Литовської метрики цієї назви немає. У згаданому вище договорі 1508 року великий князь московський зобов'язався не вступатися «в Св[я]то», котре залишилось за Литвою і за контекстом переліку знаходилося десь біля Вітебська. Це відповідає розташуванню Усвят.

Наказ заснувати **город** Усвяті віддав цар Іван 4-й – так сказано в його заповіті 1572 р. [ДДГ, № 104, с. 440]. Думаю, це було уже під час Лівонської війни.

Видно, що в 15 ст. це місце не було чимось визначним, а згадки 13 ст. взагалі можуть стосуватись урочища чи річки. Можливо, запис запозичено з Новгородського 1-го літопису. Клас вірогідності – Б.

(268) Жижеч

Назва у точно такій формі відома з Новгородського 1-го літопису: «биша я [литву] под Торопчемь... и би я под Жижьчемь» (6753 / 1245 р.) Так в старшому ізводі, а в молодшому «под Жижичемь» [НІЛ, с. 79, 304]. Далі маємо згадку в СГС «Zzÿzzecz» (1432 р.). У згаданому вище договорі 1508 р. значиться Жижецька волость, яку захопила Москва.

Нині відомо Жижецьке озеро, на березі якого стоїть деревня [Жижица](#) Куньїнського району Псковської області. Це 30 км на південний захід від Торопця, що добре відповідає контексту згадки 1245 р. Форма назви наводить на думку про запозичення із Новгородського 1-го літопису. Клас вірогідності – Б.

(269) Єрусалим

Нарешті трапилась назва, відносно якої можна не мати ніяких сумнівів. Це – [столиця](#) сучасного Ізраїлю.

А як же він потрапив у число «литовських городів» СРГ? Не знаю, просто читаю так, як написано.

Спроби дослідників «врятувати ситуацію» вказівками на Єрусалимську слобідку, котра нібито існувала у Кашині [*Ююкин М. А. Этимологический словарь летописных географических названий северной и восточной Руси. – М.: Флинта, 2015.*] або на деревню [Єрусалимка](#) (12 км на південь від Пскова, історія її невідома самим москалям) [*Терентьев В. О., Терентьева Н. М. Єрусалим. Таинственный город из «Списка русских городов дальних и ближних». – «Воротынские чтения», Вологда, 2023 р., с. 152 – 161*] – слабкі й непереконливі. (Обидві названі роботи недоступні в Мережі, тому я їх не читав.)

У християн є таке свято – «Вхід господень у Єрусалим», і відповідно є церкви з такою посвятою. Їх небагато ([в Росії – 8](#)), але вони є, і територія довкола такої церкви цілком може зватись Входом-Єрусалимкою чи просто Єрусалимкою. Але псковська Єрусалимка і того не мала – вона мабуть завжди була деревнею (поселенням без власної церкви) і маючи нині населення 7 чоловік, навряд чи колись власну церкву матиме.

Отже, Єрусалим у Палестині. Клас вірогідності – А.

(270) Ржищев

Нині маємо два поселення з точно такою назвою:

1. Село [Ржищів](#) у Луцькому районі Волинської області, найдавніша згадка про яке пов'язана із церквою 18 ст.
2. Місто [Ржищів](#) на Дніпрі в Обухівському районі Київської області. Історію його починають прямо із надання магдебурзького права в 1506 р. великим князем Сигізмундом 1-м. Якщо це правда, то вийде, що це було на самому початку його правління, бо він був проголошений великим князем допіру в жовтні 1506 р. В 6-й книзі записів Литовської метрики, котра містить документи початку правління Сигізмунда 1-го, такого привілею нема. Якщо він справді колись існував, то дійшов до нас, мабуть, у якомусь пізнішому підтвердженні (я його не шукав).

Із зусиллям приймаю Ржищів на Дніпрі. Клас вірогідності – В.

(271) Білобережжя

Топонім досить поширений, означає «білий берег» – і тільки. Чому берег може бути білим? Від покладів мармуру, або крейди, або вапняку (білого каменю), або нарешті від білого кварцевого піску (кварц сам по собі безбарвний, тому пісок з нього – білий; якщо пісок жовтий або навіть червоний – це домішка окислу заліза). Оце останнє білобережжя можна знайти прямо в Києві: на відміну від виразно жовтого піску по берегах Дніпра, пісок на нижній Десні значно біліший, і по контрасту можна назвати це Білобережжям.

Я спеціально не займався Білобережжям, але знайшов їх два: одне – біля впадіння річки Дьоржа у Волгу в Тверській області [докладніше: *Жарких М. І. Міфічна «битва на Синій Воді».* – К.: 2017 р., розділ «[Волость Синя](#)»], а друге – на Дніпрі біля Кременчука [докладніше: *Жарких М. І. Терехтемирів.* – К.: 2013 р., розділ «[Урочище Білобережжя](#)»].

Окрім того, хрестоматійно відоме «ста зимовать в Бѣлобережьи» зі статті «Повісті временних літ» за 6479 (971) р. [ПатЛ, стб. 61]. Сучасним українським патріотам заманулось розмістити його на кінці Кінбурнської коси, де в 2009 р. було утворено національний природний парк «[Білобережжя Святослава](#)». Чому б і ні? Не зимував там князь Святослав – ну, так ще колись зазимує, нікуди не подінеться.

Далі є село [Білобережжя](#) у Дубенському районі Рівненської області, а ще містечко [Білі Береги](#) на Десні біля Брянська, а ще є містечко [Белая Берёзка](#) у тій же Брянській області, і так далі.

Все це не переконало Г. Козубовського, котрий цілком довільно і фантазійно умістив Білобережжя зразка 1363 року на ріці Бог (Південний Буг) – якраз там, де такого топоніма ніхто не знає [*Козубовський Г. А. [До проблеми](#) літописного Білобережжя XIV ст. – Археологія і давня історія України, 2022 р., № 2 (43), с. 351 – 378*]. Ну, він у нас вчений, археолог, йому можна створювати «проблеми» з нічого і дурниці писати.

З усього цього для тлумачення СРГ надається тільки Білобережжя з літопису. Писар СРГ, думаю, не мав поняття про його розташування (як і ми його не маємо), але мав літопис! Клас вірогідності – Б.

(272) Самара

Назва досить поширена. Якщо не зважати на старорежимну [Самарію](#), яка колись-то (у 9 – 8 ст. до н. е.) була столицею Ізраїльського царства, та на місто [Самарра](#) в сучасному Іраку, залишаються назви [4 річок та 8 поселень](#) в Україні та Росії:

- 1, ріка [Самара](#), котра впадає у Дніпро в Дніпрі (ну, в Січеславі!).
- 2, ріка [Самара](#), яка впадає у Волгу в місті Самара.
- 3, велике місто [Самара](#) на Волзі у гирлі однойменної ріки.
- 4, невелике село [Самара](#) в Сумському районі і області.
- 5, маленькі деревні в Росії, із яких принаймні чотири лежать у смузі, охопленій СРГ.

Ріка Самара в Україні згадана в Іпатіївському літописі під 6660 (1152) р.: «Б[ог]ъ ему [князю Мстиславу Ізяславичу] помогл Половци побѣдити на Оуглѣ [Орілі] и на Самарѣ» [ПатЛ, стб. 460].

Наступні згадки про цю ріку містяться у листі кримського царя Менглі-Гірея до московського великого князя Івана 3-го з травня 1491 р. [Сборник Русского исторического общества, 1884 г., т. 41, № 29, с. 110] та в листі того ж Івана 3-го з травня 1502 р. [там же, № 82, с. 416].

Можна зробити висновок, що про цю степову ріку знали й пам'ятали весь час, тільки через велику віддасть від постійних поселень не було нагоди про неї згадувати. Думаю, в СРГ на цьому місці згадана ріка на підставі запису в Іпатіївському літописі. Звичайно, в «Торопецьку» групу ця назва потрапила помилково. Клас вірогідності – А.

В. Кучкін слушно відкинув припущення, буцімто в СРГ згадана волзька Самара, і вказав на дніпровську Самару, але без потреби вигадав «г~~о~~род Самару» на ній [*Кучкин В. А. [Samar, Самара](#) и поволжские города в XIII–XVI в. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2012 г., № 4 (50), с. 32, прим. 27*].

(273) Броницарев

Така назва нині невідома і звучить досить дивно. Природно, що дослідники узялися ділити її на частини, думаючи, що тут дві назви помилково записані одним словом.

Наприклад, Бабенко і Комаров пропонують поділити його на «Броница, Рев» [Бабенко А. А., Комаров О. В. [Битва на Синих Водах](#) – факт или историографический миф? – Novogardia, 2020 г., № 2(6), с. 143] і думають, що ці пункти знаходились на Брянщині. Для цього вони вказали на записи Литовської метрики. Чи справді ці записи нам допомагають?

1, «у Ревнах пашня у Середника» [ЛМ 3, р. 38]. Де воно знаходилось – ніяких вказівок метрика не дає. З натяжкою можна приточити сюди «селцо в Бранском жо повете на имя Ревен» [ЛМ 6, № 236, р. 163].

Є село [Рёвны](#) у Карачевському районі Брянської області (42 км на південний схід від Брянська) і ще село [Рёвны](#) у Навлінському районі тієї ж області (30 км на південь від Брянська). Між цими селами – 36 км. Обидва села претендують на першу згадку в 1457 р. (мабуть на підставі 3-ї книги метрики, запис у якій, прецінь, не датований).

2, «дано селище Бронничи» [ЛМ 3, р. 42]. Де воно знаходилось – у метриці нема вказівки. Мережа запевняє, що сучасне місто [Бронницы](#) (54 км на південний схід від Москви) вперше згадане в 1453 році під назвою *Бронниче*.

3, «село Росашов да приселок Бронники» [ЛМ 3, р. 63]. Знову невідомо, де вони знаходились.

Назв із коренем *Брон-* відомо немало, і без додаткових вказівок між ними можна блукати довго і безуспішно. Поселень із назвою *Рев* невідомо взагалі. Отже, гіпотеза невдала, нічого не пояснює.

М. Тихомиров пропонував розбивку «Брони, Царев» [ТМН2, с. 116], але не запропонував локалізацій, котрі так само невідомі. Мені здається, що така розбивка натякає на переклад якоїсь татарської назви, але запропонувати конкретну гіпотезу я не вмію. Клас вірогідності – Г.

(274) Осечен

Перша згадка про Осечен міститься у Новгородському 1-у літописі молодшого ізводу під 6843 (1335) р.:

Воеваша Литва Новоторжскую волость на миру; и послав князь великий, пожже городкѣ Литовьскыи Осѣчен и Рясну... [НІЛ, с. 347].

Наступна згадка міститься у скарзі литовського князя Ольгерда 1371 р. – Москва забрала в нього «тò 'Оѣѣтѣено, тò Горѣсеено, тò 'Рáснòу» (Озіетцено, Горишено, Расну) [Русская историческая библиотека, 1880 г., т. 6, приложение, № 24, стб. 137 – 138]. Знову тут бачимо Осечен у парі з Рясною.

Далі 14 жовтня 1477 р. князь Борис Васильович Волоцький своїм заповітом віддав своїй княгині «во Ржеве Осечен, да Рясну...» [ДДГ, № 71, с. 250].

Так само його син князь Федір Борисович в 1506 р. заповідав своїй княгині «во Ржеве... Горышин... да Осечен...» [ДДГ, № 98, с. 407].

Дослідники вважають, що Осечен був *городом*, і його [городище](#) вказують на правому березі Волги біля деревні [Климово](#) Ржевського району Тверської області, у 42 км на північний захід від Ржева [Исланова И. В., Марецкий А. В., Олейников О.

М. [Городище Осечен](#) (ранний железный век и раннее средневековье). – Тверской археологический сборник, 2007 г., т. 2, вып. 6, с. 132 – 146].

Все це добре, але чому саме це городище має бути Осеченом? Ну, так сказав протоієрей Успенський [*Успенский В.П.* Литовские пограничные городки: Селук, Горышин и другие. – Тверь, 1892. Робота недоступна в Мережі], то тепер не випадає сумніватись. А між тим археологічні дослідження, описані в цитованій статті, показують залишки раннього залізного віку (орієнтовно кінця 1 тис. до н. е.), далі потужний культурний шар часів Київської Русі, а для пізнішого часу згадано тільки «могильные ямы позднесредневековых захоронений», котрі перерізають отой шар. Ясна річ – використання території городища як цвинтаря виключає можливість одночасного функціонування укріплення. Знахідок 14 – 16 ст., яких можна було очікувати з огляду на письмові згадки, не знайдено, і це в парі з відсутністю топонімічних слідів змушує відмовитись від запропонованої локалізації.

Немає сумніву, що Осечен знаходився десь біля Ржева, але точне місце його наразі не виявлене. Клас вірогідності – Г.

(275) Рясна

Це поселення, як ми бачили вище, виступає у письмових джерелах у парі з Осеченом. Дослідники вказують на деревню [Рясня](#) Старицького району Тверської області, у 50 км на північ від Ржева [*Янин В. Л.* Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII – XV веков. М.: 1998 р., [с. 61 – 70](#)]. З цим слід погодитись. Клас вірогідності – А.

(276) Тур

Топонім досить поширений, може означати як поселення, так і річку. Навіть якщо відхилити [назви із таким звучанням](#) у Франції, Швейцарії, Угорщині та Румунії, то залишаться назви в Україні, Білорусії, Польщі та Росії. Є з чого обирати.

Але палець В. Л. Яніна потрапив не на об'єкт із точним співпадінням, а на подібну назву Туры [*Янин В. Л.* Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII – XV веков. М.: 1998 р., [с. 61 – 70](#)]. Так до 1917 року звався погост у Торопецькому повіті, котрий від 1923 р. зветься [Покровское](#) (нині це покинута деревня).

Тура згадана серед торопецьких волостей в заповіті московського великого князя Івана 3-го 1504 р. [ДДГ, № 89, с. 357]. Далі Туру згадано серед торопецьких волостей в заповіті царя Івана 4-го 1572 р. [ДДГ, № 104, с. 438]. Нема сумніву, що тут маємо згадки про Туру, вказану Яніним.

Але географічних назв з основою *Тур-* досить багато, і залишається сумнів: чи Тур з СРГ – це справді оця Тура, чи Турово в Пусторжевському повіті, згадане вище, чи ще щось. Приймаю Туру-Торопецьку з великими застереженнями. Клас вірогідності – В.

(277) Копорья

Назва повторює назву Копорья № 424, котре розміщене краще, серед новгородських об'єктів. Це вже третій випадок, коли новгородські об'єкти потрапляють в «торопецьку» групу. Клас вірогідності – Ж.

(278) на Порозе

Копор'є стоїть на маленькій (21 км) річці [Копорка](#), котра впадає у річку Воронка, а та через 1 км впадає у Фінську затоку Балтійського моря. Назва річки – похідна від Копор'я, чи є на ній якісь пороги – наука не знає.

Річки із назвою Порог невідомі, а самі річкові пороги (апелятив) досить поширені. На верхній Волзі відомі [Бенские пороги](#) у 60 км на північний захід від Ржева, приблизно на половині дороги із Ржева до Вселук. Можливо, в СРГ випадково пропущено назву поселення, котре знаходилося біля цих порогів. Нотую для подальших пошуків.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(279) Карачев

Назва унікальна і безспірно стосується сучасного [міста](#) у Брянській області. Клас вірогідності – А.

Город вперше згадано в Іпатіївському літописі під 6655 (1147) роком : «побѣже С[вя]тослав из Новагорода [Сіверського] Корачеву» [ІпатЛ, стб. 334; ЛЛ-2, стб. 314], далі під 6663 (1155), 6693 (1185) р. [ІпатЛ, стб. 479, 637, 645]; під 6701 (1193) р. маємо сучасну форму *Карачев* [ІпатЛ, стб. 679].

В середині 15 ст. маємо згадки: «у Корачове... Корачов... у Корачове 4 бобровники» [LM 3, р. 42, 44, 45], що вказує на приналежність поселення до Литви.

(280) Торуса

Перша непряма згадка належить до 6883 (1375) р., коли в числі московської коаліції проти Твері названі «князь Семен Костянтинович Оболенский, князь Иван, брат его, Торужский» [СимЛ, с. 116]. Далі в тому ж літописі під 6716 (1408) р. згадано про «мор на люди в волостях... Торуских» [СимЛ, с. 155]. Далі в 6988 (1480) р. Торуса згадана в описі походу царя Ахмата на Московське князівство [СимЛ, с. 267].

В 1390 р. великий князь московський Василь 1-й уклав договір зі своїм стриєм Володимиром Андрійовичем. В цьому договорі він висловив намір захопити Муром або Торусу [ДДГ, № 13, с. 38].

Безспірно сучасне місто [Таруса](#) на Оці в Калузькій області. Клас вірогідності – А.

М. Тихомиров зауважив:

На реке Малый Туд стоит село Тарусы; возможно, что здесь и был город Таруса, показанный в этом месте в «Списке русских городов», который не следует смешивать с Тарусой на Оке [ТМН2, с. 117].

До цього погляду приєднався В. Янін у названій вище статті.

Така [деревня](#) справді існує у Тверській області, у 70 км на захід від Ржева. І тільки. Історія її невідома, чому вона мали би існувати уже в 15 ст. – неясно. Думаю, точне співпадіння назви з містечком на Оці, котре безспірно існувало в 14 – 15 ст., робить цей здогад зайвим.

(281) Туд

Сучасна ріка [Тудовка](#) має довжину 103 км, тече у Тверській області із заходу на схід і впадає у Волгу трохи вище від деревні Харино Ржевського району. Від Ржева до її гирла – 35 км. Давніше ця ріка звалася Туд.

М. Тихомиров вважав, що Туд із СРГ – це сучасне село [Молодой Туд](#) у 13 км від гирла Тудовки [ТМН2, с. 116]. Давніші дослідники, а за ними й В. Янін вказують на [місце](#) біля гирла Тудовки, де має бути урочище «Городок» [Янин В. Л., *op. cit.*].

Звичайно, було би більш переконливо, якби були свідчення існування якогось поселення на ріці Туд в 14 – 15 ст. Наразі можна прийняти назву в СРГ за назву річки. Клас вірогідності – А.

(282) Сижка

Вперше Сижка згадана у скарзі Ольгерда 1371 р.: «τὸ Ρζόβα, τὸ Σήζκα, τὸ Γοῦδην» (Ржобу / Ржову, Сизку, Гудин) [Русская историческая библиотека, 1880 г., т. 6, приложение, № 24, стб. 137 – 138]. Чим була ця Сижка – з документа не видно.

Далі в 1449 р. великий князь московський Василь 2-й уклав мирний договір із польським королем Казимиром 4-м, і в ньому Ржева з волостями визнана московським володінням. В описі границі згадано орієнтир «на верх Сижки» [ДДГ, № 53, с. 160]. Тут чітко видно, що Сижка – це ріка.

Наступний договір уклав у 1494 р. син Василя – великий князь московський Іван 3-й із сином Казимира – великим князем литовським Олександром. В ньому розділ про Ржеву точно повторює договір 1449 р., включно із фразою «на верх Сижки» [ДДГ, № 83, с. 329].

Ця маленька (74 км) ріка нині зветься [Сишка](#), тече вона у Тверській області із заходу на схід і впадає у Волгу з правого боку біля деревні [Кокошкино](#) Ржевського району. Її гирло знаходиться у 18 км на захід від Ржева.

Дослідники рубежа 19 – 20 ст., а слідом за ними і В. Янін локалізують «[древний город](#)» у гирлі р. Сижка, де мав би знаходитись Никольський погост (Никола Сишка) [Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII – XV веков. М.: 1998 р., [с. 61 – 70](#)]. Такого погоста нині там немає.

Можна погодитись тільки з тим, що в 14 – 15 ст. була відома ріка Сижка – і тільки. Клас вірогідності – А. Ніякого поселення чи тим більше укріплення з наведених згадок не видно.

(283) Горышон

Перша згадка міститься у скарзі литовського князя Ольгерда 1371 р. – Москва забрала в нього «τὸ Ὁζήτζενο, τὸ **Γορήσενο**, τὸ Ράσνου» (Озієтцено, Горишено, Расну) [Русская историческая библиотека, 1880 г., т. 6, приложение, № 24, стб. 137 – 138].

Далі князь Федір Борисович Волоцький в 1506 р. заповідав своїй княгині «во Ржове... Горышин... да Осечен...» І далі в цьому ж заповіті князь віддав деревні «Хрестцы да Голенково» у Горишинській волості Троїцькому монастирю в Селіжарові [ДДГ, № 98, с. 407, 408].

На відміну від самого Горишина, ці деревні існують і нині: [Крестцы](#) та [Голенково-Погост](#) у Селіжаровському районі Тверської області. Голенково лежить у 7 км на північний захід від Крестців, і в 13 км на північ від Селіжарова. Обидві деревні лежать у 90..97 км на північний захід від Ржева. Отакі маємо орієнтири для Горишинської волості.

«[Город Горишин](#)» вказують на правому березі Волги біля деревні [Лошаково](#) [Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – М.: 1996 г., с. 114]. Ця деревня лежить у 18 км на південний схід від Селіжарова і у 27 км на південний схід від Голенкова. Чому це нічим не примітне городище має бути саме Горишином, а не чимось іншим – мені неясно.

З письмових згадок можна вивести, що Горишин – це скорочена назва Горишинської волості, котра лежала на північ від Селіжарова. Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(284) Луки

Назва *Луки* [досить поширена](#): маємо 6 поселень в Білорусії, 5 в Україні і 8 – в Росії. Майже всі вони лежать в смузі, охопленій СРГ. Обирати між ними – немає ніяких підстав. В СРГ є ще одні Луки – № 420.

Дослідники (наприклад, М. Тихомиров [ТМН2, с. 113]) нічого сумняшеся думали про [Великі Луки](#) у Псковській області, але справа не стоїть так просто.

1, в ужи цитованій грамоті Ольгерда серед московських загарбань названо «тò Лоўки тò Мёуа» (Мега-Луки, Великі Луки) [Русская историческая библиотека, 1880 г., т. 6, приложение, № 24, стб. 137 – 138].

2, В СГС (1432 р.) згадано «Welikee Lucky».

Висновок: назва «Великі Луки» була в часи складання СРГ добре відомою, яка унікально ідентифікувала оці *Луки* серед усіх інших *Лук*. В той же час Луки з СРГ слід вважати невідомим об'єктом. Клас вірогідності – Г.

Також не слід забувати запис 6913 (1405) р. про конфлікт Новгорода та Пскова, коли псковичі повоювали «села новгородская Луки и Ржову» [НКЛ, с. 170; Н4Л, с. 399]. Очевидно, Ржова тут – це відома уже нам Пуста Ржева (263), тому й Луки треба шукати десь поблизу. Ці Луки [згадані були вище](#) в записі про ржевську данину 1478..1479 рр.

Всього у складі «Торопецько-Єрусалимської» групи маємо 58 об'єктів. Із них маємо надійно локалізованих (А) – 20 (34 %), відносно упевнено локалізованих (Б) – 5 (9 %), погано, невпевнено локалізованих (В) – 6 (10 %), невідомих (Г) – 17 (29 %), літературних (Е) – 4 (7 %), дублікатів – 3 (5 %). Всього проблемних об'єктів (В – Ж) – 30, або 52 %. Отже, ця частина СРГ має дуже низьку якість.

Якщо подивитись на локалізовані об'єкт (А + Б), то маємо такі області концентрації:

- Торопець + Ржевський повіт (без самої Ржеви!) – 8 об'єктів;
- Верхня течія Оки – 7 об'єктів.
- Сіверщина – 4 об'єкти;
- решта розкидана по просторах Білорусії, України та Близького Сходу (Єрусалим!).

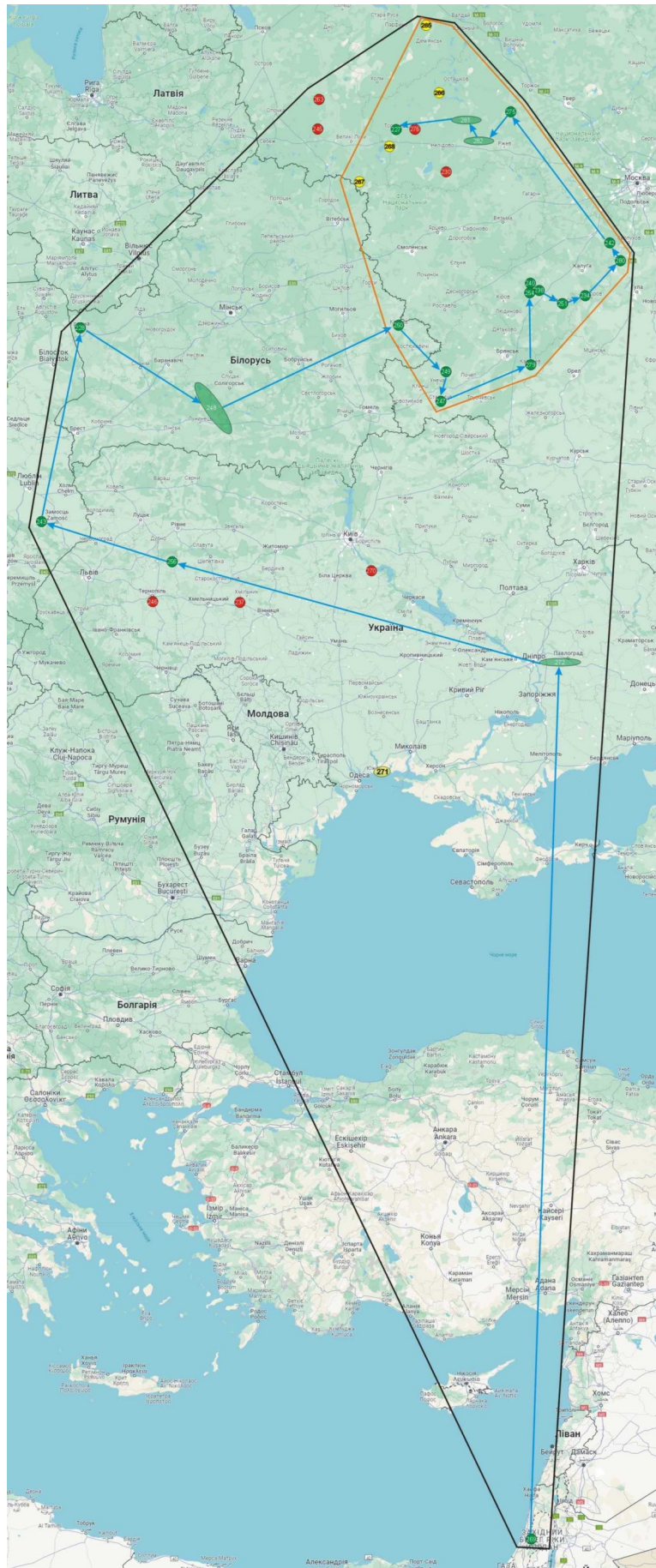
Маю загальне враження, що в основі даної групи лежали два документи 1 пол. 15 ст. – один описував північно-східну ділянку кордону Великого князівства Литовського, а другий – східну його ділянку. В СРГ відомості з цих документів перемішані між собою і до них ще домішані літературні об'єкти з території сучасної України. Ну, і Єрусалим виглядає тут чужорідною домішкою, але його з тексту викинути не можна.

Картосхеми

Перед північчю, десь о 23:50 5 серпня 2024 р., я чув сирени повітряної тривоги, а невдовзі (приблизно о 0:07 6 серпня 2024 р.) упродовж дуже короткого часу, до однієї хвилини, пролунало не менше семи вибухів. І ще один вибух в чув трохи пізніше, десь о 0:35 6 серпня 2024 р. Можливо, їх було й більше в цій серії, тільки я прокинувся уже на останній.

Пишуть, що пушкіністи (пушкіноїди? пушкіно-єди? пушкіно-жери? пушкіно-фаги? пушкіно-філи? пушкіно-люби?) обстрілювали Київ балістичними ракетами Іскандер-М чи північно-корейськими ракетами KN-23. Наразі в Києві жертв і руйнувань немає (6 серпня 2024 р. о 8:00).

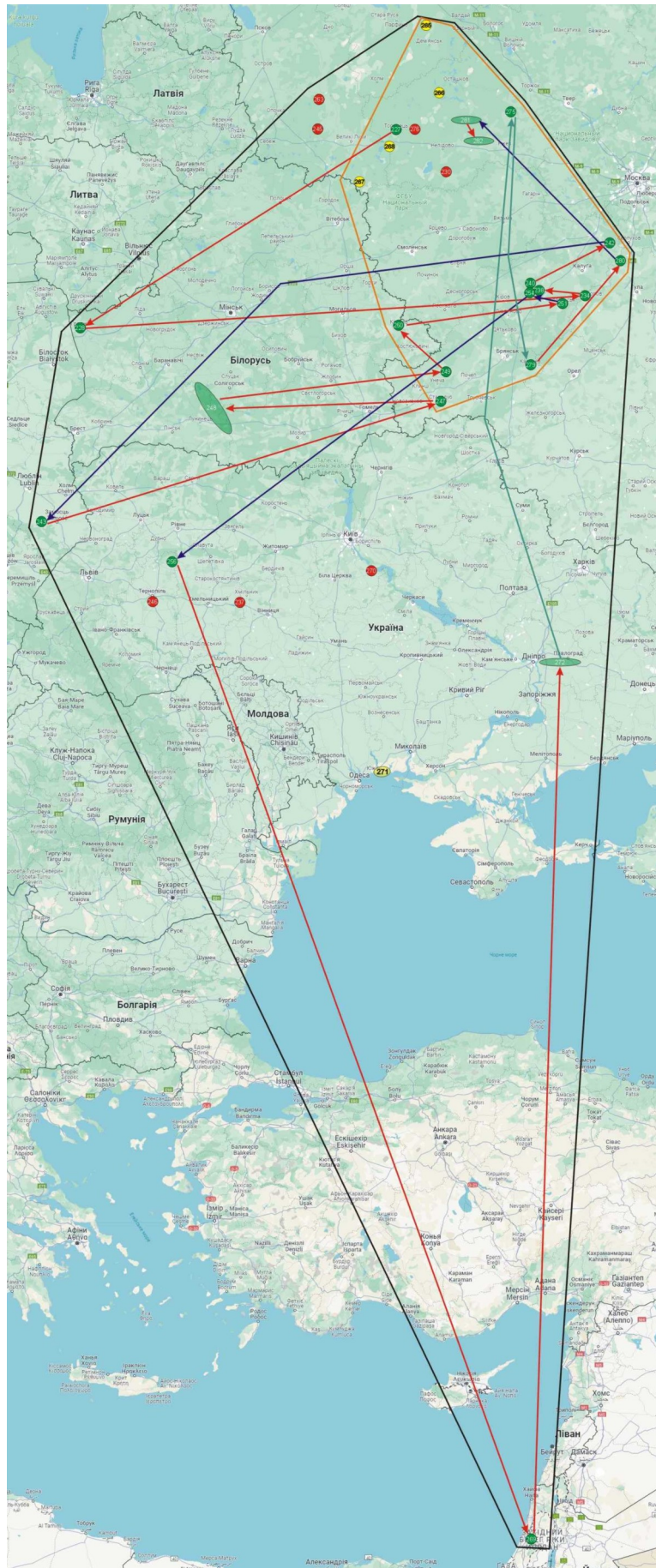
«Торопецько-Єрусалимська» група досить численна, але дуже низької якості і дуже хаотична. Я склав такий оптимальний маршрут: 269 (починаємо з Єрусалима, не інакше!) → 272 → 256 → 243 → 228 → 248 → 250 → 249 → 247 → 279 → 254 → 240 → 238 → 251 → 234 → 280 → 242 → 275 → 282 → 281 → 227 (і закінчуємо в Торопці) = 4824 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками. Але охочі можуть спробувати побудувати економніший маршрут.

«Торопецько-Єрусалимська» група. Оптимальний маршрут

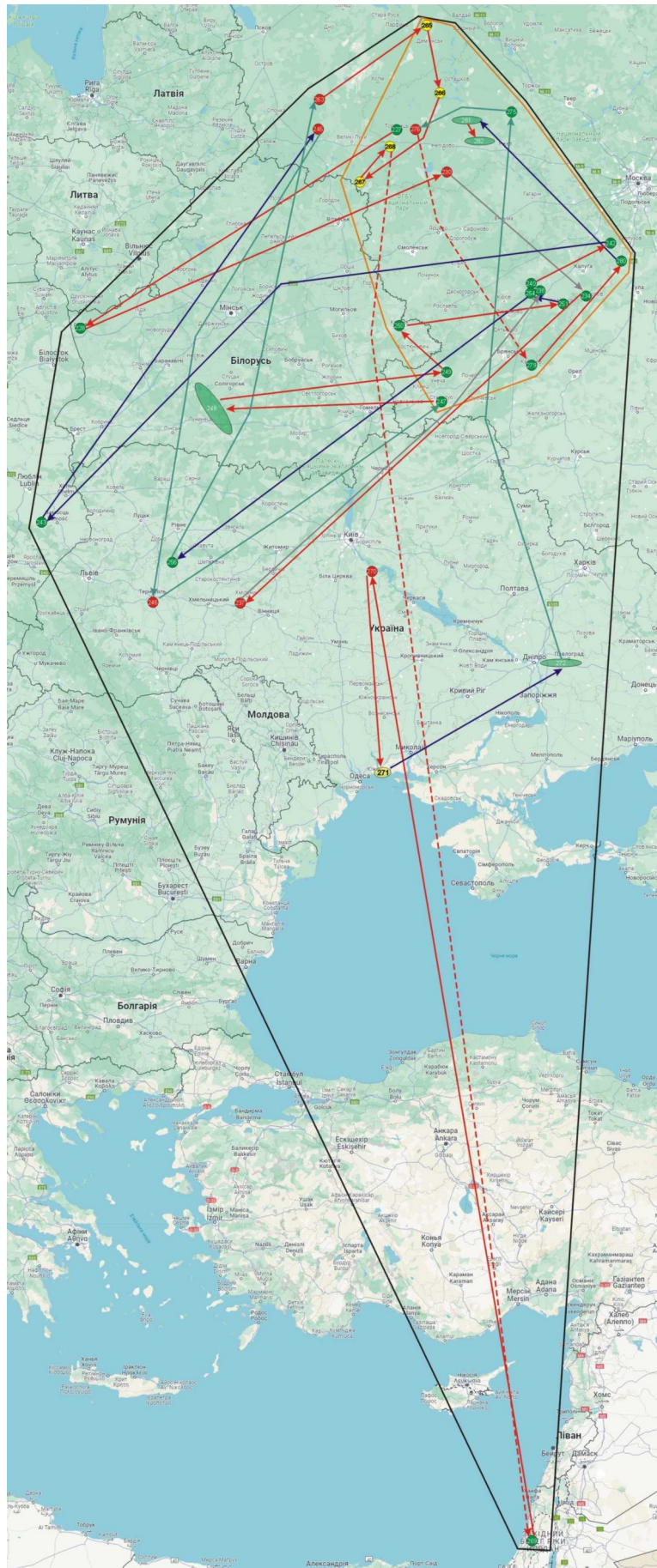
З'явилося уточнення, що збито дві з чотирьох балістичних ракет (чи це були Іскандери, чи KN-23 – поки що не пишуть). Також написали, що уламки збитої ракети упали на автостоянку в Деснянському районі Києва (6 серпня 2024 р. о 10:17).

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 227 → 228 → 234 → 238 → 240 → 242 → 243 → 247 → 248 → 249 → 250 → 251 → 254 → 256 → 269 → 272 → 275 → 279 → 280 → 281 → 282 = 11276 км. Він нанесений на наступній схемі стрілками різних кольорів; кольори не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині (а вона все одно виникає, бо яскравих кольорів не вистачає, доводиться вживати бліді). Ентропія-А = 234 %.

«Торопецько-Єрусалимська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В): $227 \rightarrow 228 \rightarrow 230 \rightarrow 234 \rightarrow 237 \rightarrow 238 \rightarrow 240 \rightarrow 242 \rightarrow 243 \rightarrow 245 \rightarrow 246 \rightarrow 247 \rightarrow 248 \rightarrow 249 \rightarrow 250 \rightarrow 251 \rightarrow 254 \rightarrow 256 \rightarrow 263 \rightarrow 265 \rightarrow 266 \rightarrow 267 \rightarrow 268 \rightarrow 269 \rightarrow 270 \rightarrow 271 \rightarrow 272 \rightarrow 275 \rightarrow 276 \rightarrow 279 \rightarrow 280 \rightarrow 281 \rightarrow 282 = 17402$ км, що дає нам ентропію-В = 361 %. Маємо значний ріст ентропії і додаткову плутанину, так що блідими кольорами ліній не можна обмежитись, і доводиться креслити пунктирні лінії:

«Торопецько-Єрусалимська» група.
Реальний маршрут (класи А + Б + В)

Пишуть, що вчорашня атака гнило-солом'янців (біля півночі 5 / 6 серпня 2024 р.) спричинила досить значні пошкодження в одному з районів Київської області (7 серпня 2024 р. о 8:50).

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (265 – 269) дорівнює 2900 км. Зі складу групи можна вилучити цілу купу сторонніх об'єктів:

- Городно (228) та річка Лань (248) краще вписуються у «Литовську» групу;
- Сутейськ (243), Шумськ (256) та Микулин (243) слід би перенести у «Волинсько-Галицьку» групу;
- Божеськ (237) краще перенести в «Подільську» групу;
- Ржищів (270), Білобережжя (271) та Самара (272) краще вписуються в «Іпатіївську» групу;
- нарешті, Єрусалим (269) мав би утворити окрему групу – він же Єрусалим, а не аби-що!

З вилученням цих об'єктів ядро групи (контур жовто-гарячого кольору) набуває діаметр 585 км (265 – 247), або 20 % від повного діаметру.

12. «Смоленська» група (№ 286 – 298)

Пишуть: сьогодні вночі лаптеносні Шахеди кружляли Україною і намагались ударити по Києву з північно-східного напрямку. Всі вони були знищені на підступах до столиці, потерпілих і руйнувань немає. Я особисто нічого не чув, бо мої вікна виходять на південний захід, звуки з північного сходу долинають до мене погано (20 червня 2024 р. о 7:50).

«Смоленська» група об'єктів в СРГ починається доречним заголовком «А се смоленский» і на першому місці в ній стоїть Смоленськ. Це – унікальне з'явище серед заголовків СРГ.

(286) Смолнеск на Днєпре (287)

Безспірне сучасне місто Смоленськ, котре справді стоїть на Дніпрі (і в цій деталі СРГ не помилився!). Клас вірогідності – А.

(288) Елно

Точно такої назви нині немає, дослідники автоматично виправляють її на Ельня – місто у 75 км на схід від Смоленська.

В 4-й грамоті для Смоленської єпархії згадано: «От Елны урока три гривны и лисица» [Древнерусские княжеские уставы 11 – 15 вв. – М.: 1976 г., с. 146].

Грамота походять із комплексу 4 грамот для Смоленської єпархії, збережених в єдиному списку 16 ст. Л. Алексєєв датував цю грамоту 1210-ми роками [Алексєєв Л. В. Смоленская земля в 9 – 13 вв. – М.: 1980 г., розділ «Грамоты смоленской епископии XII – начала XIII в.»].

В 1447 р. загін із Брянська, рухаючись на північ, пройшов попри Єльню [СимЛ, с. 202]. «Волостка Ельна» згадана у переліку пожалувань короля Казимира 1488 р. [LM 4, № 16.8, р. 68], далі у пожалуванні великого князя Олександра з 23 жовтня 1495 р. («в Смоленском повете у Елной») [LM 6, № 134, р.

120] і далі у московсько-литовському мирному договорі 1503 р. (в числі смоленських волостей, які належали Литві) [LM 5, № 118.13, р. 209].

В СГС (1432 р.) Єльня не згадується, так само нема про неї згадок в московських документах [ДДГ]. Отже, існування такого поселення в середині – 2 пол. 15 ст. засвідчено надійно, але великого значення це поселення не мало, і мабуть не було укріпленим. Клас вірогідності – А.

(289) на Име

Слід знати, що Єльня стоїть біля витoku ріки Десна – її виток лежить у 7 км на схід від Єльні. В Єльні у Десну впадають кілька зовсім дрібних річок, не підписаних на карті.

Одна річка Іма відома в Бурятії і [ще дві](#) – у Пермському краї, у басейні Ками. Там же є й озеро Іма. Гирла обох річок лежать у якихось 230 км на північний схід від Вятки (СРГ № 352), і нічого неможливого у такій віддалі я не бачу. Але все ж таки бажано додатково обґрунтувати приналежність річки Іми до Смоленського князівства (як і Єрусалима – до князівства Литовського).

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(290) Вязма

Окрім добре відомого міста [Вязьма](#) на однойменній річці, відомі ще [три деревні](#) такої назви.

В 6808 (1300) році князь Олександр Глібович із Смоленська напав був на Дорогобуж, але на відсіч прийшов князь Андрій Вяземський із вяземцями і побили смольнян [СимЛ, с. 84]. Тут маємо непряму згадку про Вязьму. Далі [город Вязьма](#) прямо згадується в 6911 (1403) р. – литовський князь Вітовт послав князя Лугвеня, і той захопив Вязьму й узяв у полон князя Івана Святославича [СимЛ, с. 150]. Далі в 6915 (1407) році московський князь Василь 1-й підняв війту проти свого тестя Вітовта, і війська сточили битву біля Вязми [СимЛ, с. 154]. Далі в 1427 р. Вітовт уклав договір із тверським князем Борисом, серед умов якого було право Вітовта брати мито у Вязмі [ДДГ, № 23, с. 63]. Ця умова повторена в договорі того ж князя Бориса із наступником Вітовта – королем Казимиром в 1449 р. [ДДГ, № 54, с. 164].

Думаю, наведених даних досить, щоби переконатись у важливому значенні Вязми в 1 пол. 15 ст. (але не раніше!) і в тому, що вона була укріпленим [городом](#). Клас вірогідності – А.

(291) Дорогобуж

Дорогобуж на Волині був згаданий в СРГ раніше (164), а на цьому місці можна не сумніватись, що йдеться про [Дорогобуж](#) на Дніпрі у 82 км на схід від Смоленська.

Перша згадка про нього належить до 1300 р. (як вище) і свідчить, що Дорогобуж був укріпленим. Далі з 1427 і 1449 років маємо згадки про литовське мито в Дорогобужі (як і у Вязьму, див. вище). До сер. 15 ст. належить згадка про князя Андрія Дорогобузького, який володів був Дорогобужем, але великий князь Казимир віддав цей маєток Гаштовту [LM 3, р. 46].

Отже, значення Дорогобужа як укріплення в 14 – 15 ст. не підлягає сумніву. Клас вірогідності – А.

(292) Мьстиславеч

28 квітня 1496 р. великий князь литовський Олександр виставив привілей для князя Олехна Глазині на волость Мстиславець [ЛМ 6, № 147, р. 125]. Олехно представив справу так, що ще його батько князь Василь Глазиня вислужив цей маєток за Казимира 4-го. Якщо тому правда, звістку про цю волость можна протягнути до середини 15 ст. Волость знаходилась десь біля Смоленська, детальніших вказівок привілей не містить.

Далі в 1504 р. Мстиславець згаданий у заповіті московського великого князя Івана 3-го серед дорогобузьких волостей [ДДГ, № 89, с. 355], і ця згадка повторена у заповіті царя Івана 4-го 1572 р. [ДДГ, № 104, с. 436]

Спеціальна стаття [Королёва О. А. [Мстиславль и Мстиславец](#): исторический и лингвистический аспекты. – Ономастика в Смоленске и Витебске, 2017 г., вып. 5, с. 50 – 52] недоступна для читачів поза межами Лаптестану.

Стаття у [Вікіпедії](#) говорить, що в 1668 році в Дорогобузькому повіті записана деревня Мстиславець, котра потім звалась Николи (від назви церкви). В кінці 20 ст. це поселення зникло разом із церквою. Місце її показують на ріці Осьма у 29 км на схід від Дорогобужа. Деревня Никола показана на [радянській карті 1970-х років](#) на правому березі Осьми, а на лівому березі показана висота 254, і координати Вікіпедії вказують саме на цю висоту. Там має бути овальне в плані городище зі знахідками 8 ст. до н. е. – 7 ст. н. е. і потім давньоруського часу.

Ясно, що до Мстиславця 15 – 16 ст. це городище стосунку не має, Мстиславець завжди був незначним селом. Клас вірогідності – В.

(293) Мстислав

Сучасне місто [Мстиславль](#) у Могилівській області Білорусії було один раз згадане в Іпатіївському літописі під 6664 (1156) роком: «стояща оу Мьстиславля» [ІпатЛ, стб. 485].

Далі в 6867 (1359) р. маємо звістку: «Ольгерд воевал Смоленск, а Мьстиславль взял» [ПСРЛ, 1922 г., т. 15, вып. 1, стб. 68]. Далі в 6895 (1387) році маємо звістку про невдачу спробу смоленського князя Святослава Івановича відвоювати Мстиславль [там же, стб. 152 – 153].

Далі князем у Мстиславлі був Семен (Лінгвен) Ольгердович [докладно: [Мяцельскі А. А. Мстислаўская княства і ваяводства ў 12 – 18 ст. – Мінск: 2010 г., розділ «3.2 Мстислаўскае княства Лынгвеневічаў канца 14 – 15 ст.»](#)]. У 1420 році місто відвідав митрополит Фотій [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 56].

Таким чином, статус города і важливе значення Мстиславля в кінці 14 – 1 пол. 15 ст. – поза сумнівом. Чому в СРГ назва подана без кінцевого -ль – мені неясно. Клас вірогідності – А.

(294) на Вехре

Мстиславль справді стоїть на річці, котра нині зветься [Вихра](#). Вона впадає у Сож у 9 км на схід від Мстиславля. Клас вірогідності – А.

(295) Оболенск

Подвоєння запису Оболенська ([№ 242](#)). Клас вірогідності – Ж.

(296) Козелеск

Подвоєння запису Козельська ([№ 251](#)) Клас вірогідності – Ж.

Ці подвоєння виразно показують, що СРГ укладено як компіляцію різних джерел, а не як критичне зведення географічних даних.

(297) Вятическ

Що це за об'єкт – ніхто [ніяких припущень](#) висунути не зміг. Клас вірогідності – Г.

(298) Ржавеск

В сер. 15 ст. було пожалувано «Мунъчисе Леменевичу Ръжавеск у Смоленску» [LM 3, р. 37]. О. Шеков, коментуючи цей запис [*Шеков А. В. К вопросу о землевладении в Смоленской земле и Мстиславском княжестве XV в. – Историко-географический журнал, 2022 г., т. 1, № 4, с. 26*], вказав на струмок Ржавец, який впадає в річку [Молоховку](#), котра впадає у згадану вище Вихру. Гирло оцього Ржавця має бути між деревнями [Забродье](#) та [Антоновичи](#) Краснянського району Смоленської області. Ця територія знаходиться у 50 км на північ від Мстиславля і у 60 км на південний захід від Смоленська.

Вікіпедія не знає такого допливу Молоховки, натомість знає доплив Артыхань, котрий має доплив Ржавка. Отже, топоніми з коренем *Ржав-* у цьому районі відомі, і Шеков робить висновок, що Ржавеск був незначним селом.

Інша можливість тлумачення вимагає припущення переходу: Вержавеск → ве Ржавеске → Ржавеск. Вважається, що це можливо [*Картавенко В. С. Древний Вержавск: к этимологии названия. – Вопросы ономастики, 2008 г., № 2 (6), с. 93 – 96*] Литовська метрика знає й таку назву: «Давиду Вержавеск до воли» [LM 3, р. 35]. Де знаходився цей Вержавеск – вказівки нема. Мені здається, що Ржавеск та Вержавеск не можуть бути одним об'єктом, оскільки вони згадані в одному потоці записів, тобто у відносно близькому часі, можливо, навіть, записані одним писарем.

Далі *Вержава* згадана в договорі 1503 р. як така, що належала Москві [LM 5, № 118.13, р. 210] і далі *Вержавьско* згадане серед смоленських волостей Литви в договорі 1508 року [LM 7, № 55, р. 138].

На поч. 17 ст. згадано городище Вержавск, котре, на думку дослідників, відповідає городищу, знайденому біля деревні [Городище](#) [*Курмановский В. С. К исторической географии местности Вержавляне Великие. – История военного дела, 2015 г., специальный выпуск 4 (Смоленские войны 15 – 17 вв.), ч. 1, с. 150*].

Такої ж думки тримався Л. Алексєєв [*Алексеев Л. В. Смоленская земля в 9 – 13 вв. – М.: 1980 г., розділ «Периферийные центры Смоленской земли»*], який додатково сказав, що городище має культурний шар 12 – поч. 13 ст. і пізніше використовувалось як цвинтар. Знову (вкотре!) не бачимо нічого, що би підтверджували функціонування городища в 14 – 15 ст.

Це [городище](#) знаходиться у 75 км на північний захід від Смоленська і у 100 км на північ від розглянутого вище «Ржавеска».

В уставній грамоті Смоленської єпархії 1136 р. зазначено: «У Вержавлянех у Великих 9 погост» [*Древнерусские княжеские уставы 11 – 15 вв. – М.: 1976 г., с. 141*]. Для В. Курмановського, як і для інших дослідників, немає сумніву що *Вержавляне Великие* – це те саме що *Вержавеск*.

Між тим географічний показчик до Іпатіївського літопису виразно демонструє, що в цей час не було ніяких топонімів з визначеннями Великий /

Малий, за винятком запозиченої з грецької мови назва *Велика Скуфь*. Видно, що прикметник виступає в якості назви виключно в парі з іменником: Белехово поле, Белзенська земля, Біле озеро, Борсуків діл, Браневичева ріль і т. д.

Слово *вержавляне* мало би бути назвою жителів (катойконімом) поселення Вержава / Вержавськ. Але Вержавляне Великі – це вочевидь не катойконім, а окрема двочленна назва. І така назва пізніше зовсім невідома, що виразно суперечить тому великому значенню, котре надано їй у грамоті 1136 р.

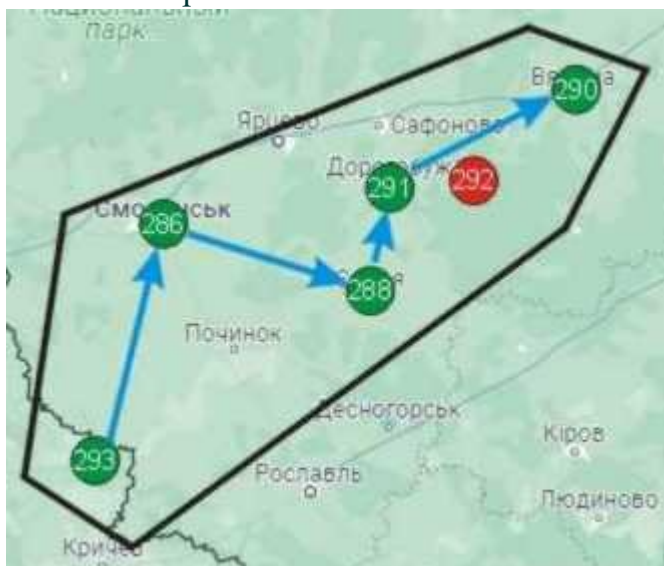
До того ж «город Вержавск» виразно згадано в тій самій грамоті окремо [с. 143]. Як із цього виплутатись – я не знаю.

Висновок: невідома назва. Клас вірогідності – Г.

Таким чином, із 13 об'єктів «смоленської» групи маємо 7 безспірних (54 %), один пояснюється з бідною, три – невідомі і два – подвоєння. Якість СРГ в цій частині низька, не краща за попередню групу.

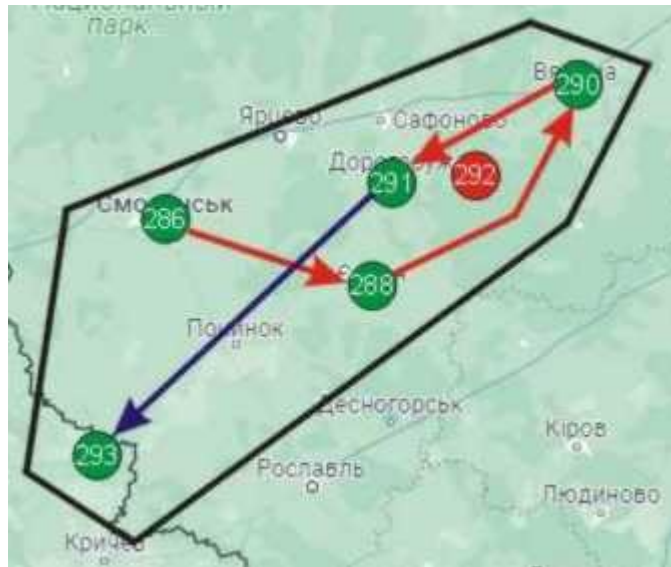
Картосхеми

Малочисельна «Смоленська» група неякісна, проте компактна. Оптимальний маршрут – очевидний: 293 → 286 → 288 → 291 → 290 = 274 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

«Смоленська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 286 → 288 → 290 → 291 → 293 = 394 км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Ентропія-А = 144 %.

«Смоленська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + В): $286 \rightarrow 288 \rightarrow 290 \rightarrow 291 \rightarrow 292 \rightarrow 293 = 297$ км, що дає нам ентропію-В = 145 %. Стрілки різних кольорів не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині. У групі є тільки один умовно локалізований об'єкт, тому приріст ентропії незначний.

«Смоленська» група. Реальний маршрут (класи А + В)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (290 – 293) дорівнює 212 км. Сторонніх об'єктів у групі немає.

13. «Рязанська» група (№ 299 – 318)

«Рязанська» група об'єктів в СРГ починається заголовком «А се рязанский» (299), і на першому місці в ній стоїть Стара Рязань, котра, прецінь, в сер. 15 ст. не була столицею князівства.

(300) Рязань Старая

Нині існує маленьке село [Старая Рязань](#) – поруч із великим (60 га!) і відносно добре збереженим [городищем](#) Старої Рязані.

Давня столиця Рязанського князівства багато разів згадувалась в літописах; вона була зруйнована татарами в грудні 1237 року і ніколи потім не відновлювалась. Немає ніяких сумнівів, що в СРГ йдеться саме про неї. Клас вірогідності – А.

Запитання виникає тільки у зв'язку із визначенням «Старая». В офіційній документації ця Рязань стала «Старою» тільки в 1778 р., одночасно Переяславль-Рязанський став зватися Рязанню (новою, сучасною).

У договірних грамотах маємо такі згадки: «Рязанська сторона [ріки Оки], Рязань» [1382 р. – ДДГ, № 10, с. 29; 1402 р., № 19, с. 53 – те саме; 1447 р., № 47, с. 143 – те саме; 1483 р., № 76а, с. 284, 285 – те саме]; «княжіння Рязанське, Переяславль і Пронськ» [1434 р. – № 55, с. 84]; «**Переяславль Рязанський**, Рязанська сторона, Рязань» [1483 р. – № 76а, с. 284, 285; № 76б, с. 288].

Далі в 1496 році в договорі рязанського великого князя Івана Васильовича зі своїм братом Федором згадано заповіт їх батька князя Василя Івановича (який помер у 1483 р.). За цим заповітом Переяславль, Ростиславль і Пронськ належали Івану, а Федору відділили «в Переяславле Перевитеск и **Рязань Старую** с волостями», також описано «рубеж Переяславлю с Рязанью». Місце видачі документа – Переяславль [ДДГ, № 84а, с. 333, 334].

Цей договір було конкретизовано у грамоті-відповіді князя Федора Васильовича. Там є всі формули попередньої грамоти, але додатково згадано третина города Переяславля, котра належала Федору, і він зобов'язався її укріплювати; згадано спеціального «третчика», який мав управляти цією третиною від імені Федора [ДДГ, № 84б, с. 337 – 341].

Далі в заповіті московського великого князя Івана 3-го 1504 р. згадано, що рязанський князь Федір Васильович передав йому, Івану, «свою отчину на Рязани в городе и на посаде свой жеребей, и **Старую Рязань** і Перевитеск с волостями» [ДДГ, № 89, с. 357 – 358]. Городом тут (як і в грамотах 1496 р.) спрощено зветься Переяславль Рязанський. Виходить, що Федір віддав московському князю свою третину міста. Далі в заповіті згадано «татарские проторы» (витрати на татарських послів), зокрема, на випадок їх приходу «к **Рязани к Старой**, и к Перевитеску ко княж Федоровскому жеребью рязанского» [с. 362] – сини Івана мали брати участь у цих витратах.

Нарешті, цар Іван 4-й в заповіті 1572 р. надав своєму синові Івану (ще не вбитому!) «великое княжество Резанское: город **Переславль Резанский**, город **Старая Рязань...**» [ДДГ, № 104, с. 435]

В «Книзі Большому чертежу» (1627 р.) назва «Старая Рязань» використана 5 разів [Книга большому чертежу. – М.: 1950 г., с. 122]. В 1629 р. село біля городища звалось Резанцы (так говорить Вікіпедія). В 2 пол. 17 ст. було складено «Росписи государства Московского градом», де перераховано об'єкти на ріці Ока (згори вниз) і серед них «Переславль Резанский на Оке и на проливе на Трубеже. **Старая Рязань** на Оке ж» [Археографический ежегодник за 1972 год. – М.: Наука, 1974 г., [с. 306](#)].

В 1619..1620 роках для англійського вченого Річарда Джемса було записано кілька великоруських пісень, серед них «[Песня о нашествии крымских татар](#) на Русь [Московію] в 1572 году». В ній татари планують панувати у Москві, Володимирі, Суздалі, Звенигороді та «а боярину конюшему держать Резань Старая, / а меня [Дивей-мурзу], государь, пожалуй Новым городом». Пісня

складена орієнтовно на рубежі 16 – 17 ст. Я не думаю, що тут йдеться про реальну Стару Рязань (на той час мізерне село), а йдеться про поетичне протиставлення Рязані старої – Городу новому.

Таким чином, виходить, що назва «Стара Рязань» починає зустрічатись з 4-ї чверті 15 ст., і може бути що СРГ відбивав практично вживану в 1 пол. 15 ст. усну номенклатуру.

(301) на Оце

Стара Рязань справді стоїть на [Оці](#). Тут СРГ не помилився. Клас вірогідності – А.

(302) Новый городок Олгов на усть Проне (303)

Річка [Проня](#) (336 км) дуже звивисто тече з південного заходу на північний схід і впадає в Оку у 50 км нижче Рязані і у 6 км вище Старої Рязані. В її гірлі справді є не дуже велике [городище](#) (1.2 га). Археологічні дослідження показали, що життя на ньому тривало з 11 до 13 ст., відкрито залишки цегляної церкви (згодом рубежа 12 – 13 ст.) [*Монгайт А. Л. Рязанская земля*. – М.: Изд-во АН СССР, 1961 г., с. 150 – 152]. О. Монгайт вважав це городище князівським замком (десь як Боголюбово біля Владимира).

Городище настільки добре відповідає згадці в СРГ, що енциклопедії називають це городище «Новым Ольговым [городком]» (Вікіпедія – як вище, [Енциклопедия Всемирная история](#) (2021 р.)). І справді, з його розміщенням немає проблем. Клас вірогідності – А.

Проблема є з його назвою, під якою він записаний в СРГ (і ніде більше!). Якщо вважати, що запис стосується давньоруського укріплення, то постає запитання – іменем якого Олега воно назване? Як не дивно, до 1237 року ми не знаємо ані одного князя Олега, який княжив би в Рязані. [Олег Володимирович](#) (1207 – 1217) був князем пронським, [Олег Юрійович](#) (1220) – князем муромським.

Пізніше відомі два **рязанських** князя: [Олег Ингварович](#) (княжив у 1252 – 1258 рр.) і славний [Олег Иванович](#) (княжив у 1351 – 1402 рр., з перервою). Думаю, що хтось із них і наказав збудувати для себе отой Новий городок. Хто ж саме?

Якщо думати про Олега Ингваровича, то від нього до часу укладання СРГ минуло мале не два століття. Якщо весь цей час городок функціонував, то він мав би залишити по собі сліди як в історії, так і в археології. Але на згаданому вище городищі перед-татарського часу нема (не знайдено?) залишків 2 пол. 13 – 1 пол. 15 ст. Як це могло статись? Городок міг існувати недовгий час та / або займати невелику площу, і тому його археологічні рештки незначні. Невдовгий час знову ставить перед нами запитання – як тоді писар СРГ дізнався про існування давно закинутого городка? Друга можливість – що цей пізній городок був не на гострому мису лівого берега Прони, де є давнє городище, а десь на правому її березі, на території сучасної деревні [Никитино](#).

Якщо ж думати про Олега Ивановича, все одразу спрощується. Можна припустити, що городок було збудовано десь наприкінці 14 ст. Після смерті Олега в 1402 р. це укріплення втратило значення і швидко занепало, так що і пам'яті про нього не лишилось. В «Книзі Большому чертежу» згадане гирло Прони, але ніякого поселення там не згадано, хоча в інших місцях «Книги» є немало згадок про

городища. Так можна примирити факт короткочасного існування городка із записом упродовж наступного півстоліття в СРГ.

В даному випадку гарно досліджений археологічний об'єкт створює **ілюзію** розуміння запису в СРГ.

(304) Пронеск

Нема сумніву, що це – сучасне місто [Пронськ](#) на річці Проня у 57 км на південь від Рязані. Клас вірогідності – А.

В Радзивилівському літописі Пронськ вперше згаданий під 6694 (1186) р. [ПСРЛ, 1989 г., т. 38, с. 153] і далі він кілька разів згадується в Лаврентіївському літописі аж до 6745 (1237) року, коли його зруйнували татари.

14 серпня 1427 р. Вітовт у листі до великого магістра Тевтонського ордену, відісланому зі Смоленська, хвалився, що підпорядкував своїй владі князів рязанського, переяславського, **пронського**, новосильського, одоївського і воротинського [die Rasanischen, als die von Prejaslav, die von Pronesk, die von Novossilesk mit iren kindern, und ouch us namhaftigen lande Odoyow, die herczogen und herczoginne wittwe von Wrotynsk. – СЕУ, № 1298, р. 779].

Далі в 1434 р. Пронськ згаданий в договорі московського князя Юрія Дмитровича і рязанського князя Івана Федоровича як власність останнього [ДДГ, № 33, с. 84]. В 1496 р. Пронськ згаданий як власність рязанського князя Івана Васильовича в його договорі зі своїм братом Федором Васильовичем [ДДГ, № 33, с. 333].

Отже, існування і значення Пронська в 1 пол. 15 ст. – поза сумнівом.

(305) Торческ

Город [Торческ](#) часто згадується в Іпатіївському літописі, починаючи від 6601 (1093) р. («приидоша Половцѣ мнози і вступиша Торъчєский град... друзии оузьвратишася к Торочьскому... Половцемъ же осѣдаще Торочьский... Половцѣ оузьвратишася к Торочьскому» [ІпатЛ, стб. 209 – 212]; Лаврентіївський літопис: «вступиша Торцииский град... друзии възвратишася к Торцьскому... Половцемъ же осѣдащемъ Торцьский... Половци възвратишася к Торцьскому» [ЛЛ-1, стб. 218, 221, 222, 225]; Радзивилівський літопис: «Торческий»; Московський академічний літопис: «Торьский»). Наступні згадки в Іпатіївському літописі:

- 6669 (1161) р. («Андрѣевичи ѣха к Торческому» – стб. 516);
- 6670 (1162) р. («Рюрик поиде ис Торцьского... ѣха в Торцьский » – стб. 517, 519);
- 6671 (1163) р. («възврати всѣ города Мьстиславу Торьский и Бѣльгород» – стб. 521);
- 6677 (1169) р. («Торцьский со всим Поросьем» – стб. 533);
- 6682 (1174) р. («ис Торцького... в Торьцкый... к Торцькому... к Торцькому» – стб. 570);
- 6685 (1177) р. («приѣхавше к Торцькому» – стб. 605);
- 6696 (1188) р. («Рюрик же да емоу Торцький» – стб. 662);
- 6698 (1190) р. («я [тобто: схопив] Кондоувдья Торцького княза... слышавше Ростислава Рюриковича в Торьском... Ростислава вставъ в Торцьком... приѣхаша в Торцький к Ростиславоу... Ростислав же прѣха в Торцький свои со славою» – стб. 668 – 672);

- 6734 (1226) р. («иде к Торьцкому» – стб. 750);
- 6739 (1231) р. («держите Торцький город» – стб. 766).

В Лаврентіївському літописі маємо згадки у повчанні Володимира Мономаха («потом на Торческый город») та ще під 6715 (1207) р. («си же придоша к Торьцкому») [ЛЛ-2, стб. 249, 429].

Всі ці згадки безспірно стосуються одного об'єкта – **города** у Пороссі, який пов'язують із великим городищем біля с. Ольшаниця Білоцерківського району Київської області.

Здається, суду все ясно?

Не зовсім. Властива нам, відставним фізиком-теоретиком, ретельність у читанні джерел змушує сказати, що літописи знають ще інший Торческ. Оповідання Іпатіївського літопису під 6690 (1182) р. про похід суздальського князя Всеволода Юрійовича на волзьких болгар дуже неясне, у перекладі-реконструкції Л. Махновця потрібний нам фрагмент звучить так:

Навколишні ж городи болгарські – собі, куляни і челмата – з'єдналися з іншими болгарами, що звуться темтюги. І коли зібралося їх п'ять тисяч, [то] рушили вони насадами, а із [города] **Торцького** – на конях (идоша на Сады а ис **Торьцкокого** на коних). Коли вони приїхали на човни руські, то, вийшовши на острів той [Сади], пішли вони на Русь [ІпатЛ, [стб. 626](#); краще в Лаврентіївському літописі: «поидоша в лодьях а ис **Торцьскаго** на коних» ЛЛ-2, стб. 390].

Отже, болгари зосередили сили на острові Ісади. [Ісади](#) – село на правому березі Волги у 73 км нижче за течією від гирла Оки. Нині, після заповнення Чебоксарського водосховища, біля цього села утворилось багато островів, але були вони й раніше, зокрема, вони показані на [лоцманській карті Волги](#) 1927 р.

Де був той Торцький, звідки болгари прийшли суходолом на конях, і чим він був? – Невідомо.

Я думаю, суду таки все повинно бути ясно: джерелом запису був Іпатіївський літопис, і знову, як у кожному випадку неоднозначності літописних назв, треба запитувати не «де був цей об'єкт», а «з якого джерела він потрапив до СРГ». Отже, приймаю городище біля Ольшаниці. Клас вірогідності – Б.

Менше з тим, дослідники шукають Торческ біля Рязані. Пропонують село [Торчино](#) (13 км на північ від Старої Рязані, 35 км від Ісад), історія якого зовсім невідома. Пропонують деревню Торкину, відому з писцових книг 16 ст., пустош Торчково з тих же книг, ще Торчино і Торчинську дорогу [Гордова Ю. [Ономастическая реконструкция](#): восстановление и локация топонимии предыдущего хронологического слоя по названиям средневековых пустошей, городищ, селищ (рязанский материал). – Rhema. Рема, 2019 г., № 4, с. 65]. Все це добре, тільки ані в одному випадку немає свідчень існування цих назв у 1 пол. 15 ст., і переважно невідомо, де ці деревні й пустоші знаходились (це – предмет окремих клопотів). Вважаю ці пропозиції невдалими.

(306) Воино

Перша згадка про об'єкт такої назви не досить виразна. В Радзивилівському літописі в кінці статті 6562 (1054) року є запис: «Иде Всеволод на торкы зиме к Воиню и победы торкы» [ПСРЛ, 1989 р., т. 38, с. 69]. В Лаврентіївському літописі цей запис виглядає так: «Иде Всеволод на Торкы и побѣди Торкы» [ЛЛ-1, стб.

162]. В Іпатіївському літописі цей запис поставлено в статті 6563 (1055) року: «иде Всевод (!) на Торкы зимѣ воиноу и побѣди Торкы» [ІпатЛ, стб. 151]. Таким чином, цей запис в кожному списку має окремі дефекти, і не можна однозначно вирішити, чи йдеться про війну, чи про об'єкт із назвою *Воин*.

Пізніші згадки більш виразні: «Приде Роман с Половцѣ к Воиню» (6587 (1079 р.) – ІпатЛ, стб. 195); «пришедше Половци Воини воротишася» (6618 (1110) р. – ІпатЛ, стб. 260). Ще одну згадку дає Лаврентіївський літопис: «Изяслав... мир створи с Половци оу Воина» [6655 (1147) р. – ЛЛ-2, стб. 315]. Після цього Воїн зникає з літопису, мабуть був полишений половцям.

Вважається, що великий (28 га!) город Воїн знаходився на правому березі Сули біля її гирла, де на правому березі Сули було село Воїнська Гребля. Тепер ця місцевість затоплена Кременчуцьким водосховищем, топографічна ситуація до затоплення показана на [карті 1935..1941 pp.](#)

В Іпатіївському літописі згадано ще інший Воїн – під 6790 (1282) р.: «Лестко послав Люблинѣць взал башеть оу него [Володимира Васильковича] село на Вѣкраиници именемъ Воинъ» [ІпатЛ, стб. 889]. Це сучасне село [Вогинь](#) у Польщі, у 57 км на північ від Любліна.

Вважаю, що в СРГ запозичено назву Воїня на Сулі. Клас вірогідності – Б. О. Монгайт [ор. cit., с. 248 – 249] замість Лаврентіївського процитував Никонівський літопис: «Того же лета князь Изяслав Мстиславич сотвори мир с половцы у града у Воина в Резани» [ПСРЛ, 1862 г., т. 9, с. 173]. Звітка запозичена із Лаврентіївського літопису із доповненнями, котрі слід вважати здогадами писаря Никонівського літопису. (Монгайт не був фізиком-теоретиком, навіть відставним, і тому ретельне читання джерел не належало до його чеснот.)

О. М. вказав на городище «[Седой Бугор](#)» на правому березі Оки біля села Кривцово у 26 км на схід від Старої Рязані. На городищі знайдено залишки від 7 ст. до н. е. до давньоруського часу. Знахідок 14 – 1 пол. 15 ст. нема (як завжди). Чому воно має бути Воїнем – невідомо. Вважаю здогад безпідставним.

(307) Шилов

Населеного пункту з точно такою назвою нині не відомо, хіба що деревня [Шилов Угол](#) у 26 км на південь від білоруського Могилева.

Тому доводиться виправляти назву *Шилов* (город) на *Шилово* (село) і далі шукати вже його. [Таких назв](#) є подостатком: дві деревні в Білорусії, 60 (шістдесят!) в Росії, ще по одній в Сербії та у Косово.

Із них дослідники ігнорують перші 63 і зосереджуються на містечку [Шилово](#) на правому березі Оки у 31 км на схід від Старої Рязані.

З історією цього поселення все неясно. В «Книзі Большому чертежу» (1627 р.) є навіть ріка Шилка у Забайкаллі, але немає ані одного Шилова: «А ниже Старой Рязани на Оке Терехов монастырь» [КБЧ, с. 122].

Село [Терехово](#) знаходиться в 11 км нижче Шилова.

До історії цього Шилова даремно намагаються приточити [запис Адама Олеарія](#) про його поїздку Окою і Волгою до Персії в 1636 р.:

В этот день [5 липня 1636 р.] мы прошли мимо различных небольших монастырей и деревень; это недалеко от Рязани [Старої!]: село [Киструс](#), в 7 верстах, Обложицкий монастырь, в 3 верстах. Липовые [Исады](#), дворянская усадьба, в 2 верстах, [Муратове](#), в 2 верстах, Калинине, в 1 версте, [Пустополе](#), –

в 1 версте – деревня архиепископа рязанского, Новоселки, в 3 верстах, Шилка в 2 верстах... 6-го того же месяца поездка шла мимо монастырей Терехина, в 10 верстах [Адам Олеарий. Описание путешествия в Московию. – М.: Русич, 2003 г., с. 306].

Отже, невідома нині Шилка (не Шилов!) відповідає сучасному селу [Константиново](#) Шиловського району. А далі? А наступного дня мандрівники пройшли 10 верст від місця ночівлі на березі Оки до Терехова монастиря. Місце ночівлі якраз відповідає розташуванню Шилова, де в той час не було геть нічого.

Висновок: невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(308) Старыи Лвов

Один Львов – Великий – уже значився в СРГ вище (№ 160). Тепер він же (??) названий ще й Старим. Можна припускати подвоєння назви міста в Галичині.

Але можна такого і не припускати. Маємо [3 поселення](#) *Львов* в Росії, щоправда, всі вони лежать на південь від зони, заселеної в 15 ст., і жодне з них не зветься Старим.

Маємо [13 поселень](#) *Львово* – всі в зоні старого розселення, але й тут немає жодного Старого.

Маємо [4 поселення](#) із назвою *Льгов*. Всі лежать у зоні, охопленій СРГ, але й тут немає Старих.

Маємо ще [10 поселень](#) із назвою *Льгово* – так само в зоні СРГ і так само без додаткових визначень.

О. Монгайт з усіх поселень *Льгово* полюбив [село Льгово](#) на правому березі Оки у 13 км на схід від сучасного міста Рязань. Чому?

По-перше, може бути, що це місце згадане в Лаврентіївському літописі під 6715 (1207) роком: «вышелъ из Рязанѣ Роман Игоревичъ с полком и бѣеться с лодениныи оу Гѣлгова» [ЛЛ-2, стб. 432]. Військо Всеволода рухалось униз вздовж Оки та Окою, а вказане село лежить у 36 км (якщо по прямій) вище Старої Рязані – і якраз тут можна було сточити бій з ворогом, який настував на столицю. Думаю, що в той час це було просто урочище.

Далі, біля вказаного села є городище, селище, кургани 12 – 13 ст. та могильник 14 ст. Городище, як вважав О. М., належало до городецької культури (7 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.), пізніше на ньому розмістилось слов'янське поселення. «Данных для датировки селища получено недостаточно» [Монгайт А. Л., op. cit., с. 191].

Є звітка, що село згадане в рязанських писцових книгах 1629 – 1630 рр. та в окладній книзі 1676 р. під назвою «Старое Льгово» [Добролюбов И. В. Историко-статистическое описание церквей и монастырей Рязанской епархии. – Зарайск, 1884 г., т 1, с. 64].

Отже, виправлення назви в СРГ не дають нічого конструктивного і переконливого, тому їх треба відкинути. Маємо невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(309) Глебов

В Іпатіївському літописі під 6693 (1185) р. є згадка, що половці «взах на щит город Глѣбов оу Переяславла» [ІпатЛ, стб. 643]. Де він знаходився – невідомо. Л. Махновець у коментарі до свого перекладу літопису [вказав](#) с. [Пристроми](#) у

Бориспільському районі Київської області у 17 км на північ від Переяслава. Чому він так думав – залишилось невідомим.

Дослідники пропонують:

1, село [Глебово-Городище](#) на річці Вожа у 32 км на захід від сучасної Рязані [*Иванов Д. А. Исследование древнерусского города Глебов* на реке Воже. – «Археологические исследования в Центральном Черноземье – 2017», Липецк–Воронеж, 2018 г., с. 160 – 163]. Дослідник називає Глебов «*городом*», та ще й «літописним» – на підставі одним-однієї згадки в СРГ. Там є городище площею 1.65 га і селища-посади на 38 га. Знахідки тут належать до 9 – 10 ст., далі до кінця 12 – 14 ст. і далі до 16 – 17 ст.

Вікіпедія зазначає, що в селі є мурована церква 1694 року, але коли власне зафіксована назва Глебово Городище – таки неясно.

2, село [Глебово](#) у 5 км від розглянутого вище села Льгово (що на Оці). Воно може похвалитись церквою Різдва богородиці 1695 року. Воно також розглядається як кандидат на звання Глебова із СРГ [*Гордова Ю. Ю. op. cit.*, с. 64].

3, є ще загадковий (помилковий) город [Борисов-Глебов](#). Із ним справа така.

Лаврентіївський літопис під 6688 (1180) роком подав оповідання про похід владимирського князя Всеволода Юрійовича на Рязань. В Коломні його зустрів рязанський князь Гліб Святославич – Всеволод наказав схопити його і ув'язнити у Владимирі. Далі

Всеволод иде к Рязаню взъ город Борисов Глѣбов пришед же к Рязаню мир створи с Романом и со Игорем [ЛЛ-2, стб. 338].

Дослідники бачать тут *город* «Борисов-Глебов», але може бути так, що це власне город Борисов, який належав князю Глібу і якого Всеволод був захопив. Запропоновано 5 (п'ять) варіантів його розміщення [*Монгайт А. Л.*, *op. cit.*, с. 195, картосхема 81], з чого можна зробити цілком певний висновок, що нічого певного про розміщення цього *города* ми не знаємо. Плюс повне мовчання пізніших джерел про нього.

Висновок: вважаю Глебов запозиченням з Іпатіївського літопису 1185 р., з бідою приймаю с. Пристроми. Клас вірогідності – В.

(310) Зареческ

В Іпатіївському літописі є цілих два Зареческа:

1, під 6614 (1106) роком записано: «Повоева Половци вколо Зарѣчьска и посла по них С[в]ятополк Яна» [ІпатЛ, стб. 257]. Л. Махновець, коментуючи це місце, [вказав](#) чомусь на село Застугна на правому березі Стугни (нині у складі Василькова). Мені здається, з тексту видно тільки, що це було десь на Київщині, бо нападом клопотався київський князь Святополк.

2, під 6658 (1150) р. записано: «Изъслав же пришед и ста выше Пересопнищи и пожже Зарѣческ» [ІпатЛ, стб. 409]. Тут слід погодитись із Л. Махновцем, що це сучасне село [Заріцьк](#) Рівненського району та області, бо якщо Пересопниця розташована на правому березі Стубли, то Заріцьк – якраз на лівому березі і якраз у 9 км вище за течією Стубли.

Вважаю запис в СРГ запозиченням з Іпатіївського літопису. Можна думати про Заріцьк-Рівненський. Клас вірогідності – В.

Спроби дослідників перетягнути цю ковдру на Рязанщину непереконливі. Д. Іловайський і слідом за ним М. Тихомиров вказали на сучасне місто [Спасск-](#)

[Рязанський](#), бо там від 1535 року відомий [Зарецький Спасський монастирь](#). Зарецький – бо він розташований на лівому березі Оки напроти Старої Рязані (що на правому березі). Ну, сам Тихомиров зазначив, що назва Заречье дуже поширена.

І справді, маємо [цілу купу](#) таких назв: 64 в Білорусії, 202 – в Росії, 35 – в Україні. Є з чого обирати.

(311) Переяславль

Город Переяславль постійно згадується в Іпатіївському літописі від 907 до 1239 року, і нема жодного сумніву, що це – сучасний [Переяслав](#) у Бориспільському районі Київської області.

Від 6683 (1175) року в Лаврентіївському літописі досить систематичного згадується інший Переяславль – сучасний [Переяславль-Залесський](#). Переважно він ніяк не відзначається від «справжнього» Переяславля, і його розміщення треба виводити з контексту згадки.

Нарешті, під 6810 (1302) р. маємо запис: «Данило кназь Московський приходил на Рязань ратью и билися оу Переяславля» [ЛЛ-2, стб. 486]. Це, здається, перша згадка Переяславля-Рязанського, і так він звався до 1778 р., коли був офіційно перейменований в Рязань. [Вище](#) ми бачили, що назва «Переяславль Рязанський» вперше вжита в 1483 р.

14 серпня 1427 р. Вітовт у листі до великого магістра Тевтонського ордену, відісланому зі Смоленська, хвалився, що підпорядкував своїй владі князів **рязанського, переяславського**, пронського, новосильського, одоївського і воротинського [die Rasanischen, als die von Prejaslav, die von Pronesk, die von Novossilesk mit iren kindern, und ouch us namhaftigen lande Odoyow, die herczogen und herczoginne wittwe von Wrotynsk. – СЕУ, № 1298, р. 779].

Який конкретно Переяславль мав на увазі писар СРГ на цьому місці – невідомо. З бідомо можна припустити Переяславль-Рязанський. Клас вірогідності – В.

(312) на Трубежи

Даруйте, але ж Переяславль № 311 можна цілком певно локалізувати за додатковою вказівкою «на Трубежи».

Переяславль-Руський справді стоїть на ріці [Трубіж](#), котра впадає у Дніпро (ну, в Канівське водосховище).

Переяславль-Заліський теж стоїть на ріці [Трубіж](#), котра впадає у Плещеево озеро.

Переяславль-Рязанський так само стоїть на річці [Трубіж](#), котра впадає в Оку.

Простою мовою, скільки ми маємо Переяславлів – рівно стільки ми маємо Трубежів. І якщо я з бідомо визнав Переяславль № 311 за рязанський, то і цей Трубіж з такою самою бідомо можна визнати за рязанський. Клас вірогідності – В.

(313) Михайлов

Єдиний значний пункт точно такої назви – це [районний центр](#) Рязанської області, розташований на річці Проня у 62 км на південний захід від сучасної Рязані. [Три дрібних хутора](#) на півдні сучасної Росії ігноруємо.

Історія цього міста мало відома. Никонівський літопис подає під 7059 (1551) роком:

Того же году, месяца августа, поставлен на Проне на реке Михайлов город, а ставили его воеводи князь Александр Иванович Воротынский да Михайло Петров сын Головин [ПСРЛ, 1907 г., т. 13, ч. 1, с. 168]

Це було через сто років після появи СРГ. Зусиллям волі можна визнати запис СРГ за ранню згадку сучасного міста, але таке зусилля не замінєє конкретних даних про існування поселення на цьому місці і з такою назвою на століття або й раніше від сер. 16 ст. Клас вірогідності – В.

(314) Перевитеск

Перша згадка цього об'єкту міститься в договорі рязанського князя Івана Васильовича зі своїм братом Федором Васильовичем 1496 року. Там згадано заповіт їх батька – князя Василя Івановича (помер у 1483 р.), за яким Василь «отделили есмя тебя [Федора] в Переяславли Перевитеск и Рязань Старую з волостями» [ДДГ, № 84, с. 333]. Згадується Перевитеск і в пізніших документах цього видання.

[Городище Перевитеска](#) показують на високому правому березі Оки біля деревні [Перевицкий Торжок](#) Луховицького району Московської області, у 46 км на північний захід від сучасної Рязані. Клас вірогідності – А.

(315) Шипино

Відомо [6 деревень](#) такої назви. Всі вони лежать на північ від паралелі Москви. Історія 3 деревень зовсім невідома, перші згадки про інші датуються 1571, 1678, 1710 роками. Думаю, ані одна з цих деревень нам не підходить.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(316) Ростиславль

В Никонівському літописі, складеному в 1520-х роках, під 6661 (1153) роком міститься згадка: «Того же лета князь Ростислав Ярославич Рязанский созда во имя свое град Ростиславль у Оки реки» [ПСРЛ, 1862 г., т. 9, с. 197]. Правдиві давньоруські літописи не знають ніяких «заснувань» городів князями, хоча відомо немало назв поселень, утворених від княжих імен. Також збуджує сумнів географічна вказівка «на Оке». думаю, це пізня топонімічна легенда.

Більше можна довіряти згадці Симеонівського літопису під 6850 (1342) р.: «Князь Ярослав Александрович всел в Ростиславле» [СимЛ, с. 94].

Розміщення цього Ростиславля подає «Книга Большому чертежу» (1627 р.):

А ниже Коширы 20 верст Ростиславль, а под Ростиславлем пала в Оку река Осетр... А на реке на Осетре вверх от Ростиславля 30 верст город Зараеск [КБЧ, с. 120].

Від Зарайська до гирла Осетра по прямій – 25 км на північ, а від Кашири до цього гирла – 43 км на схід, тобто дані книги не зовсім відповідають сучасній карті.

Дослідники вважають [Ростиславлем](#) городище на правому березі Оки біля села Сосновка Озерського району Московської області. Воно лежить у 32 км на схід від Кашири, у 20 км на північний захід від Зарайська і в 15 км на південний захід від гирла Осетра. З великим зусиллям можна вважати це городище за Ростиславль. Клас вірогідності – В.

(317) Венев

[Венёв](#) (Веньов) згадується у договорі московського великого князя Івана Васильовича (3-го) із рязанським великим князем, теж Іваном Васильовичем 1483 року як купля московського великого князя Василя Васильовича (2-го, помер 1462 р.) «за Окою», і рязанський князь не повинен був туди вступатися [ДДГ, № 76, с. 285]. Орієнтовно можна відносити це московське придбання до середини 15 ст. (в договорі Василя 2-го із рязанським князем Іваном Федоровичем 1447 року [ДДГ, № 47] згадки про цю куплю ще немає).

Безспірний сучасний Веньов. Клас вірогідності – А.

(318) Тешилов

В тому самому договорі 1483 р. Тешилов згадується перед Веньовом як об'єкт «за Окою», куплений московським великим князем Василем 2-м (мабуть, десь в середині 15 ст.).

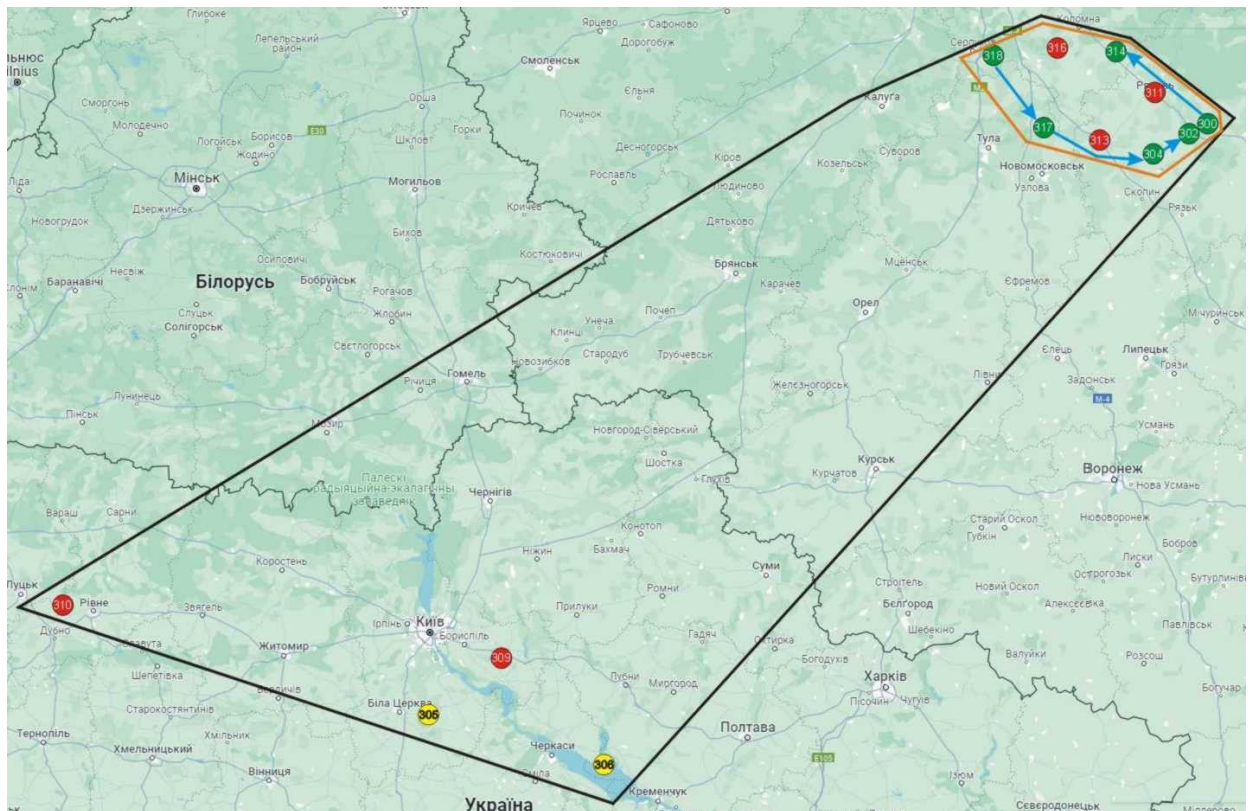
Далі в 1504 р. Тешилов, як і Веньов, були згадані у заповіті московського великого князя Івана 3-го в числі об'єктів, підпорядкованих Каширі [ДДГ, № 89, с. 354]. Так само в числі каширських волостей за Окою Тешилово та Веньов названі в заповіті царя Івана 4-го 1572 р. [ДДГ, № 104, с. 435].

Вважається, що давній Тешилов – це маленьке (0.4 га) [городище](#) на правому березі Оки біля деревні [Спас-Тешилово](#) Московської області. Якщо дивитись із Москви, то правий (південний) берег Оки справді знаходиться «за Окою». Культурний шар городища містить залишки 12 – 16 ст. Клас вірогідності – А.

У «рязанській» групі занотовано 19 об'єктів. Із них надійно локалізованих – 8 (42 %), локалізованих з вірогідними припущеннями (Б) – 2 (10 %), локалізованих зі складними припущеннями – 6 (32 %), невідомих – 3 (16 %). Вона характеризується невисокою якістю джерела, котре досить упевнено можна вважати рязанським.

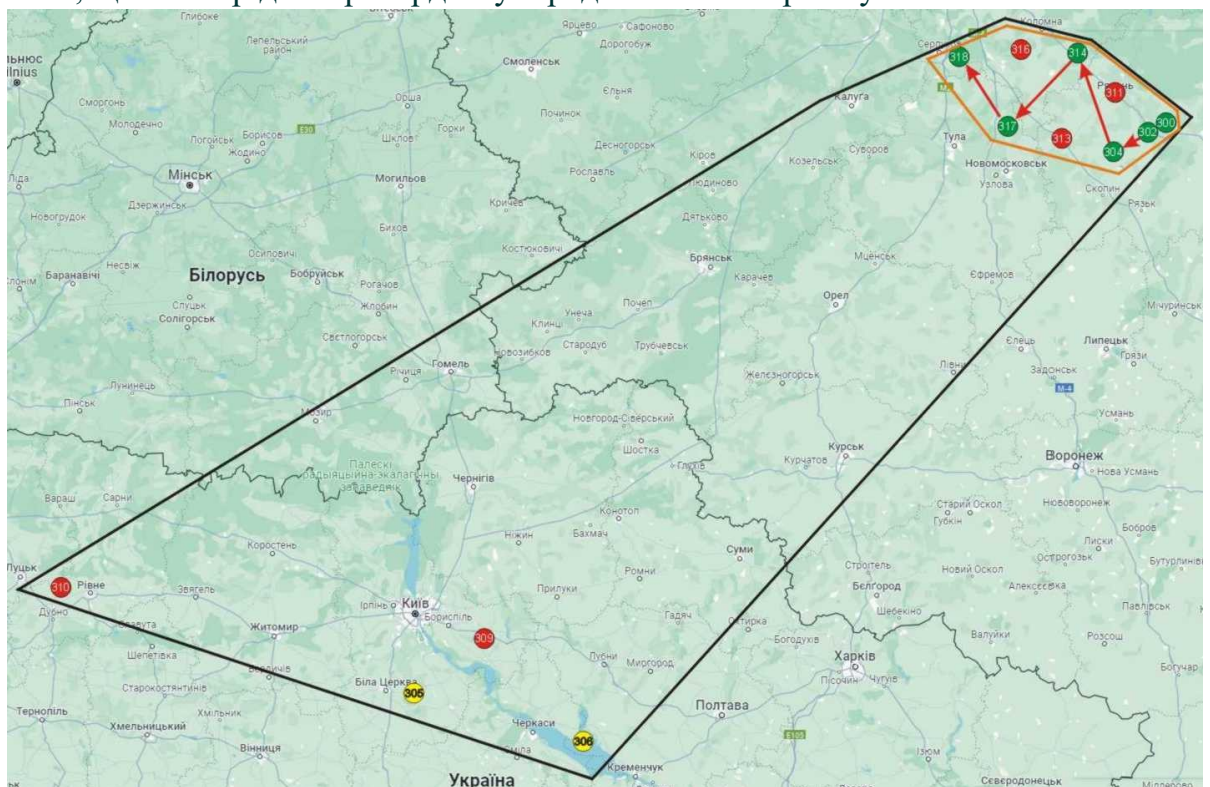
Картосхеми

«Рязанська» група не дуже численна, але досить дивна. Мабуть, немає іншої групи, для якої лапки в назві були би більш доречними. Добре локалізовані об'єкти розташовані по еліпсу, і тому байдуже, з якого місця починати оптимальний маршрут. Наприклад: 318 → 317 → 304 → 302 → 300 → 314 = 320 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

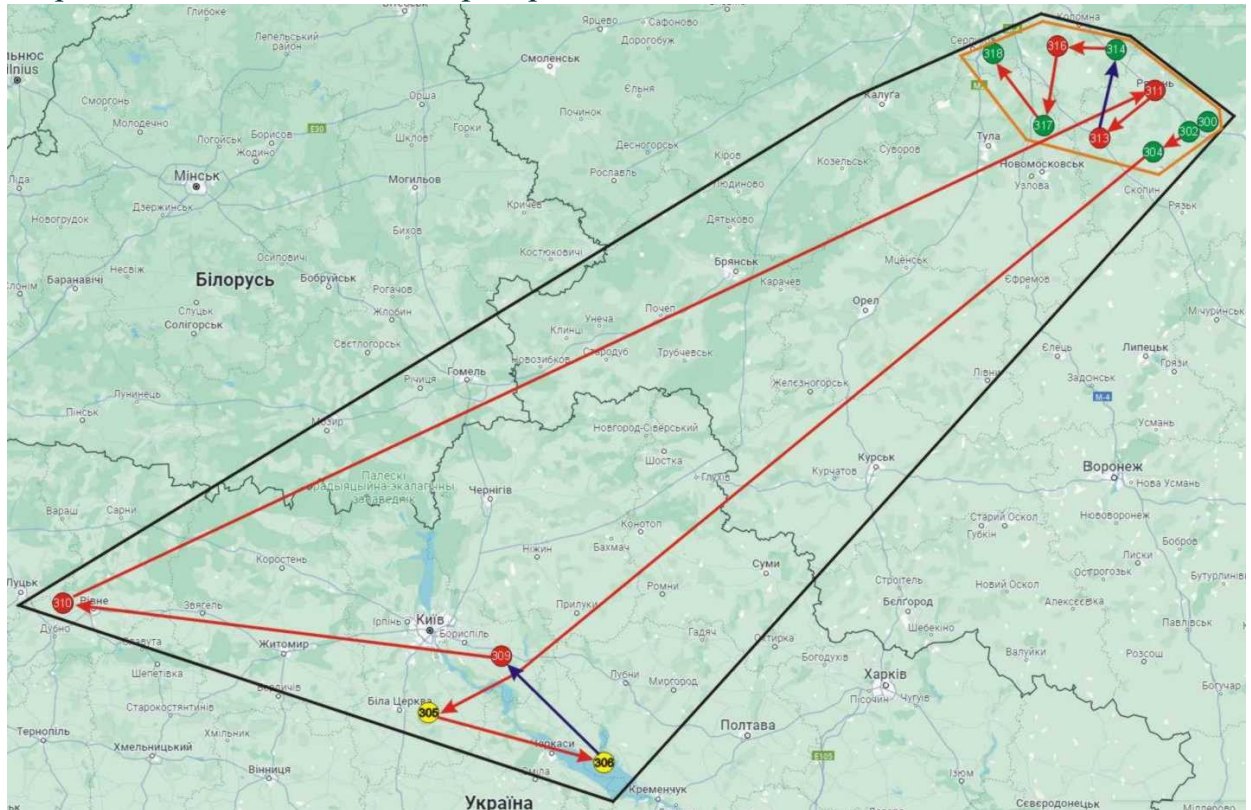
«Рязанська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: $300 \rightarrow 302 \rightarrow 304 \rightarrow 314 \rightarrow 317 \rightarrow 318 = 320$ км. Він нанесений на наступній схемі стрілками різних кольорів; кольори не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині. Ентропія-А = 100 %, що є своєрідним рекордом упорядкованості переліку.

«Рязанська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В): 300 → 302 → 304 → 305 → 306 → 309 → 310 → 311 → 313 → 314 → 316 → 317 → 318 = 2883 км, що дає нам ентропію-В = 901 %, що теж є рекордним значенням.

«Рязанська» група. Реальний маршрут (класи А + Б + В)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (300 – 310) дорівнює 1067 км.

Із картосхеми чітко видно, що «рязанську» групу треба розбити на три підгрупи: першу рязанську (300 – 304), «українську» (305 – 310, сюди дуже добре вписується Старий Львів – 308) і другу рязанську (311 – 318). Очевидно, що «українська» підгрупа є сторонньою, котра вклинилась на випадкове місце і розірвала єдину рязанську групу на дві частини.

З вилученням цієї сторонньої підгрупи ядро групи (контур жовто-гарячого кольору) набуває діаметр 126 км (300 – 318), або 12 % від повного діаметру. Велетенське значення ентропії-В та восьмикратне зменшення діаметра ядра групи **об'єктивно** показують, що «рязанська» група утворена формально, без розуміння реальної географії.

14. «Бобруйська» група (№ 319 – 336)

«Бобруйська» група об'єктів в СРГ формально входить у блок «А се рязанский», але якістю своєю вона дуже сильно відрізняється в гірший бік навіть від розглянутої вище «рязанської» групи. Назву я їй дав за першим надійно локалізованим об'єктом в її складі.

(319) Крилатеск

Єдина подібна назва – це село [Крылатское](#), котре знаходилося на березі Москви-ріки в 11 км на захід від Кремля і з 1960 року включене до складу Москви.

Це село вперше згадане у заповіті московського великого князя Василя 1-го 1417 р. – він надав село своїй княгині (Софії Вітовтівні) [ДДГ, № 21, с. 58]. Цей же наказ повторено в його наступному заповіті 1423 р. [ДДГ, № 22, с. 58].

Це село, звичайно, не рязанське, але нічого кращого я вказати не вмію. Клас вірогідності – В.

(320) Неринеск

Перша згадка про Неринськ міститься в Іпатіївському літописі під 6655 (1147) роком: князь Святослав Ольгович, тікаючи від своїх ворогів, зустрівся на Москві з князем Юрієм Володимировичем; далі

«С[вя]тослав же оттоуда възвратисѧ к Лобыньскоу и оттоудоу иде к Нериньскоу и перешед Окоу и ста... С[вя]тослав же пришед ста оу Нериньска и тогда придоша к нему сли ис Половецъ» [ІпатЛ, стб. 340, 341].

Дослідники розуміють цей текст так, що Святослав мав намір прийти в Неринськ, і по дорозі переправився через Оку, так що Неринськ знаходився десь на правобережжі Оки. Цьому об'єкту присвячено спеціальну статтю Г. Шебаніна [Шебанін Г. А. [Летописный Неринск](#). – Археология Подмосковья, 2023 г., вып. 19, с. 63 – 79]. Там розглянуто історіографію питання, системно розглянуто гідроніми з основою *Нер-* (а їх дуже багато). На підставі топографічних пошуків Г. Ш. спинився на городищі біля деревні [Калединовка](#) у Заокському районі Тульської області. Під городищем протікає річка Нериска, котра через 13 км впадає в Оку. Городище має площу 0.7 га, знахідки з нього вказують на 11 – 12 ст. Життя на городищі припинилось задовго до складання СРГ.

Городище знаходиться у 18 км на схід від Алексина і у 40 км на південь від Серпухова. Основна проблема локалізації – повна відсутність пізніших згадок про Неринськ. Залишається припустити, що він запозичений до СРГ з Іпатіївського літопису, а на час складання СРГ він уже давно зник. Клас вірогідності – В.

(321) Кулатеск

Точно такої назви нині ніде нема. Доводиться приточувати до її пояснення згадку з Іпатіївського літопису 6654 (1146) року, де сказано, що князь Святослав Ольгович тікав від ворогів на Дідославль, далі на Козельськ, а далі «пришедшю же С[вя]тославоу в Колтеск городок и тоу присла емоу Гюргии в помощь тысячу Бренидьецъ» [ІпатЛ, стб. 338]. Далі, уже в наступному 6655 березневому році, Святослав зустрівся з Юрієм у Москві. Пізніших згадок про Кулатеск / Колтеск немає.

Дослідники думають про [городище](#) 11 – 13 ст. біля деревні [Колтово](#) Московської області. Воно розташоване на правому березі Оки у 7 км на захід від Кашири. Проблема та само, що й з Неринськом – на момент укладання СРГ цей город давно зник. Залишається припустити, що й він запозичений до СРГ з Іпатіївського літопису. Клас вірогідності – В.

(322) Рослаль

Точно така назва невідома, доводиться виправляти її на Рославль. Але цей Рославль треба відрізняти від іншого, більш відомого [Рославля](#) у Смоленській області.

«Наш» Рославль згаданий у договорі 1494 р. великого князя московського Івана 3-го з великим князем литовським Олександром. Останній зобов'язався не

вступатись у володіння Івана «в Олексин, и в Тешилов, и в Рославль, и в Венев, и во Мстиславль, и в Торусу, и в Оболенск» [ДДГ, № 83, с. 330]

Далі в заповіті Івана 3-го 1504 р. згадано: «город Кошыру з Заречьем, что за рекою за Окою, Тешилов, и Рославль и Венев, и Мстиславль» [ДДГ, № 89, с. 354].

Далі у заповіті Івана 4-го 1572 р. згадано: «город Каширу и з Заречьем, и со всеми пошлинами, и с волостми за Окою рекою, Тешилово, Ростовец, Рославль, Венев, Мстиславль» [ДДГ, № 104, с. 435].

Ці та інші згадки Рославля прокоментував А. Дедук [*Дедук А. В. Московско-Рязанское порубежье* XIV – начала XVI в. – М.: 2018 г., с. 365 – 367]. Він вважає назву скороченням під титлом назви Ростиславль, і так може бути. Але де він знаходився – виразної вказівки немає. А. Д. вказав на Ростиславльський погост, який мав би знаходитись у 8 км на північний схід від села [Хотушь](#), на річці [Вашана](#). Маленька проблема в такій локалізації полягає в тому, що у 8 км на північний схід від Хотуші знаходиться деревні [Мирино](#) та [Овечкино](#) на річці [Беспути](#), а річка Вашана тече на південь від Хотуші (наприклад, до Ясногорська на Вашані – 7 км).

Якщо подивитись на послідовність згадок місць в заповітах, ми знову побачимо повну неупорядкованість географії: Тешилов лежить у 50 км нижче Алексина на Оці, далі Веньов лежить у 70 км на південний схід від Тешилова, далеко від Оки, далі Таруса лежить на Оці між Алексиним і Тешиловим, але у 80 км на північний захід від Веньова, і нарешті Оболенськ лежить у 25 км на північний захід від Таруси, зовсім не на Оці. Тому згадка невідомих Рославля й Мстиславля в цьому контексті вказує хіба що на північну частину сучасної Тульської області, котра лежить на південь від Оки.

У краєзнавчій літературі висловлена думка, що Ростиславль – це сучасне село [Лаптево](#) [*Дружинин А.Г. Село Лаптево-Ростислово и его храмы (Тульского уезда)*. – Тульская старина, 1901 г., [вып. 8](#), с. 30 – 39]. Звідки конкретно видно, що Лаптево колись мало назву Ростислово – я не зрозумів. Дружинін посилався на якісь не названі конкретно «документи 16 ст.».

Село Лаптево лежить у 30 км на захід від окресленого А. Дедуком села Овечкино, на річці [Скнижка](#). Тобто всі запропоновані дослідниками локалізації суперечать одна одній. Наразі цей об'єкт слід вважати невідомим. Клас вірогідності – Г.

(323) Польскыи

Це визначення може стосуватись як невідомого Рослаля, так і Свинеска (так само невідомого). У справі локалізації воно не допомагає. Клас вірогідності – Г.

(324) Свинеск

Цей запис є дублікатом невідомого науці [Свинеска № 180](#). Клас вірогідності – Ж.

(325) Новгородок на Осетре (326)

[Осетр](#) – досить значний (228 км) доплив Оки в Тульській та Московській областях. Клас вірогідності – А.

Але Новгородок на цій річці геть невідомий! У книзі «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», у

томі «[Рязанская губерния](#)», складеному М. Барановичем, висловлено припущення, що це – село [Городна](#) при впадінні Осетра в Оку (с. 541). О. Монгайт пропонував [Зарайськ](#) [*Монгайт А. Л. ор. cit.*, с. 238], хоча він відомий лише з 1521 року. Все, що було в Зарайську давніше – мабуть, чиста фантастика, принаймні вимагає критичної перевірки. Виразного давньоруського сліду тут нема.

Обидва припущення нестійні. Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(327) Бобруеск

Точно така назва нині невідома, приходиться поправляти її на [Бобруйськ](#) – місто у Могилівській області Білорусії.

Перша згадка про нього походить з 1387 року [ГС 1387]. В сер. 15 ст. було згадано «бобруйського намісника» [LM 3, с. 71], далі в 1488 р. згадано «дубас бобруйський» (торговельне судно) [LM 4, № 138, с. 146]. Невелика кількість згадок показує відносно незначну роль цього поселення в 15 ст. Клас вірогідності – А.

Була висловлена думка, що цей Бобруеск – це [Новое Село](#) на річці Шат у 18 км на південний схід від Тули [*Шебанин Г. А. Историческая география западной части Рязанского княжества XII – начала XVI в. – «Великое княжество Рязанское: историко-археологические исследования и материалы», М., 2005 г., с. 469*]. Підстав для такої локалізації у статті не висловлено ніяких, нема з чим сперечатись.

(328) Дубечин

Назва Дубечин нині невідома, найбільш подібною є назва села [Дубечне](#) у Ковельському районі Волинської області. Воно стоїть на річці Лютка, котра впадає у Прип'ять. Відоме це село з 1500 року.

Далі є село Дубечно ([Dubeczno](#)) у Люблінському воєводстві в Польщі, у 66 км на захід від ковельського Дубечна. Воно відоме з 1640 р.

Є ще деревня [Дубічна](#) у Берестейській області Білорусії, у 46 км на північ від Дубечна ковельського і у 68 км на північний схід від Дубечна люблінського. Історія його невідома.

Отже, всі три поселення дуже зручно розмістились на стику границь сучасних України, Польщі та Білорусії, на північно-західній Волині. В інших краях східної Європи таких назв немає, і тут мабуть є якась закономірність (неясна для мене).

З великим зусиллям приймаю Дубечно-Ковельське. Клас вірогідності – В.

(329) на Плаве

Відома невелика (89 км) річка [Плава](#) в Тульській області Росії. Вона впадає в річку Упу, а вже Упа впадає в Оку. Найвизначніше поселення на ній так і називається – Плавськ (радянське, у 1671 – 1926 рр. – Сергіївське). На ній стоїть зо два десятки поселень, серед яких немає нічого хоч трохи подібного до Дубечина ані до Микитина, які сусідують в СРГ.

До цього місця М. Тихомиров [ТМН2, с. 123] спробував приточити фразу із заповіту Івана 4-го: «Да ему ж [царевичу Івану] даю город на Плаве и на Солове» [ДДГ, № 104, с. 435]. На думку пізнішого копіїста заповіту, йшлося про Крапивну біля гирла Плави. Але:

1, сам **город** на Плаві не названий на ім'я. Так могло бути лише у випадку, коли він – новозаснований, і назва його ще не устоялась. Тобто про ніяке 15 ст. не може бути мови.

2, річка [Солова](#) тече загалом паралельно до Плав і впадає у ту саму Упу. Між їх гирлами – 8 км, тобто **город** не міг одночасно стояти і на Плаві, і на Солові. Тут у заповіді якась недокладність.

Окрім розглянутої річки, нині відоме ще невелике озеро [Плав](#) у 37 км на північ від Вітебська. На його березі нині відома одна тільки деревня [Канашы](#) – знову не Дубечин і не Микитин.

З великим зусиллям приймаю річку Плав у Тульській області. Клас вірогідності – В.

(330) Микитин

М. Тихомиров волів читати СРГ так: «Дубечин. На Плаве Микитин. Вердерев» [ТМН2, с. 95, 118, 123; звертаю увагу на довільну розстановку крапок!] і вважав, що Микитин – це сучасне село [Крапивна](#) біля гирла Плав. Підстав для такої локалізації, як бачимо, немає ніяких.

Хоча ім'я *Микита* – українізований варіант календарного грецького імені *Никита* – відносно поширене в Україні і відомі носії прізвища *Микитин*, географічних назв *Микитин* не існує. Найближче підходить назва Микитин Ріг (від 1775 року – [Нікополь](#)), де була Микитинська переправа через Дніпро, Микитинська Січ, а з 1652 р., кажуть, згадувалось уже й село Микитине (не Микитин!).

В Росії, [кажуть](#), була деревня Микитино десь у 18 км на північ від Костроми, але в 1609 році його спалили поляки, і далі за неї вже не чути. Можливо, це те саме, що сучасна деревня [Никитино](#) у 12 км на північ від Костроми.

Але якщо ми змінимо характерну назву Микитин на Никитино, ми отримуємо ціле море можливостей – [80 таких назв](#), що робить справу локалізації безнадійною.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(331) Вердерев

М. Тихомиров вказав на село [Вердерев](#) у 9 км на північний схід від міста Скопин Рязанської області [ТМН2, с. 119]. Із цим можна погодитись із застереженням, що село відоме лише з 1629 року. Клас вірогідності – Б.

Це непокоїло самого Тихомирова, і він вказав також на невелику (74 км) річку Вьорда ([Вёрда](#), впадає в Ранову → Проню → Оку), на якій стоїть місто Скопин. Але є ще інша річка [Вёрда](#) (впадає в Пару → Оку), її гирло лежить у 84 км на схід від гирла Вьорди-Скопинської. Думаю, назва Вердерев не пов'язана із гідронімами.

(332) Ломихвост

Така географічна назва нині невідома.

Висловлена думка, що це – сучасне село [Городецкое](#) Скопинського району Рязанської області на річці Вьорда-Скопинська [*Коростелев В. А., Российский М. А. Прошлое Скопинской земли в очерках по истории её сёл и деревень. – М.: Вече, 2017 г., т. 1 (Алмазово – Кушуново), с. 267*]:

Имеются некоторые основания предполагать, что в окрестностях современного Городецкого мог располагаться и город Ломихвост. Возможно, под этим названием было известно одно из выявленных селищ или даже комплекс поселений на обоих берегах р. Вёрды, если они существовали одновременно. Как свидетельствует план Генерального межевания дачи села Городецкого, датируемый 1779 г., в это время около 1 км выше по течению реки от современного моста ее русло делало крутой поворот, образуя два параллельных излома с островом посередине. Не исключено, что название Ломихвост указывает как раз на эти излучины или заломы реки с островом.

В словаре В.И. Даля: «Заламыванье ср. длит. заломанье окончат. заломленье однократн. залом м. заломка ж. об. действ. по знач. глаг. || Залом и самый предмет или та часть его, место, которое заломлено: колено, локоть реки, поворот дороги, загиб». В том же словаре сообщается об одном из значений слова «хвост» – «хвост острова, арх. нижний конец по течению; верхний голова, а берег головы: взглавье».

Острова на излучине Вёрды существовали и северо-западнее Городецкого, немного ниже по течению. Возможно, название Ломихвост является образным описанием резкого изгиба реки как излома и образовавшегося ниже по течению некоего хвоста в виде трех рукавов реки.

Я спеціально процитував цю топонімічну фантазію повністю, щоб стало ясно – ніяких конкретних підстав вважати Городецьке, відоме від 1676 р., за Ломихвост – немає.

Через невміння читати та / або нерозуміння написаного [Википедія](#) твердить, буцімто П. Саунькин вважав Ломихвост за сучасний Скопин [*Саунькин П. С. «Птичьи» ойконимы Рязанского края: проблема Скопина. – «Актуальные вопросы современной лингвистики: Тихоновские чтения», Елец, 2021 г., ч. 1, с. 278*]. Насправді у статті сказано **рівно протилежне**: що **немає підстав** вважати Ломихвост за Скопин.

Я ж не гуманітарій, я – відставний фізик-теоретик. Тому я не тільки вмію читати, але вмію розуміти написане.

Висновок: невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(333) в́верх по Дону

Назва великої (1870 км) ріки [Дон](#) не викликає сумнівів. Клас вірогідності – А. Але що значить вказівка «вгору Доном»? Вгору – від якого місця?

Дон має виток у сучасному місті [Новомосковськ](#) Тульської області, і звідти тече генеральним курсом на південь. Цей виток лежить на південь від усіх об'єктів «рязанської» групи, хіба що Вердерев та річка Плава лежать на приблизно тій же широті, що й виток (але не південніше). Ніякої точки на Дону, від якої слід було рухатись вгору, в СРГ не позначено.

Можливо, ця вказівка стосувалась розміщення Ломихвоста, але це нічого не допомогло останньому.

Поки я собі займався наукою, москалі [вдарили ракетой по Києву](#). Ракету збили, уламок влучив у багатоповерховий житловий будинок в Оболонському районі, шестеро постраждалих (1 липня 2024 р. о 7:52).

(334) Дубок

Назва поселення [Дубок](#) відносно поширена: є такі деревні у Берестейській та Гродненській областях Білорусії, також у Ленінградській, Псковській та Тверській областях Росії – де завгодно, тільки не на Дону.

В договорі московського князя Дмитра Івановича з рязанським князем Олегом Івановичем (1382 р.) записано:

А что на Рязанской стороне за Окою, что доселе потягло к Москве, почен Лопастна, уезд Мстиславль, Жадене городище, Жадемль, **Дубок**, Броднич с месты, как ся отступили князи торуские Федору Святославичю, та те места к Рязани [ДДГ, № 10, с. 29].

Ця формула переписана з помилками в наступному договорі московського князя Василя 1-го із рязанським князем Федором Ольговичем (1402 р.):

А что на Рязанской стороне за Окою, что доселе потягло к Москве, почен Лопасна, уезд Мъстиславль, Жадене городище, **Дубок**, Жадемль, Проднич с месты, как ся отступили князи торуские Федор Славич, та те места к Рязани [ДДГ, № 19, с. 53].

Трохи інакше це місце стилізовано у договорі московського князя Юрія Дмитровича з рязанським князем Іваном Федоровичем (1434 р.):

А меж нас раздел земли по реце по Оку, что доселе потягло к Москве, Почяп (!), Лопастна, оуезд Мъстиславль, Жадено городище, **Дубок**, Жадемль, Броднич с месты, как ся отступили князи тарусские Федору Святославичю, та те места к Рязани [ДДГ, № 33, с. 84].

Нарешті, в договорі московського князя Василя 2-го з рязанським князем Іваном Федоровичем (1447 р.) це місце звучить так:

А что резанское на Резанской стороне за Окою, что доселе тягло к Москве, почен Лопастна, уезд Мстиславль, Жадено городище, **Дуб** (!), Жадемль, Броднич с месты, кая ся отступили торусские князи Федору Святославичю, и та те места к Рязани [ДДГ, № 47, с. 143].

У пізніших документах Дубок уже не згадується. Хронологія згадок повністю відповідає актуальному для СРГ часу, і контекст згадок в договорах вказує, що цей Дубок належав до Рязанського князівства. Таким чином, автор СРГ мабуть знав, що робив, коли поставив Дубок в рязанському блоці.

Але де він знаходився?

Про князя [Федора Святославича](#) ми майже нічого не знаємо. Із того, що його дочка Євпраксія була (невдалою) дружиною московського князя Семена Івановича у 1345 – 1346 рр., виходить, що він діяв десь у 1-й половині 14 ст. Далі з договорів видно, що таруські князі відступили йому землю «за Окою» (повторюся – дивлячись із Москви, «за Окою» – це на правому березі Оки). В Москві вважали, що ці землі мали би належати їм, але довелося відступити їх рязанським князям.

Таруса лежить на лівому (західному) березі Оки, котра в цьому місці тече з півдня на північ і утворює адміністративний кордон сучасних Калузької (на заході) й Тульської (на сході) областей. Отже, названі місця треба шукати на північному заході Тульської області, в районі, котрий і нині зветься Заокським.

Вважається, що давній город [Лопасня](#) знаходився на правому березі Оки проти гирла річки [Лопасня](#). Це 44 км на схід від Таруси.

Мстиславль, Жадено городище, Жадемль, Броднич цілком невідомі. Тому Дубок знаходився між Тарусою й Лопаснею, можливо, це було просто урочище, а не поселення, тим більше не *город*.

Від Таруси до витоку Дона – 108 км, а від Лопасні – 96 км. Виток Дона, а тим більше подальша його течія, перебували далеко за межами Таруського князівства.

Тому спроба М. Тихомирова [ТМН2, с. 122 – 123] прив'язати процитовані договори до села [Дубки](#) Липецької області цілком помилкова. З оцими Дубками тільки те добре, що вони справді лежать на Доні, але у 70 км на південний схід від витоку Дона, і відповідно у 176 км від Таруси. Вважаю владу таруських князів над цими Дубками неможливою.

Окрім того, якщо вже міняти назву *Дубок* на *Дубки*, то [таких назв](#) ми маємо 6 в Білорусії, 68 в Росії і 3 в Україні, і треба пояснювати, чому відмовились від 76 інших Дубків на користь якогось одного.

Далі О. Монгайт висловив був думку, що Старо-Донковське городище часів Київської Русі могло бути залишками «древнерусского города Дубок» [Монгайт А. Л., *op. cit.*, с. 232]. Тут все прекрасно – і визначення «*город*», і датування «давньоруське», але найкраще – це, звичайно, розташування. Ніякого Старого Донкова нині не існує, городище показують біля села [Стрепнево](#), котре теж покинуте жителями. Воно знаходиться на Доні в 75 км на південний схід від витоку Дона, і тому ще далі від Таруси, ніж Дубки. Гіпотеза нестійна.

Значну увагу Дубку приділив А. Дедук [Дедук А. В. *op. cit.*, с. 237 – 246]. Розглянувши історіографію питання і вивчивши матеріали 17 – 18 ст., в яких немає прямих вказівок на «наш» Дубок, А. Д. припустив, що це – археологічний комплекс при впадінні р. Мокра Табола в Дон, при сучасній деревні [Устье](#) при впадінні річки [Суха Табола](#) в Дон. Одразу кажу – це 52 км на південний схід від витоку Дона, отже, за межами Таруського князівства. Розуміючи, що це не може бути Дубок із процитованих договорів, А. Дедук закінчив свій розгляд припущенням існування двох Дубків – «договірного» та «на верхів'ї Дону».

Обидві ідеї – двох Дубків та Устьїнського археологічного комплексу – лягли в основу окремої статті [Лаврентьев А. В. [Рязанские владения в верховьях Дона](#), «въ верхъ Дону Дубокъ» и Донской путь XIV–XV вв. – Историко-географический журнал, 2023 г., т. 2, № 2, с. 20 – 45], котра, однак, не додала нічого до аргументації.

Ідея двох Дубків – одного невідомого + другого, відомого ще менше – суперечить бритві Оккама. Її треба рішуче відкинути. Досить припустити, що визначення «вверх по Дону» стосується Ломихвоста, а не Дубка.

Висновок: невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(335) Корнике

Така назва нині невідома. Їй присвячена спеціальна стаття [Пасынков С. В. [Корнике](#) – летописный город Рязанского княжества (по материалам исследований Р. В. Клянина). – Российский научный журнал, 2020 г., т. 63, с. 22 – 34].

Для С. Пасынкова, як і для рано померлого Р. Клянина, ця назва не становить жодної проблеми:

Само место города расположено у южной окраины деревни Городище Веневского района Тульской области на берегу реки Шат при впадении в нее р. Корничка [с. 26].

Назву річки Корничка С. П. вважає похідною від назви (урочища?) Корнике і вказує на існування тут в 17 ст. «Карницкой засеки». На [городищі](#) знайдено матеріали 12 – 14 ст. (в цих знахідках мене трохи дивує повна відсутність золотоординських монет та кераміки).

Прийняти цю локалізацію можна тільки з великими сумнівами. Клас вірогідності – В.

(336) Урюпеск

Точно такої назви нині не видно, тому її виправляють на [Урюпинск](#) на Хопрі у 450 км на південь від сучасної Рязані. З історією цього міста все неясно. Легендарна дата заснування **города** Урюпинська – 1618 р., але далі цей «**город**» кудись зникає, а виникає козацька **станція** Урюпинська, котра конкретно відома тільки з початку 18 ст. І тільки радянська влада в 1929 році перетворила станицю на місто.

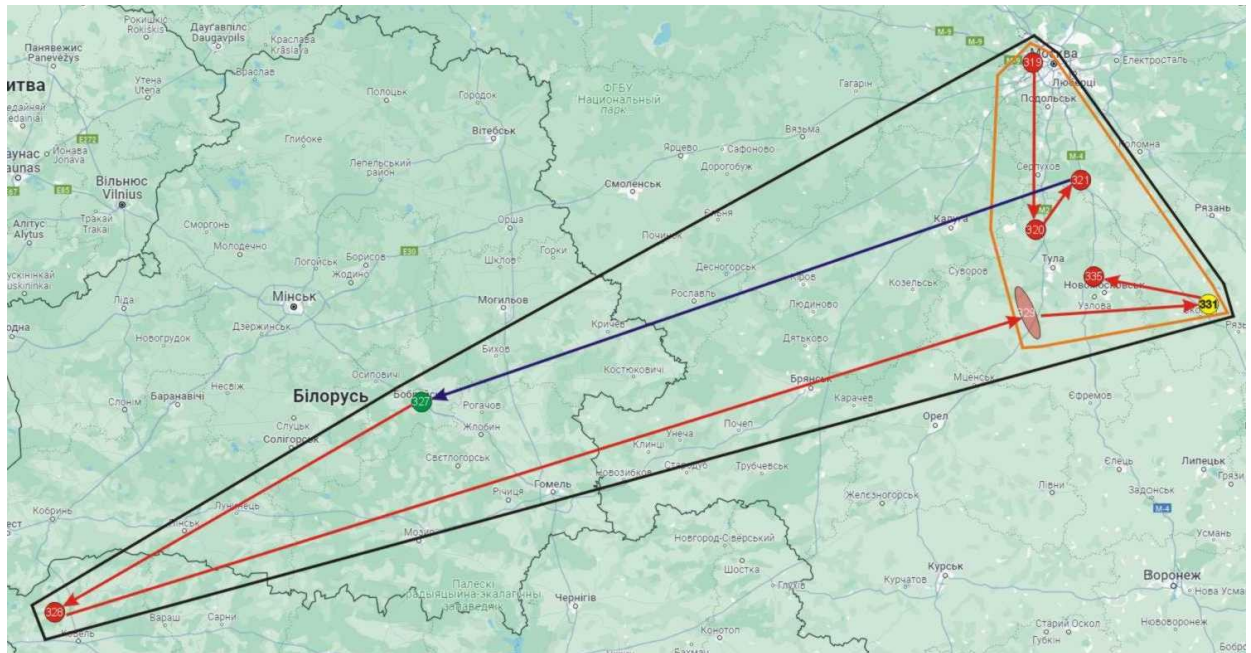
Неповне співпадіння назви + відсутність ранніх згадок = неймовірності припущення про Урюпинськ. Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

За числом об'єктів «бобруйська» група майже дорівнює «рязанській» – 18 об'єктів. Із них надійно локалізованих – 3 (17 %, причому із цих трьох один тільки Бобруйськ може бути городом, а два інших об'єкти – то ріки), локалізованих з вірогідними припущеннями (Б) – 1 (6 %), локалізованих зі складними припущеннями – 6 (33 %), невідомих – 7 (39 %), подвоєння – 1. В групі рішуче переважають невідомі об'єкти, якість джерела записів дуже низька.

Картосхема

В «Бобруйській» групі маємо тут тільки один надійно локалізований об'єкт – Бобруйськ (327), тому нема куди вести оптимальний маршрут і не можна вирахувати ентропію упорядкованості переліку.

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В): 319 → 320 → 321 → 327 → 328 → 329 → 331 → 335 = 2335 км.

«Бобруйська» група. Реальний маршрут (класи A + B + V)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (328 – 331) дорівнює 1057 км, тобто приблизно дорівнює діаметру «рязанської групи».

З вилученням сторонніх об'єктів – Бобруйська (327) та Дубечна (328) ядро групи (контур жовто-гарячого кольору) набуває діаметр 254 км (319 – 331), або 11 % від повного діаметру. Восьмикратне зменшення діаметра ядра групи **об'єктивно** показує, що й «бобруйська» група утворена формально, без розуміння реальної географії.

Можна об'єднати «рязанську» та «бобруйську» групи в одну «супер-рязанську» групу (300 – 336), котра складається із трьох основних підгруп із вклиненням двох сторонніх підгруп (305 – 310, 327 – 328).

15. «Муромська» група (№ 338 – 370)

«Муромська» група об'єктів є першою в останньому блоці СРГ, виділеному заголовком «а се залеский». Названа від першого безспірного об'єкта – Муром.

(338) Мещерское

Судячи із середнього роду прикметника, це мало би бути село, але таке поселення нині не існує.

Корінь назви – *мещера*. Так звалось в давнину фіно-угорське плем'я, від якого великий лісовий масив на північ від Оки отримав назву Мещёрская низменность. Вона займає східну частину Московської області, південну частину Владимирської області та північну частину Рязанської області (Мещера par excellence).

До складу Рязанського чи Владимирського князівств вона ніколи не входила, тут навіть були свої князі (згодом, татарського роду). В договорі московського князя Василя 1-го із рязанським князем Федором Ольговичем 1402 р. згадано, що батько Федора – рязанський князь Олег Іванович – купив був якісь «Мещерская места», але тепер Федір не мав в них вступатись [ДДГ, № 19, с. 54] – тобто ці

«місця» знову стали нейтральною територією, не належною ані до Рязані, ані до Москви.

І далі в документах цього збірника ми бачимо «Мещерские волости», «Мещерские земли», «Мещерские места», «Мещерский рубеж» та «Мещерских князей», але ніколи ця назва не прикладалась до конкретного поселення.

Вважаю запис в СРГ назвою території, можливо, заголовком. Якщо вважати запис назвою поселення – то воно невідоме. Клас вірогідності – Г.

Спроби дослідників розмістити оце Мещерское в Касимові [ТМН2, с. 127], у волості Мещерка на ріці Цна [Кучкин В. А. Города Северо-Восточной Руси в XIII–XV веках (число и политико-географическое размещение). – История СССР, 1990 р., № 6, с. 79 – 80] або прямо у сучасному місті Горбатов у Нижегородській області [Ююкин М. А. Этимологический словарь летописных географических названий северной и восточной Руси. – М.: 2015 г., с. 190] обгрунтовані слабо і непереконливі.

Вночі Гнило-Солом'яна Орда влаштувала черговий лаптінг, атакувавши Київ «Шахедами». Всі були збиті на підступах до міста, я нічого не чув. А от у Дніпрі (Січеслав) пушкіножери 3 липня добилися серії влучань, 5 загинув, 47 постраждалих. Це до питання про «академічну свободу», в умовах якої пишеться моя робота. Моя свобода досліджень нічим не обмежена, окрім постійних відключень електроенергії (до 10 – 12 годин на добу) (4 липня 2024 р. о 7:47).

(339) Камена Могила

Назва прозора, дуже характерна і добре відома. Кам'яна Могила знаходиться у Запорізькій області, у 13 км на північ від Мелітополя. Довкола неї є кілька сучасних сіл, найчастіше кажуть, що вона знаходиться біля с. Терпіння. Клас вірогідності – А.

Якщо комусь ця Кам'яна Могила здається невідповідною – у нас є, як модно нині говорити, «план Б», і в ньому значаться Кам'яні Могили (у множині!) біля села Назарівка Маріупольського району Донецької області, у 130 км на схід від мелітопольської Кам'яної Могили. Характерно, що в цілій східній Європі більше ніде не відомо ані точно такої назви, ані подібної до неї.

Дослідники не приділяють цьому об'єкту уваги. В. Кучкин [ор. cit., с. 80] кинув фразу: «Далее [після Мещерського] в Списке следует упоминание Каменной могилы на той же р. Цне». Да він побачив в СРГ ріку Цна – не можу здогадатись. І де він побачив на Цні Кам'яну Могилу? Нема там такої назви – і крапка.

Далі можна прочитати таке: «город «Камена Могила на Дъсне» – видимо, остатками этого города является Темгеновское городище на левом берегу Цны, известное в начале XVI века как Андреев городок» [Акчурина М. М.

Административно-территориальное устройство Мещеры XV – начала XVII вв. (этнополитические аспекты) : дис.... канд. ист. наук. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019 г., с. 37, 180]. Отже, Андреев замість Кам'яної, городок замість Могили і Цна – замість Дъсни. Що й казати – практично повне співпадіння!

(340) на Дъсне

За контекстом *Дъсна* мала би бути назвою річки. Але ані річки *Досна*, ані річки *Дсна* ніхто не знає, всі знають тільки ріку *Десна*. Дехто фантазує: десна (тобто правиця, правий бік) перейшла у *Дсна*, далі у *Тсна*, а далі – у *Цна*. Нехай топонімісти розважують, чи таке перетворення мухи на слона переконливе, я зі своєї робітничо-селянської точки зору думаю, що випадіння повноголосного *е* в початковому складі неможливе.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(341) Муром

Безспірний сучасний [Муром](#) – місто у Владимирській області.

Формально перша згадка про Муром датована 6370 (862) роком – місто згадане в числі володінь князя Рюрика, легендарного засновника династії руських князів [ІпатЛ, стб. 15]. Ця історія складена літописцем на початку 12 ст.

Однак Муром на той час справді існував: під 6596 (1088) роком згадано, що «взаша Болгаре Муром» [ІпатЛ, стб. 199]. І далі Муром час від час згадується в літописі, зокрема в 6683 (1175) р. записано, що

престависѧ Дюрѣдѣи князь Муромьскѣи м[е]с[я]ца генварѧ ѿ [19] днь и положен быс[ть] оу Хсвы ц[е]ркви в Муромѣ юже сам создал [ІпатЛ, стб. 580; ЛЛ-2, стб. 366].

Під 6747 (1239) р. записано, що «взаша Татарове Мордовьскую землю и Муром пожгоша» [ЛЛ-2, стб. 470]. У подальший час Муром згадується в літописі під 6853 (1345), 6859 (1351), 6863 (1355) і потім до 6954 (1446) року [СимЛ, с. 95, 97, 99, 199]. Отже, існування Муром, його статус *города* і певне політичне значення в 14 – 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(342) на Оце

Муром справді стоїть на лівому березі ріки [Оки](#) – тут СРГ не помилився. Клас вірогідності – А.

(343) Стародуб Вочьскыи

Окрім СРГ, ця назва відома ще із заповіту московського князя Василя 2-го 1461 р. [ДДГ, № 61, с. 199]. За цим заповітом «села Муромские и в Вотском Стародубе» мали перейти до княгині Василеної.

Дальші відомості зібрав Н. Грибов [*Грибов Н. Н. Сельская округа средневекового Муром*] на правобереж'є р. Оки. – «Уваровские чтения – V», Муром, 2003 г., с. 20 – 21]: в 16 ст. назва поселення зникає з джерел, згадується тільки стан / волость (адміністративна одиниця). Висловлено обережне припущення, що цей [Стародуб](#) знаходився на місці деревні Городищи при впадінні річки Вачка в більшу річку Малу Кутру. Нині ця деревня включена до складу містечка [Вача](#) в Нижегородській області (це у 50 км на північний схід від Муром). Клас вірогідності – В.

(344) другыи Стародуб на Клязьме (345)

Велика (686 км) ріка [Клязьма](#) справді існує, тече загалом із заходу на схід в 4 областях центральної Росії і впадає в Оку. Тут СРГ не помилився.

Більше того, на Клязьмі справді був [Стародуб](#), який знаходився на території сучасного села [Клязьминский Городок](#) Владимирської області (у 77 км на схід від Владимира).

Цей Стародуб згадується у Лаврентіївському літописі під 6726 (1218) роком, коли він був наданий як уділ князю Володимиру – синові князя Всеволода Юрійовича [ЛЛ-2, стб. 442]. Наступна згадка в цьому літописі міститься під 6746 (1238) роком [ЛЛ-2, стб. 467]. Далі ним володіли князі із наймолодшої гілки Всеволодовичів і тому, мабуть, він не фігурує в заповітах московських князів. У переліку земель, наданих за обміном князю Володимиру Андрійовичу в січні 7074 (1566) року, названо «городище Стародуб Ряполовский и посад» [ПСРЛ, 1906 г., т. 13, ч. 2, с. 400], і далі в заповіті царя Івана 4-го 1572 р. він записаний як «город Стародуб Ряполовский» [ДДГ, № 104, с. 437]. «Книга Большому чертежу» (1627 р.) визначає віддаль від Владимира до Стародуба на 60 верст, а від Стародуба до Гороховця – на 150 верст, хоча там не більше 80 км [КБЧ, с. 124 – 125]. Іменування цього Стародуба «другим» показує, що обидва Стародуби стояли в одному документі, використаному в СРГ, і його писар підкреслив, що це не є випадковим подвоєнням.

Отже, існування Стародуба на Клязьмі від 13 до 17 ст. є безсумнівним. Клас вірогідності – А.

(346) Ярополч

В Іпатіївському літописі під 6668 (1160) роком записано: «Володимир Андрѣевич и Ярослав Изаславич и Галичане избиша Половци межи Мунаревом и Ярополчем» [ІпатЛ, стб. 505]. Із того, що в коаліції взяли участь галичани, можна вивести, що битва сталась десь на правобережжі Дніпра. Л.Махновець у своєму [коментарі](#) до перекладу літопису вказав, що Мунарів – це сучасне село [Городище](#) при витoku Унави, а Ярополч – це сучасне село [Яроповичі](#) при витoku Ірпеня, у 13 км на північ від Городища (обидва села в Бердичівському районі Житомирської області). Вважаю ці локалізації можливими, не заглиблюючись у цю справу.

Пізніше, в 1389 році, в договорі московського князя Василя 1-го зі своїм стриєм Володимиром Андрійовичем Василь обіцяв: «А ци каким делом отоимется от тебя Ржева, и дати ми тебе, во Ржевы место, Ярополч да Медуши» [ДДГ, № 13, с. 38].

На жаль, з цього запису зовсім неясно, де знаходився отой Ярополч, не можна навіть твердити, що він був у сусідстві Медуш (ця місцевість так само невідома!). [Вікіпедія](#) учить нас, що це – велике (2.8 га!) городище на правому березі Клязьми біля села [Пировы-Городищи](#) Владимирської області, у 50 км на схід від Стародуба на Клязьмі. Городище давньоруського часу відносно добре досліджене археологами, є навіть окрема книга [Седова М. В. Ярополч Залесский. – М.: Наука, 1978 г. – 160 с.]. Я її не читав, бо її немає у Мережі; а шкода, бо мені зовсім не ясно, чому це городище вважають Ярополчем.

Приймаю Ярополч на Клязьмі з великим застереженням. Клас вірогідності – В.

(347) Гороховец

Єдиним кандидатом на цю назву є сучасне місто [Гороховец](#) на правому березі Клязьми на сході Владимирської області. З його ранньою історією все

неясно. В договорах московських князів він взагалі не згадується, перша конкретна дата в енциклопедичній довідці – аж 1500 рік.

Отже, існування Гороховця **під такою назвою** в 14 – 15 ст. – все ще під запитанням. Клас вірогідності – Б.

(348) Бережечь

Цьому об'єкту присвячена спеціальна стаття [*Борисов Е. А. [История локализации средневекового города Бережца](#)*. – «Актуальная археология 7», СПб., 2024 г., с. 255 – 257]. Автор дуже обережний у своєму висновку:

«Источники позволяют локализовать территории для поиска городища Бережца в границах Березопольского стана либо в Нижнем Поочье».

Отже, невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

(349) Новгород Нижний

Я уже відзначав, що в СРГ кілька Новгородів мають додаткові визначення, зокрема «наш» [Нижній Новгород](#). З ним маємо рідкісний випадок, коли в літописі (Лаврентіївському) чітко зафіксовано заснування нового міста: «Великий князь Гюрги с[ы]н Всеволожь заложи град на оусть Оки и нареч[е] имя юму Новьград» [6729 (1221) р. – ЛЛ-2, стб. 445]. Далі цей Новгород отримав визначення «Нижній» – найраніша згадка, яку я знайшов, датована 6848 (1340 р.) [СимЛ, с. 93].

Добре відоме сучасне місто. Клас вірогідності – А.

(350) Курмыш на Суре (351)

Кажуть, що Курмиш – це чуваське слово на позначення хутора, деревні з одного двора. Відповідно відомо [6 деревень](#) такої назви у Поволжі + ще одне село.

Оце сучасне село [Курмыш](#) на лівому березі [Сури](#) в Нижегородській області, при кордоні з Чувашією – колись було повітовим містом Нижегородської губернії. Воно знаходиться у 140 км на схід від Нижнього Новгорода.

Про його заснування є конкретна згадка у Симеонівському літописі під 6880 (1372) роком:

Тое же осени князь Борис Костянтинович постави собе город на реце на Суре и нарече имя ему Курмыш [СимЛ, с. 112].

Наступна згадка Курмиша під 1445 (6953 та 6954) роком пов'язана із татарським царем Махметом, який був захопив у полон московського князя Василя 2-го. І от 25 серпня 1445 р. Махмет пішов від Новгорода (Нижнього) до Курмиша, а 1 жовтня відпустив Василя з Курмиша на його княжіння [там же, с. 195].

Безспірне сучасне село Курмиш. Клас вірогідності – А.

(352) Вятка

Це слово може означати велику (1314 км) ріку [Вятка](#), яка впадає в Каму. Також може означати [Вятську землю](#). Окрім того, відомі [три деревні](#) Вятка в європейській частині Росії та село Вятка у Сумській області. Також це може бути давньою (до 1934 року) назвою сучасного міста [Кіров](#) на ріці Вятка, котре було центром Вятської землі.

Літописи згадують Вятку, не конкретизуючи – що воно таке. Перша згада міститься у Рогозькому літописці під 6882 (1374) роком:

Того же лета идоша на Низ Вяткою ушкуйници разбойници, совокупишася 90 ушкуев, и Вятку пограбиша [ПСРЛ, 1922 г., т. 15, вып. 1, стб. 106; СимЛ, с. 114].

Тут перша згадка позначає ріку, друга – землю.

Далі в Симеонівському літописі під 6899 (1391) роком маємо подібну згадку:

Того же лета новгородци Новгорода Великого да и устюжане гражане выехаша в насадах и в юшкуех рекою Вяткою на Низ и взяша Жукотин [СимЛ, с. 141].

Але про участь в поході «гражан» (жителів **города**) Вятки згадки нема. Подальші згадки 1402, 1418, 1459 років [СимЛ, с. 150, 165, 212] також не дають певних підстав вважати *Вятку* назвою поселення.

В 1428 р. в договорі московського князя Василя 2-го із своїм стриєм Юрієм Дмитровичем зазначено що «Вяткою и со слободами и со всеми месты» мав володіти Юрій [ДДГ, № 24, с. 64, 66]. Цей князь Юрій у своєму заповіті (бл. 1433 р.) визначив, що «Вятку з городаы и волости» його три сини мають поділити порівну [ДДГ, № 29, с. 74]. Із цих згадок видно що Вятка – назва землі. Пізніші договори аж до останнього (1447 р.) [ДДГ, № 46, с. 141] не подають про Вятку навіть таких подробиць, обмежуючись голою згадкою назви.

Думаю, можна не мати сумніву, що Вятка в СРГ позначає землю, територію, а не конкретне поселення. Клас вірогідності – Б.

(353) Городец

Назва [досить популярна](#): маємо 17 таких назв у Білорусії, 24 – в Росії і 2 – в Україні, всього 43 претенденти на одне місце в СРГ. І все це – не рахуючи Великих / Малих, Верхніх / Нижніх Городців.

Дослідники автоматично приймають [Городец](#) на лівому березі Волги у 53 км на північний захід від Нижнього Новгорода.

Він вперше згаданий у Лаврентіївському літописі під 6680 (1172) р.: коли князь Мстислав Андрійович вибрався походом на волзьких болгар, він зупинився на Городці, а потім у гирлі Оки з'єднався з муромським і рязанським загонами [ЛЛ-2, стб. 364]. Контекст оповідання не залишає сумніву, що йдеться про Городец на Волзі.

Далі Новгородський 1-й літопис [повідомляє](#) під 6771 (1263) роком, що князь Олександр Ярославич повертався із Татар дуже хворий і помер на Городці 14 листопада [НІЛ, с. 83, 312].

Далі син Олександра – князь Андрій Олександрович зробив Городец своєю резиденцією, там (мабуть) помер і там був похований 27 липня 6813 (1305) року [СимЛ, с. 86]. Після цього Городец на Волзі вже не відігравав політичної ролі, але був важливим **городом** Нижегородського князівства.

Далі в заповіті князя Володимира Андрійовича (бл. 1401 р.) чітко зазначено «Городец на Волзе» [ДДГ, № 17, с. 47, 50]; у 1448 р. Городец згадано в числі володінь суздальського князя Івана Васильовича [ДДГ, № 52, с. 156].

З високою ймовірністю в СРГ згаданий саме цей, а не якийсь інший Городец. Для повної упевненості бракує додаткового визначення. Клас вірогідності – Б.

(354) Юрьевеч

Поселень із назвою [Юрьевец](#) значно менше, ніж поселень Городец – тільки 6. Найвизначніший серед них – [Юрьевец](#) на правому березі Волги в Іванівській області РФ, напроти гирла р. Унжа. Це 76 км на північ від Городця і 120 на північ від Нижнього Новгорода.

Здається, перша про нього міститься в договорі московського князя Василя 1-го зі своїм стриєм Володимиром Андрійовичем (1401..1402 рр.), за яким Василь відступав Володимиру

Городця с волостми, а волости Городецкие: Белогородье, **Юрьевец**, Корякова слобода, и Чернякова, и унжинская тамга [ДДГ, № 16, с. 43].

Саме завдяки згадці «унжинской тамги» можна не сумніватись, що йдеться про Городец та Юрьевец на Волзі.

Приблизно в цей же час було складено заповіт князя Володимира Андрійовича, в якому велика увага приділена його Городецькому володінню. Зокрема,

«сыну князю Ярославу станы на оной стороне Волги, повыше Городца, да **Юрьевец**... А сын князь Ярослав захочет себе яз забити на Волзе, и от себе яз затепет выше Городца, под Юрьевцом» [ДДГ, № 17, с. 47, 50].

Таким чином, підтверджується існування Юрьевца від початку 15 ст. Клас вірогідності – А.

Лаптери, щоб допомогти мені в моїй роботі, атакували Київ. Від 10:17 до 10:30 я нарахував не менше 13 дуже виразних вибухів. Їх могло бути й більше, бо кілька разів вибухи зливались, неначе черга. Ну, на третьому році війни я й не зазираючи в Мережу можу сказати, що то були балістичні ракети – так би мовити салют на честь саміта НАТО, який має початись завтра, 9 липня (8 липня 2024 р. о 10:36).

Ой, ці лапті такі уперті, що продовжують атаку. Їх би прямо на Виставці передового досвіду в народному господарстві Української РСР виставляти. Чув ще три вибухи (8 липня 2024 р. о 10:47).

О 13:05 чув ще один вибух, сильний і недалекий. В автомобілях, які стоять рядом з моїм будинком, запрацювала сигналізація. І нібито ще лунають слабкі віддалені вибухи (8 липня 2024 р. о 13:10).

(355) Унжа

Назва [Унжа](#) – досить популярний гідронім, в європейській частині РФ таких річок відомо шість. Найбільша з рік (426 км) – це уже згадана [Унжа](#) і Вологодській та Костромській областях. Конкуренти її значно менші: 122, 41, навіть 11 км.

Перша згадка про Унжу походить з Московського літописного зводу 1492 р. Там під 6727 (1219) роком записано: «Приидоша болгаре на Устюг и взяше и [його] лествю и потом идоша к Унжи, и унжане отбишася от них» [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 116 = 1856 г., т. 7, с. 126].

Тут Унжа позначає ріку, а унжане – люди, що на ній жили.

Далі в заповіті московського князя Івана 3-го (1504 р.) згадано:

город Галич с волостями, и с путми, и з селы, и со всеми пошлинами, и з Солью, и с **Унжею**, и с Чюхломою [ДДГ, № 89, с. 356].

Тут Унжа може позначати як поселення, так і волость (укладачі географічного покажчика до збірника вважали Унжу волостю).

Далі в заповіті царя Івана 4-го (1572 р.) згадано:

город Галич с волостми, и с путми, и с селы, и со всеми пошлинами, и с Кужейкою, и с Чухломою, и со всеми городки, что в Галицкому уезде, и солми, и со всем, что к Галичу, и к Чюхлеме, и к **Унже** потягло [ДДГ, № 104, с. 435]

Тяглі люди тягнуть звичайно до города, і в цьому контексті Унжа, здається, позначає город.

В «Книзі Большому чертежу» (1627 р.) записано:

От Галицкой Соли 30 верст город Унжа на реке на Унже; от того города 50 верст город Кологрив... На реке на Унже, против города Тотьмы 40 верст, городок Великая Деревня, да город Кологрив. От Галицкой Соли город Кологрив 80 верст, на усть реки Вижаса [КБЧ, с. 165 – 166].

Далі в переліку російських міст 2 пол. 17 ст. записано:

Город Галицкая Соль на Костроме реке. Судиславль на речке. Судай на речке Виге. Кологрив на Унже реке на усть реки Вижаса. Кадуй на реке Немде. Парфеньев на реке Нее. **Унженский городок** на реке Унже... городок Великая Деревня на реке Унже [Археографический ежегодник за 1972 год. – М.: Наука, 1974 г., с. 307].

Як же погодити вказівки джерел 17 ст.? Почнемо з того що **Солигалич** справді стоїть на річці Кострома. А от ріка Унжа тече з північного сходу на південний захід, наближаючись до Солигалича, і в тому районі, де нині сходяться Вологодська і Костромська області, повертає на південний схід, починаючи віддалятися від Солигалича. До цієї зони повороту від Солигалича – 80 км на схід, і всі інші місця на Унжі розташовані ще далі.

Таким чином, вказівка КБЧ на 30 верст від Солигалича до города Унжа помилкова.

Далі, сучасний **Кологрив** отримав цю назву в 1727 р., а перед тим город знаходився у 40 верстах вище, що приблизно відповідає місцю сучасної деревні **Вяльцево**. Від цього місця до Солигалича – 94 км, що більше-менш узгоджується з КБЧ.

Далі, річка **Вижас** впадає в Біле море, вона нам не підходить. Серед допливів «нашої» ріки Унжа позначено річку **Вига**, котра впадає в Унжу – NB! – якраз у при кордоні Костромської області із Вологодською, у зазначеній вище точці повороту Унжі, точнісінько в 80 км від Солигалича (на річці Віжас, до річч, справді стоїть село **Судай**). Поселення в цьому місці так і зветься Усть-Вига. Вікіпедія до нього не дійшла, але на **карті Google** вона позначена. Це місце здається мені кращим для давнього Кологрива (звідси до сучасного Кологрива – 57 км). Також з цього випливає, що Вига і Вижас – дві назви однієї річки.

Далі, Кадуй тут – це зовсім не **містечко у Вологодській області**, як можна було би подумати, а містечко **Кадый** на сході Костромської області, на річці **Нёмда** (Ньомда, ані разу не Немда, це зовсім інше). Це 152 км на південь від Солигалича.

Судиславль та **Чухлома** без проблем відшуковуються у Костромській області. Парфеньев – це сучасне село **Парфеньев**, дійсно на річці Нея, як і було сказано.

Отже, переважна більшість згаданих назв локалізуються без проблем – за винятком загадкових Великої Деревні та Унженського городка.

Не використана для локалізації міста Унжа тільки вказівка, що це – 50 верст від Кологрива. Тільки в який бік? Якщо вгору Унжею, то це приблизно початок ріки (там, де зливаються річки Кема та Лундонга); Якщо ж вниз за течією, то ми повертаємось приблизно на місце сучасного Кологрива.

Дослідники не журяться викладеними вище джерелами і вважають Унжу з СРГ за сучасне село [Унжа](#) [ТМН2, с. 124; [Щербаков В. Л. Археологические исследования летописной Унжи](#) в 2014 – 2015 гг. – Археология Владимиро-Суздальской земли (М.), 2017 г., вып. 7, с. 110 – 122]. Між тим це село лежить у 140 км на південь від давнього Кологрива (Усть-Виги) і в 156 км на південний схід від Солигалича. Це жодною мірою не згоджується зі вказівками письмових джерел.

Висновок: назвою Унжа в СРГ позначена ріка і (можливо) волость. Існування **города** Унжа (де б він не знаходився) простежується з початку 16 ст. Клас вірогідності для ріки – А.

Підсумки вчорашнього (8 липня 2024 р.) удару лаптеракет.

1, останній вибух (о 13:05) прийшовся по будівлі медичного центру на вул. Окіпної, 8б. Це 4-поверховий будинок, витягнутий вздовж лінії метро. Там знаходяться клініки «Ізіда» та «Адоніс». Саме в «Адонісі» – [пишуть](#) – загинуло 8 чоловік і 4 постраждало. Це справді зовсім недалеко від місця, де я живу. Я бував в «Адонісі» від 2014 року, робив там деякі медичні процедури, так що ця клініка для мене не байдужа. Загалом це найближчий до мене вибух за весь час великої війни.

2, на Сирці (вул. Сальського, 19) ракети вибила один під'їзд у 5-поверховому житловому будинку хрущовської доби (часу боротьби за комунізм). Є [виразне фото](#) – ліворуч частина будинку ще стоїть, тільки вікна вибиті, а далі завал і праворуч від нього стоїть фрагмент будинку шириною в три вікна. Під час розбирання завалів стався додатковий обвал.

3, Національна дитяча спеціалізована лікарня «Охорона материнства і дитинства» (Охмадит). Російська ракета Х-101 летіла на мінімальній висоті, перед ціллю зробила «гірку» і упала на ціль зверху – тобто [повністю виконала план атаки](#).

4, [всього в Києві](#) – 27 загиблих і 117 поранених; по [Україні в цілому](#) – 38 загиблих, 190 поранених, рятувальна операція триває (тобто число жертв може ще збільшитись).

5, у Києві сьогодні (9 липня 2024 р.) – день трауру за загиблими.

Це я пишу 9 липня 2024 р. об 11:22, бо до 9-ї години ранку у нас не було світла, а далі треба необхідну ранкову роботу виконати і в новинах розібратись.

(356) Плесо

Взагалі-то українське слово *плесо* означає глибоку ділянку ріки між двома перекатами. В Росії на наше *плесо* кажуть – *плёс* (пльос), але значення – те саме.

У Росії деревень із назвою *Плёсо* / *Плесо* [відомо 22](#), ві вони лежать у зоні СРГ, але всі – незначні. Окрім того, є [3 поселення](#) із назвою Плёс, серед яких є [місто Плёс](#) на Волзі, в Іванівській області.

М. Тихомиров відніс Плесо з СРГ до числа об'єктів, котрі локалізуються без проблем [ТМН2, с. 124], і з того часу прийнято думати, що це Плёс на Волзі.

Перша письмова згадка належить до 6918 (1410) р.: «Того же лета князь великий Василей повеле рубити град **Плесо**» [СимЛ, с. 160]. Далі під 6928 (1420 р.) записано про «мор силен на Костроме и в Ярославли, в Галиче, на Плесе, в Ростове» [СимЛ, с. 165]. Тут перелік інших міст вказує на Плёс на Волзі. У заповіті московського князя Івана 3-го (1504 р.) маємо згадку про «город Кострому, и Плесом, и с Нерехтою» [ДДГ, № 89, с. 356]. Далі цар Іван 4-й в своєму заповіті (1572 р.) надав (пообіцяв) синові Федору «город Кострому да город **Плесо**» [ДДГ, № 104, с. 442].

Таким чином, Плесо – це давня форма назви, яка вживалась в 15 – 16 ст. Є у Плесе і залишки [укріплення](#), досліджені археологічно [Коваль В. Ю. [Крепость средневекового Плёса](#) по раскопкам 1957 и 1990 годов. – Археология Подмосковья (М.), 2023 г., вып. 19, с. 110 – 124].

Безспірний Плёс на Волзі, у 47 км на південний схід від Костроми. Клас вірогідності – А.

Подальші наслідки удару лапте-ракет 8 липня 2024 р.

1, [пишуть](#) уже про 42 загиблих та 190 постраждалих (все це – не рахуючи прифронтової зони, де місцеві жителі гинуть від обстрілів гнило-солом'яних визволителів постійно. Те, що у Києві – надзвичайне, у Харкові чи Херсоні – щоденна норма).

2, в «Адонісі» на вул. Раїси Окіпної – уже 9 загиблих. Керівниця [розповіла](#), що 4-й поверх знесено повністю, з приміщень 3-го поверху видно небо, загинули два лікарі, бухгалтер, касир, медсестри, дві пацієнтки; сама вона врятувалась, бо вийшла з кабінету на вулицю за кілька хвилин до вибуху.

Я пригадую, що під час своїх візитів до «Адоніса» я власне все ходив по оцьому 4-у поверху. (10 липня 2024 р. о 7:48, – поки є електроенергія!)

(357) Кострома

Попри те, що є кілька незначних поселень із назвою Кострома, безспірним претендентом на цю позицію в СРГ є сучасне місто [Кострома](#) на Волзі.

Перша згадка під 6722 (1214) роком – військо князя Костянтина Всеволодовича (ростовського) спалило Кострому, котра мабуть належала його братові Юрію Всеволодовичу (владимирському) [ПСРЛ, 1995 г., т. 41, с. 131]. Хіба я сторож брату моєму?

Далі під 6773 (1265) р. є звітка, що князь Василь Ярославич мав резиденцію в Костромі [СимЛ, с. 72]; і далі про нього написано, щ він дослужився був до

великого князя і помер у січні 6784 (1277) р. у Костромі [СимЛ, с. 75]. Також Кострому згадано під 6791 (1283) роком [СимЛ, с. 79].

Далі маємо згадку, що в 6811 (1303) році на Костромі помер князь Борис, син князя Андрія Олександровича [ЛЛ-2, стб. 486; СимЛ, с. 85].

Після цього Кострома уже не відігравала самостійної політичної ролі, а була предметом боротьби різних князів, і часто згадувалась в літописі. Так само часто Кострома згадувалась у договорах князів, починаючи від 1389 року [ДДГ, географічний показник].

Отже, існування і велике значення Костроми в 14 – 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(358) Устьюг

Сучасне місто [Великий Устюг](#) (власне, Усть-Юг) стоїть на лівому березі ріки [Сухона](#) напроти гирла ріки [Юг](#). Від цього місця ріка набуває назву [Северная Двина](#).

Вперше назва згадується під 6726 (1218) роком: «Въаша Болгаре Оустюг» [ЛЛ-2, стб. 502], далі під 6798 (1290), 6803 (1295), 6872 (1364) роками [ЛЛ-3, стб. 526, 527, 533]. Не забувають про нього і московські князі у своїх заповітах, починаючи від 1406 р. [ДДГ, географічний показник].

Отже, існування і значення Устюга в 14 – 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(359) Вологда

Єдиний претендент на цю назву – сучасне місто [Вологда](#) на річці такої ж назви, котра впадає в Сухону.

Вперше ця назва згадана у 1264 р. у договорі Великого Новгороду з князем Ярославом Ярославичем [Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.: 1949 г., № 1, [с. 9](#)]. Далі Вологда була предметом боротьби Великого Новгороду і Москви, простежувати яку не входить в мою задачу. Але московські князі, починаючи від 1406 р., згадували Вологду у своїх заповітах і мабуть вважали її своєю власністю [ДДГ, географічний показник].

Таким чином, існування і деяке значення Вологди в 14 – 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

У лікарні [помер хлопчик](#), який перебував в «Охматдиті» під час російського удару.

Таким чином, [кількість загиблих](#) у Києві від удару 8 липня 2024 р. зросла до 34. А всього по Україні – мабуть до 45 (+ 11 загиблих у Кривому Розі).

Не слід думати, що з того часу гнилі солом'яні ординці не вчинили ніяких воєнних злочинів в Україні – вони вчиняють їх безперервно, і тільки частина потрапляє у мої [щоденні зведення](#) повідомлень преси (11 липня 2024 р. об 11:12).

(360) на Беле озері

[Білих озер](#) у східній Європі не так-то й мало: в одній тільки Білорусії їх відомо 42 (сорок два!), у європейській частині Росії – 64 (шістдесят чотири; Урал

та азіатську частину виключаємо з рахунку), в Україні – 4 (чотири). Всього 110 таких назв. Отже, Білих озер маємо навіть більше, ніж Синіх рік.

Найбільш відоме з них [Біле озеро](#) у Вологодській області, котре має розмір 46×33 км. Вважається, що саме воно згадано на початку «Повісті временних літ» в описі розселення слов'ян [ІпатЛ, стб. 8], і подальші згадки (6579 – 1071 р., стб. 165; 6604 – 1096 р., стб. 226) стосуються саме його.

Я не ставлю собі за мету скласти повний літопис Білого озера, відзначу тільки, що в 6759 (1251) році на Білому озері з'явився свій князь – Гліб Василькович, брат ростовського князя Бориса Васильковича [СимЛ, с. 70]. Так почалася історія [князів Білозерських](#), котрих вважають нащадками Гліба. Частину їх князівства Москва захопила ще за князя Івана Даниловича (1325 – 1340), але інша частина зуміла протриматись до 1476 р., коли й її захопила Москва, а численні князі Білозерські стали на службу в Москві.

В звістках до сер. 15 ст. включно під Білоозером, здається, слід розуміти саме озеро, а не конкретне поселення. Зокрема, під 6955 (1447) р. можна прочитати, що великий князь Василь 2-й, відпущений з ув'язнення, поїхав до Кирилова монастиря, а далі «побыв же князь великий на Беле озере, поиде прочь» [СимЛ, с. 201]. Виходить, що перебування у [Кириловому Білозерському монастирі](#) і рахувалось за перебування на Білому озері, хоча монастир лежить у 30 км від найближчої до нього точки Білого озера, і довкола нього є своє власне [Сіверське озеро](#).

Думаю, можна не сумніватись, що в СРГ згадано саме це Біле озеро, яке відіграло в 14 – 15 ст. певну навіть політичну роль. Клас вірогідності – А.

Учора (12 липня 2024 р.) у мене з 6-ї до 12-ї години не було електроенергії, тому ніякої науки не встиг написати. А між тим:

1. У Києві [померла друга дитина](#), яка перебувала на лікуванні в Охматдиті під час удару РФ.
2. З'явилося [повідомлення](#), що 8 липня постраждав ще бізнес-центр на Караваєвих Дачах, про що раніше не було мови.
3. Замість писати науку, я поїхав у справах на Лук'янівку і проходив попри [завод Артема](#) (вул. Ілленка, 2). Там у двох місцях зруйновано четверті поверхи фасадів по вулиці; прохід по тротуару по тій стороні закрито, там лежать уламки скла і цегли. Думаю, є небезпека обвалу пошкоджених конструкцій, тому там не поспішають прибирати. Також добряче побито сусідній бізнес-центр «[Топаз](#)» (№ 4). Це мої особисті враження (13 липня 2024 р. о 8:20).

(361) два городка

Але що за два городки були на Білому озері? Нині на березі озера є тільки одне місто [Белозерск](#), котре до 1777 р. звалось Белоозеро. [Дослідники думають](#), що спочатку город знаходився в тому місці, де Шексна витікає з Білого озера (в сучасному селі [Крохино](#)), і тільки після епідемії чуми, котра повністю спустошила цей город, новий город був заснований у 1364 – 1365 рр. у 14 км на захід від старого. Я не маю змоги заглиблюватись в цю історію. Цілком може бути, що «два городка» – це старе й нове укріплення на березі Білого озера, із назвами яких

писар СРГ відчував утруднення, тому що на Білому озері кожне поселення – білозерське. Так думав М. Тихомиров [ТМН2, с. 128].

Інакше думає К. Аверьянов [*Аверьянов К. А. [Где находились белозерские городки](#) «Списка русских городов»? – «Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании», М., 2018 г., с. 49 – 52*]. В якості одного городка він пропонує давній і сучасний [Каргополь](#), а в якості другого – [Карголом](#) (нині – хутір у 2 км на схід від Білозерська). Якщо цей останній справді стоїть на березі Білого озера, то Каргополь лежить у 175 км на північ від Білозерська, на берез ріки Онеги, і між ним і Білим озером лежить досить велике [озеро Лача](#), відоме принаймні від часу «Моління Данила Заточника» (поч. 13 ст.).

Думати, що Каргополь стоїть на Білому озері – це розтягати поняття «Біле озеро», «білозерський» до нескінченості. Окрім того, неясно, чому характерна унікальна назва Каргополь не потрапила до СРГ.

Думаю, припущення Тихомирова більш ймовірне. Клас вірогідності – Б.

(362) на Молозе

[Молога](#) – досить велика (456 км) ріка, котра колись-то впадала у Волгу (нині – у Рибінське водосховище). На цій ріці стоять давні міста Бежецьк, Устюжна, Весьегонськ; колись-то в гирлі її був город Молога, нині затоплений водосховищем.

Немає сумніву, що в СРГ згадана саме ця ріка. Клас вірогідності – А.

(363) Городец

Поселення з такої назвою на Молозі нема й не було. Всього в СРГ є три Городця – неясний Городец на Німані (183), відносно ясний Городец (353 – на Волзі) і оцей (363), неначе на Молозі. Але текст СРГ можна читати і так: «два городка на Молозе; Городец». А я [уже відзначав](#), що поселень із назвою Городец ми маємо не менше 44, і без додаткових визначень не можна зупинитись на якомусь одному з них. Клас вірогідності – Г.

М. Тихомиров пропонував на цю позицію в СРГ «Холопий городок» на Молозі [ТМН2, с. 126]. Він уперше згаданий в 1504 р. у заповіті московського князя Івана 3-го [ДДГ, № 89 с. 360], далі – у заповіті царя Івана 4-го 1572 р. [ДДГ, № 104, с. 440, 443]. Чому так не може бути? 1, Чи існував цей городок століттям раніше – не ясно. 2, в СРГ немає визначення «Холопий».

В. Кучкин запропонував замість цього город Мологу [*Кучкин В. А. [Города Северо-Восточной Руси](#) в XIII–XV веках (число и политико-географическое размещение). – История СССР, 1990 р., № 6, с. 84, прим. 71*]. Аргументів ніяких він не навів, also sprach Koutschkinn – і крапка. Цей **город Молога** згадується принаймні з 1371 р. [ПСРЛ, 1913, т. 18, с. 111], але саме як Молога, а не як Городец. Обидві гіпотези невдалі.

(364) Ярославль

Давній добре відомий [город](#) на Волзі, заснований, як думають, ще на початку 11 ст. новгородським князем Ярославом Володимировичем (Мудрим). Перша згадка – в 6579 (1071) р. [ІпатЛ, стб. 164]. В 13 – 15 ст. тут навіть були [свої князі](#). Клас вірогідності – А.

(365) Ростов

Так само давній і так само добре відомий [город](#).

Формально перша згадка про Ростов датована 6370 (862) роком – місто згадане в числі володінь князя Рюрика, легендарного засновника династії руських князів [ІпатЛ, стб. 14]. Ця історія складена літописцем на початку 12 ст.

Далі непряма згадка (ростовського єпископа Ісайї) міститься під 6597 (1089) р. і пряма згадка міста – під 6599 (1091) р. [ІпатЛ, стб. 199, 207]. В 13 – 15 ст. Ростов був центром [окремого князівства](#). Клас вірогідності – А.

(366) Юрьев Польский

Найдавніші згадки про цей [город](#) в Лаврентіївському літописі (за географічним показником, 6685 (1177) – 6805 (1297) роки) називають його Юрьев без додаткового визначення. Назва «Юрьев Полский» вперше зустрілась мені в в заповіті князя Володимира Андрійовича (1401..1402 рр.) – згадано 4 села «в Юрьеве в Полском» [ДДГ, № 17, с. 46]. Далі в 6916 (1408) році, Юрьев Польский значиться в переліку городів, які отримав був князь Свитригайло [СимЛ, с. 155], хоча в пізніших згадках у тому ж літописі все стоїть просто Юрьев.

Виходить, що кваліфікована назва Юрьева побутувала паралельно із назвою без додаткового визначення. Кваліфікована назва вживалась в часи укладання СРГ. Клас вірогідності – А.

(367) Мстиславль

Про цей дуже [мало відомий город](#) окрім СРГ є тільки одна згадка в заповіті царя Івана 4-го 1572 р.: «В Юрьеве Польском село Городище Мстиславле» [ДДГ, № 104, с. 443].

С. Томсинський вважає, що йшлося про городище в сучасному селі [Городище](#) у 12 км на північ від Юрьева-Польского [Томсинский С. В. [Древнерусский город Мстиславль](#) (предварительные результаты археологического изучения посада и письменные источники). – Археология Владимиро-Суздальской земли (М.), 2015 г., вып. 5, с. 111 – 128]. Площа його – майже 2 га, вал має висоту до 5 м. Розкопки виявили на городищі три шари, з яких найдавніший датується 11 – 13 ст., а шар, який лежить вище – загально датують 14 – 18 ст.

Думаю, можна упевнено вважати це городище залишками давнього Мстиславля. Клас вірогідності – А.

(368) Суздаль

Давній добре відомий [город](#), у 12 ст. недовгий час – столиця Залісся, котре подекуди в давніх літописах загально звалось Суздаль / Суждаль. Уже в 2 пол. 12 ст. Суздаль поступився своїм значенням новозаснованому Владимиру (у 30 км на південь від Суздаля).

Найперша згадка про нього під 6532 (1024) роком дає форму *Суждаль* [ЛЛ-1, стб. 147], далі форми Суздаль і Суждаль фігурують в літописі поперемінно.

Таку саму картину показують і договори середини 15 ст.: Суздаль [1445 р. – ДДГ, № 40, с. 119, 120]; Суждаль [1448 р. – ДДГ, № 52, с. 156 158]; Суздаль [1461 р. – ДДГ, № 61, с. 194].

Отже, ці дві форми назви побутували в 11 – 15 ст. паралельно, витягнути звідси вказівку на якесь одне джерело не можна. Клас вірогідності – А.

(369) Шумьскыи

Вважаю цей запис подвоєнням [Шумська № 256](#) (котрий, зауважу, теж потрапив в СРГ не на місце). Клас вірогідності – Ж.

М. Тихомиров пропонував виправити назву на *Шуйский* і вважати її згадкою города [Шуя](#) в Іванівській області [ТМН2, с. 129]. Це припущення є зайвим, тому що ніяк не допомагає. Города Шуйский інші джерела не знають, літопис знає князів Шуйських (від 1471 р. – СимЛ, с. 226 та ін. за іменним покажчиком), але не знає поселення Шуя чи Шуйський.

Шуя згадана в заповіті московського князя Івана 3-го 1504 р. [ДДГ, № 89, с. 359], але серед волостей Серпейська, тобто це – не та Шуя, що в Іванівській області.

«Наша» Шуя згадана в заповіті царя Івана 4-го 1572 р. на належному їй місці – поруч із Суздалем і разом зі своїми волостями [ДДГ, № 104, с. 442]. Вона лежить у 72 км на північний захід від Суздаля.

Висновок: існування Шуї в 1 пол. 15 ст. не підтверджується, вважаю неможливою її згадку в СРГ.

(370) Несвежьскыи

Дослідники мовчки ігнорують цей запис, не пропонуючи ніяких припущень.

Очевидне припущення – місто [Несвиж](#) у Мінській області. Воно має тільки те утруднення, що перша згадка про це поселення датується 1445 роком. Так пишуть дослідники [*W. Semkowicz* O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413. – *Lithuano-Slavica Posnaniensia. Studia Historia*, t. III, Poznań 1989, s. 51; *Ліцкевіч А.* Яшчэ раз пра «Пачаткі Нясвіжа»: першая пісьмовая згадка і асоба нобіля Клаўкі // *Герольд Litherland*, № 19. – Горадня-Менск, 2013. – С. 44-53; *T. Jaszczolt*, *Ród Niemiry z Wsielubia – Niemirowiczowie i Szczytowie herbu Jastrzębiec do połowy XVI wieku.* – «Unia w Horodle na tle stosunków polsko-litewskich», Warszawa 2015, s. 195]. На жаль, ані однієї з цих статей немає в Мережі, тому я не знаю, що за документ лежить в основі дати 1445 р. Знаю тільки, що в 3 – 7-й книгах записів Литовської метрики згадок про Несвіж немає.

Отже, якщо Несвіж справді існував уже в 1 пол. 15 ст., то він ще довго залишався незначним поселенням. Клас вірогідності – В.

В цілому в «муромській групі» – 33 об'єкти, з яких 5 – водні (4 ріки та 1 озеро), 25 поселень, дві назви позначають території (Мещерське, Вятка) і принаймні одна назва – урочище (Кам'яна могила). Із них 21 об'єкт (64 %) упевнено локалізовано, 4 (12 %) локалізуються з деякими припущеннями, 3 (9 %) вимагають складних, мало ймовірних припущень, 4 (12 %) – не вдалося локалізувати, також маємо одне подвоєння назви.

Якість переліку в цілому досить висока, локалізовані об'єкти розташовані на схід та на північ від центру Залісся (Владимир – Москва). Відскоків з цієї території маємо тільки три.

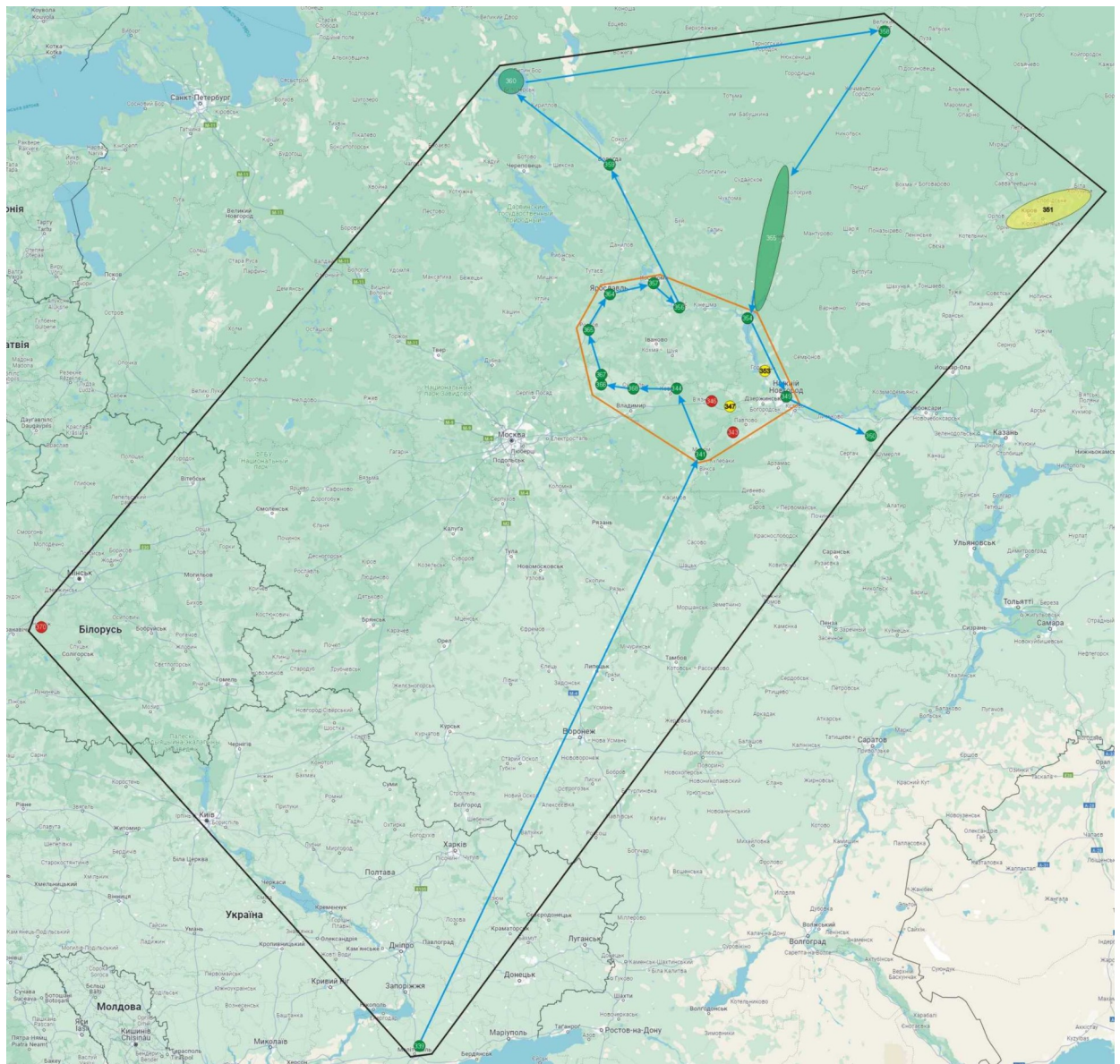
Картосхеми

Пишуть, що українські війська на середину дня 8 серпня 2024 р. просунулись в Курській області на 50 км по фронту і до 27 км в глибину, москалі вже почали боятись за Курську АЕС.

Також евакуують чотири населених пункти біля Липецька. Ні, туди українське військо ще не дійшло (це 330 км від Суджі), але туди прилетіли дрони і вдарили по аеродрому.

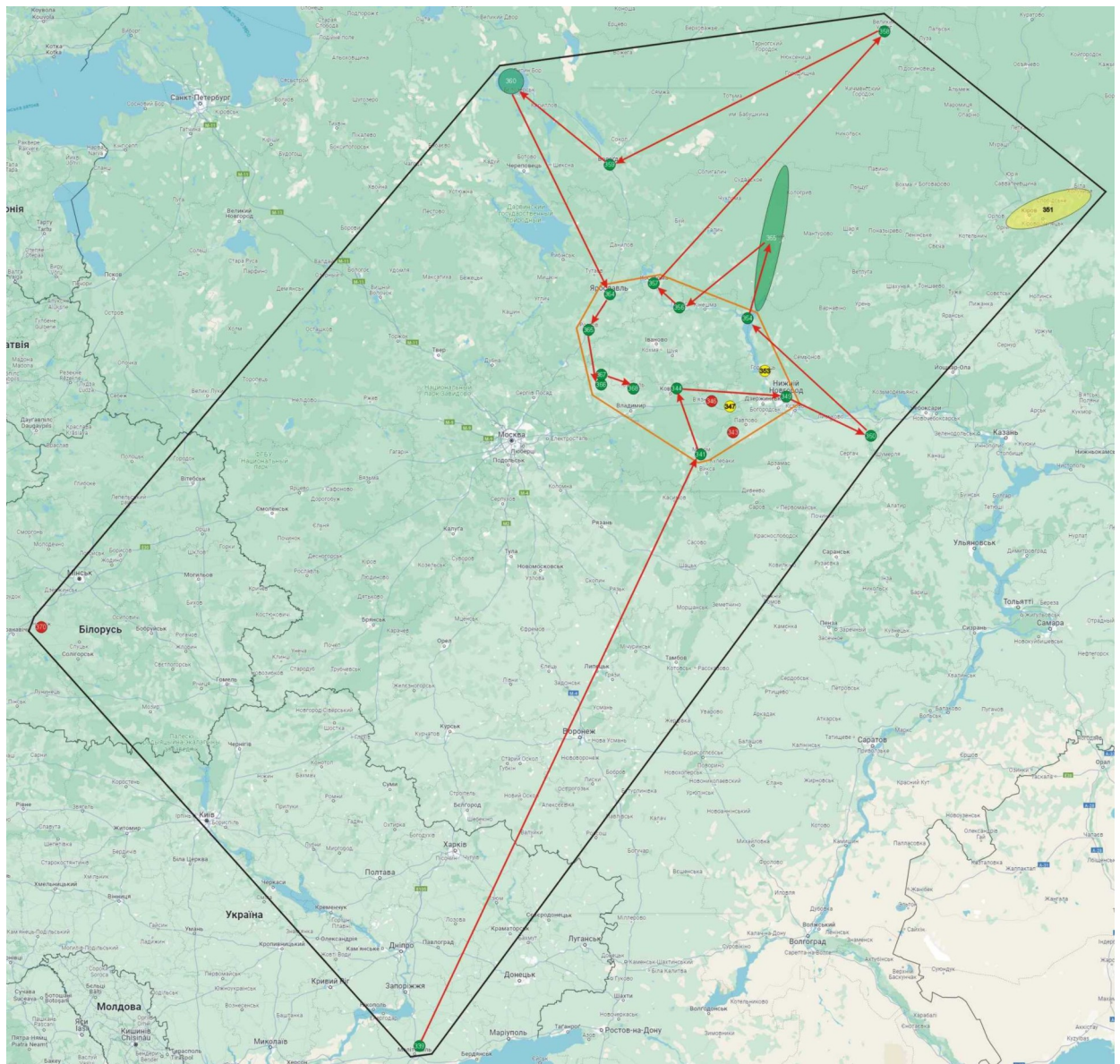
Також пишуть: «Мексика відхилила запит України про арешт Путіна під час його візиту в країну». Іншої відповіді від трусливої й бездарної мексиканської обамократії годі було сподіватись, але як звучить сама постановка питання, з проблемами якого рівня тепер має справу кремлівське щурення. Оце тобі, бабусю, Медовий Спас! (9 серпня 2024 р. о 8:20).

«Муромська» група досить численна. Оптимальний маршрут, нагадаю, треба починати з найвіддаленішого об'єкту, щоби не повертатись до нього більше і зекономити на зворотньому шляху: 339 → 341 → 344 → 368 → 366 → 367 → 365 → 364 → 357 → 356 → 359 → 360 → 358 → 355 → 354 → 349 → 350 = 3053 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками. Втім, не маю упевненості, що цей маршрут – справді найкращий, можливо, існує і коротший.

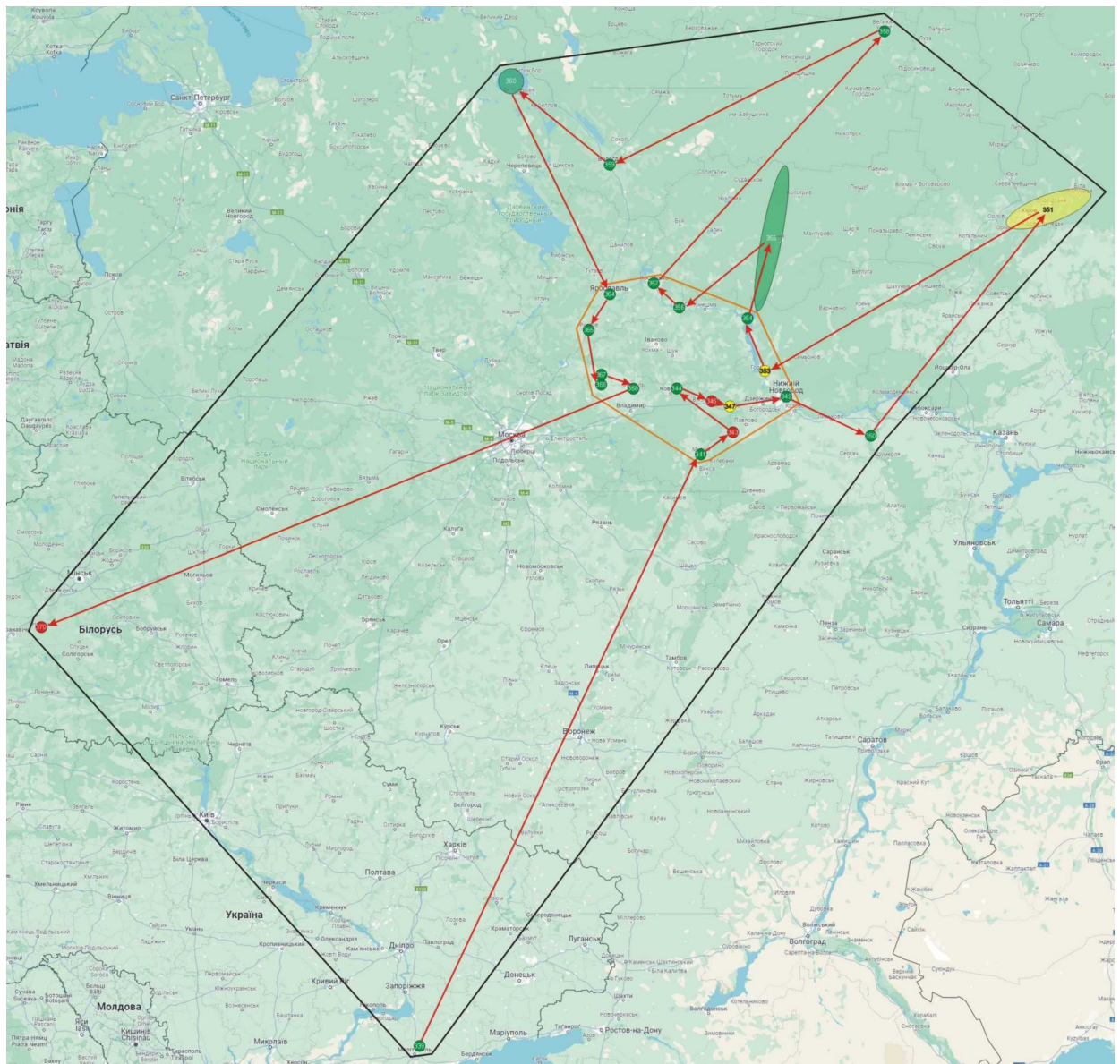
«Муромська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 339 → 341 → 344 → 349 → 350 → 354 → 355 → 356 → 357 → 358 → 359 → 360 → 364 → 365 → 366 → 367 → 368 = 3646 км. Він нанесений на наступній схемі стрілками червоного кольору. Ентропія-А = 119 %. Слід звернути увагу, що цей реальний маршрут частково збігається із чисто умоглядним оптимальним маршрутом.

«Муромська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В): 339 → 341 → 343 → 344 → 349 → 350 → 354 → 355 → 356 → 357 → 358 → 359 → 360 → 364 → 365 → 366 → 367 → 368 = 5284 км, що дає нам ентропію-В = 173 %.

«Муромська» група. Реальний маршрут (класи А + В + В)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (339 – 358) дорівнює 1690 км.

Своєрідність складу «муромської» групи полягає в тому, що вона має чітке компактне ядро, щось як «Золоте кільце». Ядра групи (контур жовто-гарячого кольору, 349 – 365) має діаметр всього 294 км, або 17 % від повного діаметру.

Ядро групи з усіх боків оточене сторонніми об'єктами, так що повний реальний маршрут утворює неначе лапи, що простягаються в усі боки від ядра. Це – напрямки майбутньої експансії Москви.

16. «Владимирська» група (№ 371 – 388)

«Владимирська» група об'єктів відділена у мене від попередньої чисто механічно, аби розділ, присвячений «муромській» групі, не розростався до нескінченості.

(371) Боголюбое

Формально найраніша згадка про сучасне містечко [Боголюбово](#) в 11 км від історичного центру Владимира датується 6663 роком:

В лето 6663 [1155]. Приде из Киева смиренныи и христолюбивыи на великое княжение в град Володимирь князь великий Андреи Юрьевич без отча повеления, егоже лестию подъяша Кучковичи, и поставиша град **Боголюбныи** [...] сътвори град и нарече ему имя: се есть место **Боголюбимое** [НІЛ, с. 467].

Цей запис міститься не в самому літописі, а в додатковій статті «[А се князи русьстии](#)», доданий до Новгородського 1-го літопису молодшого ізводу. Стаття складена за літописними джерелами, але значно пізніше описуваних подій, мабуть таки в сер. 15 ст.

В тому ж літописі (у старшому ізводі) маємо [запис](#) під 6682 (1174) роком:

Убиша Володимири князя Андрея свои милостьници: на канон святою Петру и Павлу, в ночь, спящую ему в **Боголюбьмь**... [НІЛ, с. 34].

Запис такого самого змісту, зі згадкою Боголюбого міститься і в Іпатіївському літописі під 6683 (1175) роком – в складі великої повісті про вбивство Андрія Боголюбського [ІпатЛ, стб. 580 – 591]. Інакший варіант цієї повісті, так само зі згадкою Боголюбого, міститься в Лаврентіївському літописі [ЛЛ-2, стб. 367 і далі]. В ньому міститься і додаткова згадка про пограбування церкви у Боголюбому (6685 – 1177 р., стб. 383).

Наступна згадка міститься в Новгородському 1-у літописі у повісті «[Преставление князя Александра](#)», помилково датованій 6759 (1251) роком: померлого Олександра з Городця на Волзі везуть у Владимир і от митрополит, вийшовши з Владимира, «стретоша у **Боголюбивем**» [НІЛ, с. 306].

С. Заграєвський наголошує на великій площі укріплень Боголюбова, наявності кам'яних оборонних споруд (велика рідкість!) і називає його столицею північно-східної Русі за князя Андрія Боголюбського [*Заграевский С.В. Историческая топография домонгольского Боголюбова*. – «Материалы 23 межрегиональной краеведческой конференции (13 апреля 2018 г.)», Владимир, 2018 г., с. 105 – 128].

У видатному значенні цього об'єкту і його статусі **города** не випадає сумніватись – але тільки для часу перед нападом Батия в 1237 – 1238 роках. Після того Боголюбове зникає зі сторінок джерел – про нього немає згадки ані в Симеонівському літописі, ані в договорах московських князів. Вважається, що десь в 13 ст. давній князівський замок був пристосований під монастир.

Отже, в час складання СРГ слава **города** Боголюбова була далеко в минулому. Джерелом для СРГ міг бути будь-який з давніх літописів. Клас вірогідності – А.

(372) Володимирь

Думаю, що це не подвоєння уже відомого нам [Володимира № 164](#) (на Волині), а згадка про сучасне місто [Владимир](#) на Клязьмі (якщо дивитись із Києва – то у Заліссі).

Перша згадка про нього походить з 6663 (1155) року, коли-то князь Андрій Юрійович утік із Вишгорода до Володимира [ІпатЛ, стб. 482]. За князя Андрія Боголюбського (у 3-й чверті 12 ст.) місто набуло великого значення уже і стало столицею його спадкоємців. Татари зруйнували Владимир на початку 1238 р., але його політична роль ще зросло, бо татари надавали серйозне значення титулу «великий князь владимирський». Запобігання ласки у татарських ханів і здобування цього титулу становили зміст політичного розвитку північно-східної Русі аж до кінця 14 ст., коли московські князі приватизували цей титул у своєму роді.

Велике значення Володимира в часі складання СРГ – поза сумнівом, думаю, що ніякі конкретні джерела тут не були потрібні. Клас вірогідності – А.

Вчора (17 липня 2024 р.) о 22:55 я чув два виразних вибухи. Зранку [пишуть](#), що над Дарницьким районом збито гнило-солом'яний ударний дрон, поки що без наслідків (18 липня 2024 р. о 7:54).

(373) Клещин

Найдавніша згадка цієї назви походить із недатованої частин «Повісті временних літ», із огляду народів східної Європи: «а на Ростовѣ взерѣ Мерѣ а на Клещинѣ взерѣ сѣдять мѣра же» [ІпатЛ, стб. 8]. Ця звітка є і в інших списках «Повісті». Цілком виразно сказано, що Клещино – це озеро. Ростовське озеро нині зветься Неро, а Клещино, за загальною згодою всіх дослідників – це сучасне [Плещеево озеро](#) (між центрами цих озер – 60 км).

Дослідники надають велике значення літописному оповіданню під 6660 (1152) роком.

Звідки ж воно взялося? Короткий перегляд показав:

1, Лаврентіївський та Іпатіївський літописи містять кожен розлогу статтю 6660 року, але там немає згадки про будівельну діяльність Юрія.

2, збережені фрагменти Троїцького літопису (доведеного до 1408 р.) містять пересказ статті давніх літописів, без згадки про будівельну діяльність Юрія [Троицкая летопись. – М.: 1950 г., с. 234 – 236].

3, в Рогозькому літописці, доведеному до 1411 р., під 6660 роком сказано тільки: «Князь Юрьи заложи град Новый Переяславль» [ПСРЛ, 1922 г., т. 15, вып. 1, стб. 21]. (У Симеонівському літописі, як відомо, втрачена початкова частина до 1177 р.)

4, в Софійському 1-у літописі, доведеному до 1418 р., стаття 6660 року просто порожня [СІЛСІ, стб. 228].

5, у 2-й вибірці Новгородського Карамзінського літопису невелика стаття 6660 р. присвячена будівельній діяльності Юрія. Оскільки вона може розглядатись як потенційне джерело СРГ, процитую її повністю:

Юрьи Володимерич в Суждальской земли многы церкви създа: на Нерли святую мученика Бориса и Глеба, а в Суждале постави святого Спаса, а в

Володимери святого Георгия, и град Юрьев заложи, и церковь святого Георгия камену, и Переяславль переведе от **Клещина** и заложи велик, и церковь постави святого Спаса в граде Переяславле [ПСРЛ, 2002 г., т. 42, с. 102].

6, це оповідання очікувано перейшло у Новгородський 4-й літопис:

Юрьи Володимеричъ в Суздалской земли многи церкви създа: на Нерли святоую мученикоу Бориса и Глеба, а в Суздале постави святого Спаса, а в Володимере святого Георгия, и град Юрьев заложи и церковь святого Георгия камену, и Переяславль переведе от **Клищина**, заложи велик, и церковь постави святого Спаса в Переяславле [ПСРЛ, 1915 г., т. 4, ч. 1, вып. 1, с. 153].

7, у Типографському літописі (основний текст закінчено, мабуть, у 1489 р.) цей запис виглядає так:

Тогда же **Георгий** князь в Соуждале бе, и **отврѣзл емоу бог разумней очи на церковное здание**, и многи церкви поставиша по Суздальской стране и церковь постави **камену** на Нерли святых мученик Бориса и Глеба, и святого Спаса в Соуждале и святого Георгия в Володимери **камену же**, и Переяславль град перевед от Клещения, и заложи велик град и церковь **камену, в нем доспе** святого Спаса **и исполни ю книгами и мощми святых дивно**, и Гергев град заложи и в нем церковь доспе камену святого мученика Георгия [ПСРЛ, 1921 г., т. 24, с. 77].

Тут запис Новгородського 4-го літопису перекомпоновано і розпросторено благочестивим вставками.

8, в Московському зводі 1492 р. міститься дуже коротка згадка: «Того же лета Юрьи в Суздале поставил церкви камены: Борис Глеб на Нерли, и Спаса, и Георгия, в Переславли Спаса» [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 56]. Маємо сильне (до повної неясності) скорочення, мабуть з Новгородського 4-го літопису.

9, у Никонівському літописі (1520-х років) маємо такий варіант оповідання:

Того же лета князь **велики Юрьи Долгорукий** Суждалский **быв под Черниговом ратью, и возвратися в Суждаль на свое великое княжение, и пришед** многи церкви созда: на Нерли святых страстотерпец Бориса и Глеба, и **во свое имя** град Юрьев заложи, **нарицаемый Полский**, и церковь в нем камену святого Георгия созда, а в Володимери церковь святого Георгия камену же созда, и град Переяславль от Клещина перенесе и созда болши старого, и церковь в нем постави камену святого Спаса, а в Суждале постави церковь камену Спаса же святого [ПСРЛ, 1862 г., т. 9, с. 196 – 197].

Тут знову маємо перекомпоновку оповідання Новгородського 4-го літопису і розпросторення його вставками, незалежними від Типографського літопису.

Це оповідання в тому чи іншому вигляді присутнє і в інших літописах Московської держави; складання повної стемми за всіма джерелами не входить в мою задачу.

Ясно, що даний запис СРГ запозичено з новгородського літописання 2-ї чв. 15 ст. Для моєї вузької теми не має значення, існував «город Клещин» чи ні – натомість велике значення має обізнаність писаря СРГ із найновішими на сер. 15 ст. історичними текстами. Маємо тут вказівку не тільки на час складання джерела СРГ, але і на місце складання цього джерела – Великий Новгород. Чисто літературний об'єкт. Клас вірогідності – Е.

Із названих в оповіданні городів в СРГ згадано Суздаль (368), Владимир (372), Юрьїв (366), Переяславль (374). Ми бачимо, що вони згадані не в тому

порядку, як у літописі. Тому нема підстав говорити, що всі ці назви запозичені з літописного оповідання.

У великій дуже змістовній статті [*Русинов В. Н. Древнерусский город «Клещин»: историческая реальность или историографическая фикция? – «Проблемы происхождения и бытования памятников древнерусской письменности и литературы», Нижний Новгород, 2014 г., с. 3 – 97*] автор приходить до висновку: «город Клещин» – це історіографічна фікція.

(374) Переяславль

Хоча при записі немає конкретизації – про який саме Переяславль йдеться, можна думати, що тут згадано сучасний [Переславль-Залесский](#). Заснування його формально датують 1152 роком на підставі процитованого вище оповідання про будівельну діяльність князя Юрія Володимировича, хоча цілком очевидно, що таку серію мурованих церков не можна збудувати за один рік; тут під одним роком зібрано всі будівельні підприємства Юрія (стисло кажучи – згадки про такі храми, які в 2-й чверті 15 ст., через три століття після самих подій, приписувались Юрію).

Єдина згадка в Іпатіївському літописі, котру за контекстом слід відносити до Переславля-Заліського, походить із повісті про вбивство Андрія Боголюбського і датується 6683 (1175) роком [ІпатЛ, стб. 596 = ЛЛ-2, стб. 373].

В 13 ст. Переяславль був центром володінь князя Ярослава Всеволодовича та його роду – аж до початку 14 ст., коли старша лінія Ярославичів вигасла і город був захоплений Москвою. І надалі город був важливим центром Московського князівства, хоча й не відігравав більше політичної ролі. Масу згадок про нього маємо в Симеонівському літописі та в договорах князів [СимЛ, ДДГ – за показниками]. Клас вірогідності – А.

(375) Дмитров

Найбільш відоме поселення такої назви – сучасне місто [Дмитров](#) Московської області (село [Дмитрів](#) у Червоноградському районі Львівської області ігноруємо).

В Лаврентіївському літописі Дмитров уперше згадується під 6689 (1181) роком, коли його було спалено під час війни [ЛЛ-2, стб. 388], а в 6809 (1301) році згадано навіть з'їзд князів у Дмитрові [ЛЛ-2, стб. 485]. В 6881 (1373) році Дмитров знову постраждав від війська тверського князя Михайла [СимЛ, с. 113], в 6896 (1388) році у Дмитрові народився князь Ярослав – син князя Володимира Андрійовича [СимЛ, с. 138]; в 6925 (1417) та 6934 (1426) роках Дмитров згадано в переліку міст, де була епідемія чуми [СимЛ, с. 163, 168], і так далі. Постійно згадується Дмитров у договорах князів [ДДГ за географічним показником].

Існування і деяке значення Дмитрова в 14 – 1 пол. 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(376) Москва камен

Таку назву мають [декілька населених пунктів](#), але всі вони виникли пізніше за «справжню» [Москву](#) і під впливом популярності останньої.

Назва вперше згадується в Іпатіївському літописі під 6655 (1147) роком: князь Святослав Ольгович тікав від своїх ворогів, і його союзник суздальський князь Юрій Володимирович запросив його у Москву [ІпатЛ, стб. 339]. Здається, на той час це було просто урочище на південно-західному рубежі Суздальського

князівства, але від цієї дати ведуть відлік існування сучасного міста. В записі 6684 (1176) р. літописець знайшов потрібним пояснити: «идоша с ним до Кучкова, рекше до Москвы» [ІпатЛ, стб. 600]. Далі Москва згадується в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах переважно як місце, де хтось з кимось зустрівся, і тільки в оповіданні про похід Батия відзначено її більше значення: «взаша Москву Татарове и воєводу убиша Филипа Нанка» [ЛЛ-2, стб. 460].

Політичне значення Москва набула наприкінці 13 ст., коли там став княжити Данило Олександрович, молодший син Олександра Невського; і з того часу її значення все зростало і зростало, аж поки не дійшло до ступеня столиці імперії зла – Російської федерації.

Будувати кам'яні укріплення в Москві задумали в 6874 (1366) році [СимЛ, с. 106], в наступному році є згадка про початок будівництва, а в 6876 (1368) році московський кремль витримав напад литовського князя Ольгерда [СимЛ, с. 108 – 109]. В цьому оповіданні немає виразної вказівки, що укріплення були муровані, але можна думати, що принаймні частину їх уже устигли закінчити. Так що вказівка СРГ, що Москва – **город** кам'яний, цілком слухна. Клас вірогідності – А.

(377) Можайск

Єдине поселення з дуже схожою назвою – це сучасне місто [Можайск](#) у 103 км на захід від Москви. Він згаданий під 6801 (1293) роком, коли його здобули татари (Дюденева рать) [СимЛ, с. 82]. В 6812 (1304) р. Можайськ захопив московський князь Юрій Данилович, і з того часу Можайськ належав до Москви і навіть був центром московського уділу. Існування і значення цього города в 14 – 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(378) Звенигород

Вище, [під № 45](#), в СРГ уже був записаний один Звенигород, і там трохи розглянуто інші поселення такої назви. Можна повірити, що тут, в позиції 378, йдеться про інший [Звенигород](#) – місто на Москві-ріці в 48 км на захід від московського Кремля. В СРГ немає необхідного додаткового уточнення, і можна думати, що писар того документу, котрий ліг в основу нашої «владимирської» групи, просто не знав ніякого іншого Звенигорода.

Перша письмова згадка про цей Звенигород міститься в заповіті московського князя Івана Даниловича (бл. 1339 р.) [ДДГ, № 1, с. 7], і далі географічний показчик цього збірника документів рясніє згадками Звенигорода. В кінці 14 – 1 пол. 15 ст. Звенигород навіть відіграв деяку політичну роль як резиденція князя Юрія Дмитровича – претендента на московський престол. Клас вірогідності – А.

(379) Волок Ламьскыи

Ця прозора назва нині перетворилась на [Волоколамск](#) – місто у 108 км на захід від Москви.

Якийсь Волок згадано уже в 6643 (1135) році [ЛЛ-2, стб. 302]. Більш виразна згадка «ѣха к Ламьскому Волоку» належить до 6686 (1178) р. [ЛЛ-2, стб. 387]. Але ці й пізніші згадки стосувалися урочища – власне волока з річки [Лама](#) (басейн Волги) у річку [Волошню](#) (басейн Москви-ріки – Оки – Волги).

Перша виразна згадка про **город**, укріплення належить до 6878 (1370) року, коли Ольгерд три дні безуспішно облягав Волок [СимЛ, с. 110]. Далі під 6716

(1408) роком «Волок Ламский» згадано у числі городів, наданих князю Свитригайлу [СимЛ, с. 155]. Ці та пізніші звістки надійно засвідчують існування города. Клас вірогідності – А.

Написали, що сьогодні вночі Київ намагались атакувати гнило-солом'яні дрони, уламок начебто упав у Солом'янському районі, поки що без прикрих наслідків. Я роботи протиповітряної оборони вночі не чув, мабуть, це було далеко від мене (20 липня 2024 р. о 7:47).

(380) Руза

В Московській області є річка Руза, котра впадає у Москву-ріку. На ній стоїть місто Руза – єдиний претендент на цю позицію в СРГ.

«Село Рузское» вперше згадано в заповіті московського князя Івана Даниловича (бл. 1339 р.) як належне до Звенигородського уділу княжича Івана Івановича [ДДГ, № 1, с. 7]. І справді сучасна Руза лежить у 42 км на захід від Звенигорода (90 км на захід від центру Москви). В наступному документі – заповіті князя Івана Івановича (бл. 1358 р.) згадана «Руза» (без означення) [ДДГ, № 4, с. 15]. Далі в заповіті князя Дмитра Івановича 1389 р. виразно згаданий «Руза **городок**» [ДДГ, № 12, с. 33]. Далі в заповіті князя Юрія Дмитровича 1433 р. маємо уже «**город Рузу**» [ДДГ, № 29, с. 73].

Статус **города** для Рузи на момент укладання СРГ можна вважати надійно підтвердженим. Клас вірогідності – А.

(381) Коломна

Єдиним претендентом на цю назву виступає сучасне місто Коломна на півдні Московської області.

Назва ця вперше згадана в 6685 (1177) році у контексті війни владимирських і рязанських князів [ЛЛ-2, стб. 383]. Оскільки Коломна лежить на зручній дорозі з Рязані до Владимира (обминаючи із заходу непрохідні Мещерські ліси), вона й надалі згадувалась у зв'язку з цими війнами. В 6745 (1237) р. маємо згадку про бій загону княжича Всеволода Юрійовича з татарами біля Коломни [ЛЛ-2, стб. 460].

Вважається, що москалі захопили Коломну в 6809 (1301) році, хоча прямої згадки про це в літописі немає [СимЛ, с. 85; те саме у Троїцькому літописі, с. 350 і у зводі 1492 р., с. 393]. В 1339 р. у своєму заповіті московський князь Іван Данилович розпоряджається Коломною як своєю [ДДГ, № 1, с. 7]. Там же згадано «Коломенские волости», що вказує на визначний статус Коломни (мабуть, **города**). І в пізніших документах московських князів постійно виступає «Коломна с волостями».

Далі в січні 6874 (1367) року в Коломні відбулося весілля московського князя Дмитра Івановича [СимЛ, с. 106]. Влітку 6888 (1380) року обрушилася мурована церква у Коломні, котру був збудував князь Дмитро Іванович [СимЛ, с. 129]. Хоча перелічені звістки не містять прямих вказівок на існування укріплень, навряд чи мурована церква стояла в неукріпленому селі.

Але в усіх перелічених згадках Коломна завжди відмінюється в жіночому роді і ніколи – в середньому. Звідки в СРГ взялась форма середнього роду – неясно. Клас вірогідності – А.

(382) на Оце

Якщо це визначення стосується Коломни, то воно не зовсім точне. Коломенський кремль стоїть при впадінні річки Коломенки в Москву-ріку, а від кремля до місця впадіння Москви-ріки в Оку – 6.5 км. Клас вірогідності – А.

(383) Романов

Поселення із [точно такою назвою](#) не дуже численні, але далеко не рідкісні. Із них маємо 6 сіл в Україні, відоме від 1499 року містечко [Леніно](#) в Мінській області Білорусії (до 1921 року воно звалось Романово), відоме з 1614 року село [Леніно](#) в Липецькій області (до 1920 р. і воно звалось Романово).

А ще є місто [Тутаєв](#) на Волзі, котре зветься так з 1918 р. Волга, як відомо, має два береги – лівий (в цьому місці – північний) і правий (південний). На північному боці був у свій час заснований город Романов, а на південному, точно напроти Романова – город Борисоглібськ.

Перша згадка про «городок Романов» міститься в заповіті московського князя Василя 2-го (1462 р.) [ДДГ, № 61, с. 195]: він надав своїй княгині Ростов з тим, що до нього тягнуло, та її (княгині!) куплю – отой Романов. Романов на Волзі лежить в 78 км на північ від Ростова, тому досить ймовірно, що в заповіті згаданий саме він. Стисло це розпорядження передано в літописі [СимЛ, с. 215].

Далі в договорі московського князя Івана 3-го зі своїм братом – углицьким князем Андрієм (1473 р.) до згадки про куплю Романова додано: «А с Романова городка давати ти [Андрію] татарщину к Ярославлю по старине» [ДДГ, № 70-26, с. 238]. Романов на Волзі лежить у 36 км вище за течією від Ярославля.

Нарешті в заповіті царя Івана 4-го (1572 р.) згадано «Пешехонье... и с Борисоглебскою волостью, что на реке на Волге, против Романова городка» [ДДГ, № 104, с. 436].

Від Коломни на Оці (381) до Серпухова також на Оці (384) – 90 км. Від Коломни до Романова на Волзі – 315 км, а від Романова до Серпухова – 356 км. Отже, якщо наполягти на Романові на Волзі, виходить, що СРГ робить на цьому місці цілком невиправданий відскок на північ. Звичайно, вимагати від СРГ якогось географічного упорядкування не випадає, але бажано, щоби таких стрибків було менше. Другий факт – дуже пізня поява Романова в документах.

Думаю, що Романов на Волзі тут не підходить. Клас вірогідності – Г.

[Пишуть](#), що сьогодні вночі пушкіно-єди влаштували черговий лаптінг: усі гнило-солом'яні дрони, які намагались атакувати Київ, збито на підступах до міста. Я роботи протиповітряної оборони вночі не чув (21 липня 2024 р. о 7:53).

(384) Серпохов

Назва в СРГ досить подібна до унікальної назви сучасного міста [Серпухов](#) на ріці Ока в Московській області.

Перша згадка – саме у формі *Серпохов* – міститься у заповіті московського князя Івана Даниловича (бл. 1339 р.) [ДДГ, № 1, с. 7]. Поселення було приділено молодшому сину Івана – Андрію і до вигасання роду Андрія в сер. 15 ст. належало князям із цього роду. Князь Володимир Андрійович зробив його центром своїх володінь і збудував укріплення, заснувавши таким чином город [обширне

оповідання під 6882 (1374) роком – СимЛ, с. 114 – 115; там уживаються форми Серпухов і Серпохов паралельно].

Форма *Серпохов* постійно вживається до сер. 15 ст. [1390 р. – ДДГ, № 13, с. 37, 38; 1401 р. – № 17, с. 46; 1447 р. – № 45, с. 129, 132, 135], тільки зрідка бачимо *Серпыхов* [ДДГ 1433 р., № 27, с. 70] чи *Серпухов* [1447 р. – № 45, с. 138].

Отже, вжита в СРГ форма назви відповідає часу складання (сер. 15 ст.). Клас вірогідності – А.

(385) Новыи городок

Я уже відзначав, що в СРГ ми маємо вісім нових городів / городків, локалізація котрих без додаткових вказівок неможлива.

Якщо покладатись на географічну близькість цього невідомого Нового городка до відомих Серпухова і Боровська, то варто звернути увагу на заповіт московського князя Івана Івановича (1358 р.), де згадано «Новый городок на усть Поротли» [ДДГ, № 4, с. 15, 18].

А. Дедук пропонує на дану позицію в СРГ городище Спас-Городец біля деревні Кислино у 18 км на захід від Серпухова [Дедук А. В. Московско-Рязанское порубежье XIV – начала XVI в. – М.: 2018 г., с. 120 -121, 180 – 181]. Городище знаходиться на правому березі Протви у 8 км від місця її впадіння в Оку.

Далі в договорі московського князя Дмитра Івановича з рязанським князем Олегом Івановичем (1382 р.) згадано: «от Коломны вверх по Оце, на московской стороне – почен Новый городок, Лужа, Верея, Боровеск» [ДДГ, № 10, с. 29].

Якщо прийняти зазначену локалізацію Нового городка, то місце впадіння річки Лужа у Протву лежить у 43 км на північний захід від нього (біля сучасного Обнінська), місто Верея на Протві – у 40 км на північний захід від гирла Лужі, Боровськ на Протві – у 17 км на північ від гирла Лужі. Виходить, цей фрагмент договору описує течію р. Протва.

Процитований фрагмент увійшов в наступні договори 1402, 1434, 1447 рр. [ДДГ, № 19, с. 53; № 33, с. 84; № 47, с. 143]. З подальших документів Новий городок зникає, мабуть означення московсько-рязанського кордону на цій ділянці втратило актуальність.

З певною обережністю можна прийняти локалізацію, запропоновану А. Дедуком. Клас вірогідності – Б.

(386) Лужа

Це слово окрім значення «калюжа» позначає ще кілька географічних об'єктів – озер та дрібних деревень. Найбільш помітною є річка Лужа (159 км), котра впадає у Протву, а та – в Оку. Одноіменного поселення на цій ріці не видно.

В московських документах 14 – 15 ст. назва *Лужа* зустрічається досить часто в контексті переліку об'єктів на ріці Протва (як вище). У 1382, 1390 роках згадується просто Лужа (без пояснень, що це таке) [ДДГ, № 10, с. 29; № 13, с. 37]. В тому ж 1390 р. згадані «Лужские слободы» [ДДГ, № 13, с. 39]. Далі в 1401 р. маємо поширений опис: князь Володимир Андрійович заповідав своїй дружині Олені

Лужу и со всеми слободами, и с волостми, и с околицами, и с селы, и з бортью, и с тамгою, и с мыты, и со озеры, и со всеми пошлинами. И что в Луже

села за слугами, и в слободах, и те села все княгине моей [ДДГ, № 17, с. 47; + Лужовские слободы – с. 49].

Отже, Лужа виступає тут як значний об'єкт із власною структурою. Нині найзначніше поселення на Лужі – [Малоярославець](#) у 10 км від гирла Лужі, але це – не Лужа, бо він під назвою *Ярославль* згаданий у тому самому заповіті окремо [с. 46].

«Лужа с волостями» зазначена і в договорі 1433 р. [ДДГ, № 27, с. 70].

В заповіті згаданої вище княгині Олени (1433 р.) зазначено:

в Луже селы Юрьевское з деревнями, и з Деготским, Осеневским, Аврамовским, Михалковым, Миседьским, Сосновским и з деревнями, и что х тем селам потягло [ДДГ, № 28, с. 72].

Із цих сіл [Юрьевское](#) знайшлося у 17 км на захід від Малоярославця, Осеневское нині зветься [Асеньевское](#) (7 км на північ від Юрьевского), [Абрамовское](#) знаходиться у 3 км на північ від Юрьевского, [Михалково](#) – у 15 км на захід від Юрьевского; Сосновское вважається сучасною деревнею [Подсосенки](#) (19 км на захід від Юрьевского). Деготское та Миседьское нині невідомі.

Із локалізованих сіл Юрьевское та Абрамовское справді лежать на р. Лужа, Асеньевское – на р. Бобровка у 1.5 км від її впадіння в Лужу; Подсосенки – на р. Динка у 2.5 км від її впадіння в Лужу. Михалково ж лежить на р. Шумка (вона впадає в р. [Ксёма](#), котра впадає в Лужу) і від нього до найближчої точки р. Лужи – 3 км. В цілому ці села окреслюють територію довжиною із заходу на схід 15 – 20 км в середній течії Лужі. Поселення Лужа тут немає і мабуть ніколи не було.

Можна думати, що тут в СРГ згадана саме річка – доплив Протви або комплекс маєтків на Лужі. Цілком може бути, що писар СРГ не журився питанням, чим була ота Лужа. Клас вірогідності для річки – А.

(387) Боровеск

Майже єдиним претендентом на цю назву виступає сучасне місто [Боровск](#) у Калузькій області, у 66 км на захід від Серпухова.

Вперше «село на Репне в Боровске» згадане у заповіті московського князя Івана Івановича (бл. 1358 р.) [ДДГ, № 4, с. 15]. Далі уже сам *Боровеск* (саме в такій формі) з'являється в документах 1382, 1390, 1401, 1402, 1433, 1434, 1447 років [ДДГ, № 10, с. 29; № 13, с. 37; № 17, с. 46; № 19, с. 53; № 27, с. 70; № 33, с. 84; № 45, с. 129].

Отже, ця форма назви була основною в часи укладання СРГ. Клас вірогідності – А.

(388) Болонеск

Болонеск у перший і останній раз згаданий у заповіті московського князя Дмитра Івановича (1389 р.) в числі можайських волостей, наданих княжичу Андрію [ДДГ, № 12, с. 34]. Де він знаходився – точно невідомо.

М. Тихомиров слідом за М. Любавським написав, що вона знаходилась на річці Болонка, яка нині невідома і яка впадала у р. Гжать [ТМН2, с. 128]. Автори «Археологічної карти Росії» вказують на городище у деревні [Никольское](#) на р. Гжать [Археологическая карта России: Смоленская область. – М.: 1997 г., ч. 2, с. 25 – 26]. Дехто хоче бачити тут подвоєння Оболенська (242, 295), але наявність точного відповідника в документі 1389 р. робить це виправлення зайвим.

Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

«Владимирська» група налічує 18 об'єктів. Із них 14 (78 %) локалізуються упевнено, один потребує припущення, два об'єкти не вдається локалізувати. В групі є один цінний для нас літературний об'єкт. Отже, якість записів групи висока, навіть вища за попередню «муромську» групу, від якої – повторюся – «владимирська» група відділена чисто механічно.

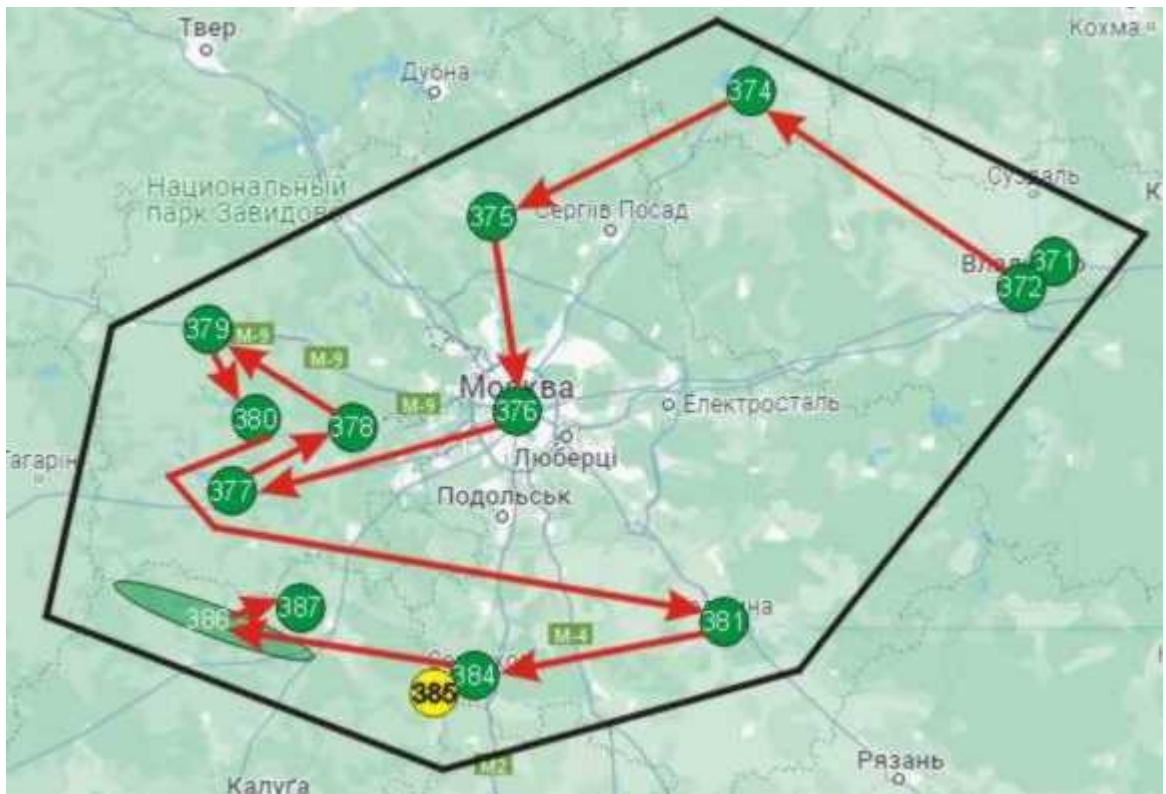
Картосхеми

Оптимальний маршрут у «Владимирській» групі я проклав такий: 371 → 372 → 374 → 375 → 376 → 378 → 379 → 380 → 377 → 386 → 387 → 384 → 381 = 700 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

«Владимирська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 371 → 372 → 374 → 375 → 376 → 377 → 378 → 379 → 380 → 381 → 384 → 386 → 387 = 976 км. Він нанесений на наступній схемі стрілками червоного кольору. Ентропія-А = 139 %. Слід звернути увагу, що цей реальний маршрут частково збігається із чисто умоглядним оптимальним маршрутом (так само як і для «Муромської» групи).

«Владимирська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б): $371 \rightarrow 372 \rightarrow 374 \rightarrow 375 \rightarrow 376 \rightarrow 377 \rightarrow 378 \rightarrow 379 \rightarrow 380 \rightarrow 381 \rightarrow 384 \rightarrow 385 \rightarrow 386 \rightarrow 387 = 978$ км, що дає нам ентропію-В = 140 %. Незначне зростання зумовлене тим, що в групі є тільки один умовно локалізований об'єкт, і він географічно розміщений якраз між сусідніми добре локалізованими об'єктами (зрідка в СРГ трапляються і такі випадки).

«Владимирська» група. Реальний маршрут (класи А + Б)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Їх розташування знову нагадує «Золоте кільце», на цей раз довкола Москви. Діаметр його (371 – 386) дорівнює 320 км. Сторонніх об'єктів у групі немає.

17. «Одоєвська» група (№ 389 – 392)

«Одоєвська» група розриває суцільний перелік об'єктів Владимирського (Московського) великого князівства, котрі можна було називати «залесскими». Цей суцільний перелік закінчується на Болонеску (388) і далі продовжується від Вереї (393).

(389) Одоєв

Можна не мати сумніву, що це сучасне містечко [Одоєв](#) у Тульській області, де збереглося [городище](#).

В 6930 (1422) р. занотовано, що татарський цар Барак приходив до Одоєва, але князь Юрій Романович Одоєвський побив його [СимЛ, с. 137]. Виходить, що поселення таки було [городом](#), укріпленням.

14 серпня 1427 р. Вітовт у листі до великого магістра Тевтонського ордену, відісланому зі Смоленська, хвалився, що підпорядкував своїй владі князів рязанського, переяславського, пронського, **новосильського, одоєвського** і воротинського [die Rasanischen, als die von Prejaslav, die von Pronesk, die von Novossilesk mit iren kindern, und ouch us namhaftigen lande Odoyow, die herczogen und herczoginne wittwe von Wrotynsk. – СЕV, № 1298, р. 779].

Далі в договорі новосильського й одоєвського князя Федора Львовича з великим князем литовським Казимиром 1447 р. зазначено окремий статус Новосильської та Одоєвської земель, у які Казимир не повинен був вступатись [ДДГ, № 39, с. 117].

Таким чином, існування і політична роль Одоєва у 1 пол. 15 ст. – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

(390) Любутеск

Подвоєння [запису № 221](#). Думаю, для вставки «одоєвської» групи було використано якесь окреме джерело, в якому значився Любутськ, і писар зведеного СРГ не став розбирати – це той Любутськ, що зазначений вище, чи якийсь інший. Клас вірогідності – Ж.

(391) Новосиль

Єдине поселення такої назви – сучасне місто [Новосиль](#) в Орловській області.

В 6834 (1326) р. татари в орді убили князя Олександра Новосильського [СимЛ, с. 90], звідки непрямо впливає існування міста Новосиль уже в той час. Наступна згадка під 6883 (1375) роком так само непряма: в поході на Твер узяв участь князь Роман Семенович Новосильський [СимЛ, с. 116].

Як ми бачили вище, з договору 1447 р. видно, що Новосиль та Одоєв утворювали одне князівство, котре не належало в той час ані до Москви, ані до Литви. Клас вірогідності – А.

(392) Куреск

Це – подвоєння [Курська № 89](#). Сучасний дослідник [*Раздорский А. И. Курск «киевский» и Курск «московский»: проблема континуитета.* – «Российское государство в XVI – начале XVIII века», М.–СПб., 2022 г., с. 321 – 322] відзначає це подвоєння, наголошуючи на формальному, літературному «існуванні» Курська в 14 – 16 ст. (аж до його відновлення в 1596 р.).

Мені здається, що причиною подвоєння міг бути окремий «одоєвський» перелік, втягнутий в СРГ на досить випадковому місці. Клас вірогідності – Ж.

Таким чином, маленька, але досить виразна «одоєвська» група складається із двох безспірних об'єктів і двох подвоєнь.

Картосхема

«Одоєвська» група, так само як і «хаотична», має тільки два упевнено локалізованих об'єкти, і для неї вся розроблена методика є зайвою. Подаю її розміщення на карті, аби можна було уявити собі розміщення цих об'єктів:

«Одоєвська» група

Діаметр групи – 110 км. Маленька компактна група, яку писар СРГ не знав куди припустити.

18. «Верейська» група (№ 393 – 399)

Після «одоєвської» групи СРГ повертається до об'єктів Владимирського (Московського) великого князівства.

(393) Верейя

Вище, розглядаючи [Новий городок № 385](#), уже були наведені згадки об'єктів на Протві в московсько-рязанських договорах. Серед них значилась і [Верея](#) в Московській області.

Її існування і значення в часи складання СРГ – поза сумнівом. Клас вірогідності – А.

Можна навіть припустити, що фрагмент «Новый городок (385) – Лужа (386) – Боровеск (387) – Верея (393) – на Поротве (394)» був запозичений із якогось із названих договорів, тільки розбитий вставкою.

(394) на Поротве

Верей справді стоїть на річці [Протва](#), яка впадає в Оку. Клас вірогідності – А.

Я навіть думаю, що це визначення стосувалось всієї групи з 4 об'єктів зі згаданих договорів, і тільки через незручну стилізацію СРГ виглядає так, ніби це стосується однієї Верей.

(395) Новгородок

Ще один із численних нових городків в СРГ. Припущень щодо його локалізації ніхто не висував, я думаю, ще може бути подвоєння Нового городка № 385 на тій самій Протві. Клас вірогідності – Ж.

(396) Галич

Вище в СРГ уже згадувався [Галич № 167](#), який не мав додаткового визначення і міг вважатись «галицьким» Галичем (на Дністрі).

Галич № 396 так само не містить додаткового визначення, тому що (я думаю) автор кожного локального переліку знав тільки свій Галич, не мислив масштабом усієї території давньої Русі і не міг собі уявити, що в такому його записі може бути щось неясне.

Але літописець, складаючи розповідь про похід татар в 6745 (1237) р., знав про існування двох Галичів і тому зазначив, що татари «плѣниша все по Волзѣ доже (!) и до Галича Мерьсакого» [ЛЛ-2, стб. 464].

Далі цей Галич згаданий у кінці «Повісті про Митяя» (під 6885 – 1377 роком): опального митрополита Пимена повезли на заслання через Ростов, Кострому, Галич – аж у Чухлому [СимЛ, с. 125]. Тут все правильно: від Костроми до Галича – 106 км на північний схід, а від Галича до Чухломи – ще 46 км на північ.

Починаючи від 6933 (1425) року Галич часто згадувався в літописі у зв'язку з боротьбою за московський престол [СимЛ, с. 165 – 175].

Існування і значення костромського [Галича](#) в часи складання СРГ – безсумнівне. Клас вірогідності – А.

(397) Кличень

В 1371 р. литовський князь Ольгерд скаржився константинопольському патріарху Філофею, що Москва забрала в нього деякі місця, в тому числі Кличен (τὸ Κλήτζεν) [Русская историческая библиотека, т. 6, № 24, стб. 137, 138]. Де він знаходився – з цієї згадки не можна зміркувати.

Далі в 1477 р. у заповіті князя Бориса Васильовича волоцького є згадка про «Кличен и з слободками, которые на Кличенской земле сели» – в контексті переліку ржевських володінь [ДДГ, № 71, с. 250]. Далі в 1483 р. було проведено розмежування ржевських волостей князя Бориса Васильовича і землі Великого Новгорода, яка дісталась великому князю Івану 3-у [ДДГ, № 77, с. 290 – 291]. Там Кличенська волость згадана поруч із озером Селігер. Ще один раз Кличен згадано в числі ржевських волостей в заповіті сина князя Бориса – князя Федора Борисовича (бл. 1506 р.) [ДДГ, № 98, с. 407]

Тому може бути, що [Кличен](#) розташовувався на одноіменному острові на озері Селігер, у 3 км від сучасного Осташкова на березі озера. Кажуть, що на тому острові навіть маленьке городище є [Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. – М.: 1996 г., с. 114.]. Клас вірогідності – А.

(398) Ржова

Вище уже розібрано звістки про [Пусту Ржев](#), помилково розміщену «на Волзі» (№ 263), а тепер СРГ дійшов і до справжнього [Ржева](#) на справжній Волзі.

Перша згадка про «Ржевку» міститься під 6724 (1216) роком у контексті війни на верхній Волзі [С1ЛСІ, стб. 263]. Виразну згадку про Ржев у маємо з 6876 (1368) р., коли її захопив князь Володимир Андрійович із московського дому [ПСРЛ, 1926 г., т. 1, вып. 3, стб. 533]. В тому ж літописі під 6884 (1376) роком виразно сказано, що Ржева – **город**, бо москалі його облягали і не змогли здобути [стб. 536]. Під 6913 (1405) р. маємо згадку про «Ржову» (саме в такій формі) [С1ЛСІ, стб. 526].

Запекла боротьба москвичів за Ржев привела до того, що вона потрапила у володіння князя Володимира Андрійовича, що зафіксовано договором 1390 р. між ним і князем Василем 1-м [ДДГ, № 13, с. 37]. Далі бл. 1401 р. ці князі уклали договір про обмін володіннями, за яким Ржева дісталась Василю 1-у [ДДГ, № 16, с. 43]. І далі Ржева постійно згадувалась у документах 15 ст. [ДДГ, за географічним показником].

Таким чином, існування **города** Ржеви і форми назви *Ржова* в 14 – 15 ст. безсумнівне. Клас вірогідності – А.

(399) Бежицкий Верх

[Бежецкий верх](#) у стислому значенні – це підвищення на верхів'ї ріки Мологи (доплива Волги). Колись-то ця територія входила в Новгородську землю, а нині – у Тверську область.

В 6905 (1397) році новгородський владика Іоан у Москві скаржився, що «князь великий на крестном целовании у Новагорода отъял еси Заволочье, Торжок, Волок, Вологду, Бежичкий верх» [Н1Л, с. 390].

В заповіті московського князя Василя 1-го (1406 р.) згадано якісь села, куплені «в Бежицком версе» [ДДГ, № 20, с. 56]. В його наступному заповіті (1417 р.) згадано «прадеда моего примысл в Бежицком Версе Кистьму да села Антоновские» [ДДГ, № 21, с. 58]. Прадідом Василя був князь Іван Данилович, тобто придбання відбулось десь у 2 чв. 14 ст. Кистьма нині невідома, можливо, це село [Кесьма](#) у 73 км на північ від Бежецька та село [Антоновское](#) у 42 км на північ від Бежецька.

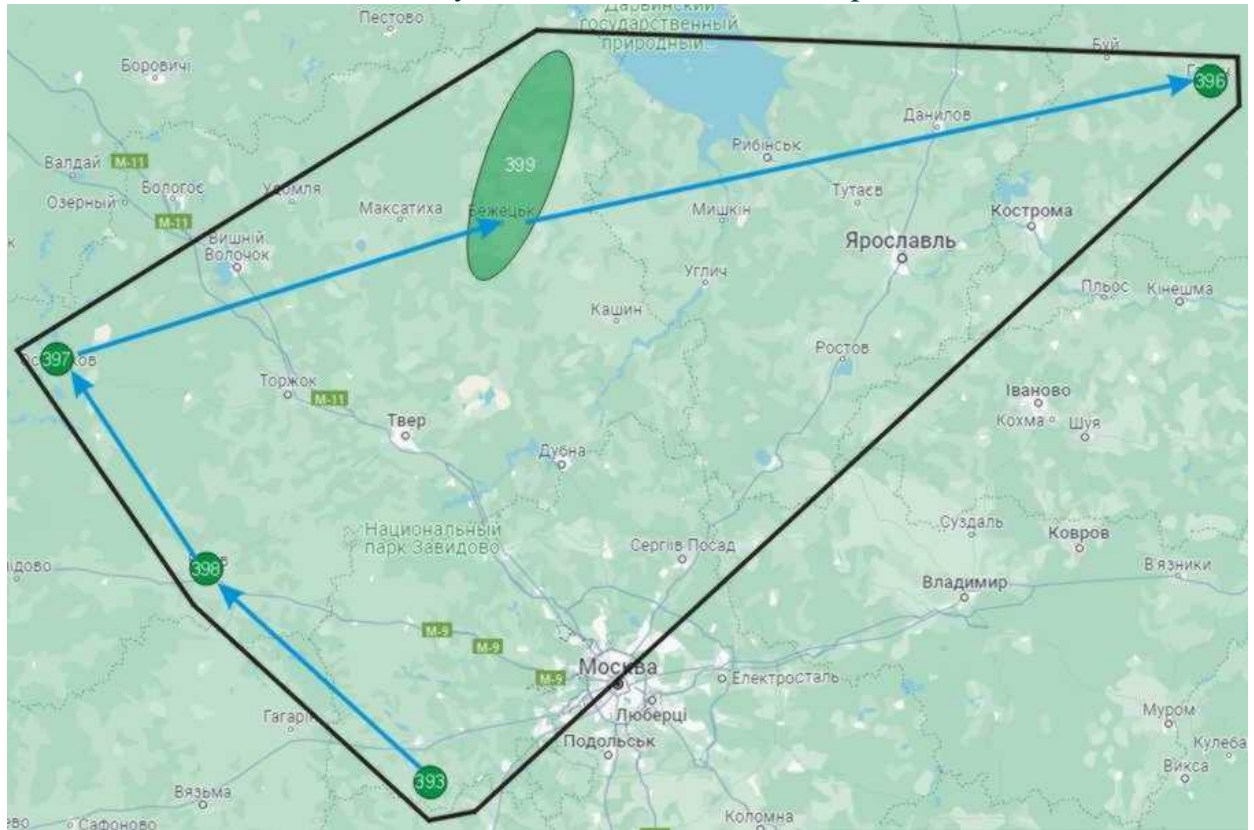
За договором між князями Юрієм Дмитровичем та Василем 2-м (1433 р.) Бежецький Верх переходив у володіння Юрія, і якщо у когось із бояр будуть жалуванні грамоти Василя 1-го чи Василя 2-го на місцеві слободи, рішення щодо них приймає князь Юрій [ДДГ, № 30, с. 76]

Виходить, Бежецький Верх – це не конкретне поселення, а територія, на якій були села і слободи, в тому числі і в боярському володінні. Думаю, що саме в такому значенні Бежецький Верх згаданий в СРГ. Клас вірогідності – А.

Ми бачимо, що малочисельна «верейська» група показує досить пристойну якість: із 7 її об'єктів 6 (86 %) локалізуються досить упевнено. Але самі ці об'єкти розкидані на великому просторі, часто розміщуючись поблизу об'єктів, згаданих в СРГ раніше. Географічна близькість, як ми уже не раз бачили, не була визначальною при укладанні СРГ.

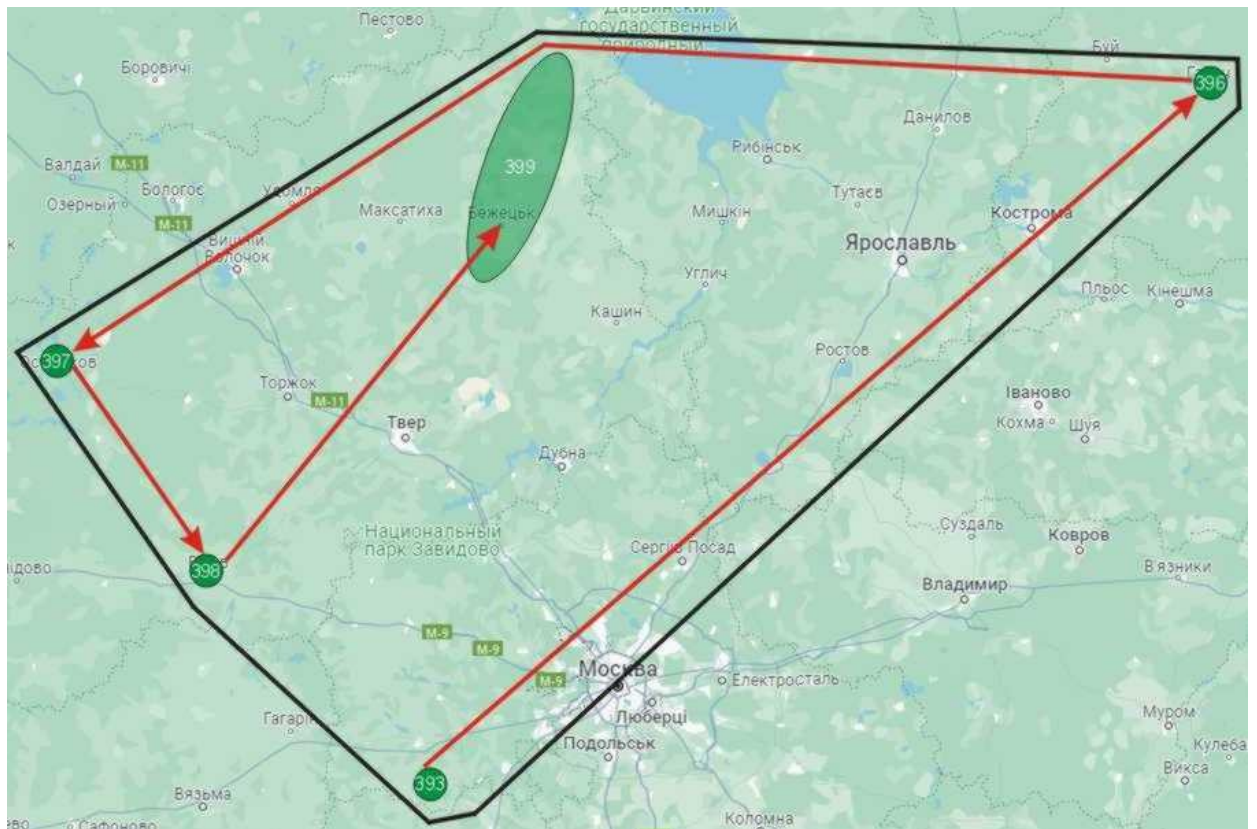
Картосхеми

Оптимальний маршрут я проклав такий: 393 → 398 → 397 → 399 → 396 = 846 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

«Верейська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 393 → 396 → 397 → 398 → 399 = 1413 км. Він нанесений на наступній схемі стрілками червоного кольору. Ентропія-А = 167 %.

«Верейська» група. Реальний маршрут (клас А)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (393 – 396) дорівнює 500 км. Особливість цієї групи – в тому, що вона цілком складається зі сторонніх об'єктів, не має власного ядра. Галич (397) краще вписався би в «Муромську» групу, Ржев (398) та Кличен (397) – у «Торопецько-Єрусалимську» групу, де вже були записані ржевські волості, але не було самого Ржева; Верея (393) безумовно належала до «Владимирської» групи, де перелічено інші об'єкти на Протві. Складається враження, що тут записано об'єкти, які забули вписати на належних місцях.

19. «Новгородська» група (№ 400 – 432)

Цілком виразна «новгородська» група, як не дивно, не виділена в СРГ окремим заголовком.

(400) Новгород Великий детинець камен а болши деревян

Завдяки додатковому визначенню ми можемо не сумніватись, що йдеться про місто, котре з 1999 року офіційно зветься [Великим Новгородом](#). Клас вірогідності – А.

[Пишуть](#), що муровані укріплення дитинця почали будувати в 1333 році і продовжили в 2 пол. 14 ст. Природно, що окольний город на обох берегах Волхова мав дерево-земляні укріплення, так що вказівка СРГ «детинець камен а болши деревян» відповідає реаліям 2 пол. 14 – 15 ст.

(401) а святаа Софиа о шести версех

[Софійський собор](#) у Новгороді дійсно є і він дійсно має 6 верхів (якщо до п'яти верхів над навами додати ще верх над схововою баштою). Клас вірогідності – А.

(402) а озеро Илмерь

Немає сумніву, що це сучасне озеро [Ильмень](#). З його північного кінця витікає ріка Волхов і через 6.5 км протікає під дитинцем Новгорода. Клас вірогідності – А.

Форму назви *Илмер (Илмерь)* можна побачити у недатованій частині «Повісті временних літ», в описі розселення слов'ян [ПатЛ, стб. 5, 6], бачимо її і в 15 ст. [1471 р. – СимЛ, с. 230]. Отже, форма назви в СРГ відповідає вживанню 15 ст.

(403) река Волхов

Новгород справді стоїть на ріці [Волхов](#) – тут писар СРГ не помилився. Клас вірогідності – А.

(404) Ладога камен

Можна не мати сумніву, що це сучасне село [Старая Ладога](#) на Волхові у 15 км від його впадіння в Ладозьке озеро.

Город добре відомий з давньоруських літописів, зокрема в Новгородському 1-у літописі під 6624 (1116) роком сказано: «Том же лете Павъл, посадник ладожьскыи, заложи Ладогу город камян» [Н1Л, с. 20]. Можна припустити, що ці давні муровані укріплення підтримувались і пізніше, і визначення СРГ «камен» відповідає дійсності. Клас вірогідності – А.

(405) Орешек

Про заснування цього города є чітка згадка у Новгородському 1-у літописі: «В лето 6831 [1323]. Ходиша новгородци с князем Юрьем и поставиша город на усть Невы, на Ореховом острове» [Н1Л, с. 97]. Досить часто згадується Орешек і пізніше (Новгородський 1-й літопис, за географічним покажчиком). [Ця фортеця](#) нині відреставрована. Клас вірогідності – А.

В усіх списках СРГ Орешек названий кам'яним, думаю, в списку Новгородського 1-го літопису це визначення пропущене випадково.

(406) Корельскыи

Перша згадка про цей город міститься в Новгородському 1-у літописі:

В лето 6818 [1310]. Ходиша новгородци в лодьях и в лоивах в озеро, и идоша в реку Узьерву, и срубиша город на порозе нов, ветхыи сметавше... В лето 6822 [1314]. Избиша Корела городчан, кто был Руси в **Корельском городке**, и въведоша к собе Немец [Н1Л, с. 92, 94].

Згадки про цей город продовжувались і пізніше, зокрема під 6912 (1404) роком записано про приїзд до Новгорода смоленського князя-вигнанця Юрія Святославича:

... и даша ему 13 градов: Русу, Ладогу, Орехов, Тиверскыи, Корелскыи, Копорью, Торжок, Волок Ламскыи, Порхов, Вышегород, Высокое, Кошкин, Городец [НКЛ, с. 94; Н4Л, с. 395 – 396; в Н1Л, с. 398 звітка скорочена, перелік городів пропущено].

Всі вони значаться і в СРГ.

Можна не мати сумніву, що Корельський – це фортеця [Корела](#) на острові посеред ріки Вуокса, у 4 км від місця її впадіння у Ладозьке озеро. Клас вірогідності – А.

Додатково хочу звернути увагу, що поставлено «город на порозе». [Вище \(277 – 278\)](#) ми бачили загадкове визначення «Копорья на Порозе». Чи не могло

статись так, що це визначення відірвалось від Корельського і причепилось до Копор'я?

(407) Тиверьский

Про цей город є виразна згадка під 1404 роком (як вище) і далі: «В лето 6919 [1411]. Пришед Своя воиноу и взяша пригород новгородский Тиверьский» – і далі йде оповідання, як новгородці побили шведів [НІЛ, с. 402].

Вважається, що цей город знаходився на острові посеред ріки Вуокси біля сучасного села Васильєво Приозерського району Ленінградської області. Там збереглися залишки укріплення. Клас вірогідності – А.

Пишуть: вночі гнило-солом'яні лермонтісти атакували Київ «Шахедами», але вони були збиті на підступах до столиці. Я нічого виразного не чув, тільки сигнал повітряної тривоги близько 5:45, але це було уже після нальоту «Шахедів» (25 липня 2024 р. о 7:47).

(408) за Волоком

Вперше такий вираз зустрічається в Новгородському 1-у літописі: «В лето 6587 [1079]. Убиша **за Волоком** князя Глеба, месяца мая в 30». Далі «в лето 6677 [1169]. Иде Даньслав Лазутиницъ **за Волок** даньником съ дружиною»; «в лето 6695 [1187]... избъени быша печерскеи и югърский в Печере, а други **за Волоком**» (звідси видно, що Печора – то щось одне, а за Волоком – щось інше) [НІЛ, с. 18, 33, 38].

Далі в тому ж літописі: «В лето 6724 [1216]... что еси зашъл волости нашеи новгородской Волок, въспяти; мир с нами възми» (таку пропозицію зробили новгородці князю Юрію Всеволодовичу перед битвою на Липиці). Подібна вимога була поставлена перед князем Ярославом Всеволодовичем: «В лето 6737 [1229]... отступися Волока, и что есть новгородскаго за тобою, силою еси зашъл, а крест целуи» [НІЛ, с. 56, 68].

Далі Новгородський 1-й літопис старшого ізводу не цікавиться Волоком, а літопис молодшого ізводу дещо подає:

В лето 6781 [1273]... Святослав со тферици и начаша воевать волость новгородскую: Волок, Бежици, Вологду [НІЛ, с. 322].

В лето 6845 [1337]... Тои же зимы розратися князь великий Иван с новгородци, и посла рать на Двину за Волок [НІЛ, с. 347].

(Отже, з точки зору жителя Новгорода, Північна Двина – це «за Волоком».)

В лето 6850 [1342]... Лука Валфромеев, не послушав Новаграда, митрополица благословения и владычня, скопив с собою холопов збоев, и поеха за Волок на Двину, и постави городок Орлицъ; и скопивши Емцан, и взя землю Заволочкую по Двине, все погосты на щит. В то же время сын его Онцифор отходил **на Вагу**... [НІЛ, с. 355].

«В лето 6905 [1397]... насла князь великий Василии Дмитриевич за Волок на Двину бояр своих» – і так захопив усю Двінську землю [НІЛ, с. 389].

В лето 6906 [1398]... Воеводы же новгорочкии: посадник Тимофеи, посадник Юрьи и Василии и вси вои поехаша за Волок на Двину к городу к Орлецу [НІЛ, с. 392].

В лето 6909 [1401]... Того же лета на миру, на крестьном целовании, князя великаго Василья повелением Анфал Микитин да Герасим Рострига с князя великаго ратью наихав воиною за Волок на Двину и взял всю Двиньскую землю на щит без вести... И Степан Иванович, брат его Михаила и Микита Головня, скопив около себе важан и сугнав Аньфанла (!) и Герасима, и бишася с ними **на Колмогорах** [Н1Л, с. 396].

В лето 6953 [1445]... Приидоша Своя Мурмане безвестно за Волок на Двину ратью, на Неноксу, повоевав и пожгоша [Н1Л, с. 426].

В останньому епізоді, я думаю, оті «мурмане» напали на Двіну з півночі, з боку моря ([Нёнокса](#) знаходиться власне на березі Білого моря, не на Двіні), але для новгородського літописця кожна подія на Двіні відбувається «за Волоком».

Важливо відзначити, що всі процитовані згадки походять із новгородського літопису, московські літописи боротьбою за Двіну не цікавились. Є нова стаття, де прокоментовано наведені літописні звістки [Едовин А. Г. Двинские войны 1323–1417 гг. – «Петербургские военно-исторические чтения», СПб., 2020 г., [с. 4](#) – 19].

Ясно, що Волок цих звісток – це вододіл басейнів Балтійського і Білого морів (власне, Північної Двіни). Де саме проходив цей шлях і чи був там один маршрут чи кілька – із цих звісток зміркувати не можна. [Пишуть](#), що шлях проходив через Кубенське озеро. Може, й так – для моєї вузької теми це не істотно.

Важливо, що вираз «за Волоком» постійно вживався в новгородській писемності 12 – 15 ст., і СРГ слідує цій традиції. Дану позицію в СРГ можна вважати літературним запозиченням. Клас вірогідності – Е.

(409) на Колмогорах

Перша згадка «Двінського посадника на Колмогорах» міститься в грамоті великого князя Івана Даниловича, надісланій ним разом з очільниками Новгорода до того посадника [Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографической экспедицией императорской Академии наук. – СПб.: 1838 г., т. 1, № 2, [с. 1](#)]. У виданні грамота загально датована роками правління Івана – 1328 – 1340 рр., але мені здається, що вона була видана під час приїзду князя Івана до Новгорода в 6837 (1329) році, коли новгородський літописець занотував, що князь Іван прийшов у Новгород на стіл [Н1Л, с. 98].

Подія «на Колмогорах», як ми бачили вище, згадувалась у 1401 році. Наступна згадка міститься у тому ж Новгородському 1-у літописі під 6925 (1417) роком:

Того же лета с Вятки, из князя великого отчине, князь боярин Юрьев Глеб Семеонович с новгородчкыми беглице, с Семеоном Жадовьским и с Михаилою с Россохиным, и с устьюжаны и с вятцаны изъяхаша в насадах без вести в Заволочью землю и повоеваша волость Борок Ивановых детей Васильевича, и **Емцю и Колмогоры** взем и пожгли [Н1Л, с. 407].

Якщо перша звістка могла стосуватись урочища чи поселення, то друга начебто більш виразно вказує на поселення. Чи було воно укріпленням, **городом** – не можна сказати напевно.

Можна не сумніватись, що назва позначає сучасне село [Холмогоры](#) на лівому березі Двіни у 100 км від Білого моря. Клас вірогідності – А.

(410) в Емце

[Емца](#) – досить значний (188 км) лівий доплив Двіни. Гирло його знаходиться у 77 км на південь від Холмогор.

В записі 1342 р. ми бачили «емцан» (жителів Ємці), а в записі 1417 р. – «Емцю». Скоріше за все, це означало жителів поселень на ріці Ємца.

Сучасні дослідники пишуть, що «Емецкий городок» знаходився на Ємці у 2.5 км від її впадіння в Північну Двіну. Нині він зруйнований, але дещо археологи встигли дослідити [*Ясински М. Э., Овсянников О. В.* Взгляд на Европейскую Арктику. Архангельский Север: проблемы и источники. – СПб.: 1998 г., т. 1, [с. 92](#) – 96]. Вони вважають, що городок з'явився десь у 3-й чверті 15 ст.

Думаю, тут в СРГ згадана ріка Ємца, можливо, її нижня течія. Клас вірогідності – А.

(411) на Ваге

[Вага](#) – велика (575 км) ріка, лівий доплив Північної Двіни. Вона один раз згадана в літописі під 1342 роком (як вище). Гирло Ваги знаходиться у 95 км на південь (вище за течією Двіни) від гирла Ємці.

Що саме знаходилося «на Ваге» – СРГ не уточнює. Навряд чи це був сучасний Шенкурськ, як думав М. Тихомиров [ТМН2, с. 132] – він-то стоїть на ріці Вага, але [кажуть](#), що згадувався в 1446 році під назвою Шенкурье. Я цього не перевіряв, але якщо справді так і писар СРГ думав про Шенкурськ, то він і вжив би його властиву назву.

Думаю, тут в СРГ згадана ріка Вага, можливо, її нижня течія. Клас вірогідності – А.

(412) Орлечь

Вище ми бачили згадку про заснування Орлеця в 1342 р. і далі згадку про нього в 1398 р. В Новгородському 1-у літописі це взагалі єдине конкретне поселення (навіть городок!) у всьому Заволоччі.

Вважається, що [Орлець](#) був зруйнований під час війни 1398 р. і більше не відновлювався. Городище його знаходиться на лівому березі Двіни точно напроти сучасного містечка [Орлецы](#) у 26 км на південь від Холмогор. Клас вірогідності – А.

В цілому група записів 408 – 412 здається мені скороченням якогось опису заволоцьких володінь Новгорода: «за Волоком – [щось є] на Колмогорах, [щось є] в Емце, [щось є] на Ваге, [іще є] Орлечь». Після цього СРГ переходить до земель на південний схід від Новгорода.

(413) Торжок

Єдине поселення такої назви – це сучасне місто [Торжок](#).

В Новгородському 1-у літописі є згадки про «Новый торг» під 6645 (1137), 6655 (1147) і подальшими роками (див. [географічний показчик](#)) – аж до 6705 (1197) року. Далі, починаючи від 6718 (1210) року, в літописі згадується переважно Торжок. Через його велике значення для Новгорода він згадується дуже часто. Клас вірогідності – А.

(414) Демяна

В Новгородській області є сучасне місто з подібною назвою – [Демянск](#). Йому присвячена спеціальна корисна стаття [*Васильев В. Л. [Городок Демон](#) средневековой Новгородской земли (история населенного пункта и этимология имени).* – Вопросы ономастики, 2005 г., № 2, с. 97 – 110]. Якщо не рахувати СРГ, ця назва (в тому числі у формі *Демяна*) згадується у договорах Новгорода із Литвою 1431, 1441..1442, 1471 р., також у літописі під 6949 (1441) роком [СимЛ, с. 192; НІЛ, с. 421].

Городом Демон виразно названий в літописній згадці 6990 (1482) р. [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 329]. Чи мав він такий статус раніше – не видно, але в сер. 15 ст. це поселення безсумнівно існувало. Клас вірогідності – А.

(415) Молвотице

Село [Молвотицы](#) існує й нині у 28 км на південь від Демянська. «Молвотичи» згадані у новгородській [берестяній грамоті № 516](#) (десь середини 12 ст.), а в літописі під 6909 (1401) роком виразно згадано: «погоре владычень **городок** Молвотице» [НІЛ, с. 397]. Цей **город** мав певне значення у московсько-новгородських війнах 3 чв. 15 ст. Клас вірогідності – А.

(416) Березовечь

В договорі литовського великого князя Казимира із Новгородом (орієнтовно 1441..1442 рр.) зазначено: «На Березовцы взяти мне великому князю полтора рубля да 20 куниц» [Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.: 1949 г., № 70, [с. 116](#)]. Вважається, що давній Березовець – це [городище](#) біля деревні [Залучье](#) Осташковського району Тверської області, на березі озера Селігер.

Давня назва збереглась у назві Березівського плеса озера Селігер, а також у назві сусідньої деревні – [Березовый Рядок](#). Клас вірогідності – Б.

(417) Стержь

У жалуваній грамоті московського князя Івана 3-го своєму братові Борису на Ржевську землю (1483 р.) описано границю Стержської волості, яка належала новгородському Аркажу монастирю, і ржевських волостей Кличен та Вселук, які були пожалувані Борису [ДДГ, № 77, с. 921].

Нині поселення з такою назвою не існує, вважається, що Стерж – це [маленьке городище](#) на березі [однойменного озера](#). Клас вірогідності – Б.

(418) Морева

Про село [Марёво](#) на півдні Новгородської області є дуже гарна і змістовна стаття [*Васильев В. [Тайна названия села Марёво](#).* – Чело, 2002 г., № 1 (23), с. 41 – 46]. Поселення з назвою *Морева* згадується у 1229 р. і потім у новгородсько-литовських договорах 15 ст. В цих договорах значиться, що Морева мала виплачувати певну данину Литві, і можливо тому (слухно думає В. Васильєв) записана в СРГ двічі – раз серед литовських володінь ([№ 231](#)), а другий раз – серед новгородських.

Чи була Морева **городом** – із зібраних у статті даних не видно. Клас вірогідності – А.

(419) Велиль

В уже згадуваній жалуваній грамоті 1483 р. для князя Бориса Волоцького окреслено рубіж новгородської Велильської волості із ржевською волостю Вселук [ДДГ, № 77, с. 292]. В числі новгородських волостей Велиль згадується і пізніше [1494 р. – № 83, с. 329; 1504 р. – № 89].

Контекст цих згадок дуже добре узгоджується з розміщенням сучасного села [Велиль](#) у 15 км на південний захід від Марёва. Трохи непокоїть тільки відсутність ранніх згадок, до середини 15 ст. Клас вірогідності – Б.

(420) Луки

Назва *Луки* нам уже зустрічалась в СРГ під [№ 284](#). Чи вважати цей запис за подвоєння, чи за згадку якихось інших Лук, так само невідомих? Ясно, що це – не Великі Луки, як думав М. Тихомиров [ТМН2, с. 113].

Вважаю запис подвоєнням. Клас вірогідності – Ж.

(421) Руса

Сучасне місто [Старая Русса](#) тільки з 16 ст. стала зватись Старою, а до того вона була просто Русою.

Перша згадка цієї назви міститься у новгородській [берестяній грамоті № 526](#), котра за стратиграфією датується 2-ю третьою 11 ст. Від 6675 (1176) року Руса постійно згадується Новгородському 1-й літописі (див. [географічний покажчик](#)); під 6879 (1371) роком є запис про будівництво в Русі мурованої церкви [НІЛ, с. 371; СимЛ, с. 111], що у непрямий спосіб вказує на городський статус поселення.

Безспірна Стара Руса. Клас вірогідності – А.

(422) Кур

Поселення із назвою Кур нині невідоме. Відомі деревні [Курско](#) і [Старокурско](#), розташовані на правому березі ріки Ловать на віддалі 1.5 км. Є дотепна стаття [*Раздорский А. И., Селин А. А. «Курск» в изустной памяти* жєны князя Ивана Семёновича Ростовского Аграфєны (1568 г.). – Очерки феодальной России (М.), 2004 г., вып. 8, с. 107 – 115], в якій зібрано додаткові відомості про ці поселення. Автори переконливо показали, що в пам'яті 1568 р. не міг згадуватись сучасний Курськ, а тільки оце поселення на Ловаті.

Неповне співпадіння назви. Клас вірогідності – Б.

(423) на Ловоти

Значна (530 км) ріка [Ловать](#) впадає в озеро Ільмень. Форма назви *Ловоть* вживається в статтях 6708 (1200), 6742 (1234) і далі [НІЛ, с. 45, 73], відома така форма і в московському літописанні [6824 – 1316 р., СимЛ, с. 88]. Клас вірогідності – А.

(424) Копорья камен

Копорья уже була згадана в СРГ [під № 277](#). Відомо [4 поселення](#) такої назви, із яких найдавніше і найбільш відоме – це [давня фортеця](#) у 12 км від берега Фінської затоки в сучасній Ленінградській області.

Перша згадка належить до 6748 (1240) р., коли німці спорудили город у погості Копор'є. Наступного року князь Олександр Ярославич здобув цей город [НІЛ, с. 78; СимЛ, с. 63 – 64].

Далі під 6787 (1279) р. записано, що князь Дмитро Олександрович «сруби город Копорью», а наступного року він же «обложиша город камен Копорью» [НІЛ, с. 323; СІЛСІ, стб. 356], і невдовзі, в 6790 (1282) році, зайшла суперечка за Копор'є між великим князем Дмитром і новгородцями [ті самі літописи].

Далі в 6805 (1297) р. «поставиша новгородци город Копорью» [НІЛ, с. 328; «камен» – додає СІЛСІ, стб. 364].

Під 6839 (1331) роком записано, що новгородці погодилися надати литовському князю Наримонту деякі землі, в тому числі половину Копор'я [СІЛСІ, стб. 404]. В 6891 (1383) р. деякі новгородські землі було надано сину Наримонта – князю Патрикію, в тому числі й половину Копор'я [НІЛ, с. 379]. Згадка 1404 р. процитована вище.

Нарешті, в 6919 (1411) р. записано, що у князя Лугвена (Лінгвена, сина Ольгерда) народився син Ярослав – у Копор'ї [СІЛСІ, стб. 533], де, виходить, Лінгвен реально жив. Можливо, відносно часте перебування литовських князів у Копор'ї дало підставу згадати Копор'є в числі литовських городів.

Муровані укріплення, про які були згадки вище, частково збереглися до наших днів, так що визначення СРГ «Копор'я камен» має підставу. Клас вірогідності – А.

(425) Яма камен

Цілком виразну звітку про побудову цього міста маємо під 6892 (1384) роком: «Того же лета поставиша новгородци город **камен** на Луге, на Яме... толко в 30 дни и в 3 дни» [НІЛ, с. 379]. Звідси видно, що Яма спочатку була назвою урочища чи маленького поселення, а надалі стала назвою міста.

Далі в 6903 (1395) р. «приходиша Немци Свєя к новому городку к Яме» [НІЛ, с. 387]. Наступні згадки 6905 (1397) та 6952 (1444) років повідомляють про напади німців на цей город [НІЛ, с. 389, 423].

Безспірна [фортеця Яма](#) у сучасному місті [Кінгісепі](#) на ріці Луга. Клас вірогідності – А.

(426) на Луге

Річок із назвою Луг / Луга відомо кілька, але в даному контексті можна не мати сумніву, що йдеться про значну (353 км) [ріку Луга](#) у Новгородській та Ленінградській областях, котра впадає у Фінську затоку.

Ця ріка часто згадується у зв'язку з орденсько-новгородськими війнами, починаючи від 6748 (1240) р. [НІЛ, географічний покажчик]. Клас вірогідності – А.

(427) а на Шолоне

[Шелонь](#) – досить значна ріка (248 км), котра впадає в озеро Ільмень з південного заходу.

Перша згадка про неї пов'язана із нападом литви у 6725 (1217) р. [НІЛ, с.]. Всі згадки в новгородському літописі подають форму *Шелонь* (або *Шелоня*), натомість московський літопис у трохи пізнішому записі подає

форму *Шолона* [6979 – 1471 р.; СимЛ, с. 233 і далі] – точно як в СРГ. Клас вірогідності – А.

(428) Порхов камен

В 6747 (1239) р. «князь Александр с новгородци сруби городи по Шелоне» [Н1Л, с. 77]. Можна думати, що серед цих укріплень був і Порхов, котрий ще нічим не уславився. Далі в 6854 (1346) р. Ольгерд напав на новгородські землі і «с Порховьского городка и с Опоки взя окуп» [Н1Л, с. 358]. Далі в 6895 (1387) році «поставиша город Порхов **камен**» [Н1Л, с. 381]. Далі маємо згадку 1404 р., процитовану вище. Звернемо увагу – всі 4 городи зазначені в СРГ, хоча і не в тому порядку, що в літописі. Подальші згадки показують значну роль Порхова в житті Новгородської республіки.

Безспірне сучасне місто [Порхов](#). Клас вірогідності – А.

(429) Опока

Перша згадка про місце з такою назвою належить до 6837 (1329) р., коли з наказу татарського хана Узбека московський князь Іван Данилович пішов війною на Псков – виганяти з нього ворога татар, опального тверського князя Олександра Михайловича. Тоді псковичі «прислаша послы с поклоном в Опоку, и доконцаша мир» [Н1Л, с. 342]. Наступну згадку під 6854 (1346) р. ми бачили трохи вище. З того, що з Опоки було взято окуп (а не просто пограбовано), можна вивести, що це було яке-не-яке укріплення.

Можна думати про сучасну деревню [Опоки](#) на Шелоні у 24 км на північ від Порхова. Пишуть, що там є давня церква св. Миколи, чи не 13..14 ст., що так само вказує на відносно високий статус поселення. Розташування її добре відповідає контексту походу 1329 року – військо не дійшло до Пскова 80 км. Про цю деревню думав і М. Тихомиров [ТМН2, с. 131]. Клас вірогідності – А.

(430) Высокое

Перша і, здається, єдина літописна згадка про **город** Високий належить до 1404 р. (як процитовано вище). О. Андріяшев зазначив, що за пізнішими документами цей **город** був центром повіту і складався із городка, селця Високого та посада. Він вказав на деревню [Городок](#) на ріці Судома [*Андріяшев А. М. Материалы по исторической географии Новгородской земли. Шелонская пятина по писцовым книгам 1498 – 1576 г. – М.: 1914, с. 310*]. Річка [Судома](#) впадає у Шелонь з лівого боку у 2 км від Городка.

Посадом Високого Андріяшев вважав село Посад Городок на північ від Городка [*Андріяшев А. М., с. 306*]. На [карті Ф. Шуберта](#) сер. 19 ст. показано Городок на Судомі і на північ від нього – село Князьї Горы (нині – [Красные Горки](#)). Де Андріяшев побачив отой Посад Городок – невідомо.

Приймаючи це місце з великими застереженнями, я ніякою мірою не можу зрозуміти, як міг безслідно зникнути значний город, не лишивши жодного сліду в топоніміці. Клас вірогідності – В.

Через якесь непорозуміння М. Тихомиров вказував на село Високе на правому березі Шелоні [ТМН2, с. 131], але посилався він при цьому на книгу О. Андріяшева. На Шелоні такого села нині не видно, є мізерна деревня [Высокое](#) у Дедовичському районі на сході Псковської області, у 9 км на південь від Шелоні і

у 17 км на південний захід від Городка. Якщо локалізація Андріяшева правильна, що ця деревня не стосується давнього **города** Високий.

(431) Вышегород

Окрім процитованої літописної згадки 1404 р., про цей **город** так само майже нічого не відомо, як і про Високий. Андріяшев вказав його місце між озерами [Локно](#) та [Узское](#) [Андріяшев А. М., с. 354]. Між ними розташована сучасна деревня [Вышегород](#) – у 32 км на південь від Порхова й у 18 км на захід від Городка (Високого) і найближчої точки на Шелоні. Клас вірогідності – А.

(432) Кошкин

Цей **город** згадано в літописі в 1404 р. (як вище). Андріяшев зазначив, що збережені писцові книги згадують про нього, але не дають ніякого поняття – де він знаходився. Дуже обережно висловлено припущення, що це те саме, що й Жедрицький погост [Андріяшев А. М., с. 364].

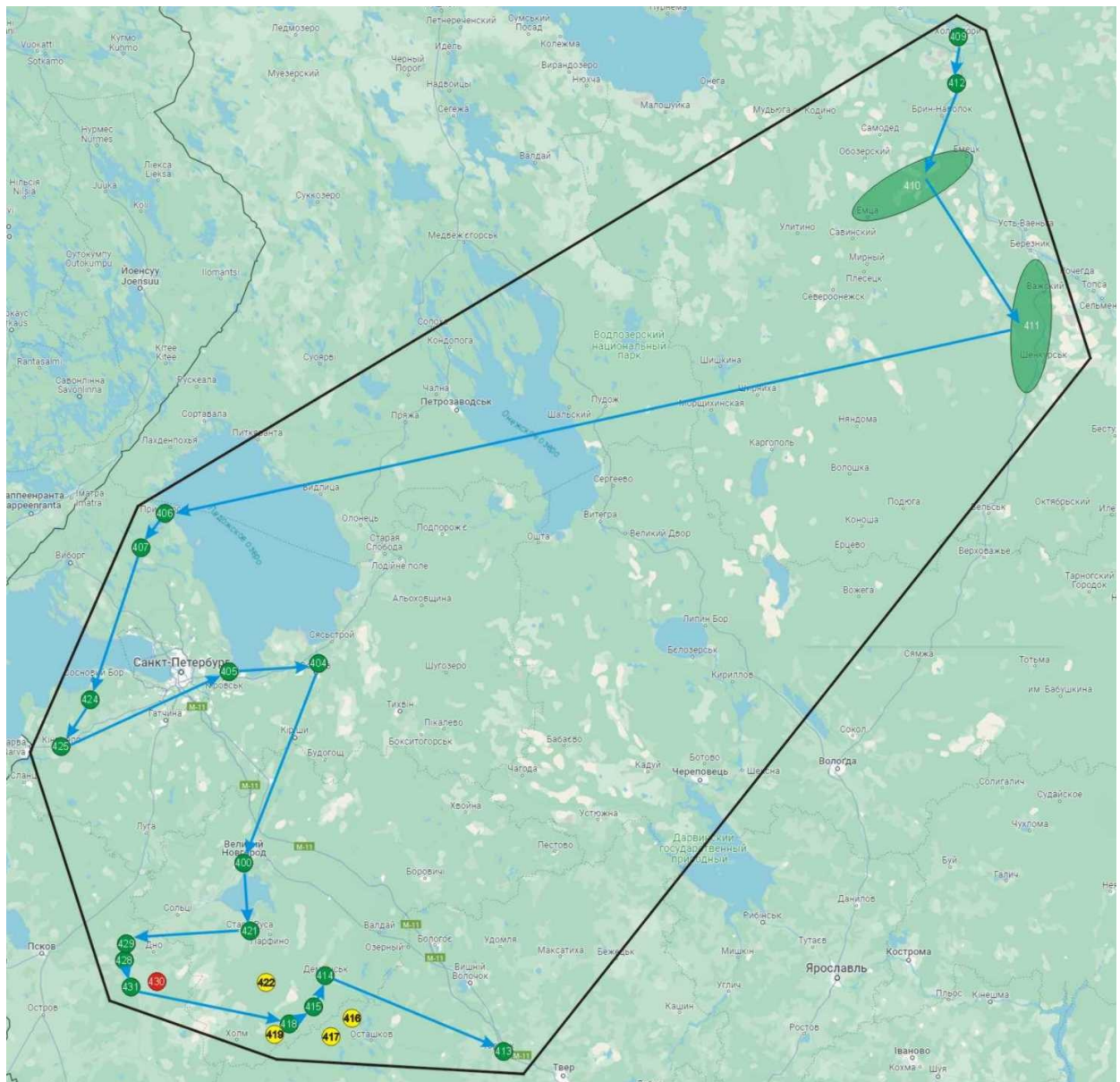
Сучасна деревня [Жедрицы](#) знаходиться у 10 км на захід від Вишегородка.

Для локалізації Кошкина потрібна додаткова інформація. Невідомий об'єкт. Клас вірогідності – Г.

В цілому «новгородська» група із 33 об'єктів показує високу якість і компетентність: 25 об'єктів (76 %) локалізуються цілком упевнено, ще 4 (12 %) – зі значною ймовірністю. Її можна поділити на 4 підгрупи: 1, шлях від Новгорода до Тиверського; 2, місця «за Волоком»; 3, об'єкти на ржевському порубіжжі на південний схід від Новгорода; 4, об'єкти в басейні Шелоні на південний захід від Новгорода. Звичайно, це далеко не всі значні об'єкти, що були у володінні Новгорода.

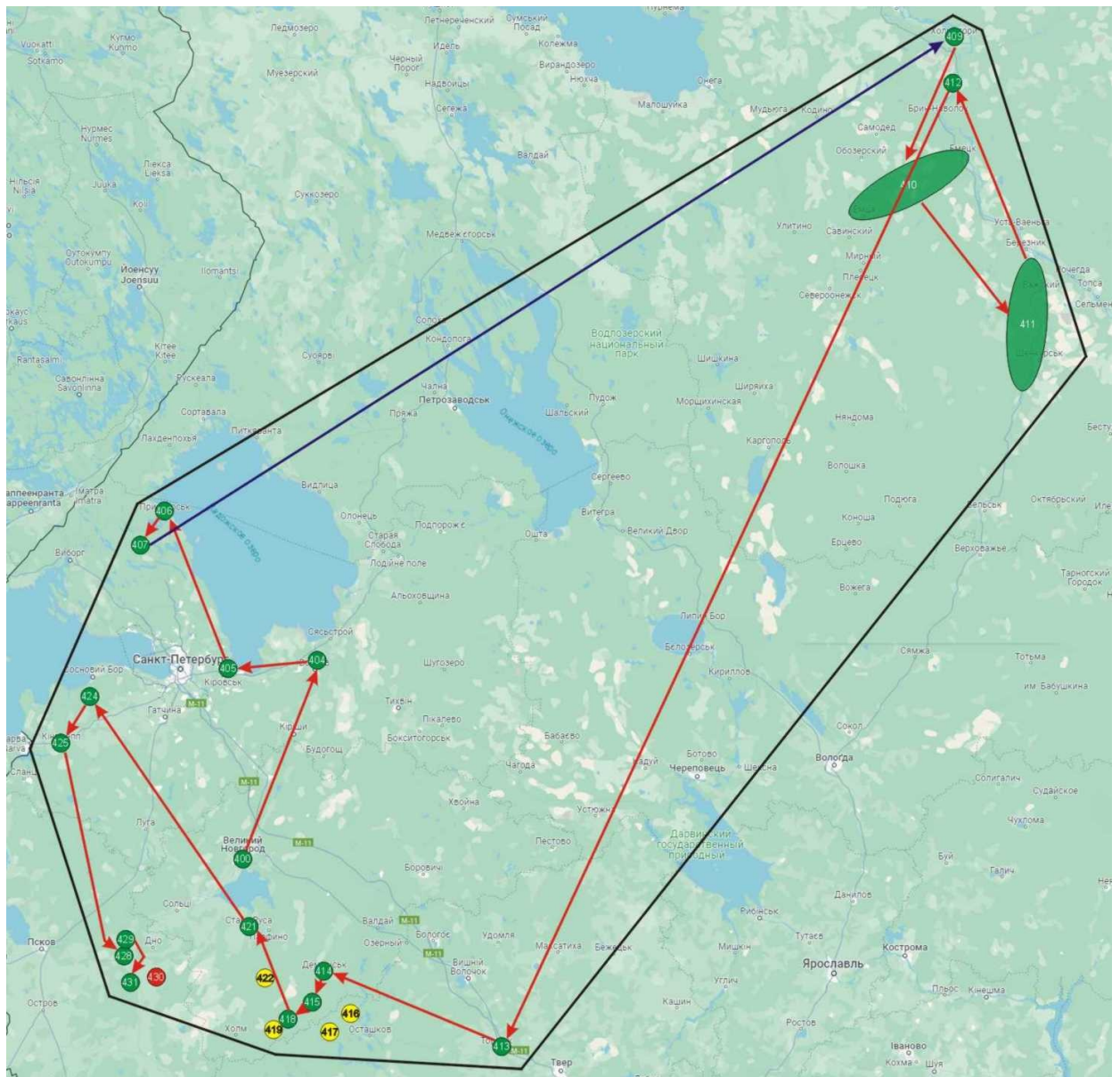
Картосхеми

«Новгородська» група досить численна і досить якісна. Оптимальний маршрут я проклав такий: 409 → 412 → 410 → 411 → 406 → 407 → 424 → 425 → 405 → 404 → 400 → 421 → 429 → 428 → 431 → 418 → 415 → 414 → 413 = 2117 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

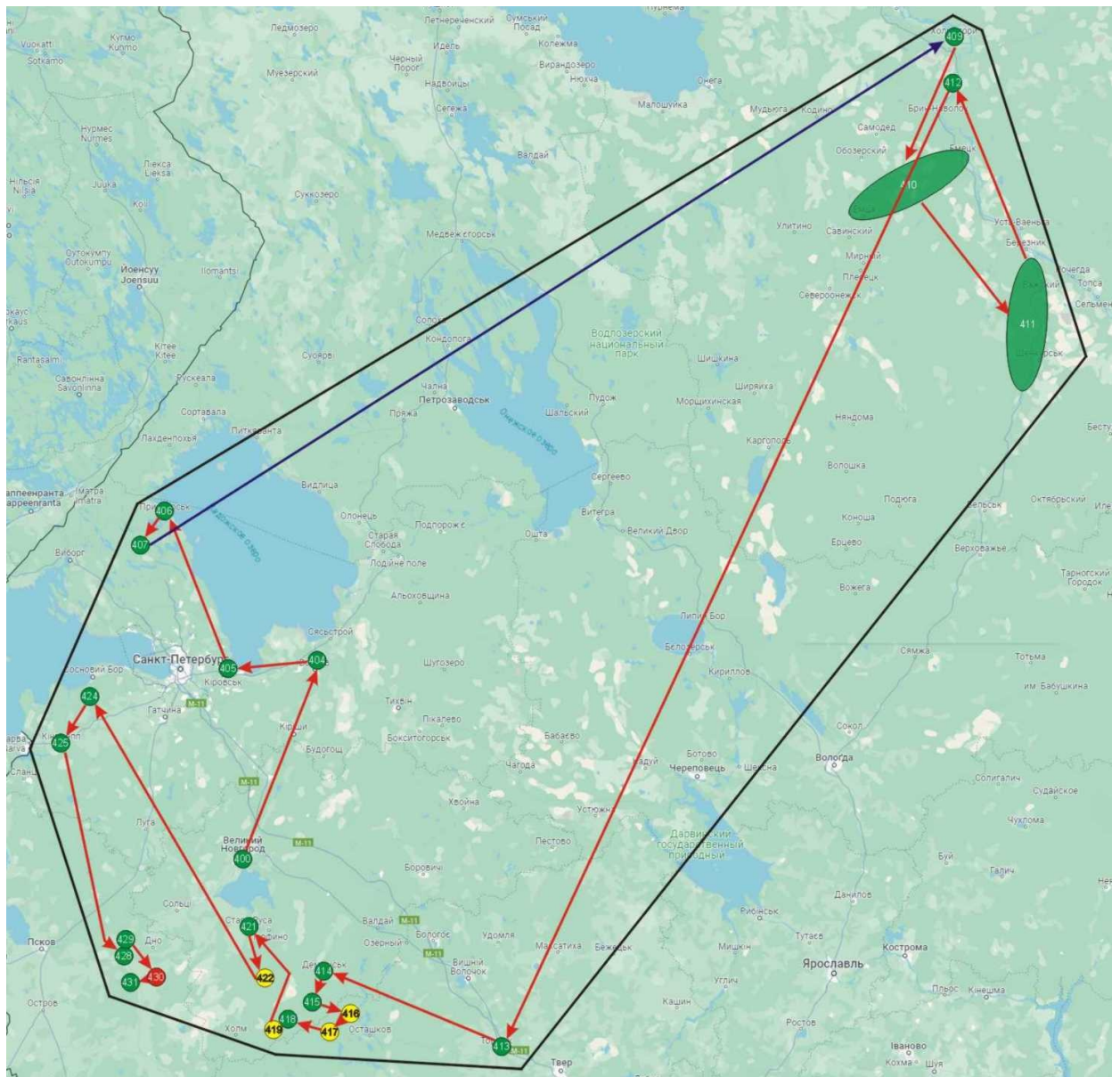
«Новгородська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 400 → 404 → 405 → 406 → 407 → 409 → 410 → 411 → 412 → 413 → 414 → 415 → 418 → 421 → 424 → 425 → 428 → 429 → 431 = 3220 км. Він нанесений на наступній схемі стрілками червоного кольору. Ентропія-А = 152 %. Слід звернути увагу, що цей реальний маршрут частково збігається із чисто умоглядним оптимальним маршрутом.

«Новгородська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + Б + В): 400 → 404 → 405 → 406 → 407 → 409 → 410 → 411 → 412 → 413 → 414 → 415 → 418 → 421 → 424 → 425 → 428 → 429 → 431 = 3431 км, що дає нам ентропію-В = 162 %.

*«Новгородська» група.
Реальний маршрут (класи А + В + В)*

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (409 – 431) дорівнює 992 км. Всі об'єкти групи на час складання СРГ належали до володінь Новгороду, і нема підстав називати якісь із них сторонніми. Разом з тим група не має виразного територіального ядра.

20. «Псковська» група (№ 433 – 442)

«Псковська» група так само виразна, як і «новгородська», і так само не виділена в СРГ окремим заголовком.

(433) Псков камен о четырех стен

Псков – давній город, який згадується ще у «Повісті временних літ». Його безперервне існування засвідчено багатьма літописами, а в 15 ст. у Пскові виникає власне літописання. Клас вірогідності – А.

Про четверту стіну Пскова, яку почали будувати в 1375 р., є гарна нова стаття [Лабутина И. К. [К истории строительства](#) четвертой каменной стены

средневекового Пскова. – Археология и история Пскова и Псковской земли, 2017 г., вып. 32, с. 69 – 76]. Згадка СРГ про чотири стіни, таким чином, відбиває стан укріплень починаючи з кінця 14 ст.

(434) Изборьско камен

[Изборськ](#) уже був двічі згаданий в СРГ (№ [159](#), [260](#)), і оце нарешті згаданий на слухному місці – у «псковській» групі (він розташований у 30 км на захід від Пскова).

Укладач літописної повісті про закликання варягів призначив Трувору княжити в Изборську (в умовному 862 році), і це в непрямий спосіб засвідчує його існування в часи написання повісті, на початку 12 ст. Далі цей город згадується під 6741 (1233) роком [НІЛ, с. 72]. Псковський 1-й літопис занотував: «Шолога посадник со псковичами и со изборяны поставиша град Избореск на горе на Жарави; того ж лета и стену учиниша **камяну**, и ровы изрыша под градом» [ПСРЛ, 2005 г., т. 5, вып. 1, с. 17]. Цей запис датовано 6811 (1303) роком, але поставлено між записами 6836 і 6839 років, звідки виводять дату 6838 (1330) р. (така дата зазначена у Псковському 2-у літописі [Псковские летописи. – М.: 1955 г., т. 2, с. 24]). І далі численні записи про напади німців свідчать, що муровані укріплення города не дармували, виконували свою роль.

Укріплення Изборська нині відреставровані і справляють велике враження. Клас вірогідності – А.

(435) Остров камен

Поселень із назвою [Остров](#) відомо дуже багато, але переважно це незначні деревні. Серед них виразно виділяється сучасне місто [Остров](#) на ріці Великій у 52 км на південь від Пскова.

Перша непряма згадка про нього міститься під 6849 (1341) роком, коли «островичи о Васильи о Онисимовичи» прийшли на допомогу псковичам проти німців [Псковские летописи. – М.: 1955 г., т. 2, с. 94]. Наступні літописні згадки показують значення Острова у війнах з німцями, а в 6980 (1471) році Остров прямо названий **городом** [Псковские летописи. – М.: 1955 г., т. 2, с. 186].

Фортеця в Острові справді знаходилась на острові посеред ріки Великої, але від неї збереглися тільки фундаменти. Коли ці муровані укріплення з'явилися – я не дошукався. Клас вірогідності – А.

(436) Воронач

Вороначська волость згадана вперше в 6859 (1341) році [ПСРЛ, 2005 г., т. 5, вып. 1, с. 22]. В 6914 (1406) р. в оповідання про похід Вітовта на Псковську землю уже прямо згаданий «город Воронач» [там же, с. 28; НІЛ, с. 398; Н4Л, с. 399]. Наступний раз той самий Вітовт облягав той самий Воронач у 6934 (1426) році [там же, с. 36 – 37; також Псковские летописи. – М.: 1955 г., т. 2, с. 40 – 41]. Під 6948 (1440) роком записано знамення у Вороначі [там же, с. 44] – і далі часті згадки про Воронач показують його важливу роль у житті Псковської землі.

Вважається, що Воронач – це городище біля сучасної деревні [Воронич](#) недалеко від ріки Великої, у 44 км на південний схід від Острова. Клас вірогідності – А.

(437) Вельє

Відомо кілька озер і деревень [такої назви](#), в тому числі у Псковській області, але вважається, що це сучасне село [Вельє](#) біля однойменного озера у Пушкіногорському районі, у 44 км на південь від Острова і у 20 км на захід від Воронача.

Так само як і Воронач, Вельє досить часто згадується у псковських літописах: під 6916 (1408) р. згадано, що литовці і німці обложили було Вельє, але загін із Воронача їх прогнав [ПСРЛ, 2005 г., т. 5, вып. 1, с. 31, 32]. В 6934 (1426) році під час великого походу Вітовта під Вельєм побито загін татар (мабуть, литовських?) [там же, с. 36]. В 6967 (1459) році записано знамення у Вельє [там же, с. 55].

Із цих згадок видно, що Вельє було укріпленим **городом**. Клас вірогідності – А.

(438) Котелно

Під 6914 (1406) р. згадано, що німці приходили під Ізборськ, Острів та Котелно [ПСРЛ, 2005 г., т. 5, вып. 1, с. 29]. В контексті великої війни 6934 (1426) року явно згадано «городок Котелен» [там же, с. 36].

Городище біля сучасної деревні [Котельно](#) було обстежено в 2010 р. [Москалинский А. А. [Древние псковские пригороды](#): история и современность (по результатам историко-краеведческой экспедиции 2010 г.). – Псковский регионалогический журнал, 2011 г., № 11, с. 144 – 145]. Воно знаходиться у 43 км на схід від Острова. Клас вірогідності – А.

(439) Коложе

«Город Коложе» був першим псковським поселенням, яке захопив Вітовт у поході 6914 (1406) р. [ПСРЛ, 2005 г., т. 5, вып. 1, с. 28; Н1Л, с. 398; Н4Л, с. 398]. [Городище](#) його знаходиться біля [озера Коложо](#) і сучасної деревні [Литвиново](#), у 10 км на схід від Опочки.

У відносно докладному описі війни 1426 р. Вітовт, рухаючись з півдня, із Литви, перш за все приступив до Опочки, котра, слід думати, заступила місце давнього **города** Коложе. Про цей останній пізніше немає згадок. Клас вірогідності – А.

(440) Врево

Цей **город** вперше і востаннє згадано в описі війни 6934 (1426) року: «А иную [литовскую] рать под городом под Вревом вревичи побиша, а вревич паде немного» [ПСРЛ, 2005 г., т. 5, вып. 1, с. 37].

Городище його знаходиться біля сучасної деревні [Врев](#) Островського району Псковської області, у 33 км на схід від Острова та у 18 км на південний захід від Котелно. Опубліковано звіт про його обстеження в 2010 р. [Москалинский А. А. *op. cit.*, с. 146 – 147]. Клас вірогідності – А.

Вчора вночі (30 липня 2024 р. близько 22:50) чув повітряну тривогу, а десь о 23:00 – дуже далекий і глухий, але виразний вибух. А зранку [пишуть](#), що це був лаптінг – атака «Шахедів» на Київ тривала близько семи годин, збито понад 30 лапотних дронів (31 липня 2024 р. о 7:43).

(441) Дубков

У 1471 р. у контексті битви москалів із новгородцями на Шелоні згадано псковський загін: «А они идут от своего городка от Дупкова, взяв из него 6 пушек, к Порхову» [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 291]. У власне псковських літописах про нього немає згадки.

Вважається, що його [городище](#) знаходиться на Спаській горі у Новоржевському районі, у 4.5 км на південний захід від деревні [Карушено](#), у 23 км на південний захід від Вишегорода й у 64 км на схід від Острова. Підстави локалізації мені не зрозумілі. Клас вірогідності – В.

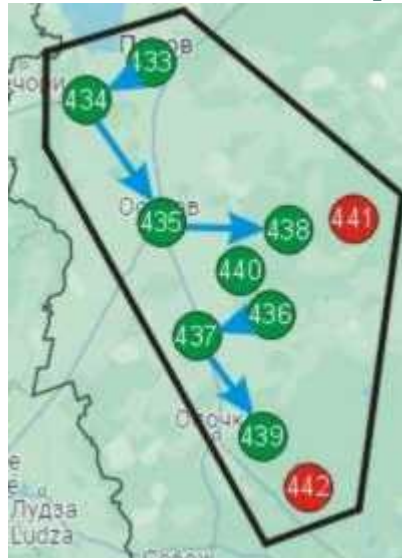
(442) Черница

У власне псковських літописах такої назви немає. У статті М. Васильєва [*Васильев М. Е. [Городок Черница](#). – Краткие сообщения Института археологии, 1973 г., вып. 135, с. 123*] вказано на маленьку (16 км) [річку Черница](#), котра впадає у ріку Велику. Слідів однойменного населеного пункту в джерелах нема, на підставі топографічної ситуації Васильєв вказав на сучасну деревню [Алексино](#) у 18 км на південь від Опочки. Виразних слідів городища там немає. Клас вірогідності – В.

Бачимо, що з 10 об'єктів «псковської» групи без проблем локалізуються 8 (80 %), що говорить про високу якість і компетентність цього фрагменту СРГ.

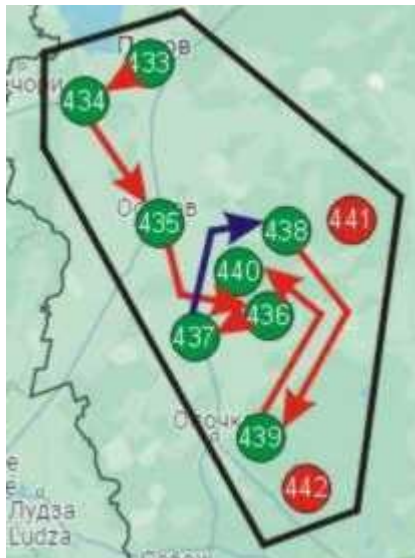
Картосхеми

Малочисельна «Псковська» група – якісна і компактна. Оптимальний маршрут – очевидний: 433 → 434 → 435 → 438 → 440 → 436 → 437 → 439 = 215 км. Він нанесений на наступній схемі блакитними стрілками.

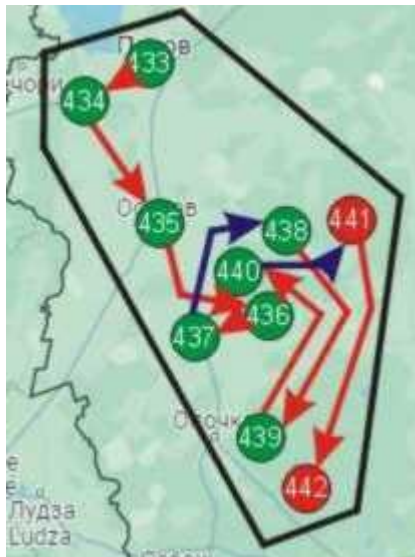
«Псковська» група. Оптимальний маршрут

Для прокладання основного реального маршруту (між об'єктами класу А) треба просто дивитись перелік: 433 → 434 → 435 → 436 → 437 → 438 → 439 → 440 = 321 км. Він нанесений на наступній схемі червоними стрілками. Він частково співпадає з умоглядним оптимальним маршрутом. Ентропія-А = 149 %.

«Псковська» група. Реальний маршрут (клас А)

Повний реальний маршрут (класи А + В): $433 \rightarrow 434 \rightarrow 435 \rightarrow 436 \rightarrow 437 \rightarrow 438 \rightarrow 439 \rightarrow 440 \rightarrow 441 \rightarrow 442 = 452$ км, що дає нам ентропію-В = 210 %. Стрілки різних кольорів не мають спеціального значення, тільки щоби не було плутанини при перетині.

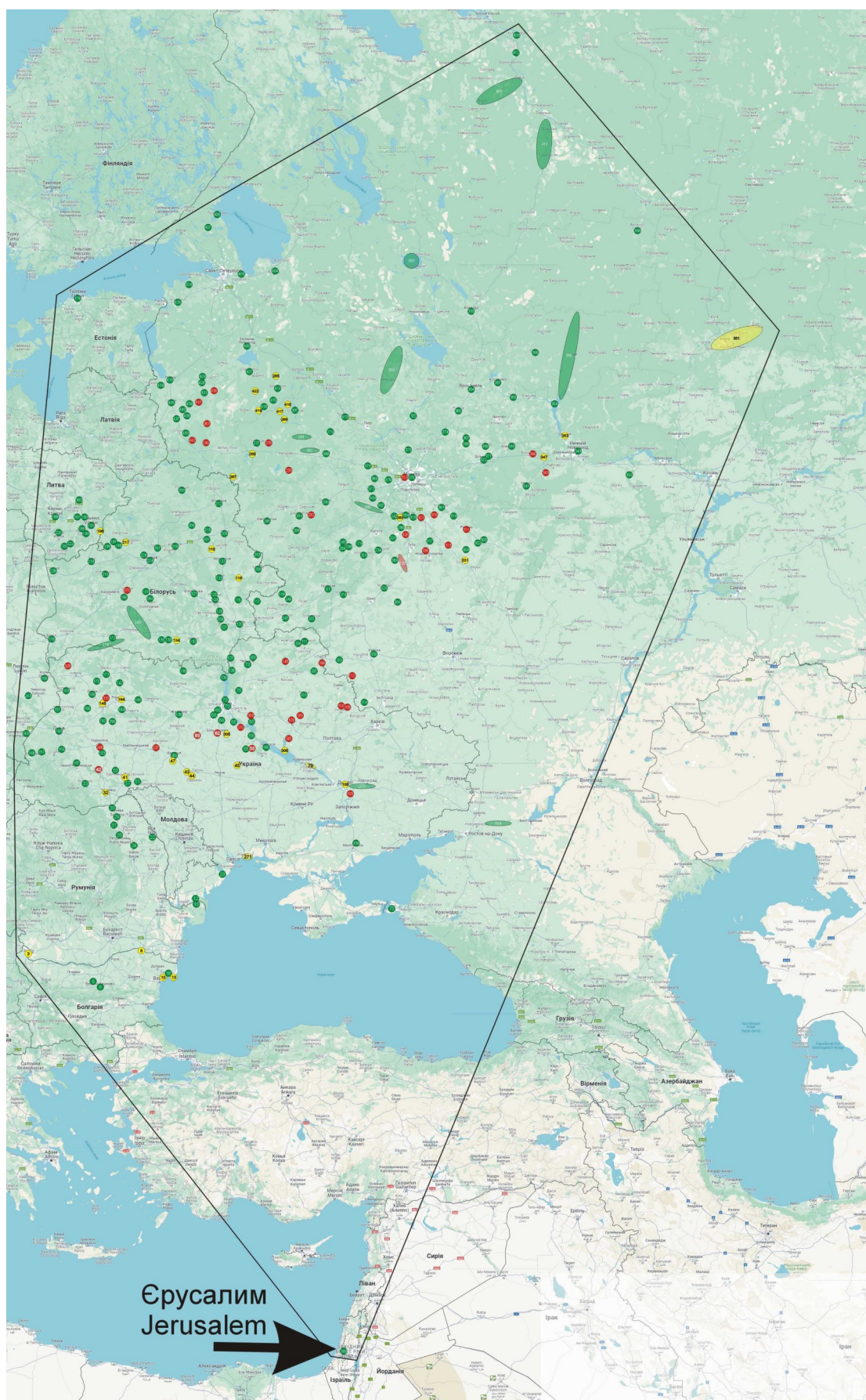

«Псковська» група. Реальний маршрут (класи А + В)

Чорним контуром на картосхемі позначено багатокутник, який охоплює всі об'єкти групи. Діаметр його (433 – 442) дорівнює 142 км. Сторонніх об'єктів у групі немає.

Картосхема

Загальна картосхема виглядає ось так (чорний багатокутник охоплює всі згадані в СРГ об'єкти):

Загальна картосхема «Списку руських городів»

Її краще розглядати [в окремому вікні](#), де доступне зображення великого розміру (3043:4905 пікс.).

Загальні спостереження

Класи вірогідності

Пишуть, що москалі уже готуються зупинити Курську атомну електростанцію... в разі її звільнення від москалів українськими військами. «Правильной дорогой идёте, товарищи!» (11 серпня 2024 р. о 12:16).

Подивимось тепер, як об'єкти різних класів вірогідності розподілені між виділеними вище групами:

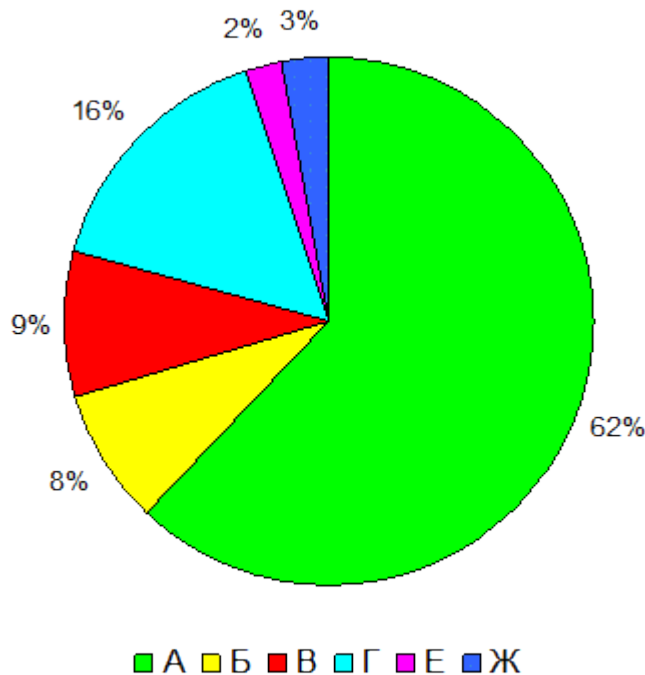
Група	А	Б	В	Г	Е	Ж	Разом	А, %
«Болгарська»	11	4	0	4	0	0	19	58
«Молдавська»	14	1	0	3	0	0	18	78
«Подільська»	4	5	1	1	0	0	11	36
«Іпатіївська»	22	1	3	3	1	0	30	73
«Сіверська»	6	0	0	0	0	0	6	100
«Дніпровсько-лівобережна»	8	1	8	6	1	0	24	33
«Дніпровсько-Прип'ятська»	18	3	0	2	0	0	23	78
«Волинсько-Галицька»	29	2	1	3	2	1	38	76
«Хаотична»	2	0	0	2	0	0	4	50
«Литовська»	36	2	0	4	1	0	43	84
«Торопецько-Єрусалимська»	22	5	6	18	3	4	58	38
«Смоленська»	7	0	1	3	0	2	13	54
«Рязанська»	8	2	6	3	0	0	19	42
«Бобруйська»	3	1	6	8	0	0	18	17
«Муромська»	21	4	3	4	0	1	33	64
«Владимирська»	14	1	0	2	1	0	18	78
«Одоєвська»	2	0	0	0	0	2	4	50
«Верейська»	6	0	0	0	0	1	7	86
«Новгородська»	25	4	1	1	1	1	33	76
«Псковська»	8	0	2	0	0	0	10	80
Разом	266	36	38	67	10	12	429	62

Отже, 62 % об'єктів СРГ локалізовані упевнено. Це приблизно відповідає рівню якості «Списку городів Свитригайла» (64 %) [Жарких М. І. «Список городів Свитригайла: порядок і безпорядок. – К.: 2024 р.] і значно більше, ніж у кримських ярликах (29 %) [Жарких М. І. Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ «Об'єкти та їх назви»].

Півжирним в таблиці виділено групи, у яких відсоток надійних локалізацій вищий за середній. Як бачимо, розділи вищої якості постійно чергуються із розділами нижчої якості. На мою думку, це свідчить про використання в СРГ якихось невідомих нам первинних документів різної якості. Писар СРГ не мав можливості всі ці дані перевірити і був змушений переписувати те, що є.

Звідси випливає важливий загальний висновок: не можна говорити про вірогідність / невірогідність СРГ в цілому, натомість варто придивлятися до вірогідності тих груп записів, які можна виділити у складі СРГ.

Загальний рахунок об'єктів різних класів можна представити у вигляді наступної діаграми:

Розподіл об'єктів СРГ за класами

Типи об'єктів

Пишуть, що москалі, подивившись картину Іллі Рєпіна «Хресний хід у Курській губернії», зібрались прогнати українські війська своїм хресним ходом. Якщо це жарт – то дуже дотепний, але якщо ні... В будь-якому випадку – «Правильной дорогой идёте, товарищи!» (12 серпня 2024 р. о 7:52).

Об'єкти, записані в СРГ, можна поділити не тільки на класи вірогідності локалізації, але й на типи за значенням самих об'єктів. Можна виділити наступні типи й підтипи:

Водні об'єкти (гідрографія):

– моря; не назване на ім'я море (Чорне) згадано в СРГ двічі – в «Болгарській» групі (14) та в «Молдавській» групі (19); заради скорочення наступної таблиці не робимо із морів окремого стовпчика;

– озера; вони також згадуються в СРГ зрідка – Біле озеро (360) в «Муромській» групі, не назване на ім'я озеро у Тракаї (195, «Литовська» група) та Ільмень (402) в «Новгородській»; із них теж не робимо стовпчика;

– ріки (Р);

Об'єкти суходолу (орографія):

– землі / території (З);

– гори; вони згадані в СРГ один раз у «Молдавській» групі (27); із них теж не робимо стовпчика;

– урочища (У);

Об'єкти заселення (ойкографія?):

– городи, укріплення яких явно відзначені в СРГ (Г-1);

– городи, укріплення яких в СРГ не згадані, але є підстави припускати їх існування (Г-2);

– неукріплені поселення (П);

– церкви та інші релігійні об'єкти; Маємо 6 згадок таких об'єктів. Заради них теж не варто заводити окремий стовпчик в таблиці.

Отже, якщо з городами першого сорту (Г-1) немає ніяких проблем, то для віднесення назви до розряду городів другого сорту (Г-2) потрібно шукати підстави. Підставою я вважаю наявність хоча б однієї з наступних ознак:

– присутність компонента *город* у назві (за винятком *городища*);

– пряме іменування поселення *городом* в тексті джерел;

– згадки про облоги / штурми, котрі непрямо засвідчують існування укріплень (але просту згадку, що якийсь загін *узяв* якесь поселення, не слід вважати за вказівку на укріплення);

– згадки про постійне перебування князів, також князівські прізвища, утворені від назви поселення;

– згадки про **муровані** церкви, котрі у непрямий спосіб засвідчують визначний статус поселення.

Чисто археологічні дані (наявність / відсутність городищ) не враховуються.

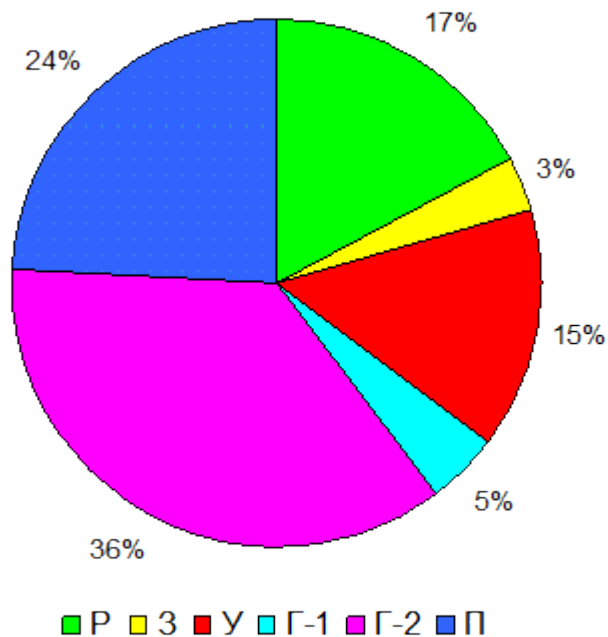
Підрахунок об'єктів різних типів дав наступну таблицю:

Тип	Р	З	У	Г-1	Г-2	П	Разом	Г-1 + Г-2, %
«Болгарська»	4	1	0	1	5	4	15	40
«Молдавська»	6	2	1	0	3	9	21	14
«Подільська»	0	0	1	0	6	4	11	55
«Іпатіївська»	6	1	1	1	14	6	29	52
«Сіверська»	2	0	0	0	5	0	7	71
«Дніпровсько-лівобережна»	6	0	15	0	1	2	24	4
«Дніпровсько-Прип'ятська»	2	0	0	0	4	17	23	17
«Волинсько-Галицька»	7	1	2	0	17	8	35	49
«Хаотична»	0	0	0	0	2	2	4	50
«Литовська»	9	1	2	8	18	8	46	57
«Торопецько-Єрусалимська»	6	0	23	1	11	12	53	23
«Смоленська»	3	0	3	0	4	1	11	36
«Рязанська»	3	0	3	0	7	6	19	37
«Бобруйська»	3	0	6	0	2	5	16	13
«Муромська»	5	3	2	0	15	6	31	48
«Владимирська»	2	0	0	1	12	2	17	76
«Одосвська»	0	0	0	0	2	0	2	100

«Верейська»	1	2	0	0	2	1	6	33
«Новгородська»	6	2	1	4	11	5	29	52
«Псковська»	0	0	0	3	6	1	10	90
Разом	71	13	60	19	147	99	409	41

Отже, справжні **города** становлять меншість об'єктів у СРГ – 41 %. Виділяємо в таблиці півжирним групи, у яких відсоток **городів** вищий за середній. Знову, як і в таблиці класів, маємо 11 груп з показником, вищим за середній, і знову бачимо чергування груп із вищим відсотком **городів** із групами з нижчим їх відсотком, що свідчить про неоднорідність складу СРГ і до певної міри об'єктивний характер виділених груп.

Загальний рахунок об'єктів різних типів можна представити у вигляді наступної діаграми:

Розподіл об'єктів СРГ за типами

Водні об'єкти

Написали, що москалі ввели в прикордонних з Україною областях режим контртерористичної операції. Виходить, переймають наш досвід із «антитерористичною операцією» на Донбасі. Але чому «контртерористична операція», а не «воєнний стан»?

А тому, що в контртерористичній операції влада належить Федеральній службі безпеки, і це кремлівським начальникам здається якось надійніше:

Тоді найбільше воювали шнуром,
Кайданами, отрутою, підкопом...

А при воєнному стані влада належить армійським чоботам, котрі – хто зна? – чи не підуть походом на столицю, як древній Корнілов чи новітній Пригожин? (13 серпня 2024 р. о 8:05).

Водні об'єкти в СРГ ще не були, здається, предметом спеціального розгляду, хоча їх немало і є про що поговорити.

Моря

Море згадано в СРГ двічі (14, 19) і за контекстом видно, що йшлося про сучасне Чорне море, назви якого укладач первинного документу не знав або не вважав за потрібне записати, а писар СРГ, користуючись цим документом, тим більше не знав назви моря (можливо, не знав навіть, що бувають різні моря і вони мають власні назви).

Говорячи неявно про Чорне море, він не згадав, що відомі йому Дунай, Дністер і Дніпро впадають у це море, що відома йому Волга впадає у Каспійське море, а Німан і Двіна (західна) – у Балтійське.

В СРГ згадано Копор'є (424), а не згадано Балтійське моря (ну, Фінська затока) в 10 км від Копор'я; згадано Колмогори (409) і не згадано Біле море у 100 км; згадано Єрусалим (269) і не згадане Середземне море в 55 км від міста.

Видно, що моря системно не цікавили писаря СРГ. Мабуть, для тієї (невідомої нам) мети, заради якої складався СРГ, моря не становили інтересу.

Озера

Три озера, які згадані в СРГ – згадані у зв'язку з об'єктами на їх берегах або поблизу, і ці згадки – випадкові. Наприклад, згадано, що замок в Тракаї розташовано на острові посеред озера, але так само розташований і Кличень – на острові в озері Селігер, котре не згадується в СРГ.

Згадується городки на Білому озері, але немає згадок про озеро Неро, на якому розміщений Ростов, чи Плещеево озеро, де розміщений Переславль-Залеський. На великому Ладозькому озері розташовано два об'єкти СРГ – Орешек та Корельський, а само озеро не згадане.

Отже, озера також не становили інтересу для писаря СРГ. Разом з тим слід відзначити, що в СРГ немає й міфічних озер східної Європи, вигаданих західноєвропейськими географами – озера св. Іоана на верхів'ї Дона та Амадоцького озера на границі Волині й Поділля. Ніяких слідів західноєвропейських джерел в СРГ нема.

Ріки

Всього в СРГ згадано 62 ріки (деякі – по кілька разів):

Назва	Довжина, км	Число згадок в СРГ	Число об'єктів СРГ на ріці
Буг	772	1 (162)	2 (161; 176)
Вага	575	1 (411)	
Вехра	158	1 (294)	1 (293)
Видба	33	1 (213)	1 (212)
Вілія	510	1 (192)	2 (187; 191)
Вільно	80	1 (193)	(191)
Волга	3530	1 (264)	8 (95; 349; 353; 354; 356; 357; 364; 398)
Волхов	224	1 (403)	2 (400; 404)
Ворскла	464	1 (113)	2 (110; 114)

Горинь	659	1 (143)	2 (142; 164)
Двіна	1020	2 (209; 214)	2 (208; 212)
Десна	1130	1 (77)	6 (76; 78; 81; 84; 85; 288)
Дніпро	2201	2 (57; 287)	17 (56; 58; 70; 73; 105; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128; 203; 270; 286; 291)
Дністер	1362	2 (18; 36)	5 (20; 36; 51; 167; 168)
Дон	1870	1 (333)	
Дунай	2961	5 (2; 5; 7; 11; 17)	4 (3; 8; 10; 11)
Дьсна	невідома	1 (340)	1 (339)
Ємца	188	1 (410)	
Іква	155	1 (149)	2 (148; 150)
Іма	невідома	1 (289)	
Ірпінь	162	1 (67)	2 (66; 68)
Клязьма	686	1 (345)	5 (344; 346; 347; 371; 372)
Лань	147	1 (248)	1 (186)
Ловоть	530	1 (423)	1 (422)
Луга	353	1 (426)	1 (425)
Лужа	159	1 (386)	
Метлиця	невідома	1 (136)	1 (137)
Молдова	205	1 (25)	2 (24; 31)
Молога	456	1 (362)	
Немиза	4.5	1 (202)	
Німан	937	1 (184)	5 (183; 185; 188; 220; 228)
Ока	1500	1 (301; 342; 382)	13 (221; 234; 280; 300; 302; 314; 316; 318; 321; 341; 349; 381; 384)
Омельник	41; 10; 63 [1]	1 (79)	
Осетр	228	1 (326)	2 (316; 325)
Піна	40	1 (173)	1 (172)
Плава	89	1 (329)	1 (328? 330?)
Полота	92	1 (210)	1 (208)
Порог	невідома	1 (278)	
Прип'ять	775	1 (129)	6 (130; 132; 133; 134; 135; 172)
Проня	336	1 (303)	3 (302; 304; 313)
Протва	282	1 (394)	4 (242; 385; 387; 393)
Прут	967	1 (23)	2 (22 [2] ; 33)
Псел	717	1 (107)	1 (112)
Рось	346	1 (54)	3 (53; 55; 62)
Сал	776	1 (104)	

Самара	320	1 (272)	
Свіслоч [3]	137; 327	1 (205)	2 (224; 226)
Сейм	748	1 (87)	2 (86; 88)
Сижка	74	1 (282)	
Солона	20	1 (158)	1 (159)
Сосна	24; 296; 161 [4]	1 (92)	1 (91)
Стир	483	1 (147)	3 (146; 166; 171)
Струмень	77	1 (175)	1 (174)
Стугна	70	1 (65)	1 (64)
Сула	363	1 (93)	4 (96; 99; 101; 306)
Сура	841	1 (351)	1 (350)
Трубіж	10	1 (312)	1 (311)
Туд	103	1 (281)	
Тускар	108	1 (90)	1 (89)
Унжа	426	1 (355)	
Черемош	80 (167) [5]	1 (35)	1 (34)
Шолона	248	1 (427)	2 (428; 429)

1. Маємо три ріки із назвою Омельник ([докладніше](#)).
2. Яси можна вважати розташованими на Пруті лише умовно (віддаль – 16 км).
3. Маємо дві ріки із назвою Свіслоч ([докладніше](#)).
4. Маємо три ріки із назвою Сосна ([докладніше](#)).
5. Довжина Черемоша – 80 км, + 87 км Чорного Черемоша.

В СРГ маємо згадки про зовсім різні ріки – від найбільших рік східної Європи, як Волга довжиною 3530 км, до мізерних річечок 10 – 20-кілометрової довжини. Чотири ріки невідомі і дві не можуть бути упевнено локалізовані. Але це тільки 10 % назв, решта ж рік визначаються упевнено і не збуджують сумнівів (чим вигідно відрізняються від поселень).

Переважна частина рік згадана принагідно у зв'язку з розміщенням поселень на них. Ця система – «поселення на ріці» – не проведена систематично, скажімо, на великій ріці Березині (561 км) розміщено три об'єкти СРГ (Горволь – 204, Борисов – 218, Бобруйськ – 327), а сама вона ані разу не згадана. Так само немає згадки про Північну Двіну, на якій знаходяться об'єкти «Новгородської» групи. Укладач «Литовської» групи знав «свою» Двіну – західну, і можливо не чув про існування ще й Північної Двіни. Тому він думав, що висловився цілком ясно (хто ж в Литві не знає, що таке Двіна, які ще додаткові прикмети їй потрібні?).

Попри те, що на згаданих в СРГ ріках часто знаходиться по декілька згаданих в СРГ поселень, ріки згадуються скоріше як виняток, ніж як правило: на Оці знаходиться 13 об'єктів, а сама вона згадана тільки три рази, і так далі. Це означає, що ріки не були напрямними лініями для думки писаря СРГ.

Говорять, що ріки в давнину слугували дорогами, по яких рухались переїжджі і навіть провозились товари, велася торгівля. Може, так воно й було, тільки із СРГ ніякою мірою цього вивести не можна.

Розглянемо найгустіше заселену об'єктами СРГ ріку – Дніпро. На ній знаходиться 17 об'єктів. Між крайніми об'єктами – Дорогобужем на верхів'ї (291) та Пес'їми Костями (105) у Січеславі – довжина русла Дніпра становить десь 1076 км, і це є оптимальний маршрут. Але перелік весь час стрибає то вгору, то вниз, п'ять разів проходить середню течію від Могилева до Києва і набирає приблизно 3350 км, що дає ентропію 311 %. Ясно, що перелік не йде ані вниз по ріці, ані вгору по ній, і не описує ніякого шляху по Дніпру – ані «із Варяг у Греки», ані «з Греків у Варяги». Що вже там говорити про шляхи іншими річками!

В деяких місцях СРГ ми бачимо серії поселень, розташованих на одній ріці і перерахованих більше-менше вздовж неї: так, «Дніпровська» група (121 – 128) перелічує поселення приблизно згори вниз Дніпром, «Прип'ятська» група (129 – 135) – вгору Прип'яттю, «Клязьминська» група (344 – 347) – вниз Клязьмою. Але це є рідкісні випадки, які стосуються дрібних локальних груп поселень. Вони не утворюють систему ані для однієї значної ріки, і тим більше – для СРГ в цілому. Я вважаю ці групи слідами окремих первинних локальних документів, використаних для складання СРГ. Ці локальні документи не мали на меті охопити ані всю Русь, ані навіть ціле окреме князівство. А писар СРГ був змушений користатись із того, що вдалося дістати.

Пре- і пост-позиції

Визначимо наступні терміни:

- ріка знаходиться у пре-позиції, якщо вона записана **перед** поселенням, котре на ній знаходиться;
- ріка знаходиться у пост-позиції, якщо вона записана **після** поселення, котре на ній знаходиться;
- ріка знаходиться у нейтральній позиції, якщо не можна визначити її пре-позицію чи пост-позицію.

Наприклад (425 – 428): «Яма камен на Луге а на Шолоне Порхов камен». Тут ріка Луга чітко поставлена у пост-позиції, а Шолона – у пре-позиції, і спеціальне підкреслено протиставлення.

Повна таблиця випадків виглядає так:

2 + 3	На Дунаи Видычев	Пре-позиція
7 + 8	А по Дунаю Дрествин	Пре-позиція
11 + 12	А на усть Дунаа Новое село	Пре-позиція
13 + 14 + 15	Аколякра на море Карна	Нейтральна позиція
18 + 19 + 20	на усть Днестра над морем Бельгород	Пре-позиція
22 + 23	Ясьскыи торг на Пруте реце	Пост-позиція
24 + 25	Романов торг на Молдове	Пост-позиція
34 + 35	Городок на Черемоши	Пост-позиція
36 + 37	На Днестре Хотень	Пре-позиція
53 + 54 + 55	Дверен на Рши Корсунь	Нейтральна позиція
56 + 57 + 58	Треполь на Днепре Канев	Нейтральна позиція

64 + 65	Василев на Стугне	Пост-позиція
66 + 67 + 68	Бельгород на Рпене Черньгород	Нейтральна позиція
70	Київ деревян на Дніпре	Пост-позиція
76 + 77 + 78	Остречский на Десне Чернигов	Нейтральна позиція
86 + 87 + 88	Путивль на Семи Рылеск	Нейтральна позиція
89 + 90	Куреск на Тускоре	Пост-позиція
91 + 92	Коршов на Сосне	Пост-позиція
93 + 94	а на Суле Снепород	Помилкова пре-позиція
107 + 108	а на Псле Ничян	Помилкова (?) пре-позиція
112 + 113 + 114	Жолважъ на Ворскле Хотмышль	Нейтральна позиція або пре-позиція [1]
129 + 130	на Припяти Чернобыль	Пре-позиція
136 + 137	на Метлици Иванов	Пре-позиція
142 + 143 + 144	Степань на Горыни Остро	Нейтральна позиція або пост-позиція [2]
146 + 147	Луческ Великий на Стыри	Пост-позиція
148 + 149 + 150	Иван на Икве Кременець	Нейтральна позиція
157 + 158	Другабоць на реце Солонои	Пост-позиція
161 + 162	Волынь на Бугу	Пост-позиція
172 + 173	Пинеск на Пине	Пост-позиція
174 + 175	Воробееск на Струмене	Пост-позиція
183 + 184	Городецъ на Немне	Пост-позиція
191 + 192 + 193	Вилно... а реце две Велиа Вилно	Пост-позиція
195	Новый Троки на езері	Пост-позиція
208 + 209 + 210	Полтеск на Двине и на Полоте	Пост-позиція
212 + 213 + 214	Видбеск... а река Видба и Двина	Пост-позиція
247 + 248 + 249	Стародуб на Лане Мьглин	Помилкова позиція [3]
263 + 264 + 265	Пустаа Ржова на Волге Мелечя	Помилкова позиція [4]
277 + 278 + 279	Копорья на Порозе Карачев	Помилкова позиція [5]
286 + 287	Смолнеск на Дніпре	Пост-позиція
288 + 289 + 290	Елно на Име Вязма	Помилкова позиція [6]
293 + 294	Мстислав на Вехре	Пост-позиція

300 + 301	Рязань Старая на Оце	Пост-позиція
302 + 303	а Новый городок Олгов на усть Проне	Пост-позиція
311 + 312	Переяславль на Трубези	Пост-позиція
325 + 326	Новгородок на Осетре	Пост-позиція
328 + 329 + 330	Дубечин на Плаве Микитин	Нейтральна позиція (?) [7]
331 + 332 + 333	Ломихвост въверх по Дону Дубок	Нейтральна позиція
339 + 340	Камена Могыла на Дъсне	Пост-позиція
341 + 342	Муром на Оце	Пост-позиція
344 + 345 + 346	другий Стародуб на Клязьме Ярополчь	Нейтральна позиція
350 + 351	Курьмыш на Суре	Пост-позиція
360 + 361	на Беле озері два городка	Пре-позиція
362 + 363	на Молозе Городец	Пре-позиція
381 + 382	Коломно на Оце	Пост-позиція
393 + 394 + 395	Верея на Поротве Новгородок	Нейтральна позиція
400 + 402 + 403	Новгород Великий... а озеро Илмерь река Волхов	Пост-позиція
411 + 412	на Ваге Орлечь	Помилкова пре-позиція
422 + 423	Кур на Ловоти	Пост-позиція
425 + 426	Яма камен на Луге	Пост-позиція
427 + 428	а на Шолоне Порхов камен	Пре-позиція

1. Розташування Жолважа на Пслі – це тільки припущення!
2. Острог знаходить на Вілії у 2 км від її впадіння в Горинь.
3. Ані Стародуб, ані Мглин не знаходяться на річці Лань.
4. Ані Пуста Ржева, ані Мелечя не знаходяться на Волзі.
5. Річка (?) Порог невідома ані в Копор'ї, ані у Карачеві.
6. Річка Іма невідома ані в Єльні, ані у Вязьмі.
7. Всі три об'єкти дуже погано відомі.

Із 60 розглянутих випадків маємо 10 пре-позицій, 13 нейтральних позицій і 30 пост-позицій. Ще 7 випадків слід вважати помилками.

Отже, в сумнівних чи нейтральних випадках не можна говорити «ріка зазначена перед городом (після города)», бо в СРГ вживається і таке, й інше фразування. Виразної закономірності у застосування цих форм не простежується.

Віддаль ріка – поселення

Що значить «поселення розташоване на ріці»? Це значить, що хати стоять безпосередньо біля берега або на такій віддалі, що можна худобу вигнати на водопій на ріку. А як стоїть справа з цією віддаллю в СРГ?

Перегляд СРГ на цей предмет показав, що у 36 випадках поселення справді знаходиться безпосередньо на вказаній ріці, у 19 випадках визначити віддаль не можна.

Неточно описано розташування Білгорода (20) – від гирла Дністра до нього 26 км, а до моря – 17 км; так само від Ясс (22) до Прута – 16 км, від Коломни (381) до Оки – 6.5 км. Таким чином, випадки помітної віддалі між рікою й поселенням не утворюють якоїсь системи.

У «Литовській» групі можна відзначити ретельний опис розміщення міст при впадінні меншої ріки до більшої (Вільно, Полоцьк, Вітебськ). В інших групах такого нема. У двох випадках СРГ віддав перевагу меншій ріці перед більшою (для Пінська (172) вказана Піна, не Прип'ять, і для Нового Ольгова городка (302) – Проня, не Ока).

Додаткові спостереження

Я вже відзначив, що в СРГ немає групування поселень за ріками. Кожна згадка ріки стосується тільки одного поселення, названого безпосередньо перед або після ріки. Чотири рази в СРГ вжито сполучник-протиставлення *a*: (92 + 93) на Сосне а на Суле; (107) а на Псле; (362) а на Молозе; (426 + 427) на Луге а на Шолоне. У двох випадках це зумовлено послідовним записом двох рік, два інших випадки незрозумілі. Здається, немає підстав відносити до Сули всі об'єкти, які йдуть між Сулою (93) та Пслом (107), а до Мологи – всі записи між Мологою (362) та Окою (382). Останнього припущення ніхто і не робить, бо після Мологи йдуть записи добре відомих безспірних міст, а «групу Сули» утворюють невідомі урочища, з яких упевнено можна локалізувати тільки Ромен. Але його розташування на Сулі ніяк не пов'язане зі згадкою самої Сули. Те саме стосується і «групи Псла» – вона так само складається з невідомих урочищ, і автоматичне прив'язування їх до Псла дає чисто ілюзорну ясність щодо їх розташування.

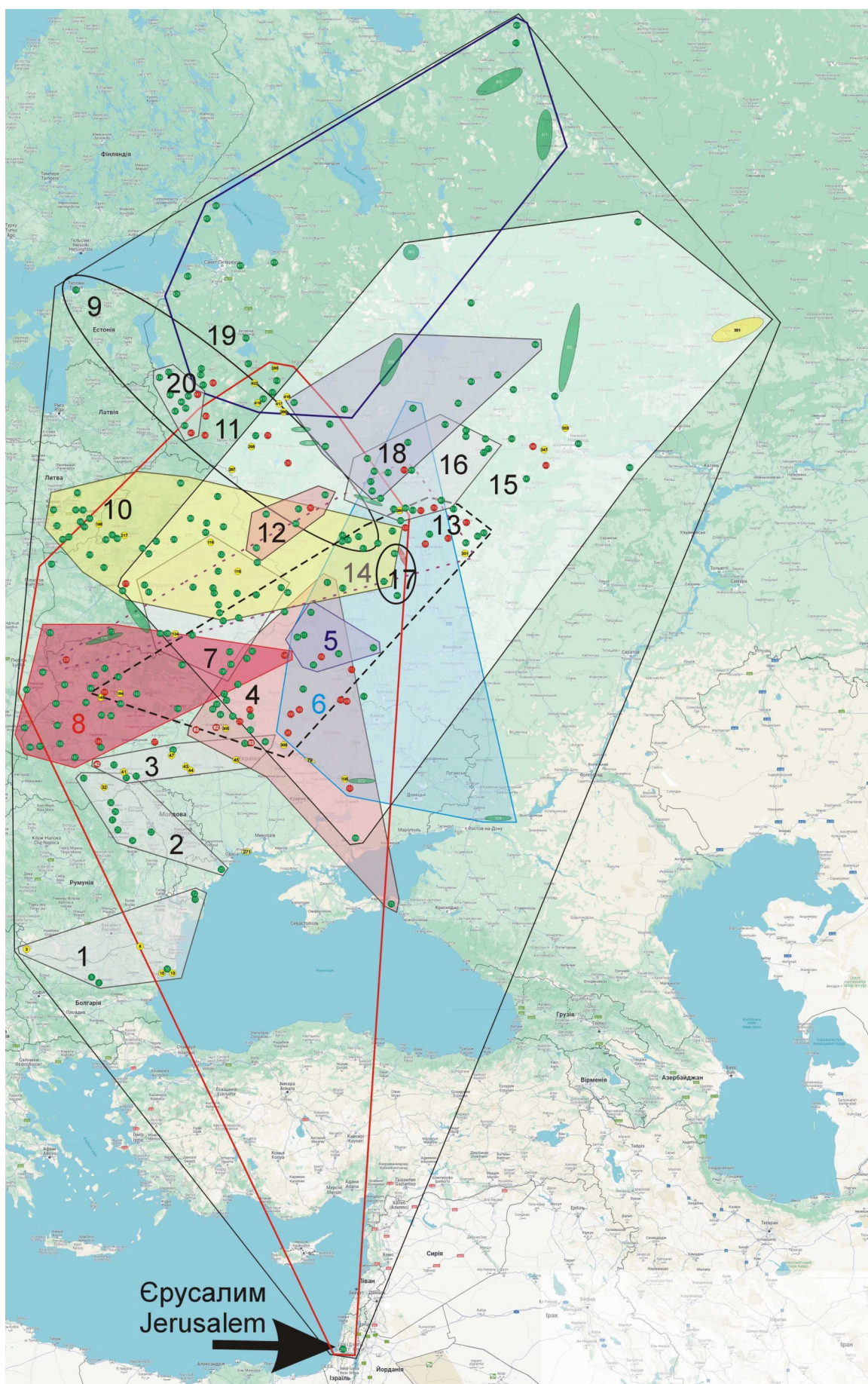
Також варто відзначити, що Дунай в «Болгарській» та «Молдавській» групах виступає як орієнтир (на цій стороні Дуная – на тій стороні Дуная), окрім того що на самому Дунаї зазначено три об'єкти. Від Тирнова, яке позначене «по той бік Дунаю», до Дуная – 64 км, а від Білгорода Дністровського «на цьому боці Дунаю» – 108 км до найближчого гирла Дунаю. Думаю, такі вказівки ставились з огляду на те, що перший читач (для якого власне робились записи) уявляв собі, що таке Дунай, а не знав ніяких дрібніших орієнтирів. Мабуть, цей читач знаходився досить далеко від Дунаю.

Понад ці вказівки в СРГ немає згадок рік в якості орієнтирів, і взагалі майже немає вказівок на взаємне розташування об'єктів. Єдиний слабкий виняток – вказівка «за Волоком» (408).

Групи і сторонні об'єкти

Контури груп

Слід знати, що контури виділених вище груп я креслив цілком незалежно один від одного, тільки щоби контур охоплював усі об'єкти групи. Якщо нанести всі ці контури на одну зведену картосхему, вийде наступне:

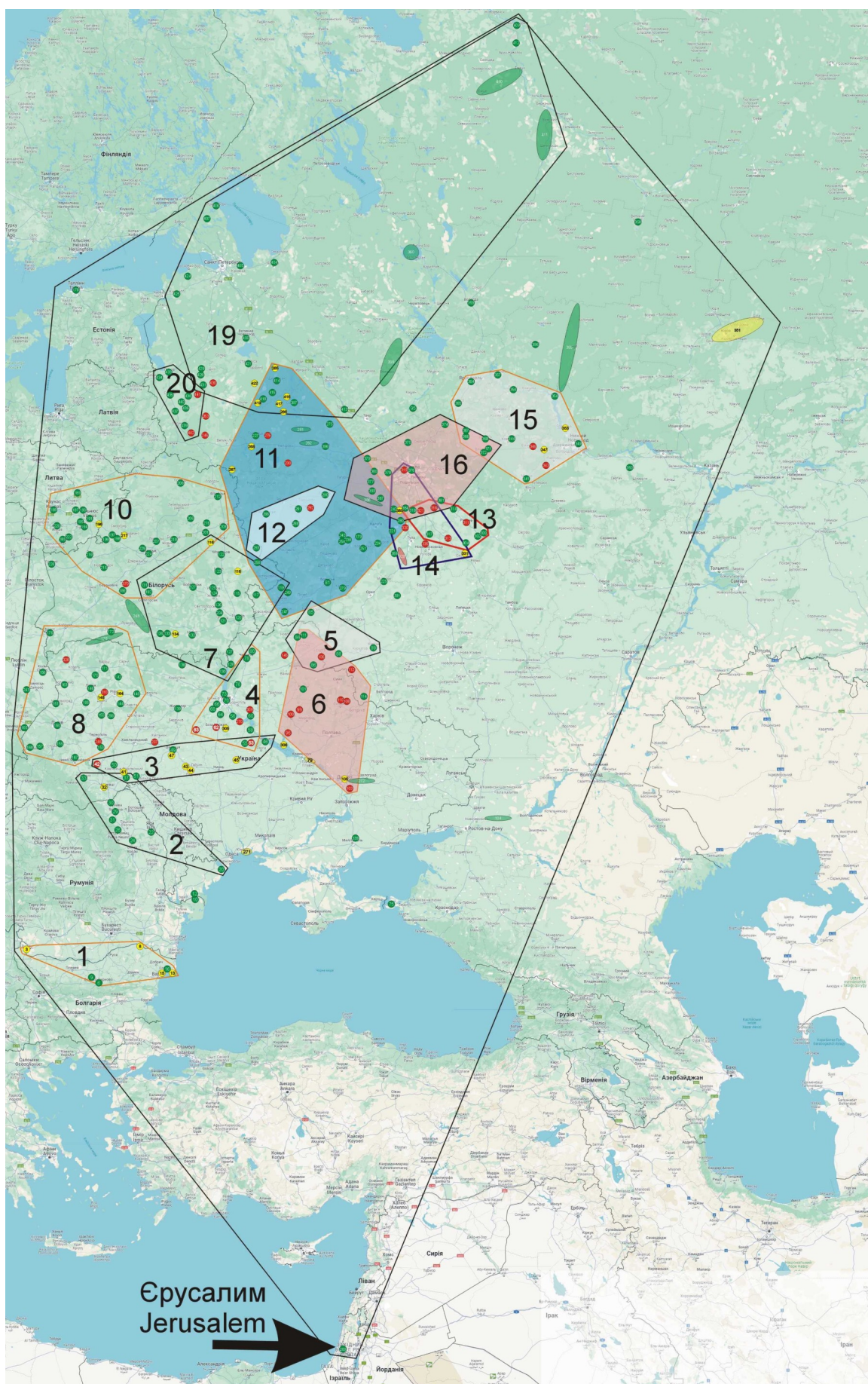
Загальна картосхема груп «Списку руських городів»

Її краще розглядати [в окремому вікні](#), де доступне зображення великого розміру (3018:4827 пікс.).

На картосхемі видно, що тільки дві групи мають повністю «суверенну» територію – «болгарська» (1) та «молдавська» (2). Київ і Смоленськ належать до території трьох груп, Москва – до території чотирьох груп, а район Новгорода-Сіверського – до території шести груп. Досить часто одна група цілком розташована на території іншої групи.

Висновок із цього давно відомий: «Руська земля велика й багата, але порядку в ній нема».

Зовсім інакше виглядає картосхема ядер груп. Щоб її накреслити, треба було повністю виключити три групи, цілком складені зі сторонніх об'єктів (9, 17, 18) та виключити сторонні об'єкти з контурів інших груп:

Загальна картосхема ядер груп «Списку руських городів»

Її краще розглядати [в окремому вікні](#), де доступне зображення великого розміру (3029:4888 пікс.).

Тут «суверенну» територію мають групи 1 – 4, 7, 8, 20 – всього сім груп. До них треба додати Єрусалим, який належало би виділити в окрему групу. Територія «сіверської» групи частково перекривається з територією «Дніпровсько-лівобережної» групи, але їх не можна вважати частинами однієї групи, тому що їх якість цілком різна. Територія «литовської» групи трохи перетинається з територією «дніпровсько-прип'ятської» групи в районі Копиля і Слуцька, також ця остання група зі своїм Стародубом заїжджає на територію «торопецької» групи. Але це все – невеликі перекриття.

«Муромська» група має значне перекриття із «владимирською» групою, але й поділені вони були чисто формально. Зони перекриття «торопецької» групи із «новгородською», «бобруйською» та «владимирською» групами можуть бути усунені більш детальним проведенням розмежувальних ліній (на моїй схемі вони проведені дуже спрощено).

А от чого не можна усунути жодним способом – це розташування «смоленської» групи всередині «торопецької» та перекриття «рязанської», «бобруйської» і «владимирської» груп. Схоже, що «смоленська» група була виділена зі складу «торопецької» на підставі невідомих нам міркувань, а «рязанська» і «бобруйська» групи захоплюють частину «чужої» території через свою низьку якість.

Ентропія груп

Зведемо в одну таблицю всі підраховані вище ентропії груп.

Група	Ентропія-А, %	Ентропія-В, %	Діаметр ядра (% від повного діаметру)
«Болгарська»	135	269	86
«Молдавська»	121	124	—
«Подільська»	109	244	—
«Іпатіївська»	180	275	25
«Сіверська»	117	—	—
«Дніпровсько-лівобережна»	166	227	40
«Дніпровсько-Прип'ятська»	144	190	—
«Волинсько-Галицька»	174	251	50
«Хаотична»	—	—	—
«Литовська»	327	338	50
«Торопецко-Єрусалимська»	234	361	20
«Смоленська»	144	145	—
«Рязанська»	100	901	12
«Бобруйська»	—	—	11
«Муромська»	119	173	17

«Владимирська»	139	140	—
«Одоєвська»	—	—	—
«Верейська»	167	—	—
«Новгородська»	152	162	—
«Псковська»	149	210	—
В середньому	149	251	35

Півжирним в таблиці виділено рекордні значення. В 11 групах не можна виділити ядро групи. Дві групи складаються з упевнено визначених об'єктів, тому вони не мають ентропії-В. Незначне перевищення ентропії-В над ентропією-А говорить переважно про невелику кількість умовно локалізованих об'єктів.

Невелике значення ентропії-А в парі з відсутністю сторонніх об'єктів говорить про відносно добру географічну упорядкованість. Тільки для таких груп можна припускати розміщення погано локалізованих об'єктів на території відповідних груп. Але навіть в цьому випадку великою необережністю буде припущення про розміщення таких об'єктів між сусідніми добре відомими об'єктами.

Сторонні об'єкти

Якщо подивитись на розміщення сторонніх об'єктів на тлі контурів ядер груп, можна зробити такі пропозиції «поліпшення» СРГ:

- Божеск (237) перенести із «Торопецької» групи до «Подільської»;
- Овруч (138) та Житомир (139) приєднати до новоутвореної «Київської» групи, вилучивши на її користь Київ із «Іпатіївської» групи;
- Хоробор (145), Самару (272), Торческ (305), Воино (306), Глебов (309), Зареческ (310) слід би приєднати до «Іпатіївської» групи, оскільки вони запозичені з Іпатіївського літопису;
- Дубечин (328) мабуть треба приєднати до «Волинсько-Галицької» групи;
- Горволь (204) безсумнівно має належати до «Дніпровсько-Прип'ятської» групи;
- Бобруйськ (327) та Несвежський (370) слід би включити до «Литовської» групи;
- Серенськ (179) та Любутськ (221) слід би приєднати до «Торопецької» групи. Туди ж треба приєднати Кличень (397) та Ржову (398) – там записані інші ржевські волості;
- Веря (393) безумовно належить до «Владимирської» групи, де записані інші об'єкти по річці Протва. Веря відділилась внаслідок незручної вставки «Одоєвської» групи.

Таким чином, винесення об'єктів зі свого географічного оточення і перетворення їх на сторонні не є випадковістю в СРГ – це результат свідомих зусиль писаря СРГ, який мабуть вважав ці переміщення поліпшенням (невідомою нам) логіки переліку. Можливо, деякі з цих назв були запозичені з окремих документів, і ці документи не давали ясного поняття про розміщення цих об'єктів.

Важливо відмітити, що сторонніх об'єктів зовсім немає у «Владимирській», «Новгородській» та «Псковській» групах. Сторонні об'єкти «Муромської» групи є сторонніми за прийнятим мною формальним принципом компактності ядра групи,

але не є сторонніми з точки зору політичної географії, бо всі вони більшою чи меншою мірою тяжіли до Москви (виняток тут становлять Кам'яна Могила (339) та Несвежський (370)). Слід думати, що писар краще уявляв собі географію перелічених груп і розумів, що туди не можна тулити невідомі йому об'єкти.

Дублікати назв

В СРГ маємо такі дублікати (півжирним виділено основний запис):

- Ізборськ: 159 («Волинсько-Галицька» група) – 260 («Торопецько-Єрусалимська» група) – **434 («Псковська» група)**;
- Козельськ: **251 («Торопецько-Єрусалимська» група)** – 296 («Смоленська» група)
- Копор'є: 277 («Торопецько-Єрусалимська» група) – **424 («Новгородська» група)**;
- Курськ: **89 («Сіверська» група)** – 392 («Одоєвська» група);
- Луки: 251 («Торопецько-Єрусалимська» група) – 420 («Новгородська» група);
- Любутськ: **221 («Литовська» група)** – 390 («Одоєвська» група);
- Мещовськ: 238 (Мезеск) – 239 (Мещеск);
- Морева: 231 («Торопецько-Єрусалимська» група) – **418 («Новгородська» група)**;
- Новый городок: **385 («Владимирська» група)** – 395 («Верецька» група);
- Оболенськ: **242 («Торопецько-Єрусалимська» група)** – 295 («Смоленська» група);
- Свинеск: 180 («Хаотична» група) – 324 («Бобруйська» група);
- Шумськ: **256 («Торопецько-Єрусалимська» група)** – 369 («Муромська» група).

Отже, маємо всього 12 об'єктів, котрі дали нам 25 записів. Показово, що 7 із них згадані в «Торопецько-Єрусалимській» групі і ще один – в «Литовській» групі. Нагадаю: В. Васильєв висловив слушне припущення, що Морева записана в СРГ двічі, тому що сплачувала данину як на користь Новгорода, так і на користь Великого князівства Литовського [Васильєв В. [Тайна названия села Марёво](#). – Чело, 2002 г., № 1 (23), с. 41 – 46]. Тому можна думати, що Морева фігурувала як «наша» і в новгородському документі, втягнутому в СРГ, і в подібному литовському документі.

Поширюючи це припущення, те саме можна сказати і про новгородське Копор'є, котре часто надавалось у володіння князям з Литви, і через те Велике князівство Литовське мало певні підстави вважати його своїм.

Про Козельськ, Любутськ та Оболенськ на східній границі Великого князівства Литовського можна думати, що їх політичний статус міг змінюватись, і документи, використані при складанні СРГ, могли стосуватись різного часу, відбиваючи зміни стану володіння (або претензій на володіння).

Інші подвоєння, скажімо, Ізборська, Курська чи Шумська, не можна пояснити у такий спосіб.

Однак можна думати, що ці подвоєння не є випадковими помилками, і за ними стоять незрозумілі нам (та мабуть і самому писарю СРГ) реалії.

Хронологія об'єктів

Пишуть, що у Білгородській області запроваджено режим надзвичайного стану, як при повені чи іншому стихійному лихові. Справді, як у класика: «И потоп там был, и пожар там был; только неприятельского нашествия не было». Чи вони збираються оборонятись від українських військ пожежними водометами? «Правильной дорогой идёте, товарищи!» (14 серпня 2024 р. о 8:40).

Тепер треба звести в одну купу зроблені вище спостереження над хронологією згадок назв об'єктів із СРГ.

Хронологія назв – це не зовсім те саме, що хронологія самих об'єктів. Наприклад, можна не мати сумніву, що візантійська Таматарха, давньоруська Тмутаракань, генуезька Матрега чи сучасна Тамань – це більше-менше один об'єкт, до якого прикладали різні назви.

Дати поділено на 4 періоди – до сер. 13 ст. (ну, до 1240 р., до завершення великого походу татар на Русь), далі найбідніший на джерела період 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст., період 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст. (який містить всі запропоновані варіанти датування СРГ) і період від 2 пол. 15 ст. Знак «+» означає наявність багатьох згадок, в останньому періоді здебільшого позначає існування об'єкту до нашого часу.

Дані таблиці дозволяють вирішувати задачу максиміна для кожної групи: із числа найраніших згадок про об'єкти групи слід вибрати найпізнішу. Цю дату ми будемо називати крайньою ранньою датою (КРД). Слід вважати, що записи групи (або гіпотетичного документа, який використано при її складанні) не могли з'явитись раніше за КРД, тільки пізніше.

Такий самий інтерес становлять найпізніші дати об'єктів групи, з яких слід вибрати найранішу (задача мінімакса) – **крайню пізню дату** (КПД). Хоча записи в СРГ можуть (теоретично) значно відставати від дати зникнення (останньої згадки) самого об'єкта, ці КПД також становлять предмети для роздумів.

Типово КПД має бути більшим за КРД: у проміжку між цими датами всі об'єкти групи існували одночасно. Якщо КПД виявляється меншим за КРД, це може говорити про неповноту хронологічних даних та / або про формальне об'єднання в одну групу об'єктів, котрі насправді не утворюють цілості.

Робота по збиранню цих дат постійно супроводжувалась атаками гнило-солом'яних лаптів на Київ та відключеннями електроенергії.

«Болгарська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
---	--------	-----------------------	---------------------------------	---------------------------------	--------------------------------	--------------------

3	Видычев		кін. 13 ст.	1422		
6	Тернов	1185		1396		
	святаа Пятница	1231		1393		
8	Дрествин	896		1388		
10	Килиа			1412	+	
13	Аколякра		1365	1395		
16	Каварна	13 ст.	14 ст.	поч. 15 ст.		

Для докладного визначення хронології об'єктів цієї групи мені бракує знання історії Болгарії, заглиблюватись у яку я не маю змоги. Але звертає на себе КРД – 1412 р. (Кілія). КПД – 1388 р. (Дрествин).

Я уже відзначав, що Кілія виглядає стороннім об'єктом в «Болгарській» групі – на підставі географічного розташування. Тепер ми бачимо, що вона є сторонньою і на підставі хронології – через неї КРД групи виявилась більшою за КПД.

«Молдавська» група

Пишуть, що бульбофюрер Лука вирішив нагадати світу про своє існування і заявив, що ««денацифікація» України завершена і можна починати переговори».

Лука, я не розумію, як же воно так? А де ж «Київ за три дні»? Де ж прапор Гнилого Картопляного рейху, який ти, Лука, мав кинути до підніжжя монумента Незалежності на Хрещатику?

Ну добре, якщо Київ тобі не судилось завоювати, то принаймні НАТО ти ж міг би перемогти, га? У цьому ж тобі ніхто не заважав – принаймні якась користь для народного господарства від тебе була би.

Лука мабуть думає, що всі уже позабували його давні обіцянки, але ми нічого не забули (19 серпня 2024 р. о 10:00).

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
20	Бельгород	–	–	1399, 1432	+	
22	Яський торг	–	–	1395	+	
24	Романов торг	–	–	1392	+	
26	Немеч	–	–	1387	+	
29	Сочява	–	–	кін. 14 ст.	+	
30	Серет	–	1334	+	+	
31	Баня	–	1345	+	+	
32	Чечюн	–	2 пол. 14 ст.	1456	–	

37	Хотень	–	–	1397	+	
----	--------	---	---	-------------	---	--

Для цієї групи інтервал КРД – КПД = 1397 – 1456 рр. і приблизно співпадає з рамками датування СРГ.

«Подільська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
41	Каменець	–	–	4 чв. 14 ст.	+	
42	Иловечь	–	–	1448	1453+	
43	Браславль	–	–	1394, 1419, 1431+	+	
44	Сокоlechь	–	–	1394 – 1434	1604+	
45	Звенигород	–	–	1394, 1432	1494+	
46	Черкасы	–	–	1394, 1432	1472+	
49	Вениця	–	–	1395	+	
50	Скала	–	–	кін. 14 ст.	+	
51	Бакота	сер. 13 ст.	1370-і рр.	1442	+	

В цій групі КРД визначається таким невпевнено локалізованим об'єктом як Иловечь. Якщо цю пізню дату вилючити, то КРД = 1394 р., отже, документ, який ліг в основу цієї групи, було складено на рубежі 14 – 15 ст.

«Іпатіївська» група

Поки я пишу собі свою науку, гнило-солом'яні ординці пильно дбають, щоб мене убити. Ну, або не мене, так хоч когось. Ну, або не убити, так шуму наробити.

От і сьогодні (26 серпня 2024 р.) о 8:26 я чув три чи чотири дуже глухих віддалених вибухи, і далі о 8:34 – ще п'ять (так само глухих і віддалених).

Пишуть, що в Києві працює протиповітряна оборона, що лаптеного атакують Вінницю, Хмельницький, Харків, Луцьк. «Шахеда» помічені в 11 областях (26 серпня 2024 р. о 8:46).

Плюс серія віддалених глухих вибухів злилася в один суцільний протяжний звук (26 серпня 2024 р. о 9:02).

Плюс три дуже виразних і відносно близьких вибухи, і одразу за ними – ще кілька глухих віддалених (26 серпня 2024 р. о 9:08). І в новинах про це згадали.

Пишуть, що в Києві досі триває повітряна тривога, оголошена о 2:51. Я її чув близько 3:00, але не надав значення. А вона вже понад 8 годин продовжується. У сусідніх зі мною будинках немає електроенергії (це я сам бачив), і пишуть, що подекуди по Києву перебої з водою через відключення електроенергії (26 серпня 2024 р. об 11:58).

Пишуть: у Київській області

постраждала жінка 1984 року народження із п'ятимісячною дитиною. Попередньо, у матері черепно-

мозкова травма. Маля випало із дитячого візочка – у дівчинки подряпина стегна.

Дозволю собі нагадати – я два роки тому, 24 серпня 2022 року, уже [вигадав був](#) таку можливість... (26 серпня 2024 р. о 13:43).

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
53	Дверен	1192	–	–	–	КЛ
55	Корсунь	1172 – 1195	–	–	1584+	КЛ
56	Треполь	1093 – 1195	–	–	1500+	КЛ
57	Канев	1144 – 1195	–	–	1503+	КЛ
60	Переяславль	907 – 1250	–	–	1585+	Радзивилівський літопис [ПСРЛ, т. 38] чи Літопис Переяславля-Суздальського [ПСРЛ, т. 41] чи СимЛ
62	Юрьев	1072 – 1197	–	–	–	КЛ
63	Пересечен	1154	–	–	–	КЛ
64	Василев	996 – 1171	–	–	1586+	ПВЛ чи КЛ
66	Бельгород	980 – 1197	–	–	1474+	ПВЛ чи КЛ
68	Черньгород	–	–	–	1648	
70	Київ	+	+	+	+	
71	Богородица Десятиннаа	989 – 1240	–	–	1630-і pp.+	ПВЛ чи КЛ
72	святаа София	1037	+	+	+	
73	Вышегород	946 – 1198	–	–	1571+	ПВЛ чи КЛ
74	Милославици	–	–	1395, 1430- pp.	–	ВітЛ
75	Тматорокань	988 – 1094	–	–	–	ПВЛ
76	Остречский	1098 – 1195	–	–	сер. 15 ст. +	КЛ?
78	Чернигов	907 – 1239	1331	1432	сер. 15 ст. +	
80	Сновеск	1068 – 1234	–	–	1527+	ПВЛ чи КЛ
81	Брянск	1146	1274, 1331	+	+	НІЛМІ
82	Ростовець	1071	–	–	–	ПВЛ
83	Унеятин	1071	–	–	–	ПВЛ

Група, як бачимо, недаремно названа «Іпатіївською»: із 23 датованих об'єктів у її складі 7 запозичено із Київського літопису 12 ст. + ще 5 – із «Повісті

временних літ» чи Київського літопису. Ще 3 об'єкти згадані тільки в «Повісті временних літ».

Таким чином, щоб мінімізувати число використаних джерел, слід припустити, що для складання цієї групи було використано саме Іпатіївський літопис – це пояснює походження 15 із 23 записів (65 %). Два записи засвідчують використання Симеонівського літопису, один запис – використання «Вітовтового» літопису і один – Новгородського 1-го літопису молодшого ізводу.

Із факту використання Іпатіївського літопису ніякого хронологічного обмеження витягнути не можна; перша, рання частина Симеонівського літопису доведена до 1411 року. Милославиці потрапили в СРГ із «Вітовтового» літопису, написаного орієнтовно в 1430-х роках. Цей факт звужує датування як даної групи, так і СРГ в цілому до 1430-40-років.

КРД групи – 1198 р., КПД – 1071 р. Група сформована на підставі літературних джерел, ці крайні дати ніякою мірою не визначають період співіснування перелічених об'єктів.

Крайні дати – це інструменти дослідження, вони не дають автоматичної відповіді на запитання про хронологію. Результати застосування цих інструментів потребують подальшого тлумачення. Зокрема, контрасти крайніх дат показують неоднорідність СРГ, його компоновку із джерел різного часу і різного характеру.

«Сіверська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
84	Новгород Северский	1151, 1185	–	1432	1450-і pp. +	
85	Трубчеськ	1185	–	1379, 1432	+	форма назви – за СимЛ
86	Путивль	1146 – 1206	–	1408, 1432	1482+	форма назви – за СимЛ
88	Рылеск	1152, 1185	1283	1432	1461+	
89	Куреськ	1095 – 1224	–	1432	1507+	

Датовані об'єкти «Сіверської» групи, так само як «Іпатіївської», мають міцне давньоруське коріння. Але, на відміну від «Іпатіївської» групи, тут зовсім немає «мертвих» об'єктів, які зникли задовго перед серединою 15 ст. Тому слід думати, що джерелом тут був не літопис, а документ подібний до СГС (в якому значаться всі п'ять об'єктів).

Форма назви двох об'єктів вказує на Симеонівський літопис, хоча така вказівка є слабким аргументом.

«Дніпровсько-лівобережна» група

Пишуть: великий пушкіно-лаптінг 26 серпня 2024 р. мав наслідком 7 убитих і 47 постраждалих.

Сьогодні перед світанням (десь о 5:13) я чув досить потужний і виразний вибух. Пишуть про ракетно-дронову атаку анти-дюрингів, збиті атакуючі машини і пожежі в лісовій зоні

довкола лівобережної частини Києва.

Ну і світло як наслідок гнилого соломінга: увімкнули о 4:15, а о 7:22 знову вимкнули. Мій комп'ютер працює від зарядного блоку (27 серпня 2024 р. о 8:00).

Наразі відомо про 4 загиблих і 16 постраждалих від ранкового удару гнилих пушкіністів (27 серпня 2024 р. о 12:14)

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
100	Ромен	1113	–	–	17 ст.+	
111	Бирин	–	–	–	1488 – 1514	
114	Хотмышль	–	–	1432	1461+	

Ця загадкова, дуже низькоякісна група мабуть походить з окремого документу, час укладання якого – повторюся – можна обмежити 1430-40-і роками.

«Дніпровсько-Прип'ятська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
115	Чечереск	1159 – 1168	–	1432	поч. 16 ст.+	
116	Тетерин	–	–	1420, 1432	сер. 15 ст. +	
118	Пропошеск	–	–	1387	1488+	
119	Дроков	–	–	1432	1496+	
120	Гомии	1142	–	1432	сер. 15 ст. +	
121	Речиця	1214	–	1387, 1432	1447+	
122	Могилев	–	–	1432	1446+	
124	Лучин	–	–	–	1488+	
125	Рогачев	1142, 1180	–	–	1488+	
126	Стрешин	–	–	1399	1488+	
127	Любечь	882 – 1180	–	1387	1483+	
128	Навоз	–	–	–	1488+	
130	Чернобыль	1193	–	–	1488+	
131	Копыль	–	1274	1394	сер. 15 ст. +	
132	Мозырь	1155 – 1170	–	1432	сер. 15 ст. +	
133	Туров	980+	1274	1442+	+	

Багато об'єктів цієї групи також мають давньоруське коріння, разом з тим таблиця показує повний провал звісток про ці об'єкти в другому періоді і їх повторну появу в 3-у періоді. Слід думати, що джерелом тут був документ 1430-40-х років, до деякої міри упорядкований географічно. Пізніший торговельний привілей 1488 року показує, чим міг бути цей ранній документ.

«Волинсько-Галицька» група

Сьогодні вночі близько 2:00 чув сирени повітряної тривоги, а на світанні, деє о 5:05 – один далекий вибух

(можливо, раніші та / або пізніші вибухи я проспав).

І от пишу, що я почув все правильно: [повітряна тривога](#) тривала від 2-ї до 7-ї години, в Києві працювала протиповітряна оборона, є [ушкодження](#) від падіння уламків збитих москвольтів (29 серпня 2024 р. о 8:07)

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
138	Вручии	977+	1259	1432	1487+	
139	Житомиль	–	–	1394, 1432	1471+	ВітЛ
140	Коречь	1150, 1155	–	–	1488+	
142	Степань	–	–	1387, 1432	сер. 15 ст., 1488 р.	
144	Остро	1100	1366	1396, 1432, 1443, 1446	1450+	
145	Хоробор	1153, 1158, 1234	–	–	–	ІпатЛ
146	Луческ Великий	1085+	1366	1399+	сер. 15 ст. +	за формою назви – Повість про битву на Ворсклі, зокрема, НКЛ, Н4Л
150	Кременець	1226	1283, 1352, 1366	1418, 1432	+	
151	Белз	1030, 1150	1352, 1366	+	+	
153	Теребовль	1097 – 1226	–	1386, 1393	+	
155	Зудечев	1164	–	1394, 1421+	+	форма назви – кін. 14 – 1 пол. 15 ст.
156	Холм	–	1259+	+	+	
157	Другабоць	–	–	1387+	+	
160	Львов Великий	–	1259+	+	+	
161	Волян	1018	–	–	–	ПВЛ
163	Володимирь	988+	+	+	+	

164	Дорогобучь	1084 – 1208	–	–	16 ст.+	ІпатЛ
165	Перемишль	981+	1283+	+	+	
166	Перемиль	1097, 1225, 1227	–	1382, 1420	сер. 15 ст. +	
167	Галичъ	1140+	1272	1388, 1394	1435+	
168	Самъбор	–	–	1375, 1390	+	
170	Четвертня	–	–	1388	1486+	
171	Черторыеск	1100	1291	1440-і рр.	1488+	
172	Пинеск	1097	1263	1330-і рр., 1387, 1408	сер. 15 ст.	повноголосна форма назви – ПВЛ, КЛ
176	Берестии	1019+	1289	1400+	+	

Завдяки розташуванню групи на території сучасної західної України маємо збільшення числа джерельних згадок для другого періоду. Для складання цієї групи незаперечно використано Іпатіївський літопис (Хоробор – 145; Волинь – 161); можна думати, що форма назви із цього літопису вплинула на написання *Пинеск* (172).

Незаперечно використано «Вітовтів» літопис (Житомиль – 139). Форма назви *Зудечев* не є літописною, вона з'являється наприкінці 14 ст. Цілий ряд об'єктів у цій групі вперше зафіксовані у 3-у періоді, що й дає орієнтовну дату складання цієї групи (або документа, який лежав у її основі).

«Хаотична» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
178	Колывань	1223	+	+	+	
179	Серенеск	1208, 1232	–	1445+	+	

Ця малочисельна група містить об'єкти, які існували під зазначеними назвами від початку 13 ст. Даних для датування СРГ вони не дають.

«Литовська» група

Сьогодні на світанні (5:25 – 5:36) чув серію як відносно близьких, так і більш віддалених вибухів, нарахував до 15 окремих вибухів і окрім них ще виразні черги по три вибухи (мабуть робота зенітної артилерії). Ще кілька разів чув протяжний гул тривалістю декілька секунди (не знаю, що то могло бути). Ще один вибух пролунав окремо близько 6:05.

А пишуть, що була комбінована атака крилатих та балістичних ракет і дронів. Останній лапоть поставили ребром! Є загоряння в 4 районах Києва, і є постраждалі (поки що без подробиць) (2 вересня 2024 р. о 7:57).

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
182	Случеск	1116+	1274	1387, 1420	1486+	
185	Мереч	–	–	1377+	+	
186	Клеческ	1128 – 1149	–	–	сер. 15 ст. +	
187	Кернов	–	1279, 1365	?	сер. 15 ст. +	
188	Ковно	–	1361	?	сер. 15 ст. +	
189	Вилкомирьє	–	1333, 1366	1385, 1424	сер. 15 ст. +	
190	Моишогола	–	1254, 1364	1385, 1390	сер. 15 ст. +	
191	Вилно	–	1345+	+	+	
194	Троки Старьи	–	1330-і рр.	+	+	
195	Новьи Троки	–	1330-і рр.	+	+	
196	Медники	–	–	1387+	+	
197	Крев	–	1330-і рр.	+	+	
199	Голшаны	–	–	–	1507+	
201	Дрютеск	1092 – 1180	1339, 1372	1420, 1441	+	за формою назви – КЛ
202	Немиза	1067	–	–	–	ПВЛ
203	Рша	1067, 1116	–	1432	сер. 15 ст. +	
206	Лукомль	1078	–	1432	сер. 15 ст. +	
207	Логоско	1078, 1128, 1186	–	1387	1493+	
208	Полтеск	907+	1263	1381+	+	форма назви відповідає сер. 15 ст.
212	Видбеск	1167	1330-і рр.	1432, 1440	сер. 15 ст. +	
215	Новый городок литовский	–	1252	1401	сер. 15 ст. +	форма назви відповідає сер. 15 ст.
216	Оболчи	–	–	1387	сер. 15 ст. +	
217	Лебедев	–	–	1387	?	
218	Борисов	1128	–	1420	+	
219	Лида	–	–	бл. 1380 р.	+	
220	Пуня	–	–	1387, 1419	сер. 15 ст. +	
221	Любутеск	–	–	1373+	+	форма назви відповідає 1 пол. 15 ст.
222	Перелай	–	–	1378	сер. 15 ст. +	
224	Менеск	1067 – 1161	–	1387	сер. 15 ст. +	
225	Мченеск	1147, 1152	–	1432	сер. 15 ст. +	
226	Ижеславль	1128, 1159	1345	?	сер. 15 ст. +	

Одразу чотири об'єкти групи показують КРД = 1387 рік. Пізня згадка

Голшан – мабуть випадковість (повторю своє припущення – існування поселення було викомбіноване писарем з прізвища князів Гольшанських). Всі датовані об'єкти групи (окрім літературної Немизи) існують до нашого часу, визначити КПД неможливо.

Якщо не зважати на послідовність згадок в СРГ, група чітко ділиться на дві підгрупи – «Білоруську» (де є поселення з давньоруським минулим) і «Німанську» (чи власне-литовську), де згадок давньоруського часу нема, і вони з'являються в джерелах Тевтонського ордену з 4 чв. 13 ст.

Один літературний об'єкт (Немиза – 202) запозичено з «Повісті временних літ» (повторю сказане вище – мабуть, з Іпатіївського літопису). Але поставлений він серед білоруських об'єктів – так само, як літературний Волинь (161) поставлено у «Волинській» групі. Ці приклади відносно вдалого розміщення вчитаних із літопису назв показують, що писар таки докладав зусилля для рознесення мало відомих йому назв по регіонах, хоча ці зусилля не завжди були щасливими.

«Торопецько-Єрусалимська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
227	Торопець	1168+	1253	1432	сер. 15 ст. +	
228	Городно	1127+	1253+	1381, 1415	сер. 15 ст. +	
230	Белаа	–	–	–	1503, 1508+	
232	Воротынеск	1155	–	1407, 1427	+	
233	Шернеск	–	–	1418	1520	С1ЛСІ
234	Девягореск	1147	–	–	–	КЛ
237	Божеск	1146+	–	1395	–	ПВЛ, КЛ
238	Мезеск	–	–	1432	+	форма назви відповідає 15 ст.
240	Масалеск	1231	–	–	1494+	
241	Онузе	–	–	1418	–	С1ЛСІ
242	Оболенеск	–	1368	–	1494	СимЛ?
243	Сутеск	1097	–	–	–	ПВЛ
245	Острее	–	–	–	1478, 1503	
246	Микулин	1144, 1202	1370	–	1478	ІпатЛ чи СимЛ
247	Стародуб	1096+	–	1379	сер. 15 ст. +	ІпатЛ чи СимЛ
249	Мьглин	–	–	–	сер. 15 ст. +	
250	Кричев	–	–	1427	сер. 15 ст. +	
251	Козелеск	1146+	–	1406, 1445	+	
254	Серпееск	–	–	1406	1493+	
255	Голотическ	1071	–	–	–	ПВЛ
256	Шюмеск	1149+	1261	–	сер. 15 ст. +	КЛ
266	Селук	–	1371	–	1483+	

267	Въсвято	1223, 1225	1245	–	1508+	Н1ЛС1
268	Зижеч	1245	–	1432	1508	Н1ЛС1
270	Ржищев	–	–	–	1506+	
271	Белобережье	971	–	–	–	ПВЛ
272	Самара	1152	–	–	1491+	КЛ
274	Осечен	–	1335, 1371	–	1477, 1506	
275	Рясна	–	1335, 1371	–	1477, 1506	
276	Тур	–	–	–	1504	
279	Карачев	1147+	–	–	сер. 15 ст. +	
280	Торуса	–	1375	1390, 1408	1480+	
282	Сижка	–	1371	1449	1494	
283	Горышон	–	1371	–	1506	

В цій групі є одразу два цінних для нашої задачі літературних об'єкти – Шернеск (233) та Онузе (241). Обидва записи мають джерелом літописи із групи «зводу 1418 р.» (із С1ЛС1 чи НКЛ чи Н4Л), звідки впливає обмеження на дату – після 1418 року.

Використання Іпатіївського літопису засвідчено записами Девягореска (234), Божеска (235), Сутеска (243), Голотичска (255), Шюмеска (256), Самари (272), можливо, Білобережжя (271)

Оболенеск (242) зі значною ймовірністю засвідчує використання Симеонівського літопису.

КРД групи визначається згадкою Мезеска (238) – 1432 р.

В групі є принаймні три об'єкти, найраніше згадані на початку 16 ст.: Белаа (230), Ржищів (270), Тур (276). Також найраніша згадка Мглина розпливчасто датується серединою 15 ст. Від біди слід визнати, що для цих об'єктів СРГ дає більш ранні згадки.

«Смоленська» група

Дві ночі підряд (2 / 3 та 3 / 4 вересня) я чув повітряні тривоги, і писали про роботу протиповітряної оборони Києва, але я особисто цього не чув.

Однак вважаю необхідним занотувати удар гнило-солом'яних ракет (Іскандер?) по Полтаві – на кінець 3 вересня [повідомляли](#) про 51 загиблого і 219 поранених, і ще були люди під завалами. «Союзники» наші воліють охати й ахати, але не діяти (4 вересня 2024 р. о 7:59).

Навіть більше: «союзники» [допомагають москалям](#), в ракетах «Іскандер-М» міститься не менше 27 вироблених на Заході компонентів. Воно ще невідомо – чия буде зверху, то треба на обидва боки грати (5 вересня 2024 р. об 11:29).

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
286	Смоленск	+	+	+	+	
288	Елно	1210-і рр.	–	1447	1488+	

290	Вязма	–	1300	1403+	+	
291	Дорогобуж	–	1300	1427, 1449	сер. 15 ст. +	
292	Мьстиславеч	–	–	–	1496, 1504, 1572	
293	Мстислав	1156	1359	1387, 1420	+	

«Смоленська» група не дає нічого виразного для датування виникнення цього блоку записів. Мстиславеч (292) вперше згадується в 1496 р., і знову доводиться вважати запис в СРГ найранішим свідченням його існування.

«Рязанська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
304	Пронеск	1186 – 1237	–	1427, 1434	1496+	
305	Торческ	1096 – 1231	–	–	–	ПВЛ, КЛ
306	Воино	1079 – 1147	–	–	–	ПВЛ, ЛЛ-2
309	Глебов	1185	–	–	–	КЛ
310	Зареческ	1106, 1150	–	–	–	ПВЛ, КЛ
311	Переяславль	–	1302	1427	+	
313	Михайлов	–	–	–	1551	
314	Перевитеск	–	–	–	1483, 1496	
316	Ростиславль	–	1342	–	1627	
317	Венев	–	–	–	сер. 15 ст. +	
318	Тешилов	–	–	–	сер. 15 ст. +	

Дані для датування «Рязанської» групи дуже бідні. Маємо тут 4 об'єкти, запозичені з Іпатіївського літопису, і далі об'єкти з ранніми датами сер. 15 ст., 1483 р. і навіть 1551 р.

Це в парі із загадковою ранньою згадкою Старої Рязані і ще більш загадковим Новим Ольговим городком може показувати, що окрім літопису для складання групи було використано якесь місцеве **усне** джерело.

«Бобруйська» група

Сьогодні вночі я нічого особливого не чув, а пишуть, що в Києві тричі працювала протиповітряна оборона.

А в Полтаві все дуже погано: пишуть про 53 вбитих і 271 постраждалого – і то, мабуть, ще не кінець. Також черговий пушкін Орда влаштувала у Львові 4 вересня: 7 вбитих, 47 постраждалих (5 вересня 2024 р. о 7:57).

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
---	--------	-----------------------	---------------------------------	---------------------------------	--------------------------------	--------------------

				ст.		
319	Крилатеск	–	–	1417, 1423	?	
320	Неринеск	1147	–	–	–	КЛ
321	Кулатеск	1146	–	–	–	КЛ
322	Рослаль	–	–	–	1494+	
327	Бобруеск	–	–	1387	сер. 15 ст. +	
328	Дубечин	–	–	–	1500+	
331	Вердерев	–	–	–	1629+	

З датуваннями об'єктів цієї групи все так само погано як і в «Рязанській» групі: маємо дві літописних назви з Іпатіївського літопису і три об'єкти з першими згадками від кінця 15 ст. І для них доводиться припускати найранішу згадку в СРГ і якесь загадкове усне джерело.

«Муромська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
341	Муром	1088+	1345+	1446	+	
342	Стародуб Вочьский	–	–	–	1461	
344	Стародуб на Клязьме	1218, 1238	–	–	1566+	
345	Ярополч	–	–	1389	–	
347	Гороховец	–	–	–	1500+	
349	Новгород Нижний	1218	1340	+	+	
350	Курьмыш	–	1372	1445	+	
352	Вятка	–	1374	1391+	+	
353	Городец	1172	1263, 1305	1401, 1448	+	
354	Юрьевеч	–	–	1401	+	
355	Унжа	1219	–	–	1504+	
356	Плесо	–	–	1410, 1420	1504+	
357	Кострома	1214	1263+	1389+	+	
358	Устьяг	1218	1290+	1406+	+	
359	Вологда	–	1264	1406+	+	
360	Біле озеро	1071+	1251+	1447	+	
364	Ярославль	1071+	+	+	+	
365	Ростов	1089+	+	+	+	
366	Юрьев Польский	1177+	1297	1401+	+	
367	Мстиславль	–	–	–	1572	
368	Суждаль	1024+	+	+	+	
370	Несвежський	–	–	1445	+	

В цій групі переважають добре відомі об'єкти з широким датуванням.

Формально КРД задається пізніми згадками Стародуба Вочського (342) – 1461 р. і Гороховця (347) – 1500 р., але на тлі гарної обізнаності укладача групи з об'єктами регіону можна довіряти цим раннім згадкам з СРГ.

Згадка ефемерного Ярополча (346) задає формальний КРД групи – 1389 рік, але йому не можна надавати особливого значення, бо пізні згадки про давні об'єкти – це звичайна річ в СРГ та й в усіх письмових джерелах.

КРД групи, мабуть, визначається згадкою Плеса (356) в 1410 році.

«Владимирська» група

Рятувальні роботи в Полтаві **закінчено**, маємо 55 убитих і 328 постраждалих, але є ще поранені в реанімації й у тяжкому стані, багато важко поранених втратили кінцівки. От серед таких новин живемо (6 вересня 2024 р. о 10:23).

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
371	Боголюбное	1175+	–	–	–	літопис
372	Володимерь	1155+	+	+	+	
373	Клещин	–	–	1428	–	НКЛ, Н4Л
374	Переяславль	1175+	+	+	+	
375	Дмитров	1181	1301+	1388+	+	
376	Москва	1147+	+	+	+	
377	Можаєск	–	1293+	+	+	
378	Звенигород	–	1339+	+	+	
379	Волок Ламьскыи	1178+	1370	1408	+	
380	Руза	–	1339+	1389, 1433	+	
381	Коломно	1177, 1237	1339, 1367	1380+	+	
384	Серпохов	–	1339, 1374	1390+	+	
385	Новый городок	–	1358	1382 – 1447	–	
386	Лужа	–	–	1382+	+	
387	Боровеск	–	1358	1382+	+	
388	Болонеск	–	–	1389	–	

Ця група дає нам тверду вказівку на час і місце укладання групи (та мабуть і СРГ в цілому) – це згадка літературного Клещина (373), котра найперше з'явилась у Новгородському Карамзінському літописі, доведеному до 1428 року, і далі поширювалась у **новгородському** літописанні. Отже, 2 чв. 15 ст., Великий Новгород.

Про ефемерний Болонеск (388) слід повторити те, що сказано вище про Ярополч.

КРД групи задається згадкою Лужі (386) в 1382 році.

«Одоевська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
389	Одоев	–	–	1422, 1427, 1447	+	
391	Новосиль	–	1326, 1375	1447	+	

КРД групи задається згадкою Одоева (389) в 1422 році.

«Вереїська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
393	Верея	–	–	1382 – 1447	+	
396	Галич	1237	–	1377, 1425+	+	
397	Кличень	–	1371	–	1477+	
398	Ржова	1216	1368	1376, 1390, 1405	+	
399	Бежицкий Верх	–	–	1397, 1406, 1417, 1433	+	

КРД групи задається згадкою Бежицького Верху (399) в 1397 році.

«Новгородська» група

Сьогодні від 3:10 до 3:15 ночі я чув послідовно далекий вибух, далеку стрілянину, потім характерне завивання двигуна «Шахеда», далі гучний різкий близький вибух і бачив з вікна чергу пострілів зенітної артилерії. Далі бачив, як одна маленька світла плямка повільно падала і впала десь на правому березі, на Печерську. На місці її падіння було видно заграву від спалаху, але звуку я не почув.

А написали, що сили протиповітряної оборони знищили всі атакуючі «Шахеда», було падіння уламків у чотирьох місцях Печерського району, попередньо, без наслідків. Думаю, а бачив падіння в одному з місць (7 вересня 2024 р. о 7:45).

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
400	Новгород Великий	+	+	+	+	
404	Ладога	1116+	+	+	+	
405	Орешек	–	1323+	+	+	Н1Л
406	Корельський	–	1310+	+	+	Н1Л, НКЛ, Н4Л

407	Тиверський	–	–	1404, 1411	–	Н1Л, НКЛ, Н4Л
408	за Волоком	1079+	1273+	1397+	+	Н1Л
409	на Колмогорах	–	1329	1401, 1417	+	Н1Л
412	Орлечь	–	1342	1398	–	Н1Л
413	Торжок	1137+	+	+	+	
414	Демяна	–	–	1431, 1441	1472+	
415	Молвотице	сер. 12 ст.	–	1401	+	
416	Березовечь	–	–	1441	–	
417	Стержь	–	–	–	1483	
418	Морева	1229	–	1431, 1441	1471	
419	Велиль	–	–	–	1483, 1491+	
421	Руса	сер. 11 ст.	+	+	+	
424	Копорья	1240	1279+	1383, 1411	+	Н1Л чи С1ЛСІ
425	Яма	–	–	1384 – 1444	+	Н1Л
428	Порхов	–	1346	1387, 1404	+	Н1Л, Н4Л
429	Опока	–	1329, 1346	?	?	Н1Л, Н4Л
430	Высокое	–	–	1404	?	НКЛ, Н4Л
431	Вышегород	–	–	1404	?	НКЛ, Н4Л
432	Кошкин	–	–	1404	?	НКЛ, Н4Л

Дві дуже примітні особливості цієї групи – активне використання Новгородського 1-го літопису (7 безспірних об'єктів і 3 можливих) та Новгородського 4-го літопису (3 безспірних об'єкти і два можливих). Слід звернути увагу, що 4-й літопис використано для останніх 5 записів групи, котрі утворюють «Шелонську» підгрупу (виділену раніше на підставі географічних спостережень). Я припускаю, що ця підгрупа була додана до «Новгородської» групи за один раз із використанням 4-го літопису, слідів якого в СРГ більше ніде не видно.

Незаперечно гарне знайомство писаря групи із регіоном дозволяють довіряти згадкам в СРГ об'єктів, відомих за іншими джерелами з 1483 р. (Стержь – 417, Велиль – 419).

Формальна КРД групи задається згадкою Березовця в 1441 р. (416), але оскільки цей об'єкт ефемерний (відомий тільки з одного запису), то великого значення цій даті надавати не слід – так само, як і згаданим вище ефемерним записам.

«Псковська» група

№	Об'єкт	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші	Джерела / примітки
---	--------	-----------------------	---------------------------------	---------------------------------	--------------------------------	--------------------

433	Псков	+	+	+	+	
434	Изборьско	поч. 12 ст., 1233	1330	+	+	ПЛ
435	Остров	–	1341	+	+	ПЛ
436	Воронач	–	1341	1406, 1426, 1440	+	ПЛ
437	Велье	–	–	1408, 1426	1459+	ПЛ
438	Котелно	–	–	1406, 1426	?	ПЛ
439	Коложе	–	–	1406	–	ПЛ
440	Врево	–	–	1426	?	ПЛ
441	Дубков	–	–	–	1471	

Ця група характерна тим, що спирається виключно на псковські літописи. Думаю, можна упевнено припускати існування окремого псковського переліку, котрий було втягнуто в СРГ, можливо, одночасно із «Шелонською» підгрупою.

КРД групи визначає згадка Врево (440) в 1426 р. Формальну КПД задає Коложе (439) – ефемерний об'єкт, згаданий у перший і останній раз в 1406 р.

Аналіз хронології

Літературні об'єкти

Вище я багато разів повторював, що чисто літературні об'єкти, котрі не існували в дійсності, є справжнім скарбом для дослідника – скарбом, який чомусь ніхто з дослідників не помітив і не привласнив.

Отже, зберемо всі дані про такі об'єкти і подивимось, що вони нам дають.

№	Об'єкт	Користь для дослідження
59	Глинеск	раннє свідчення існування «Дніпровсько-лівобережного переліку», який пізніше відбився у кримських ярликах середнього групи [докладніше: <i>Жарких М. І.</i> Географія кримських ярликів 15 – 16 ст. – К.: 2024 р., розділ « Об'єкти та їх назви »]
94	Снепород	раннє свідчення існування «Дніпровсько-лівобережного переліку»,
161	Волынь	свідчення використання ПВЛ
169	святый Ануфрей	слід невідомого джерела з Галичини
202	Немиза	свідчення використання ПВЛ
233	Шернеск	запозичення з СІЛСІ, не раніше 1418 р.
241	Онузе	запозичення з СІЛСІ, не раніше 1418 р.
255	Голотическ	свідчення використання ПВЛ
373	Клещин	запозичення з Новгородського Карамзінського літопису, не раніше 1428 р., або з Новгородського 4-го літопису (найраніший список доведено до 1437 р.)
408	за Волоком	запозичення з НІЛ

Таким чином, згадка Клещина веде нас до Великого Новгороду 2-ї чверті 15 ст. (Новгородський Карамзінський літопис ніде поза Новгородом не був відомим). Мені здається, що це – зовсім немало.

Укріплення і храми

Що дають в плані хронології нечисленні згадки укріплень та релігійних об'єктів?

№	Об'єкт	Датування
3	Видычев град о седми стенах каменных	1356..1396, потрібні додаткові пошуки
6	Тернов, ту лежит святаа Пятница	1231 – 1393
70	Киев деревян	немає вказівок на дати
71	церкы святаа Богородица Десятиннаа камена	996 – 1240
72	святаа София	1037+
169	Самъбор, ту лежитъ святыи Ануфрей	помилковий запис
191	Вилно 4 стены древены а две камены	потрібні додаткові пошуки
194	Троки Старыи каменны	2 чв. 14 ст. – 1391 р.
195	Новыи Троки на езере две стены камены а вышнии деревян а в острове камен	потрібні додаткові пошуки
196	Медники камен	1402+
197	Крев камен	1330-і рр. +
203	Рша камен	1432 – ?
211	Полтеск, святаа София каменна	1060 (?) +
212	Видбеск 3 стены камены	потрібні додаткові пошуки
227	Торопецъ деревян	немає вказівок на дати
376	Москва камен	1367+
400	Новгород Великий детинец камен а болши деревян	1333+
401	святаа София	1050+
404	Ладога камен	1116+
405	Орешек камен	1323+
424	Копорья камен	1280+
425	Яма камен	1384+
428	Порхов камен	1387+
433	Псков камен о четырех стен	1375+
434	Изборьско камен	1330+
435	Остров камен	потрібні додаткові пошуки

Видно, що спеціально для датування згадки укріплень не дають нічого – там, де дати відомі, вони не пізніші за 14 ст., і можна не мати сумніву, що в сер. 15 ст. ці укріплення в якомусь вигляді існували. Крайню ранню дату дає згадка мурованого замку в Орші (1432 р.).

Із 20 згадок укріплень 16 (80 %) зосереджені у трьох групах – «Литовській», «Новгородській» та «Псковській». Із цих 16 укріплень 13 – кам'яні і три – змішані (кам'яні + дерев'яні). Мабуть, з погляду писаря СРГ дерев'яні укріплення, котрі мали десятки (якщо не сотні) інших згаданих ним городів, вважались на той час застарілими, такими, що не заслуговують спеціальної згадки.

І справді, маємо в СРГ тільки дві згадки чисто дерев'яних укріплень, котрі справляють враження випадкових.

Згадки трьох Софійських церков також не допомагають з хронологією – всі вони збудовані в середині 11 ст. й існують досі. Згадка Десятинної церкви запозичена з Іпатіївського літопису. Тільки про полоцьку Софію сказано, що вона мурована; можливо, для писаря було самоочевидним, що згадані церкви – муровані.

Крайні дати груп

Зберемо тепер в одну таблицю крайні дати груп, визначені в попередньому розділі.

Група	Крайня рання дата (КРД)	Крайня пізня дата (КПД)
«Болгарська»	1412	1388
«Молдавська»	1387	1456
«Подільська»	1448 (?)	—
«Іпатіївська»	—	—
«Сіверська»	—	—
«Дніпровсько-лівобережна»	1432	—
«Дніпровсько-Прип'ятська»	—	—
«Волинсько-Галицька»	1394	—
«Хаотична»	1223	—
«Литовська»	1387	—
«Торопецько-Єрусалимська»	1432	—
«Смоленська»	1300	—
«Рязанська»	—	—
«Бобруйська»	—	—
«Муромська»	1410	1389
«Владимирська»	1382	1389
«Одоєвська»	1422	—
«Верейська»	1397	—
«Новгородська»	1441	1441
«Псковська»	1426	1406

Дати, визначені з ефемерних об'єктів, виділені в таблиці півжирним шрифтом. Ми бачимо, що з крайніх пізніх дат нам мало користі, тому що, 1, вони переважно основані на ефемерних об'єктах; 2, історична пам'ять про знищений об'єкт може тривати десятки років, а для великих міст – і сотні років. Думаю, писар СРГ використав ті дані, як були йому доступними, не журячись їх актуальністю на момент написання СРГ.

Інша справа з крайніми ранніми датами. Тут інтерес становлять 1422-й рік Одоева, 1426-й рік Врева і дві дати із СГС (1432 р.) – для Хотмишля й Мезецька. Всі ці дані зміцнюють упевненість, що СРГ складено в 2-й чверті 15 ст.

Динаміка числа об'єктів

Сьогодні вночі чув повітряну тривогу і далі – далеку стрілянину зенітної артилерії (не вибухи). [Пишуть](#), що під час оцього чергового пушкінга лапті атакували Київ двома десятками «Шахедів» (16 вересня 2024 р. о 8:07).

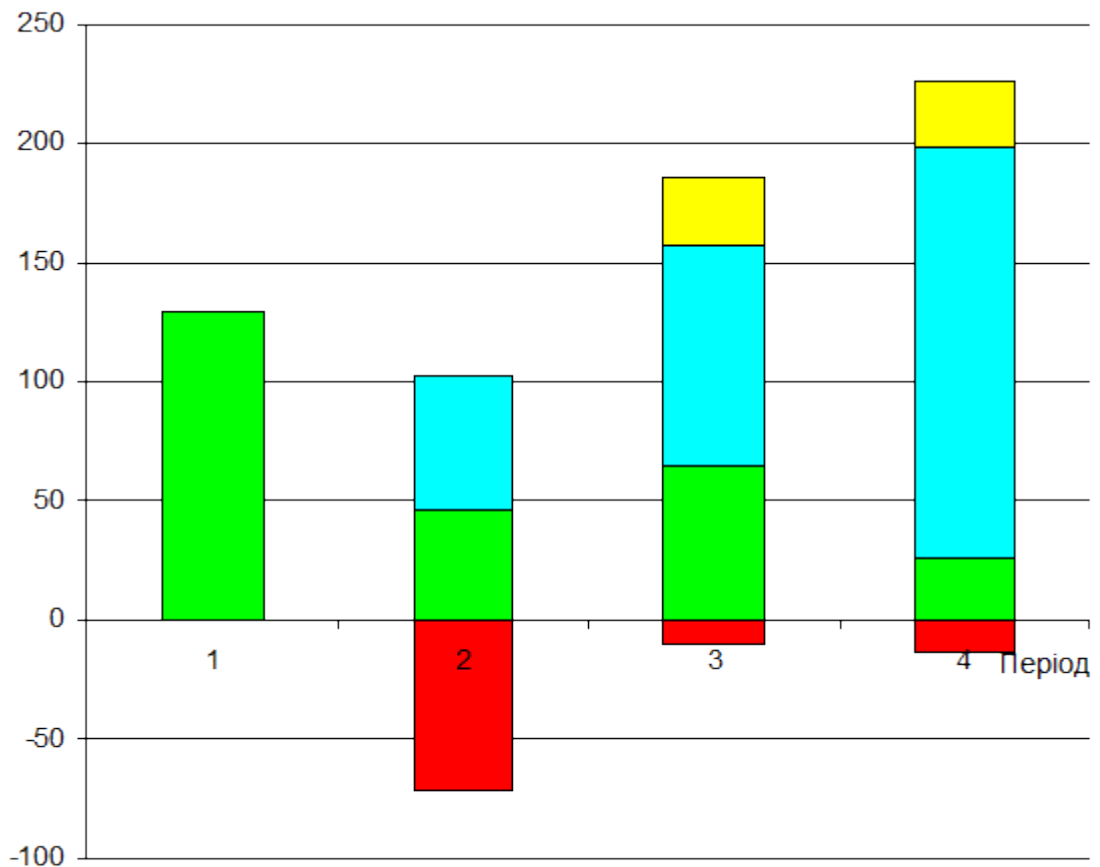
Динаміка – це розвиток чогось у часі. Тут ми будемо розглядати зміну в часі числа об'єктів, згаданих в СРГ. Для того, щоб її прослідкувати, потрібна методика.

Всі згадки датованих об'єктів можна поділити на 4 типи: новозасновані – найраніші згадки; тривалі – згадки про ті самі об'єкти в наступних періодах; зниклі – були згадки в попередньому періоді (періодах), а в даному періоді згадок нема; відновлені – об'єкти, які значились раніше, потім зникли, а тепер звістки про них з'являються знову.

Із наведеної в попередньому розділі таблиці можна вивести такі підсумки:

Тип	Згадки до сер. 13 ст.	Згадки 2 пол. 13 – 3 чв. 14 ст.	Згадки 4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.	Згадки 2 пол. 15 ст. і пізніші
Новозасновані	130	46	65	26
Тривалі		57	92	172
Відновлені			29	28
Зниклі		71	10	14

Даті з таблиці можна подати наочніше у вигляді наступної діаграми:

■ Новозасновані ■ Тривалі ■ Відновлені ■ Зниклі

Розподіл об'єктів СРГ за періодами існування

Що ж ми бачимо з цієї таблиці та діаграми?

1, із 264 датованих об'єктів СРГ маємо 130 об'єктів (50 %) із давньоруським «свідомством про народження». Вони є основою СРГ і вони власне є тими «руськими городами», які обіцяє нам заголовок переліку.

2, із них татарську руїну 1237 – 1240 років пережило тільки 57 об'єктів (вони – тривалі у 2-у періоді), а 71 об'єкт зник (зниклі у 2-у періоді).

Ясна річ, знищених давньоруських поселень можна нарахувати за літописами значно більше, але ми займаємось тільки тими, що значаться в СРГ. Так само ясно, що ці зниклі об'єкти писар СРГ запозичив із давніх письмових джерел, тобто літописів (інших джерел для давньоруського часу немає). Частина цих знищених поселень була відновлена у 3-у та 4-у періодах, при цьому відновлені в 4-у періоді не могли вплинути на СРГ, найдавніший список якого переписано на межі 3-го та 4-го періодів.

3, величезна кількість знищених поселень показує глибину обскурації (термін з етнологічної теорії Льва Гумільова), в яку попала Давня Русь, розбита татарським нападом. Ситуацію трохи рятують новозасновані поселення Великого князівства Литовського, але цей «рятунок» нагадує «середню температуру хворих у цілій лікарні». Якщо побудувати такі діаграми окремо по регіонах східної Європи, хоча б у межах сучасних України, Литви + Білорусії, Росії – картина обскурації стала би ще значно гіршою. Але для цього історики мають працювати над історією, а не просто полювати на гранти.

4, у третьому та четвертому періодах ми не бачимо системного зникнення поселень – в розряд зниклих потрапляють переважно незначні поселення, про які не було нагоди згадати в письмових документах. Може бути, що частина цих поселень продовжувала існувати, але правило позитивізму вимагає від нас знайти **позитивну інформацію** про таке існування.

5. У третьому періоді кількість тривалих = тривалі-2 + новозасновані-2 – зниклі-3. В цьому періоді активно засновуються нові поселення на території північно-східної Русі. Всього в цьому періоді згадано 186 поселень із 264 датованих, або 70 %.

Ці дані викривають дві помилки в методиці, в які часто впадають дослідники СРГ: по-перше, ніякою мірою не можна вважати, що всі згадані в СРГ поселення існували одночасно в момент укладання СРГ; по-друге, так само ніякою мірою не можна вважати, що всі згадані в СРГ поселення існували в давньоруський час.

6. Цілком очевидно, що від 10-го до середини 15-го століть ніколи не було ані одного року, коли б усі згадані в СРГ об'єкти існували одночасно. Тому із фактів одночасного існування тих чи інших об'єктів не можна вивести дату складання СРГ.

7. У 4-у періоді загальна кількість поселень продовжує зростати, що відбиває природний процес збільшення густини населення і подальше заснування нових міст (як кажуть справжні вчені – урбанізацію). Але ж ідеться не про всі поселення цього часу взагалі, а тільки про згадані в СРГ. І тут виникає проблема із новозаснованими поселеннями – перші документальні згадки про них є пізнішими за СРГ. Виглядає так, що СРГ є найранішим письмовим джерелом, яке фіксує назви таких поселень. Не відкидаю можливості, що деякі поселення могли існувати задовго до їх першої згадки – «невидимками» для письмових джерел. Але кожен такий випадок примушує замислитись – звідки писар СРГ дізнався про існування такого поселення?

Політична географія СРГ

Політичні тіла та їх столиці

В тексті СРГ немає згадок про політичні тіла як такі, але згадано багато столиць політичних тіл різного часу. На першому місці тут стоїть, безумовно, Єрусалим (269) – столиця давньої єврейської держави від (приблизно) 1000 р. до н. е.

Природно, що довкола столиць мали б групуватись інші поселення, важливі для функціонування політичних тіл. Щоби їх підрахувати, я проводжу кола радіусом 50 і 100 км довкола столиць. Діаметри цих кіл, коли хто не забув шкільну науку, становлять 100 і 200 км.

200 км – це багато чи мало? Ширина Апенінського півострова, на якому розташована Італія – 140..150 км. Португалія має форму прямокутника, витягнутого з півночі на південь, його ширина не перевищує 200 км. Ширина Голандії від Північного моря до кордону з Німеччиною біля Арнема – 113 км. Бельгія має найбільшу ширину 138 км, а найменшу (по берегу Північного моря) – 65 км. Кордон Данії з Німеччиною по Ютландському півострову – 57 км, а найбільша ширина цього півострова – 167 км. Найбільша ширина Словаччини – 168 км, Чехії – 275 км, Австрії – 230 км, Швейцарії – 213 км.

Тобто по поняттях західної Європи 200 км – це дуже багато, там може розміститись ціла держава. Але не так було в східній Європі.

Столиця	Політичне тіло	Початковий рік	Кінцевий рік	Об'єктів у 50-км зоні	Об'єктів у 100-км зоні
Видычев (3)	Видинське царство	1365	1422	1	1
Тернов (6)	Друге Болгарське царство	1185	1396	2	2
Аколякра (13)	Добруджанське князівство	1365	1395	3	3
Сочява (29)	Молдавське князівство	1374	1565	3	7
Галич (167)	Галицьке князівство	1144	1245	1	8
Володимєрь (163)	Волинське князівство	1054	1452	1	7
Києв (70)	Київське князівство	2 пол. 9 ст.	1240	6	13
Чернигов (78)	Чернігівське князівство	1024	1239	4	6
Туров (135)	Турівське князівство	1054	1196	3	5
Вилно (191)	Велике князівство Литовське	1345	1506	6	15
Полтеск (208)	Полоцьке князівство	1021	1392	1	3
Смолнеск (286)	Смоленське князівство	1127	1405	1	4
Переяславль (311)	Рязанське князівство	1150-і рр.	1521	5	9
Володимєрь (372)	Владимирське князівство	1155	1389	3	6
Москва (376)	Московське князівство	кін. 13 ст.	1721	2	4
Новгород Великий (400)	Новгородська республіка	1136	1478	1	2
Псков (433)	Псковська республіка	1348	1510	2	9

Із 17 політичних тіл, які знаходились у смузі СРГ, 7 існували в середині 15 ст., в час складання СРГ (вони виділені в таблиці півжирним). Але статус їх столиць ніяк в СРГ не позначено, і за правилами позитивізму ми маємо сказати, що писар СРГ не мав ніякого поняття про політику, князівства, держави.

Ми бачимо, що найбільше детально описана територія навколо Вільно (15 поселень), за яким йде Київ (13 поселень). Якщо для околиць Києва було використано Іпатіївський літопис, що що могло бути джерелом для центральної частини Великого князівства Литовського? Список городів Свитригайла не міг тут бути джерелом, бо йдеться якраз про ту частину Великого князівства, яка була під владою Сигізмунда Кейстutowича, а не Свитригайла.

Чи не міг тут писар СРГ скористатись інформацією від якогось добре обізнаного мешканця Великого князівства Литовського, наприклад, жителя Слуцька? Так можна було би пояснити, чому литовський блок СРГ починається з цілком випадкового під іншими оглядами Слуцька.

В цілому у 50-км зонах довкола столиць знаходяться 45 об'єктів, а в 100-км зонах – 104 об'єкти. Це становить 13 % та 31 % від 340 локалізованих об'єктів. Більшість із цих об'єктів віддалена від столиць більше ніж на 100 км. Тобто столичні регіони не були предметом особливої зацікавленості писаря СРГ, що найкраще видно на прикладі Великого Новгороду.

Більше того, ані самі політичні тіла, ані належність об'єктів до них не цікавлять писаря СРГ. І це стосувалось як давно зниклих князівств, так і тих, які існували в час роботи над СРГ.

Заголовки в СРГ і політична історія / географія

До цього моменту я майже не приділяв уваги заголовкам у тексті СРГ, хоча вони є невіддільними складовими тексту. Для полегшення аналізу зберемо ці заголовки в одному місці:

- (1) А се имена всем градом рускым далним и ближним
- (38) а се болгарскыи
- (39) и волоскыи гради
- (52) А се киевские гроди
- (141) А се волынскыи
- (181) А се литовскыи
- (285) а се смоленскыи
- (299) а се рязанскыи
- (337) а се залескыи

Із дев'яти заголовків майже кожен становить загадку, котра не надається до розв'язання.

Починається СРГ з амбітної обіцянки подати імена **всіх** городів. Це ніякою мірою не відповідає змісту переліку, де, зокрема, системно відсутнє Тверське князівство, та і по околицях описаної території можна було би дещо назбирати. Про те, що в переліку значаться, не одні тільки городи (укріплення), але і звичайні села і навіть урочище, уже говорилося вище (в розділі «[Типи об'єктів](#)»).

Далі, заголовок обіцяє городи руські, але ж Єрусалим, Сучава та Вільно (не кажучи вже про Ковно) – це ніякою мірою не Русь. Залишається припустити, що «Русь» визначала тільки найзагальніше спрямування роботи, а виконання її залежало від матеріалів, які вдалося залучити.

Чому в заголовку стоять спочатку «дальні городи», а потім – «ближні»? Нагадаю свою думку – СРГ був написаний у Новгороді, і городи «Новгородської» та «Псковської» груп мабуть уявлялись йому «ближніми», а всі інші – «дальніми».

Тоді виникає наступне запитання – чому писар не почав з «ближніх» городів, котрі будь-що-будь були йому краще відомі? Тут доводиться запускатись в подальші мало ймовірні елюкубрації, наприклад, припустити, що план роботи змінювався в процесі виконання.

Далі, «Болгарська» і «Молдавська» групи не мають заголовків, натомість «Подільська» група має цілих два заголовки, обидва помилкові, бо у її складі немає ані болгарських, ані волоських об'єктів. Знову доводиться робити цілком неймовірне припущення, що цей «заголовок» стосувався не тих об'єктів, що йшли далі, а тих, що йшли попереду. Але всі інші заголовки в СРГ починають наступні блоки об'єктів, ані разу не закінчують їх. Ці заголовки склеїлись і потрапили не на місце. Тому моя наступна елюкубрація полягає в тому, що при черговому переписуванні СРГ писар почав був пропускати заголовки, але потім якось схаменувся і записав пропущені було заголовки на випадковому місці, аби не починати переписування заново. І в такому вигляді СРГ «закам'янів» у подальшій рукописній традиції.

Думаю, робота над СРГ почалась із опрацювання Іпатіївського літопису, і випискам з нього було дано заголовок «А се киевские **городи**» – тоді, коли загального заголовку всього переліку ще не було. Подальші заголовки уже не містять слова «**городи**» – мабуть, вважалось, що першої згадки достатньо.

Якщо так, то можна припустити, що слово «київські» тут означало не стільки географію, скільки джерело – літопис на кшталт Іпатіївського (мабуть, він не містив Хроніки Романовичів). І от назви, виписані з цього літопису, утворили той блок, котрий я називаю «Іпатіївською» групою. Частина зібраних назв була розсипана по інших групах у намаганні зробити географічне групування (ці спроби не завжди були щасливими).

З точки зору політичної географії заголовки «київські **городи**» дуже незручний. В часі могутності Київської держави всі **городи** були київськими – і Великий Новгород, і Полоцьк, і Суздаль. В часи дроблення Київської держави (12 – поч. 13 ст.) ані Переяславль, ані Чернігів чи там Курськ не були «київськими». Тим більше цей імпульсний перелік не міг стосуватись ефемерного київського князівства Володимира Ольгердовича, котре проіснувало неповних 10 років (1384 – 1394). Значна частина об'єктів київського блоку СРГ не існувала не те що в давньоруський час, але навіть і за Володимира Ольгердовича – вони виникли пізніше, уже в 1 пол. 15 ст. Помиляються ті дослідники, котрі приймають «київський блок» СРГ за якусь політичну одиницю.

Наступний заголовок обіцяє нам «волинські» **городи**, але по суті вони перемішані із галицькими **городами**. Знову повторюся – історичне Волинське князівство ніколи не охоплювало всю територію волинського блоку записів СРГ, за винятком хіба що нетривалої узурпації галицького стола волинським князем Романом Мстиславичем на початку 13 ст. – узурпації, про яку ми майже нічого не знаємо, а писар СРГ може й не чув (виразних слідів знайомства із хронікою Романовичів в СРГ не видно).

Та територія, яку ми звикли звати Галичиною (Галицьким князівством), під час панування Польщі (1349 – 1772) постійно звалася «Русь, Руське воєводство». Воєводство було утворене на землях колишнього князівства в 1434 році, одразу після смерті короля Ягайла. Для поляків назва «Русь» для зайнятих в 1349 році земель була природною, бо вони на той час ніякої іншої Русі не знали. Але писар

СРГ міг замислитись – якщо «Русь» простягається тільки від Перемишля до Теробовлі, то ми тоді що – зі своїми Новгородом і Суздалями? Тому – я припускаю – він вирішив відмовитись від окремої назви для Руського воєводства і механічно об'єднав його із Волинню – так, як раніше намагались об'єднати князь Роман та його сини і як пізніше намагався об'єднати австрійський уряд, утворивши «королівство Лодомірії та Галичини».

Блок литовських городів частково відбиває територіальний склад Великого князівства Литовського в 1 пол. 15 ст., в часи його найвищої могутності, хоча в цей час і Волинь, і Київщина, і колишнє Смоленське князівство, і частина Поділля, і навіть до деякої міри Рязань, Великий Новгород і Псков були так само литовськими. Разом з тим в цьому блоці немає литовського Підляшшя, натомість записано Єрусалим. Чомусь ніхто з дослідників не хоче визнавати його литовським городом на підставі запису в СРГ.

Заголовок блоку смоленських городів дає чергову загадку. Смоленське князівство було завойоване литовцями в 1405 році і ніколи більше не відновлювалось. Тобто з точки зору сучасної політичної географії всі перелічені в блоці городи – литовські.

Але писар СРГ був байдужим до політики і мабуть використав якийсь документ смоленського походження, бо блок починається зі столиці – Смоленська (а це – рідкість в СРГ). В блоці значиться Мстиславль, хоча вважається, що Ольгерд захопив його ще в 1359 році. Виходить, що цей гіпотетичний смоленський документ походив з ранішого часу, з 1 пол. 14 ст.? Але чому тоді в ньому не значиться Торопець, який той самий Ольгерд захопив у 1362 році? Виходить, що Смоленське князівство ніколи не існувало в таких границях, які окреслює нам СРГ. Чергова загадка.

До речі про Торопець. Якраз сьогодні, коли я згадав це місто у своїй роботі, там відбувається дуже красива бавовна. [Пишуть](#) про атаку понад 100 БПЛА і грандіозні вибухи на великому складі боєприпасів. Ординці написали про «падіння уламків збитих БПЛА», внаслідок якого не тільки склад вибухнув, але й населення міста почали евакуювати. Дуже вдале падіння уламків, хочу ще таких! (18 вересня 2024 р. о 12:27).

Заголовок рязанського блоку записів СРГ ставить одразу кілька загадок. Бобруйськ ніколи не належав до Рязанського князівства, і це, здається, не повинно викликати заперечень. Блок рясніє запозиченнями з Іпатіївського літопису та об'єктами, котрі стали відомими уже після укладання СРГ, частково – навіть після ліквідації Рязанського князівства.

Можна повторити те, що сказано про київський і волинський блоки: цей блок не дає переліку володінь Рязанського **князівства** як політичної одиниці. Місце для заголовку було зумовлене згадкою Рязані (Старої – котра не була столицею в часі складання СРГ).

Останній заголовок обіцяє нам «заліські городи». Блок дуже великий, займає 24 % всього обсягу СРГ і містить цілу купу загадок.

Перш за все, що таке «Залісся»? Це може бути переклад назви Трансільванії (власне, Транс-Сільванії, trans-silvania) як землі, що розташована за вкритими

лісом Карпатськими горами. Так лісів по східній Європі є немало, і про кожен землю можна сказати, що вона розташована «за лісом» відносно того, хто говорить.

В уставній грамоті князя Ростислава Мстиславича для Смоленської єпархії (орієнтовно 1136 р.) є загадкова фраза:

Суждали залесская дань, аже воротит Гюрги, а что будет в ней, ис того святей Богородици десятина [Древнерусские княжеские уставы 11 – 15 вв. – М.: 1976 г., с. 143].

Я розумію цю справу так: давно, коли сини Ярослава Мудрого ділили батьківську спадщину, Всеволоду дістався Переяславль (Руський, Київський) та величезна слабо заселена територія на верхній Волзі. І тоді-то, я думаю, було встановлено, що ці землі сплачують данину на користь свого переяславського пана, і ця данина звалась *заліською*. Потім Всеволод приєднав до своїх і без того безмірних володінь ще й Смоленську землю.

І от його нащадки (власне, онуки – сини Володимира Всеволодовича (Мономаха)), думаю, поділили між собою не тільки землі, але й оцю данину, і так частина її йшла князю Мстиславу Володимировичу, а потім – його сину Ростиславу, який княжив у Смоленську. Процитований запис, мені здається, мав на увазі можливий випадок, що князь Юрій Володимирович (молодший син Володимира, стрий Ростислава) повернеться (із Суздальської землі?) до Переяславля, отримає нову «заліську данину», поділиться нею із Ростиславом, а вже з Ростиславою частки десятина дістанеться смоленській кафедрі.

Уставна грамота містить сильні застереження проти спроб ліквідувати Смоленську кафедру і приєднати її землі знову до Переяславської єпархії, так що згадка данини – це ще одна вказівка на дієві на той час зв'язки між князями Мономахового роду.

Далі, «Заліська земля» кілька разів згадується у «Задонщині» як (поетичний?) синонім Московського князівства [[Изборник](#) (Сборник произведений литературы Древней Руси) / Сост. и общ. ред. Л.А.Дмитриева и Д.С.Лихачева. – М.: Худож. лит., 1969. – С.380 – 397, 747 – 750 (прим.). Подготовка текста «Задонщины» и прим. Л.А.Дмитриева. [Памятники литературы Древней Руси](#). XIV – середина XV века / Пер. Л.А. Дмитриева. М., 1981. С. 96-111. [Библиотека литературы Древней Руси](#). Том 6 – тут найкраще].

Ці згадки породжують ланцюгову реакцію розмноження нових загадок. 1, найдавніший Кирило-Білозерський список датується 1470-и роками, тобто пізніший за СРГ; 2, реконструкція тексту, яку звичайно друкують, містить дуже пізні риси, зокрема, «триста тисяч війська» (здається, це фантазія 2 чв. 16 ст.). І так далі. Таким чином, досить відзначити, що «Задонщина» не могла вплинути на СРГ, і в тексті СРГ не видно ніякого її сліду.

Далі, Іпатіївський літопис взагалі не знає слова «Залісся». Задесення є, а Залісся нема. Так само немає такої назви і в Лаврентіївському літописі. Не знають такої назви Симеонівський літопис та Софійський 1-й літопис старшого ізводу.

Натомість цікавинку подає Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу. До основного тексту приєднано додаткову статтю «А се князи русьстии». Там про Володимира Мономаха сказано: «Сии поставил град Володимерь **Залешьский** в Суждальской земле» [Н1Л, с. 467]. Цей запис може розглядатись або як пряме джерело СРГ, або (ймовірніше) як свідчення побутування виразу «Залісся, Заліська

земля» у середовищі новгородських книжників, з якого вийшов Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу в такому вигляді, як він дійшов до нас (тобто разом із розглядуваною статтею та СРГ).

Отже, якщо смоленська згадка мала на увазі великий масив лісів у верхній течії Десни та Оки, то новгородська – масив лісів на вододілі Балтійського і Каспійського морів, який відділяв новгородські володіння від суздальських.

Зміркувати з цих вкрай рідкісних згадок, яка конкретно територія звалась Заліссям, неможливо. Спиратись у цій справі на СРГ неможливо, тим більше що в СРГ ми не бачимо очікуваних заголовків новгородської та псковської груп. Чи вони теж вважались «Заліссям», чи це наслідок незавершеного опрацювання / зміни концепції роботи?

Таким чином, заголовки в СРГ не можуть бути джерелом ані для політичної історії, ані для політичної географії (для часу складання СРГ). Мету складання заголовків та принцип їх формування не вдається переконливо пояснити.

Чого немає в СРГ

Також слід поговорити про те, що могло би бути представлене в СРГ, а чого там в дійсності немає.

Найбільш виразний пробіл – це повна систематична відсутність Тверського князівства, хоча воно було найближчим до Новгорода і мало з ним тісні зв'язки. Системність відсутності говорить, що це не була випадкова втрата аркуша – це якась незрозуміла для нас ідея.

Далі, на захід від поселень, згаданих в СРГ, була ще смуга руських поселень – Підляшшя в складі Великого князівства Литовського і частина Руського воєводства (уся Саноцька земля і частина Перемиської та Холмської земель).

Можна було би здивуватись відсутністю деяких помітних укріплених поселень (городів), котрі безспірно існували в 1 пол. 15 ст., на тій території, котра охоплена СРГ. Тільки у краще мені знайомій Галичині можна назвати Снятин, Бучач, Судову Вишню, Олесько, Буськ, Збараж... і т. д. Чому одні укріплення названі, а інші такі самі пропущені – не можна зрозуміти.

В СРГ зовсім немає згадок про церковні структури. Навіть Єрусалимський патріархат не згадано, немає згадок про осідки руських митрополитів (Київ, Владимир, Москва, Смоленськ), про осідки єпархій. Ця тема системно відсутня, можна констатувати свідоме її ігнорування з боку писаря СРГ.

В СРГ зовсім немає згадок про монастирі. Ані Києво-Печерський монастир, ані Юр'їв монастир у Новгороді чи Троїцький Сергіїв монастир біля Москви (уже досить славний на сер. 15 ст.) до СРГ не потрапили. Це – також системна відсутність, і так само – свідомий вибір писаря СРГ.

В СРГ майже немає святих. Не згадано навіть такого собі Ісуса Христа, якого (вірять християни) розіп'яли були в Єрусалимі. Єрусалим є, а Христа немає. У Києві можна було би згадати князя Володимира і княгиню Ольгу, котрі в сер. 15 ст. цілком певно шанувались як святі. У Вишгороді була нагоди згадати про святих князів Бориса і Гліба, але й такої згадки нема.

Від 1339 р. в Москві почали шанувати як святого митрополита Петра. Але його понад сторічний стаж святого не вплинув на СРГ. Нарешті, відомо понад 100 місцевих новгородських святих (згадаймо хоча б шанованого з 13 ст. Варлаама Хутинського) – але й вони не згадані.

Думаю, згадки Параскеви та Онуфрія є випадковими і відбивають скоріше редакційний недогляд, ніж свідоме стремління подати відомості про святих. При складанні СРГ було використано якісь документ з цими згадками, котрі було механічно перенесено до СРГ.

Джерела для складання СРГ

Зберемо тепер докупи всі наші спостереження над безспірними випадками використання письмових джерела в СРГ.

Джерело	Записи	Разом
Повість временних літ (до 1117 р.)	75. 82. 83. 161. 202. 255. 271.	7
Повість временних літ чи Київський літопис	64. 66. 71. 72. 80. 164. 172. 237. 305. 310.	10
Повість временних літ чи Лаврентіївський літопис	306.	1
Київський літопис (1118 – 1199 рр.)	53. 55. 56. 57. 62. 63. 76. 145. 201. 234. 256. 272. 309. 320. 321.	15
Іпатіївський чи Симеонівський літопис	246. 247.	2
Симеонівський літопис (до 1411 р.)	60. 85. 86. 242.	4
«Вітовтів» літопис (до 1430 р.)	74. 139.	2
Софійський 1-й літопис старшого ізводу (до 1418 р.) чи Новгородський Карамзінський літопис (до 1428 р.) чи Новгородський 4-й літопис (до 1437 р.)	146. 233. 241.	3
Новгородський Карамзінський літопис (до 1428 р.) чи Новгородський 4-й літопис (до 1437 р.)	373. 430. 431. 432.	4
Новгородський 4-й чи Новгородський 1-й літопис	428. 429.	2
Новгородський 1-й літопис	81. 267. 268. 337. 405. 406. 407. 408. 409. 412. 424. 425.	12
Псковський літопис	434. 435. 436. 437. 438. 439. 440.	7
Разом		75

Отже, найкраще засвідчено використання Київського літопису 12 ст. Але він не існував у рукописній традиції як окремий твір – він відомий тільки у списках Іпатіївського літопису, разом із «Повістю временних літ» та Хронікою Романовичів.

Назви із «Повісті временних літ» також представлені досить поважно, і немало є назв, записаних як у «Повісті», так і в Київському літописі. «Повість временних літ» входила до складу не одного Іпатіївського літопису, але також інших літописів, однак виразних слідів цих останніх в СРГ не видно. Зокрема, немає назв, присутніх тільки в «Суздальській» частині Лаврентіївського літопису, тому один запис 306 можна віднести до числа запозичень із «Повісті временних літ» і виключити Лаврентіївський літопис із числа джерел СРГ.

Таким чином, Іпатіївський літопис виступає джерелом 33 (чи 35) записів, що становить 44 (47) % від загального числа запозичень із літописів. При цьому в СРГ зовсім не видно слідів використання Хроніки Романовичів (Галицько-Волинського літопису). Тому можна припустити, що писар СРГ мав список Іпатіївського літопису особливого складу, без Хроніки Романовичів.

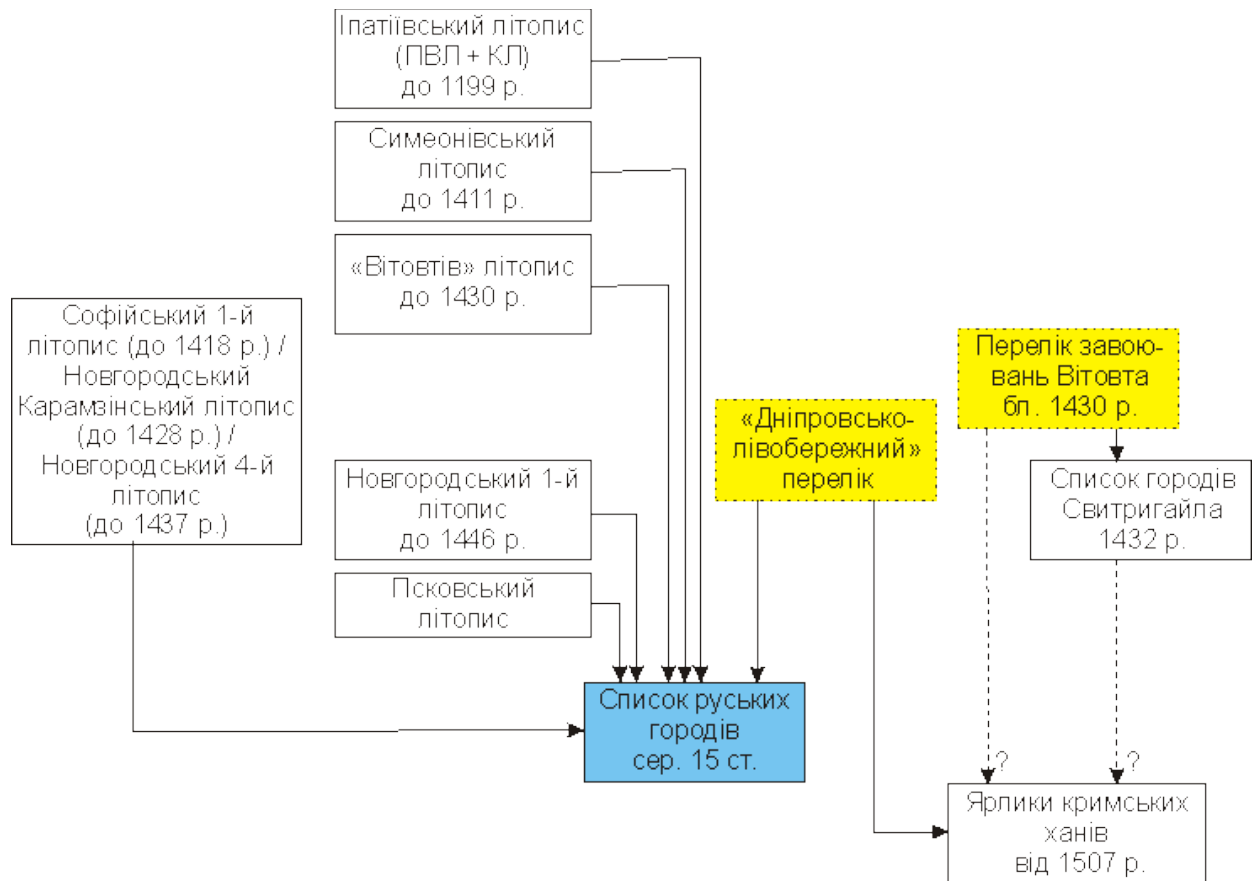
Всі інші літописи, використані в СРГ, створені в 1 пол. 15 ст. і навіть вужче – у 2-й чверті 15 ст. Більшість із них створена в Новгороді. З них запозичена 21 назва (28 %). Оскільки потрібні нам записи часто читаються більше ніж в одному літописі, в цих випадках не можна однозначно вирішити, який саме літопис був джерелом. Можливо, слід виключити з числа джерел Софійський 1-й та Новгородський Карамзінський літописи, які не дали нічого унікального, і залишити тільки заснований на них Новгородський 4-й літопис. Також використано Новгородський 1-й літопис і якийсь ранній псковський літопис (найраніший список закінчується на 1468 році).

Із числа гіпотетичних письмових джерел, які не дійшли до нас, можна припустити існування «Дніпровсько-лівобережного» переліку. Звідки видно, що він існував? Він увійшов до СРГ у його «Дніпровсько-лівобережну» групу (можливо, у суміші з якимись іншими відомостями) та у географічні переліки ярликів кримських ханів для Великого князівства Литовського.

Переліки в ранніх ярликах засновані на іншому гіпотетичному джерелі – «Переліку завоювань Вітовта», складеному мабуть в 1430 р. Перелік завоювань ліг в основу відомого нам списку городів Свитригайла (1432 р.), але в ньому не видно характерних назв із «Дніпровсько-лівобережного» переліку. Вони з'являються тільки в ярликах середньої групи (від 1507 р.). Отже, «Дніпровсько-лівобережний» перелік відбився в двох реально відомих документах і пояснює текстуальний зв'язок між ними.

Пряме використання СРГ в пізніших від нього ярликах вважаю неймовірним, бо в цих ярликах не видно унікальних назв, наявних тільки в СРГ (окрім вказаної «лівобережної» групи). Із згадок Києва, Смоленська, Великого Новгорода чи Луцька виводити залежність джерел неможливо.

Стемму виявлених джерел можна подати в наступному вигляді:

Стемма джерел «Списку руських городів»

Про інші письмові джерела можна говорити тільки в чисто гіпотетичному плані. Найбільш ймовірним мені виявляється існування документів, із яких сформовано «Молдавську» та «Подільську» групи. Можливо, існували подібні документи для «Болгарської» групи та для території Великого князівства Литовського. Але чим були ці документи – сказати неможливо, бо не видно інших слідів від них.

Великою помилкою було би думати, що СРГ – це «миттєвий знімок» (snapshot, як кажуть програмісти баз даних) географії східної Європи в рік складання документу. Не можна припускати, що автор СРГ розіслав в усі кінці чотириста своїх «спеціальних кореспондентів», щоби вони принесли йому відомості: поселення зветься отак, а стоїть воно на ріці такої-то назви. В СРГ використано документи різного часу (орієнтовно останніх 75 років, тобто 4-ї чв. 14 – 1 пол. 15 ст.), різного походження і різного призначення. Частина інформації, можливо, походила з усних оповідань осіб, з якими писар СРГ спілкувався.

Мета складання СРГ

Ця мета не давала спокою дослідникам, і було висловлено немало гіпотез.

1, СРГ – церковний довідник (зі спеціальною конкретизацією – Київської митрополії). Так не може бути. В СРГ не зазначено жодного осідку митрополитів чи єпископів.

2, СРГ – провідник по святих місцях (довідник паломника). Так само не може бути, бо святині становлять зовсім незначну частку загального числа об'єктів.

3, СРГ – провідник по торговельних шляхах. Так можна пояснити «Молдавську» групу, об'єкти якої досить струнко шикуються уздовж шляху з

Білгорода-Дністровського до Коломиї, і серед них двічі згадані *торги*. Але ця група є винятком в СРГ, котрий в цілому не показує ніякого інтересу до торгівлі.

4, СРГ – провідник мандрівника, довідник шляхів (не конче торговельних). Так не може бути. На прикладі об'єктів, розташований на Дніпрі, виразно видно, що шлях по Дніпру не був для них організуючим стрижнем. Розташування об'єктів уздовж якихось гіпотетичних шляхів може стосуватись тільки невеликих фрагментів СРГ, ніякою мірою не СРГ в цілому.

5, СРГ – податковий реєстр (зі спеціальною конкретизацією – золотоординської данини). Так не може бути. В СРГ ніде не згадано ані одного предмета оподаткування, не кажучи уже про те, що названі в ньому об'єкти входили до складу різних держав, кожна з яких організовувала оподаткування по-своєму. Також безспірно, що золотоординські хани не отримували ніякої данини з Єрусалиму.

6, СРГ – воєнний довідник. Немає жодного сумніву, що укріплення, надто укріплення кам'яні, цікавили писаря СРГ. Але знову-таки приналежність об'єктів до різних держав ставить запитання – воєнні потреби якої з них мав обслуговувати такий довідник.

7, СРГ – адміністративний довідник. І так не може бути, бо не зазначено ніяких адміністративних одиниць, котрі безперечно існували в той час, хоча би у мало розвиненому вигляді.

8, СРГ – пограничний документ. Можна припустити, що в СРГ використано якісь документи розмежування Великого князівства Литовського і Великого Новгородського, а також ВКЛ і Великого князівства Московського. Слідами цих документів можна вважати подвоєння тих самих назв у різних частинах СРГ, що було наслідком різного походження цих частин (кожна сторона розмежування вважала такі поселення своїми, і записувала у свої переліки). Але СРГ в цілому не був таким документом розмежування – перш за все через те, що в ньому не зазначені сторони розмежування.

Всі ці гіпотези цілком незадовільні, і їх треба відкинути.

На мою думку, метою складання СРГ було скласти список городів. І це – не тавтологія. Спробую пояснити.

В 2-й чверті 15 ст. у середовищі новгородських книжників виникла грандіозна ідея – створити літописний звід, який увібрав би в себе матеріали усіх попередніх літописів, став би Літописом з великої літери. Для цього велася підготовча робота, від якої залишився Новгородський Карамзінський літопис, і розпочалась робота над самим зводом. Але ця робота перевищувала сили однієї людини, і після смерті ініціатора цього підприємства, котрий один міг би дати раду із нагромадженими матеріалами, їх упорядкування зупинилося. Матеріали були переписані «як є», і так утворився Новгородський 4-й літопис із його характерними дуже численними подвоєннями записів тих самих подій. Думаю, що цей літопис був тільки слабким натяком на задуманий проект.

І далі я думаю, що для цього зводу планувалась також географічна енциклопедія, котра мала якось висвітлювати географію Русі. СРГ був, говорячи сучасною мовою, словником цієї енциклопедії, тобто переліком гасел, до яких треба було підібрати пояснювальні матеріали. Ті згадки про укріплення і храми, котрі є в СРГ – це лише незначні фрагменти, опорні пункти описів поселень, які треба було скласти.

Судячи із цих залишків, повний формуляр статті мав би включати назву річки / річок, на якій / яких стоїть поселення, наявність і характер укріплень, назви православних храмів. Можливо, дійшло би і до зазначення державної приналежності поселень та їх урядової / адміністративної / церковної ролі, хоча на це немає ніяких вказівок в збереженому тексті. Також можливо, що в процесі роботи довелося б відкинути частину зібраних назв, а дещо, навпаки, доповнити.

Але робота увірвалася на початковому етапі (мабуть через смерть ключової особи), і зібраний матеріал було механічно переписано, без особливого розуміння ідеї та змісту переліку. Так до числа литовських городів потрапив Єрусалим, котрий було згадано у підготовчих матеріалах з якоюсь особливою (невідомою нам) метою.

Про систематичність СРГ в сучасному розумінні слова не можна говорити, хоча слід віддати належне писарю, котрий доклав великих зусиль до роботи, в якій він не мав попередників.

Висновки

«Список руських городів» (СРГ) – своєрідний довідник з географії східної Європи, можливо, проект географічної енциклопедії, котрий так і не було реалізовано.

В рукописній традиції СРГ найчастіше супроводжує літописи, але відомі й автономні списки (не в складі літописів). Отже, СРГ не вважався інтегральною (невіддільною) частиною літопису, а тільки додатковою статтею до нього.

Найдавніший і найкращий, найближчий до протографа список СРГ приєднано до Комісійного списку Новгородського 1-го літопису молодшого ізводу, переписаного в середині 15 ст.

Всі списки належать до однієї редакції, пізніші списки відрізняються від раннього (найкращого) тільки нагромадженням помилок і перестановкою одного блоку тексту. Стемма цих списків не залежить від стемми літописів, у складі яких вони переписані. Тому не слід називати СРГ **літописним** списком городів.

В роботі прокоментовано **всі** 442 записи СРГ. Для дискусійних об'єктів розглянуто всі запропоновані в літературі варіанти локалізації, дано мотивовану критику помилкових локалізацій, подекуди запропоновано нові, кращі (на мою думку) локалізації.

Близько 75 записів СРГ запозичено з літописів, із числа цих запозичень до 47 % становлять запозичення із Іпатіївського літопису (Повісті временних літ та Київського літопису 12 ст.). Безспірно було використано Новгородський Карамзінський (1428 р.) та / або Новгородський 4-й (1437 р.) літописи, також Новгородський 1-й літопис. Таким чином, СРГ найімовірніше було складено в Новгороді в 2-й чверті 15 ст.

Простежено виразні сліди використання псковського літопису, «Вітовтового» літопису та Симеонівського літопису. Висловлено припущення про існування й використання в СРГ «Дніпровсько-лівобережного» переліку географічних об'єктів.

62 % всіх об'єктів СРГ однозначно пов'язуються із сучасними поселеннями. При поверховому погляді це створює ілюзію легко зрозумілого і надійного джерела. Разом з тим 17 % об'єктів локалізуються лише з деякою вірогідністю, 16 % не вдається локалізувати (включаючи сюди запропоновані в літературі помилкові та ілюзорні локалізації), 2 % становлять подвоєння назв і 3 % – чисто літературні об'єкти (згадані у письмових джерелах, але в дійсності не існували).

Лише 41 % всіх об'єктів СРГ становлять справжні **городи** – поселення, котрі мали укріплення (в це число включено не тільки укріплення, які функціонували в часі складання СРГ, але й давно зруйновані на той час давньоруські **городи**). 24 % складають неукріплені поселення, 15 % – незаселені урочища, 17 % – водні об'єкти. Помиляються ті автори, котрі автоматично вважають всі названі в СРГ об'єкти **городами**, укріпленнями.

Важливою особливістю СРГ є відсутність географічного упорядкування об'єктів. Не тільки СРГ в цілому, але й кожна виділена в роботі група показує хаос у просторовому розміщенні об'єктів. Кількісною мірою цього хаосу є ентропія переліку (відношення довжини реального маршруту до теоретично можливого маршруту мінімальної довжини). В середньому ця ентропія складає 250 %, а для

«Рязанської» групи доходить до 900 %. Наочно цей хаос можна побачити на картосхемах оптимальних і реальних маршрутів.

Також при картографуванні об'єктів у багатьох групах можна виявити відносно компактне ядро та сторонні об'єкти, значно віддалені від ядра. Мотиви їх включення в ту чи іншу групу не вдається простежити, наприклад, незрозуміло, чому Єрусалим записано до «Торопецько-Єрусалимської» групи.

Ці дві обставини – хаотичність переліків та наявність сторонніх об'єктів – повністю спростовують поширений серед дослідників помилковий погляд, буцімто невідомий об'єкт, розташований в переліку між двома відомими, слід шукати на території між цими відомими об'єктами. Не слід так робити. Цей невідомий об'єкт може знаходитись будь-де в східній Європі чи навіть за її межами.

За незалежними від СРГ письмовими джерелами вдалося датувати 264 об'єкти, згадані в СРГ, що становить 60 %. Така відносно велика кількість дозволяє датувати кожен групу об'єктів зокрема, і з цього вивести дату СРГ в цілому. Крайня рання дата для СРГ визначається першими згадками Одоєва (1422 р.), Врева (1426 р.) та Хотмишля і Мезецька (1432 р.). Крайня пізня дата СРГ визначається датою Комісійного списку Новгородського 1-го літопису (1450-і роки). Це незалежно підтверджує зроблений вище висновок: СРГ було складено в 2-й чверті 15 ст., можливо, навіть ближче до кінця цього періоду.

Важливо відзначити, що в окресленому періоді написання СРГ незалежно підтверджується існування тільки 186 поселень. За весь час від 10 до 15 ст. не можна вказати ані одного року, коли б усі датовані об'єкти СРГ існували одночасно. Тому датування об'єктів на підставі самих тільки згадок в СРГ неможливе. Неможливо на цій підставі навіть стверджувати їх реальне існування, бо в СРГ ми зустрічаємо й чисто літературні об'єкти.

В СРГ згадано столиці 17 політичних тіл, в тому числі семи тіл, які існували в часі написання СРГ. Але політична географія, державна приналежність об'єктів не цікавила писаря СРГ, давній чи сучасний столичний статус поселень ніяк не відзначено.

Заголовки в СРГ не відповідають політичним тілам – ані давнім, ані сучасним. Наприклад, Смоленське князівство ніколи не існувало в тому територіальному складі, який записано в «Смоленській» групі СРГ, не кажучи вже про те, що в 2-й чверті 15 ст. вся територія колишнього Смоленського князівства уже давно належала до Великого князівства Литовського. Дослідники часто, але цілком помилково приймають блоки записів СРГ між заголовками за якісь політичні тіла, але такі «тіла» переважно ніколи не існували і самі є чисто літературними об'єктами.

Утилітарну, практичну мету складання СРГ не можна визначити. Численні пропозиції в літературі переважно незадовільні або в кращому разі пояснюють мету якихось складових частин СРГ, але не СРГ в цілому. Я думаю, що мета була не утилітарна – планувалося скласти географічну енциклопедію руських земель, але ця робота увірвалась на самому її початку.

Тепер ми можемо відповісти на запитання [«анкети історичного джерела»](#):

1. Коли написано текст? – В 2-й чверті 15 ст., можливо навіть ближче до кінця цього періоду.

2. Який історичний період висвітлює текст? – У тексті перемішано об'єкти, які існували в часи Київської Русі, та об'єкти останніх 75 років (4 чв. 14 – 1 пол. 15 ст.).

3. Де написано текст? – У Великому Новгороді.

4. Який географічний ареал висвітлює текст? – Частина території східної Європи (з відскоком до Єрусалиму).

5. Які джерела використано при укладанні тексту? – Безспірно використано Іпатіївський літопис, літописи Великого Новгорода 1 пол. 15 ст., псковський літопис, Симеонівський літопис (московського походження) та «Вітовтів» літопис (складений у Вільні бл. 1430 р.). Із Великого князівства Литовського (мабуть із Вільна) походить гіпотетичний «Дніпровсько-лівобережний» перелік географічних об'єктів, використаний в СРГ.

6. Наскільки компетентним був автор у питаннях, про які він писав? – Не можна прослідкувати авторського ставлення до зібраних ним матеріалів. Писар СРГ був змушений користуватись тими матеріалами, які вдалося зібрати, а серед них були частини дуже різної якості, різного рівня компетентності.

7. Яка була мета написання тексту? – Не видно ніякої утилітарної, практичної мети СРГ. Можливо, це був проект географічної енциклопедії руських земель.

8. Якими прийомами обробки джерел скористався автор задля досягнення своєї мети? – Можна думати, що частину джерел було скопійовано без особливих змін, але назви, запозичені з Іпатіївського літопису, писар намагався вписати ближче до територіально близьких об'єктів. Ці спроби не завжди виходили щасливими.

9. З яких структурних частин складається текст? – Можна виділити не менше 20 структурних частин (груп), котрі сильно контрастують своїми джерелами та рівнем якості. Деякі групи можна досить упевнено поділити на підгрупи.

Зі строкатості тексту СРГ випливає, що не можна дати одну загальну оцінку його джерельної вартості – ступінь довіри має залежати від якості конкретної групи записів чи навіть від якості висхідного джерела (там де його можна встановити).

Історіографія

Тепер, коли висновки мого дослідження сформульовані, можна братись за читання історіографії по темі – вона вже не становить небезпеки вирішального впливу на мої думки.

Розпочати я хочу з цінної **історіографічної** статті А. Дедука [Дедук А. В. «[Список русских городов](#) дальних и ближних»: история изучения. – «Русский книжник – 2014», М., 2015 г., с. 129 – 141]. Зокрема, там розглянуто ранні (до 1952 року) думки дослідників про СРГ – всі вони побіжні і не спирались на вивчення СРГ як цілості. Пізнішу історіографію я розгляну сам, керуючись статтею Дедука тільки як бібліографічним довідником.

Висновки А. Дедука такі:

В историографии сложились два взгляда на дату создания СРГ: во-первых, он восходит к 12 – 13 вв. и затем редактировался в более позднее время; во-вторых, он создавался в 14 в. и отражал реалии той эпохи.

Невыясненным остаётся, с одной стороны, где мог быть составлен СРГ (+),

и с другой – вероятные причины его составления (+).

Большинство проблем изучения СРГ пока остаётся без ответов.

Отсутствует издание памятника с привлечением различных списков; не прослежено функционирование памятника в русской средневековой письменной традиции;

не установлены текстологические связи между списками (+);

не выявлено существование или отсутствие редакций памятника (+).

Без решения данных проблем невозможно изучение памятника [с. 138; знаками (+) я відмітив ті моменти, які я спробував висвітлити у своїй роботі].

Михайло Тихомиров (1952 р.)

Новий етап дослідження СРГ почався з публікацією дуже цінної статті Михайла Тихомирова (1893 – 1965) [Тихомиров М. Н. [Список русских городов](#) дальних и ближних. – Исторические записки (М.), 1952 г., т. 40, с. 214 – 259. Стаття перевидана у збірнику праць: Тихомиров М. Н. Русское летописание. – М.: Наука, 1979 г., с. [83 – 137](#), 357 – 361 – з післямовою В. А. Кучкіна та додатковими міркуваннями з архіву М. Т., далі скорочено ТМН2. Мабуть, він сподівався повернутись до цієї теми і дати нову редакцію статті, але до цього так і не дійшло.]

В статті подано **системний огляд** об'єктів СРГ – і в цьому її велике значення (на противагу випадковим зауваженням з приводу окремих об'єктів, котрі переважали перед тим). Моя перевірка підтвердила цілий ряд запропонованих у статті локалізацій (що відзначено вище на відповідних місцях), хоча ряд інших припущень М. Т. мені довелося відкинути.

Але системність дослідження не була поширена на визначення дати СРГ:

Составление «Списка русских городов», несомненно, относится к первому, а не ко второму периоду господства Мирчи над Добруджей, т. е. к 1390 – 1391 гг., так как в числе болгарских городов еще указаны Тырнов и Видин [ТМН2, с. 86].

Це слушно (якщо слушно – я не перевіряв) лише щодо «Болгарської» групи, але ніякою мірою не щодо СРГ в цілому.

Далі на підставі згадки кам'яних укріплень Порхова М. Т. пропонував дату – не раніше 1387 р., а на підставі згадки Коложе (1406 р.) виводив дату – не пізніше 1406 р. (Але Тмуторокань зникає з джерел після 1094 року, а мурований замок в Орші вперше згадується в 1432 р. Тобто з таких датувань взагалі не можна вивести ніякої дати). Не вважаю за доцільне вдаватись у дріб'язкову критику **кожного** аргумента М. Т., волю нагадати про подане вище системне дослідження хронології СРГ.

Попри повну нестійність аргументації М. Т. щодо датування упевнено накреслена в статті дата – між 1387 і 1392 роками – увійшла в подальшу літературу і справила велике враження на споживачів інформації з СРГ, котрі вважали питання датування розв'язаним.

Як розуміти поняття «руські городи» в заголовку СРГ?

В основу определения того, что считать русскими городами, был положен принцип языка. Молдавские (волошские) города вошли в «Список» вместе с русскими, украинскими и белорусскими ввиду общности того языка, на котором велась письменность Молдавии и Валахии в средневековье [...] что отражает представление автора «Списка русских городов» о единстве русских, украинцев, белорусов, молдаван, болгар [ТМН2, с. 88].

Нагадаю – це писалось в 1952 р., після того як Червона армія в 1944 році захопила Румунію та Болгарію. От і довелось нашому автору писати історію методом обертання сучасної політики в минуле. Але ілюзія пояснення все ж таки в статті є.

Щодо мети складання СРГ М. Н. обережно припускав роль торговельних поїздок новгородців та / або паломницьких маршрутів [ТМН2, с. 89].

Наведено картосхему об'єктів СРГ, серед яких спеціально виділено кам'яні укріплення. На півдні картосхема закінчується на середині Чорного моря і (дивним?) чином не включає добре відомого Єрусалима – так, неначе його і зовсім не було в СРГ. Натомість на картосхемі показаний невідомий город Кошкин (432 – на південний захід від дуже мало відомого Вышегорода).

Кінцевий висновок звучить так:

«Список русских городов дальних и ближних» – замечательный историко-географический памятник XIV в., который до настоящего времени находился в забвении и пренебрежении только потому, что историки не дали себе труда исследовать его в целом виде, а пользовались им отрывочно, составив заранее неправильное представление о его недостоверности [ТМН2, с. 90].

Євген Наумов (1974 р.)

Майже через чверть століття, уже після смерті академіка М. Тихомирова, з'явилась стаття іншого московського дослідника – Євгена Наумова (1932 – 1990) [Наумов Е. П. [К истории](#) летописного «Списка русских городов дальних и ближних». – «Летописи и хроники. 1973 г.», М., 1974 г., с. 150 – 163].

В ній автор розглянув два питання – 1, яким ярмісом в СРГ з'явилися болгарські та молдавські городи; 2, коли СРГ було включено до складу літописів.

Розглядаючи перше питання, Є. Н. слідував ідеї Арсена Насонова (1961):

Он [Насонов] подчеркнул общерусские претензии московско-киевского митрополита, церковное происхождение самого Списка и, наконец, наиболее важный в данной связи факт – наличие церковного подчинения Молдавии в

конце XIV – начале XV в. польско-русскому галицкому митрополиту, подчиненному в свою очередь всероссийскому митрополиту Киприану [с. 154].

На мою думку, ця триповерхова система церковного управління (Москва → 1148 км → Галич → 676 км → Тирново) ніколи в дійсності не існувала і не діяла. Навіть якщо не думати про детальне, щоденне управління, неможливе на таких віддальх, а думати тільки про призначення начальників, то ми рівно нічого не знаємо про призначення галицьких митрополитів з Москви, а про призначення болгарських ієрархів із Галича знаємо ще менше.

Є. Н. процитував грамоту патріарха Антонія з січня 1397 р., якою той виразно заборонив московському митрополиту Кипріану втручатись у справи Галицької митрополії і Болгарії; також згадано, що молдавський митрополит Ієремія був призначений в 1394 р. в Константинополі, зовсім не в Галичі і навіть не в Москві. Менше з тим, Є. Н. написав:

Таким образом, именно в данный период (т. е. в 1394 – 1396 гг.) создалась в представлениях некоторых деятелей православной церкви схема такого последовательного подчинения Болгарии, Молдавии, Галича и Киева в смысле канонической церковной юрисдикции, нашедшая свое отражение в Списке русских городов [...]

Список был, несомненно, составлен по инициативе Киприана, использовавшего для подкрепления собственных притязаний (заметим, отвечавших и планам экспансии Польши и Литвы на юге) и названную схему канонической зависимости, и неурегулированность церковных отношений в Галиче, Молдавии и Болгарии, и слабость и непрочность власти Константинопольской патриархии в этих новых ее митрополиях [с. 157].

На це можу тільки повторити: ніякого найменшого натяку на якусь церковну юрисдикцію в СРГ нема. І паки повторити – все це може стосуватись (з великою натяжкою) тільки «Болгарської» групи списку, а не СРГ в цілому.

В запропонованій вузькій даті також є певна суперечність: Григорій Цамблак писав, що мощі св. П'ятниці були в Тирнові до 1393 р., а далі їх перенесли до Видина. Якщо приймати запис про ці мощі буквально, то це вказувало би на дату перед 1393 роком.

Міркування Є. Н. про час включення СРГ до літописів спираються, з одного боку, на застарілу і відкинуту нині схему Шахматова з його «Поліхроном Фотія», а з другого боку – на датування **інших статей**, які супроводжують літопис. Дати цих статей можна було би прийняти до уваги, якби було встановлено **постійний склад** цього збірника статей, котрий переписувався у незмінному вигляді з літопису в літопис. Ця робота поки що не виконана, і що вона покаже – нам невідомо.

Все это, видимо, позволяет предполагать, что Список городов (вместе с перечнем золотоордынских ханов, европейских королей, новгородских посадников, вероятно, и русских князей, иерархов) вошел в число дополнений уже к летописному своду 1409 г. Заметим, что и свод этот, и Список городов были результатами концепции Киприана; поэтому наиболее вероятно включение Списка в свод 1409 г. и как документа церковной политики Киприана, и как сочинения, отражающего идейную направленность свода (объединение всех русских земель, в том числе входивших в состав Литовского княжества) [с. 163].

Дозволю собі зауважити, що звід 1409 р. до нас не дійшов (якщо взагалі існував), тому його склад та спрямованість – це чисті припущення.

Не заперечуючи деякого значення статті Є. Н., думаю, що вона не внесла нічого переконливого у наше знання про СРГ.

Олександр Подосинов (1978 р.)

Наступну статтю написав московський історик Олександр Подосинов (нар. 1950 р.) [*Подосинов А. В. [О принципах](#) построения и месте создания «Списка русских городов дальних и ближних»*. – «Восточная Европа в древности и средневековье», М., 1978 г., с. 40 – 48].

Тема статті повністю окреслена в її назві. Більшу її частину займає констатація напрямку переліку. Загалом О. П. побачив тут рух спочатку з півдня на північ, а потім (після «Смоленської» групи) – зі сходу на захід:

Можно, кажется, говорить о том, что у составителя Списка был определенный принцип в описании «русских» городов. Этот принцип заключается в систематическом перечислении трех больших групп городов – Юго-Западной, Северо-Восточной и Северной Руси, причем каждый раз в одном порядке: от городов, наиболее удаленных на юге, западе, востоке и севере к расположенным ближе к Смоленску, куда сходятся векторы всех перечислений и который занимает, как мы видели выше, особое положение в общей системе Списка (см. карту). Знаменательно, что принцип этот отражен уже в самом названии Списка – «А се имена всем градом руским далним и ближним».

На основании этих наблюдений можно предположить если не прямо смоленское происхождение Списка, то по крайней мере какую-то близкую связь его автора со Смоленском [с. 47].

Карта, додана до статті, є варіантом карти М. Тихомирова, і кам'яні укріплення в ній так само відзначені трикутниками (хоча про укріплення в статті не йдеться), і Кошкин – на тому самому місці. Рамка карти зменшена, так що на півдні немає не тільки Єрусалиму, але й Болгарії, навіть дельти Дунаю; на півночі карта обрізана на середині Онезького озера, так що Північна Двіна не показана.

Карта натомість доповнена кривими лініями зі стрілками, котрі мають показувати загальний напрямок переходів в СРГ. Подекуди ці криві роблять цілі кола, так що принцип переходу можна було би сформулювати так: після даного об'єкта рух до наступного може йти в будь-якому напрямку. Це рівнозначно відсутності принципу.

Ця поверхова стаття, повністю залежна від статті Тихомирова, вносить тільки баламутство у дослідження теми.

Валентин Янін (1998 р.)

Московський археолог Валентин Янін (1929 – 2020) присвятив життя вивченню археології та історії Великого Новгороду. Для нашої теми цікава його стаття «[К вопросу](#) о дате составления обзора «А се имена градом всем руским, далним и ближним» [*Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII – XV веков*. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998 г., с. 61 – 70].

Там можна прочитати:

В 1406 г. литовской ратью Витовта был razoren псковский город Коложе, в дальнейшем так и не возобновленный; но он еще **упомянут как существующий** в «Списке» .

На це слід зауважити, що в СРГ згадано й Тмуторокань (остання згадка – 1094 р.), і якщо йти за цією логікою, то СРГ слід датувати ранішим часом. Я уже відзначав і можу повторити: немає ані одного року, коли б усі об'єкти, згадані в СРГ, існували одночасно.

Розглянувши групу об'єктів СРГ у Ржевській землі, В. Я. виснував:

Остаются нелокализованными Мелечя, Ерусалим, Белобережье, Самара, Броницарев (Брони, Царев?), Копорье на Пороге, Карачев. Однако и без уточнения их местоположения очевидно, что территория Ржевской земли показаниями «Списка» значителен за Литвой.

Тобто на думку В. Я. Єрусалим таки належав до Литви! Це мало би застерегти від прямолінійного і бездумного використання некомпетентних заголовків СРГ для цілей політичної географії – але, як бачимо, не застерегло.

Далі в короткому нарисі історії Ржеви В. Я. слушно визначив, що від 1381 р. Ржева на Волзі належала до Москви, і на цій підставі визначив, що СРГ було складено між 1375 р. (мур у Пскові) та 1381 р.

Оскільки така рання дата суперечить іншим даним СРГ, В. Я. вдався до наступної незручної елюкубрації:

Сведения «Списка» о наличии каменных крепостей в городах Яме и Порхове, сооруженных соответственно в 1384 и 1387 гг., могут быть трактованы как результат элементарной коррекции протографа новгородским редактором, прекрасно знавшим о современном ему состоянии указанных городских фортификаций.

Ця вигадана ad hoc «корекція» суперечить бритві Оккама, і її слід відкинути.

Отже, невдала спроба В. Л. Яніна уточнити дату СРГ заснована на вивченні малого фрагмента переліку і на повній довірі до його нездалої рубрикації.

Томас Баранаускас (2003 р.)

Baranauskas T. Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis [Литовські дерев'яні замки за даними письмових джерел]. – Lietuvos archeologija, Vilnius, 2003, t. 24, p. 57 – 106.

Читати по-литовські мене «не умудрил господь», як казав пушкінський Варлаам, до того ж [повний текст](#), обіцяний у наведеному вище змісті тому, чомусь зараз (25 вересня 2024 р.) недоступний.

На щастя, фрагмент статті (с. 67 – 68), де Т. Б. пише про датування СРГ, він сам [переклав російською мовою](#). Ось ключовий момент:

Не учитывается то, что в условиях средневековья составит синхронный список замков всей Восточной Европы, отражающий новейшее положение, вряд ли возможно. Результаты применения такого метода в случае Литвы дают парадоксальные результаты.

По историческим источникам завершение строительства Тракайского Островного замка датируется около 1408 г. (Ivinskis, 1941), а «Список русских городов» уже упоминает каменный Тракайский Островной замок. Кроме того, в Полуостровном Тракайском замке указываются две каменные стены, хотя еще в 1414 г. посетивший Тракай Жилибер де Лануа в полуострове видел лишь

старый деревянный замок (Lannoу, 1866, р. 448–449). Это показывает, что датировка списка замков более ранним временем, чем других приложений Новгородской первой летописи, является необоснованной. Упоминаемые в списке замки отражают положение в конце правления Витаутаса.

Хоча Т. Б. не займався нашим переліком спеціально і лише принагідно дав свої спостереження над невеликою частиною СРГ, його висновок щодо дати узгоджується з моїми системними спостереженнями. Я би тільки вніс маленьке уточнення: СРГ не міг бути написаний **раніше** зазначеної дати (але це не виключає можливості його написання дещо пізніше).

Едуард Зайковський (2015 р.)

Зайкоўскі Э. М. «Список городов русских дальних и ближних»: [датыроўка протографа](#). – Княжа доба: історія і культура (Львів), 2015 р., вип. 9, с. 273 – 289.

Початок статті не обіцяє нічого доброго:

Паколькі ў “Спісе...” гарады падзелены на 8 груп паводле палітычнай прыналежнасці... [с. 273].

Заголовки СРГ не позначали й не могли позначати політичної приналежності, як показано в моєму системному аналізі [вище](#).

Сліпа довіра до заголовків СРГ приводить Е. З. до датування СРГ 1330-и роками (не вдаюся у дріб'язкову критику аргументації автора, відзначаю тільки, що навіть відсутність тверських городів Е. Г. вважає наслідком татарської руйни 1327 р. [с. 286]).

Щоб вив'язатись зі згадок безспірно більш пізніх об'єктів, Е. З. вдався до такої ж елюкубрації, що й раніше В. Янін – оголосив їх доповненнями, зробленими пізнішим редактором. Це не можна прийняти, це не засвідчено жодним конкретним текстом, а тому не можна прийняти і раннє датування СРГ, запропоноване автором.

Цілком помилкова стаття, котра тільки вносить баламутство.

Володимир Кучкін (2015 р.)

Сьогодні вночі (десь близько 2:25) мав приємність слухати уже звичні для мене черги зенітної артилерії, у які вплітались нові для мене черги сухих коротких звуків пострілів (думаю, зенітних кулеметів). Також упродовж недовгого часу (10..15 секунд) чув характерне завивання «Шахеда» (цей звук не можна ні з чим сплутати, і виходить, що він пролітав десь недалеко, мабуть не більше 2 км від мене). Також чув 3 чи 4 відносно віддалених вибухи.

[Написали](#), що уламок розбив газову трубу 5-поверхового житлового будинку в Печерському районі, виникла пожежа.

Наступний епізод тривав від 7:05 до 7:07 – знову знову сухі уривчасті звуки (кулеметів?), далі гучніші та більш протяжні (гармати?), два віддалених вибухи і один – відносно близький до мене, гучний. Ця атака [відзначена окремо](#), про її наслідки поки що не написали (26 вересня о 7:45).

Кучкин В. А. Датировка списка «А се имена всѣм градомъ рускым далним и ближним». – Древняя Русь: Вопросы медиевистики, 2015 г., № 3 (61), с. 70 – 72.

Це коротке повідомлення (тези доповіді) містить цілий ряд важливих положень, до яких я додумався незалежно, але охоче віддаю пріоритет В. Кучкіну (ну, якщо ці міркування і спостереження можуть становити предмет пріоритету).

Дві групи списків СРГ В. К. називає «редакціями», додаючи третю редакцію – збірника 1602 року, і відзначає наявність спільного протографа.

Розглядаючи назву «Онузе» (241), В. К. виснував:

Очевидно, что источником Списка послужила поздняя летопись. СІ и НІV имели общий источник – Новгородско-Софийский свод 30-х годов XV в. Это означает, что сам памятник «А се имена градомъ всѣм рускым далним и ближним» появился между 30-ми годами XV в. и 1451 г. [с. 71].

Як бачимо Новгородський Карамзінський літопис чомусь проігноровано, та й існування зводу 1430-х років визнають не всі дослідники. Але дата цілком слухна і співпадає з виведеною мною на тих самих підставах.

Разом з тим є й сумнівні тези:

Приведенные данные наряду с употреблением в заголовке раздела польского слова «гроды» указывают на то, что Список составлялся не в Новгороде, не на Северо-Востоке, а в Южной Руси, скорее всего, в Киеве, в среде православного духовенства [с. 71].

На підставі одного слова (можливо, випадкової описки) визначати місце складання усього дуже неоднорідного СРГ необережно. Далі В. К. пише про війну Казимира 4-го за Ржеву в 1448 – 1449 рр., під час якої

15 декабря 1448 г. иерархи восточных епархий Русской митрополии избрали митрополитом Киевским и всея Руси Иону. Иерархи западных митрополий на выборы приглашены не были. Стало ясно, что в Русской митрополии произошел раскол. В этих условиях в Киеве и был составлен Список русских городов дальних и ближних, определявший, какие города должны быть подведомственны Ионе, а какие – западным епископам. Тверские города в Список не были внесены, поскольку за них шла война между Литвой и Тверью. Таким образом, время составления Списка – после 15 декабря 1448 г. и до весны 1449 г. [с. 71 – 72].

З цим, ясна річ, погодитись неможливо. І не через моє бажання усе заперечувати (знаю за собою такий гріх), а через сам СРГ, котрий не містить жодних «єпископів» ніже «границі між Іоною та західними єпископами» (ну, Ісидором, котрий залишався митрополитом всієї Русі, не зрікався цього титулу).

Робота важлива вказівкою на літописи як джерело СРГ і правильним окресленням загальної дати СРГ 1430-40-ми роками.

Вячеслав Носевич (2016 р.)

Носевич В. Л. [О датировке](#) и обстоятельствах создания летописного «Списка русских городов дальних и ближних». – Беларускі археаграфічны штогоднік (Мінск), 2016 г., вып. 17, с. 169 – 180.

З одного боку, висловлена твереза думка про метод укладання СРГ:

Предположение о записях на разрозненных листках, которые могли уточняться независимо друг от друга, делает ошибки более понятными.

З другого боку, розглядаючи литовський блок записів СРГ і відзначаючи його численні непослідовності, В. Н. витратив немало зусиль, щоб кожен такий запис пояснити спеціальною, знайденою *ad hoc* причиною.

І от маємо наступні висновки (процитую їх цілком):

1. Непосредственной причиной создания Списка послужило желание митрополита Киприана очертить оптимальную в его представлении территорию метрополии Всея Руси: полностью или частично православные города Великого Княжества Владимирского, Великого Княжества Литовского, Великого Новгорода и Пскова, Польского королевства, Молдавского и Валашского господарств (с временно подчиненной последнему частью Болгарии).
2. Наиболее вероятным временем составления чернового варианта Списка представляется период княжения в Киеве Скиргайлы Ольгердовича (последняя четверть 1394 – самое начало 1395 г.), а местом – киевский двор митрополита, где была возможность ознакомиться с перечнем подвластных Скиргайле киевских городов.
3. Список составлялся образованным и хорошо ориентирующимся в географии исполнителем, вероятно – монахом или священником достаточно высокого ранга, который опирался на все доступные ему летописные и актовые источники и осуществлял по мере сил их актуализацию. Его возможности в этом были все же ограничены, чем и объясняется ряд хронологических несоответствий, в основном в отношении малоизвестных либо давно исчезнувших поселений.
4. В целом продуманный, но неоднократно нарушаемый порядок перечисления городов позволяет предполагать, что составитель пользовался не картой, а неким подобием картотеки, в которой некоторые записи в процессе работы перепутались.
5. Можно полагать, что уже составленный список просматривался и редактировался лично Киприаном, который наверняка останавливался в своем киевском дворе по дороге в Галич в 1395 г. Этот момент следует считать датой окончательного оформления Списка, после чего он больше не подвергался намеренным правкам вплоть до своей фиксации в предполагаемом летописном своде 1409 г.
6. Несмотря на ряд неточностей, Список является ценнейшим источником по исторической географии Руси конца XIV века.

Нестійність цієї елюкубрації очевидна після всього написаного мною, тому в детальне критику не вдаюся. Автора знову (як і ряд його попередників) підвела сліпа довіра до заголовків СРГ.

Слід згадати ще дві роботи, які я не міг прочитати:

Шеков А. В. О времени упоминания средневековых верхнеокских городов в обзоре «А се имена всем градом руским, далним и ближним». – «Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в.», М., 2012 г., с. 57 – 87.

Аверьянов К. А. Загадка завещания Ивана Калиты. История присоединения Галича, Углича и Белоозера к Московскому княжеству в XIV в. – М.: Центрполиграф, 2018. – 319 с.

Я переважно не включав у свій огляд робіт, котрі містять тільки принагідні зауваження щодо СРГ, але в оцій книзі на с. 198, кажуть, написано:

Источником данных для первоначальной версии «Списка...» послужил составленный около 1375 года документ, регламентирующий сбор ордынской дани с различных местностей («дефтер»).

На жаль, не можу сказати, як К. А. обґрунтовує це твердження, бо його книги, як і статті Шекова, немає в Мережі. Виходить, обійдеться циганське весілля без марципанів.

Натомість у Мережі доступні дві чисто мережеві роботи по темі:

1, стаття у російській [Вікіпедії](#) цінна своїм переліком літератури, який постійно доповнюється і містить, серед інших, і найновіші статті по темі. Оскільки історіографія часто зводиться до бібліографічного переліку, то цю анонімну (як завжди у Вікіпедії) статтю слід вважати цінним внеском у дослідження теми. Я активно використовував її вказівки. Інші мовні версії цієї статті – без жодної вартості.

2, в російському Інституті загальної історії (Институт всеобщей истории) розроблена [інтерактивна карта](#) за матеріалами СРГ.

На карті різними умовними знаками показані поселення різних блоків (до річок наука поки що не дійшла). Нічого надзвичайного тут нема, зокрема, немає Єрусалима. В основі карти, здається, лежить стаття Тихомирова, хоча й є деякі елементи самодіяльності, наприклад, Глинськ показано на місці Золотоноші (всупереч Тихомирову), а Кошкин – на захід (і трохи на північ) від Вишегорода, немає Городця (363), який у Тихомирова показаний на Молозі, і так далі.

Ніякої додаткової інформації про показані об'єкти карта не дає, також не дає сучасних населених пунктів, так що орієнтація по ній – справа не проста. Ну, можна сподіватись, що колись-то дійдуть руки до створення більш наповненої карти.

О 10:00 була ще одна повітряна тривога (попередні було близько 0:00 та 2:00), здається, без наслідків. [Написали](#), що в Києві двоє постраждалих.

Не дивно, що НАТО боїться москалів до судоми! Воно ж нездатне навіть свою територію захистити, що показали численні факти порушення повітряного простору країн НАТО гнило-солом'яними атакуючими повітряними апаратами (26 вересня о 12:38).

Таким чином, перше системне дослідження СРГ провів М. Тихомиров, друге – я.

Дослідників переважно цікавив час складання СРГ і меншою мірою – мета його складання і місце написання. Великим недоліком студій було фрагментарне дослідження маленьких частин СРГ (якщо таке дослідження приводило до датування, то тільки даного фрагменту, а не СРГ в цілому). Другий прикрий недолік – сліпа довіра до заголовків СРГ і намагання побачити в блоках записів якусь політичну географію.

Найважливіший внесок у дослідження СРГ внесли М. Тихомиров та В. Кучкін. На цьому тлі я почав більше шанувати свою роботу, котра вносить багато нового в методику дослідження переліків географічних об'єктів і в конкретні тлумачення назв, та також у ряд інших не прояснених до цього часу питань. Ну, сам себе не похвалиш – ніхто й не здогадається це зробити.

Перелік скорочень

CEV – Codex epistolaris Vitoldi. – Cracoviae: 1882.

D. K. – *Kołodziejczyk D.* The Crimean khanate and Poland-Lithuania. – Boston; Leiden, 2011 [колекція кримських ярликів].

LM – Lietuvos metrika. Використано книги записів (*užrašymų knygos*):

№ 3 (1440 – 1498) – Vilnius: 1998;

№ 4 (1479 – 1491) – Vilnius: 2004;

№ 5 (1427 – 1506) – Vilnius: 1993;

№ 6 (1494 – 1506) – Vilnius: 2007;

№ 7 (1506 – 1539) – Vilnius: 2011.

АЗР – Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Спб.: 1846 – 1848 гг., т. 1 – 3.

ВітЛ – «Вітовтів» літопис, складова частина літописів Великого князівства Литовського. Основні списки опубліковано в ПСРЛ, т. 35. Докладніше: *Жарких М. І.* Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «[«Вітовтів» літопис](#)»

ВК – *Кучкин В. А.* [Завоевание Руси Батыем](#). – Российская история, 2020 г., № 4, с. 3 – 30.

ГС 1387 – жалувана грамота короля Ягайла своєму брату Скиргайлу з 28 квітня 1387 р. Видання: *Jakubowski J.* [Opis Księstwa Trockiego z 1387 r.](#) – Przegląd historyczny, 1907, t. V, z. 1, s. 44 – 46; Грамоти 14 ст. – К.: 1974 р., [№ 40](#), с. 74 – 79.

ДДГ – [Духовные и договорные грамоты](#) великих и удельных князей 14 – 16 вв. – М.: 1950 г.

ІпатЛ – [Іпатіївський літопис](#). ПСРЛ, 1908 г., т. 2.

КБЧ – Книга большому чертежу. – М.: 1950 г.

КЛ – Київський літопис 12 ст. (1118 – 1199 рр.), складова частина ІпатЛ.

ЛЛ-1, ЛЛ-2, ЛЛ-3 – [Лаврентіївський літопис](#). ПСРЛ, 1926 г., т. 1, вып. 1, 2, 3 (відповідно).

Н1Л, Н1ЛС1, Н1ЛМ1 – [Новгородская первая летопись](#) старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950.

Н4Л – Новгородський 4-й літопис. ПСРЛ, 1915 – 1925 гг., т. 4, ч. 1.

НКЛ – Новгородський Карамзінський літопис. ПСРЛ, 2002 г., т. 42.

ПВЛ – Повість временних літ (до 1117 р.), складова частина ІпатЛ. Є також інші авторитетні списки, зокрема ЛЛ-1. Для нашої вузької теми їх різночитання не істотні.

ПЛ – Псковські літописи [М.: 1940 – 1955 гг., т. 1 – 2; ПСРЛ, т. 5].

С1ЛС1 – Софійський 1-й літопис старшого ізводу. ПСРЛ, 2000 г., т. 1, вып. 1.

СГС – Список городів Свитригайла [*Полев С. В.* [«Список городов Свидригайла»](#)]. Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 111 – 125].

СимЛ – Симеонівський літопис. ПСРЛ, 1913 г., т. 18.

ТМН1 – *Тихомиров М. Н.* «Список русских городов дальних и ближних». – Исторические записки, 1952 г., т. 40, с. 214 – 259.

ТМН2 – *Тихомиров М. Н.* [«Список русских городов дальних и ближних»](#). В кн.: *Тихомиров М. Н.* Русское летописание. – М.: Наука, 1979 г., с. 83 – 137, 357 –

361. Тут до тексту 1952 р. додано післяслова В. Кучкіна та надруковано рукописні замітки М. Тихомирова про СРГ, які він робив після публікації статті 1952 р.

ЭЗ – Зайкоўскі Э. М. [«Список городов русских дальних и ближних»](#): датируйка протографа. – Княжа доба (Льв.), 2015 р. вип. 9, с. 273 – 289.

Короткий висновок

«Список руських городів» складено у великому Новгороді у 2-й чверті 15 ст. Це була спроба створити географічну енциклопедію руських земель – спроба, котра зупинилась на початковому етапі роботи. СРГ не відбиває стан руських земель на якусь певну дату – в нього увійшли матеріали від 11 до 1 пол. 15 ст. Не можна вказати ані одного року, коли всі згадані об'єкти існували одночасно. В плані політичної географії в СРГ перемішано дані різних часів і різних політичних систем; не можна думати, що він відбиває політичну географію східної Європи станом на час свого складання. СРГ складено з частин дуже різної якості, різного рівня компетентності. Він містить не тільки справжні **города** (укріплені поселення), але також села, незаселені урочища, річки. СРГ – цікаве, але складне для розуміння джерело, корисне для історичної географії та історії науки свого часу.

За час, поки писалась ця робота, від 29 березня до 4 жовтня 2024 р., Гнило-Солом'яна Орда втратила в Україні 217150 одиниць бидла ([657940](#) – 440790, + 34 % проти попередніх 6 місяців), 1986 танків (8908 – 6922, -11 %) та 21 літак (368 – 347, -32 %). Бойову техніку москалям доводиться економити, бо вона становить матеріальну цінність і може раптово скінчитися, а бидло – повторюся – ніякої цінності не становить, його можна гнати все більше й більше.

І все це – не рахуючи втрат на території самої Орди, в Сирії, в Африці та на інших фронтах війни проти імперії зла.